BAXTIYOR MENGLIYEV
O'RAL XOLIYOROV

O‘ZBEK TILIDAN UNIVERSAL QO‘LLANMA

abituriyent va talabalar uchun

(Qayta ishlangan 2-nashri)

Toshkent
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti
2008

Dars jamlanmasini tuzishda o'rta maktab, akademik litsey, oliy ta'lim va mustaqil shug'ullanuvchi uchun o'zbek tili bo'yicha yaratilgan turli darslik va manbaga tayanildi. Shuning uchun qo'llanmani tuzuvchilar o'zlarini muallif emas, balki musannif sifatida e'tirof etishadi.

Qo'llanma o'rta maktab o'quvchisi, akademik litsey, kasb-hunar kolleji va oliy maktab talabasi, ona tili o'qituvchisi, oliy o'quv yurtiga kirish uchun mustaqil tayyorlanuvchi hamda qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: **Basharat BAHRIDDINOVA,**
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Taqrizchilar: **Odil BEGIMOV,**
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Otabek SHUKUROV,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Ushbu nashr haqidagi mulohazalaringizni quyidagi elektron manzillarga yo'llashingiz mumkin: **akademnashr@mail.ru, sanjarnazar@mail.ru**

ISBN 978-9943-09-248-8

O'zR FA «Fan» nashriyoti,
«Akademnashr» NMM», 2008 yil.

1- DARS
TIL – ENG MUHIM ALOQA VOSITASI. TILNING PAYDO BO'LISHI VA TARAQQIY ETISHI

Til – eng muhim aloqa vositasi. Til yordamida suhbatlashib savol-javob qilamiz. Til yordamida fikrni ifodalab, tushuntiramiz. Ajdoddan ma'lumot olib, avlodga uzatamiz. Tilning eng muhim aloqa vositasi ekanligi shunda namoyon bo'ladi.

Insonning eng asosiy, uni boshqa jonzotdan farqlab turuvchi belgisi – ong va tilga egaligi. Til faqat insonga va u mansub jamiyatga xos bo'lgan hodisa. Til bir kishi tomonidan emas, balki kishilik jamiyati tomonidan uzoq davr mobaynida yaratilgan. Shuningdek, u ayrim shaxsga emas, balki jamiyatga xizmat qiladi. Shuning uchun **til ijtimoiy hodisa** deyiladi.

Til – yaxlit bir butunlik. Butunlikdagi barcha narsa qismdan tashkil topganligi kabi til ham gap, so'z birikmasi hosil qilish va so'z yasash qoidasi, so'z qo'shimcha va tovushdan iborat. Ana shu qismlar ko'lami bilan turli qonun-qoida, tartib asosida birikib butunlikni, ya'ni tilni hosil qiladi. Til qismi til birligi hisoblanadi. **Maktab darsligida gap, so'z birikmasi, so'z, qo'shimcha va tovush til birligi sifatida qaraladi.**

Tilning paydo bo'lishi. Tilning paydo bo'lishi masalasi - azaliy mavzu. Biror tilning qachon paydo bo'lganini taxminan aytish mumkin. Masalan, manbalarda o'zbek tili XV asrda shakllanib bo'lgan, boshqa turkiy tillardan ajralib chiqqan deyiladi. Biroq, umuman insoniyatga xos tilning qachon paydo bo'lganini aniqlab bo'lmaydi. Chunki ma'lum bo'lgan tilimizning yozuv tarixi 10–15 ming yildan narigga bormaydi. Olimlar esa tilning paydo bo'lishini yozma manba asosida belgilaydi.

Olimlarning tilning paydo bo'lishi haqidagi fikrini umumlashtirib, shuni aytish mumkinki, til bizga in'om etilgan so'zlash imkoniyati asosida kishilarning birga mehnat qilishi jarayonida o'zaro muloqotda bo'lish zaruriyati, ehtiyoj natijasida paydo bo'lgan. Til kishining bir-birini tushunishiga, yashash vositasini topish va yaratishda birlashishiga yordam bergan.

Tilning taraqqiy etishi. Til uzoq davr o'tishi bilan kishining ehtiyojiga muvofiq ravishda o'zgarib, boyib borgan. Kishi fikrini taraqqiy ettirishi bilan birga uning mukammallashib borishi ham kishi bilim va tajribasining takomillashishiga hamda ajdoddan avlodga o'tishiga imkon bergan. Natijada fan, madaniyat, texnika vujudga kelgan va taraqqiy etgan, ya'ni kishilik jamiyati rivojlangan.

Tilning taraqqiy etishi deganda lug'at boyligining oshishi, ichki qonun-qoidasining qulaylashib borishi, tushuniladi.

Jamiyat taraqqiyoti til rivojiga ta'sir ko'rsatgan. Chunki ijtimoiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq.

Til taraqqiyotiga qo'shni xalq bilan bo'lgan turli munosabat — savdo-sotiq, madaniy aloqa, chet ga borib urush ham ta'sir qiladi. Masalan, hozirgi ingliz tili lug'at boyligidagi so'zning taxminan 30 foizi, shuningdek, ingliz tilida 57 foiz so'z turkiy qatlamga mansub, qolgani cheldan o'z oshgan.

Tilda o'zlashma so'z asosida yoki qo'shimcha yordamida yasalgan so'z ham shu tilning boyligi sanaladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Til nega eng muhim aloqa vositasi deb ataladi? 2. Til nega ijtimoiy hodisa deyiladi? 3. Til funksiyalarini sanang. 4. Tilning paydo bo'lishi haqida gapiring. 5. O'zbek tilining paydo bo'lishi haqida gapiring. 6. Tilning taraqqiyoti qanday kechadi? 7. Tilning so'z lug'at boyligi deganda nima tushuniladi?

DUNYO TILLARI

Dunyo tillari. Dunyoda taxminan **3000** dan (ba'zi adabiyotlarda ular **3000** dan **7000** gacha sanaladi) **ortiq til bor.**' Bu tilning ayrimlari bir necha o'n, hatto yuz millionlab kishi gaplashsa, ba'zilaridan bir necha ming kishigina foydalanadi, xolos. Masalan, **Kongoda** aholi **500 tilda**, **Indoneziyada 250 tilda, Sudanda 117 tilda gaplashadi. Xitoy tilida hozir bir milliardga** yaqin kishi so'zlashsa, **chukot** va **vefe tilida** bor-yo'g'i **bir necha ming kishi** muloqotda bo'ladi. **Kavkaz** tog'ida joylashgan **Dog'istonda 1** mln.dan **ortiq kishi** bo'lib, **ular 40** ga yaqin **tilda so'zlashadi.** Yangi Gvineyada deyarli har bir qishloq aholisi o'z tiliga ega.' **Dunyodagi 200** tilning har birida **1** mln.dan **ortiq. 70** tilning **har** birida **5** mln.dan ziyod. **Faqat 13** tilning har birida **50** mln.dan **ortiq kishi so'zlashadi. Qolganining** har **birida** esa **1** mln.dan **kam kishi gaplashadi.**

Angliya, AQSH, Kanada kabi mamlakat fuqarosi, asosan, ingliz tilida, Ispaniya, Kuba, Chili, Meksika fuqarosi asosan ispon tilida gaplashadi. Demak, tilning tarqalish, ishlatilish doirasi va namoyon bo'lishi har xil. Jahon tillari orasida nomi bir joyidan chiqqan til ham mavjud. Bu **I** tilidir. Uni Xitoyning Sinszian, Yunnan, Guyjou viloyatlarida tarqalgan.

Juda ko'p til hozirgi kunda qo'llanilib kelishi bilan bir qatorda ba'zi bir tillar shunday iste'moldan chiqib ketgan va bizga yozma yodgorlik orqali ma'lum. Shu asosda til **tirik** va **o'lik** tilga bo'linadi.

Hozir kishilar gaplashadigan til tirik til hisoblanadi. Masalan, o'zbek tili, ukrain tili, nemis tili, qozoq tili va hokazo.

Qadimda qo'llanib, shu tilda gaplashgan xalqning turli sabab bilan yo'q bo'lib yoki boshqa xalqqa qo'shilib, o'zga tilda gaplashib ketishi natijasida iste'moldan chiqib, muomalada ishlatilmaydigan bo'lib qolgan, bugungacha faqat yozma manba orqali yetib kelgan **til o'lik** til deyiladi. Masalan, **lotin, qadimgi hind** yoki **sanskrit, qadimgi slavyan, qadimgi xorazmiy, qadimgi arab, qadimgi fors, so'g'd** tili va boshqalar shular jumlasidan.

Lotin tili qadimgi Rim imperiyasining rasmiy tili sifatida mavjud bo'lgan. Imperiya yemirilgandan keyin asta-sekin o'lik tilga aylana borib, hozirgi davrda qolgan ilmiy atama sifatida uchraydi. Lotin tili o'rta va oliy o'quv yurtlarigacha o'qitiladi. Lekin bu uning muomalada ekanligini ko'rsatmaydi.

Eroniy tilning sharqiy turkumiga kirgan qadimgi xorazmiy tilida qadimgi Xorazm aholisi gaplashgan. Bu til XI asrgacha muomalada bo'lgan. So'ngra iste'moldan chiqib, o'lik tilga aylangan.

Dunyoda qo'llanish doirasi juda keng, boshqa til egasi ham foydalanadigan til xalqaro til yoki jahon tili deyiladi. Hozir rasmiy tan olingan 6 ta xalqaro til mavjud: ingliz, ispan, rus, xitoy, arab va fransuz tili. Ko'p qo'llanadigani – ingliz tili.

Turli davrda turli til xalqaro vazifani o'tagan. O'rta asrda Sharqda arab tili, Yevropada esa lotin, undan keyingi davrda fransuz tili katta ahamiyatga ega bo'lgan. XX asrda ingliz va nemis tili xalqaro til darajasiga ko'tarildi. Xalqaro til shu til amal qiluvchi davlatning xalqaro maydondagi nufuzi bilan belgilanadi.

BMT tashkil topishi bilan rasmiy xalqaro til masalasi hal bo'ldi. 1946-yil rasmiy xalqaro til sifatida ingliz, fransuz, rus, ispan, xitoy tili belgilandi. 1973-yildan arab tili ham jahon tili sifatida tan olindi.

Qadim zamondan xalqaro tilga talab sun'iy til yaralishiga ham sabab bo'ldi. 1880-yilda Germaniyada I.M.Shleyer tomonidan "volyapuk" degan ixtiyoriy e'lon qilindi. 1887-yilda esa polshalik vrach-poliglot Zamengof "esperanto" tilini yaratdi va u ko'pchilikka ma'qul bo'ldi, tez orada turli mamlakatga tarqaldi. Hatto badiiy asar yozildi yoki bu tilga tarjima qilindi. Ayni paytda esperanto tilida gazeta-jurnal chop etilib, radioeshittirish uzatiladi, xalqaro tashkilotlar ish yuritadi.

Dunyo tillari tasnifi. Olimlar tillar orasidagi o'xshashlikni ko'rsatuvchi dalilni o'rganib borishgan. O'zbek tilidagi **ona** so'zining ruscha **мать**, bulg'orcha **moyka**, polyakcha **matka**, litva tilida **mamina**, nemischa **mutter**, fransuzcha **mere**, tojik tilida **modar** kabi muqobilga o'xshashligi bunga misol bo'la oladi.

Kuzatish va qiyoslash tasnifga olib kelgan.

Tilni o'xshashlik va farqqa ko'ra guruhlash til tasnifi (klassifikatsiyasi) deyiladi. Tilshunoslikda tilni tasniflashda, odatda, ikki belgi qo'llanildi:

morfologik va genetik. Bu uchun genetik (genealogik) tasnif muhim. **Genetik tasnif** tilni **o'zaro qarindoshligi asosida guruhlaydi.**

Bir tildan tarqalgan **deb taxmin qilinuvchi, tuzilishi va boshqa** xususiyati bir-biriga **yaqin, o'xshash bo'lgan tillar bir butun holda til** oilasi deyiladi. Bir til oilasiga asos bo'lgan til **bobo til** ham deb yuritiladi.

Til qancha ko'p bo'lsa-da, sanoqli til oilasi mavjud. Ma'lumotga ko'ra, hozirgi kunda **20** dan ortiq **til oilasi** bor. **Har bir til oilasi,** o'z navbatida, **qarindoshlik darajasiga** ko'ra **bir necha guruhga ajralishi mumkin. Guruh tildan tashkil topsa, oila guruhning birlashuvidir.** Ba'zi oila avval tarmoqqa ajralib keyin guruhga bo'linadi.

Til oilasidan keng tarqalganini ko'rib o'tamiz:

1. **Hind-Yevropa oilasi.** Bu oilaga **slavyan guruhi** (belorus, rus, ukrain, slovak, chex, polyak, makedon, serb, xorvat, sloven tili), **german guruhi** (ingliz, nemis, shved, norvegi, dat, island, golland tili), **roman guruhi** (fransuz, ispan, portugal, italyan, rumin, moldavan tili) **boltiq guruhi** (litva, latish, latgal tili), **eron guruhi** (fors, afg'on, osetin, kurd, lojik tili), **hind guruhi** (hind, urdu, bengal, panjob, gujarat tili) kiradi.

2. **Oltoy oilasi.** Bu oilaga **turk, mo'g'ul, manchjur, yapon, koreys va boshqa til tarmog'i** kiradi.

Turkiy tarmoq o'z navbatida quyidagi guruhga bo'linadi: **o'g'uz guruhi** (turkman, gagauz, ozarbayjon, turk, qrim-tatar va bolqon turklari tili), **qipchoq guruhi** (qo'm q, qoraim, bolqar, tatar, boshqird, no'g'ay, qoraqalpoq, qozoq tili), **qorluq-uyg'ur guruhi** (o'zbek va yangi uyg'ur tili), **uyg'ur-o'g'uz guruhi** (tuva, lo'q, yoqut, xakas, shor, sariq uyg'ur va hoshqalar), **qirg'iz-qipchoq guruhi** (qirg'iz va oltoy tili) kiradi.

3. **Fin-ugor oilasi.** Bu oilaga **fin guruhi** (fin, estan, karel, komiziryan, komi-permyak, udmurd, mariy, mordva va boshqa) **ugor guruhi** (vengar, mans, xatniy til) kiradi.

4. **Xom-som oilasi.** Bu oilaga **semit (yoki som) guruhi** (arab, axmar, xarari, tigrin, ivrit), **qushit guruhi** (galla, somali, saho, bejat), **berber guruhi** (kabil, shilx, m, tamazisli), **chat-xom** guruhi (xausa, kotoko, angas, karakare, sura, chadjgu, mubi), **adal) guruhi** (qadimgi misr) ni kiradi.

5. **Kavkaz oilasi.** Bu oilaga **g'arbiy guruhi** (abxaz, abazin, adigey, kabardin, cherkes tili), **nax guruhi** (chechen, ingush, batsbiy tili), **dog'iston guruhi** (avar, dargin, lezgin, lak, karatin, gunzib tillari), **janubiy guruhi** (megrel, chan, gruzin, kartali, svan, guny va boshqa tillar) kiradi.

6. **Xitoy-tibet oilasi.** Bu oilaga **tay-xitoy guruhi** (xitoy, dungan, lay, laos, shan, vetnam tili), **tibet-birma guruhi** (tibet, birma tili) kiradi.

Bundan tashqari, **dravid, malay-polinez, avstraliya, papua, afrika** oilasi ham ajratiladi.

Eslatma

Ayrim darslik va qo'llanmada turkiy tillarni ba'zan alohida olib, ba'zan guruh sifatida ham berishadi. Umuman olganda bu masalada bir xillik yo'q. Shuning uchun o'quvchi amaldagi maktab darsligi bergan ma'lumotga tayangani ma'qul.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Dunyo tillari soni nechta? 2. Tillarning qo'llanish ko'lami qanday? 3. Tirik til qanday til? 4. O'lik tillarni sanang. 5. Xalqaro til nima? 6. Xalqaro tilning rasmiy tan olinishi deganda nimani tushunasiz? 7. Sun'iy til qanday til? 8. Til tasnifi nima? 9. Tillarni genetik tasniflang. 10. Til oilasi nima? 11. Bobo tilni tushuntiring va unga misol keltiring. 12. Til oilasi soni nechta? 13. Eng ko'p tarqalgan til oilalari qaysilar? 14. Hind-Yevropa oilasiga kiruvchi tillar qaysilar? 15. Oltoy oilasiga kiruvchi til tarmoqlari qaysilar? 16. Turkiy tarmoqqa kiruvchi guruhlar va tillarni sanang.

Topshiriq

1. Dunyo tillari daraxtini chizing. 2. Oltoy til oilasi shajarasini chizing. 3. Dunyo til oilalarini, Hind-Yevropa va Oltoy oilasiga kiruvchi tarmoq hamda tillarni yod oling. 4. Daftaringizda turkiy tarmoqqa kiruvchi tilni alfavit tartibida joylashtiring va yoddan aytib berishga tayyorlaning.

2- DARS
TURKIY TIL TARMOG'I VA O'ZBEK TILI

Turkiy til tarmog'i. Oltoy oilasining turkiy tarmog'i 100 ga yaqin (ba'zi adab yolda 24 ta) jonli tilni qamrab oladi. Butun dunyoda bir necha yuz million kishi turkiy tilda so'zlashadi. Turkiy aholi Uzoq Sharqdan Markaziy Yevropagacha, Taymir yarim orolidan Bolqon yarim oroligacha yoyilgan.

Hozirgi turkiy tillar so'z boyligi va grammatik qurilishi jihatidan bir-biriga juda yaqin turadi. Shuning uchun bu tilda so'zlashuvchilar bir-birini tarjimonsiz tushunadi.

Turkiy tillar uzoq tarixiy yozuv madaniyatiga ega. Bu tillarda bitilgan dastlabki yodgorlik bo'lgan Xuastuanifi (V asr), V–VII asrga oid O'rxun-Enasoy yodgorliklari – buning yorqin dalili.

O'zbek tili. Turkiy tarmoq bir necha guruhga bo'linadi. Unda o'zbek va uyg'ur tili **o'zbek-uyg'ur** guruhini tashkil etadi.

O'zbek tili O'zbekiston, Tojikiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Afg'oniston hududida keng tarqalgan. Hozirgi kunda o'zbeklar Afg'oniston, Saudiya Arabiston, Turkiya, Eron va boshqa davlatlarda ham istiqomat qiladi. Bugungi kunda butun dunyo bo'yicha 25 mln.dan ortiq, ba'zi manbalarda ko'rsatilishicha 40 mln dan ortiq kishi o'zbek tilida gaplashadi. O'zbek tili rivojlangan tillar qatoriga kiradi.

Turkiy tillar orasida faqat o'zbek tili bo'lovchi tildir. Chunki o'zbek tilida boshqa turkiy tillarga xos, ana, afmoq, bash, bola, qazan kabi ko'plab so'z dagi a lovushli o'rnida o lovush ishlatiladi.

O'zbek tili davlat tili sifatida. Asrlar mobaynida o'zbek tili taraqqiyotida ko'p o'zgarishlar yuz berdi. 1989-yil 21-oktabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berildi va 1990-yil 13-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroni bilan «Davlat tili to'g'risida»gi 30 moddadan iborat Qonun qabul qilindi. Bu haqda O'zbekiston Asosiy Qonunining 4-moddasida, «Davlat tili to'g'risida»gi Qonunning 1-moddasida shunday deyilgan: «O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir». Shuning uchun ham mamlakatimiz hayotidagi har yili 21-oktabrni til bayrami sifatida nishonlaydi.

«Davlat tili» deganda shu davlat hududida rasmiy aloqa-aralashuv vositasi bo'lgan til tushuniladi.

Barcha davlat hujjatlari davlat tilida yoziladi, yig'in, anjuman va qurultoylar shu tilda olib boriladi.

Qonun O'zbekiston Xalqi sobiq Sho'ro tarkibida bo'lgan vaqtda qabul qilingani hamda sobiq mustamlakachilik qo'liga kirib qolgandan keyin uni qayta ko'rib chiqish zarurati paydo bo'ldi. Shuning uchun 1995-yil 21-dekabrda yangi tahrirdagi «Davlat tili to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi. Avvalgi 30 moddadan iborat Qonunning 11 moddasi chiqarilib, 5 modda yangidan qo'shildi. Natijada u 24 moddadan iborat bo'ldi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Turkiy tillar haqida gapiring va uning qamrovi qanday? 2. Turkiy xalqning yozuv manbalari haqida gapiring. 3. O'zbek-uyg'ur guruhi qaysi tillarni o'z ichiga oladi? 4. O'zbek tilining tarqalishi va qamrovi haqida gapiring. 5. O'zbek tili nega bo'lovchi til deyiladi? 6. "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun va uning yangi tahrirdagi farqini bayon qiling.*

O'ZBEK ADABIY TILI VA SHEVA. O'ZBEK ADABIY TILINING TARAQQIYOT BOSQICHI

Umumxalq tili va adabiy til. Umumxalq til ma'lum bir xalqning so'zlashuv tili bo'lib, uzoq vaqt davomida shakllanadi. **Bir tilga mansub barcha sheva va lahja umumxalq tilini tashkil qiladi. O'zbek umumxalq tili uch lahjadan tashkil topgan.**

Umumxalq tili milliy til ham deyiladi. Adabiy til esa umumxalq tilining olim va adiblar tomonidan qayta ishlangan, me'yorga solingan, hamma uchun umumiy bo'lgan, yuqori darajada sayqallashgan shakli. Davlat muassasasi, matbuot, radio, televidenye va ta'lim, madaniyat va ilmda adabiy tildan foydalaniladi. Adabiy til umumxalq tilidan tashqarida bo'lmaydi.

Adabiy til bo'lishi uchun umumxalq til:

– **yozuv bilan ta'minlangan bo'lishi;**

– **qonun-qoidasi aniqlangan bo'lishi;**

– **mutaxassislar tomonidan qayta ishlangan** bo'lishi lozim.

Dunyodagi ko'pgina tilning hozir ham adabiy shakli yo'q.

Adabiy tilning **og'zaki** va **yozma** ko'rinishi mavjud. Og'zaki shakli so'z tovush, gap, ohang, pauza (to'xtam) bilan, yozma shakli esa harf, yozuv, tinish belgisi bilan ish ko'radi. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakli o'z me'yorga ega. Uning **og'zaki shakli kishi uchun bevosita, yozma adabiy til esa bilvosita aloqa vositasi.** Chunki yozuvda qog'oz, ruchka, yorug'lik bo'lishi kerak. Og'zaki muloqotda bu shart emas.

Lahja va sheva. Adabiy til lahja va sheva negizida umumlashtirish, qat'iy me'yorni ishlab chiqish yo'li bilan hosil qilinadi va undan oziqlangan holda muttasil rivojlanib boradi. Shuning uchun adabiy til xalq shevasidan uzilmagan. **Adabiy til uchun sheva boyishning ichki manbasi hisoblanadi. Boshqa tildan so'z olib rivojlanish tashqi manbadir.**

Faqat muayyan hududga xos til shakli sheva, bir-biriga yaqin bo'lgan sheva yig'indisi lahja deb yuritiladi. Dialekt so'zi gohida **sheva**, gohida **lahja** atamasi o'rnida keladi: Toshkent dialekti (shevasi), qipchoq dialekti (lahjasi) kabi.

Adabiy til shevadan, shuningdek, bir lahja ikkinchi lahjadan, bir sheva boshqa shevadan fonetik, leksik va grammatik jihatdan ozmi-ko'pmi farq qiladi.

Fonetik farq deganda tovush jihatidan (pabrika – fabrika, man – men, jila – yig'la kabi), leksik farq deganda so'z jihatidan (kalapo'sh – do'ppi, go'sala – buzoq kabi), grammatik farq deganda so'z shakli yoki qo'shimchadagi (borayapti – borvotti – boruti kabi) farqlanish tushuniladi.

Shevaning faqat og'zaki shakli mavjud.

O'zbek umumxalq tili tarkibida uchta lahja bor:

1) **qarluq lahjasi (janubiy-sharqiy guruh)**;

2) **qipchoq lahjasi (janubiy-g'arbiy guruh)**;

3) **o'g'iz lahjasi (shimoliy-g'arbiy guruh)**.

Qarluq lahjasi, asosan, shahar shevasini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro). Bu lahja shevasining muhim fonetik va grammatik belgisi quyidagi:

– so'z oxiridagi **k** tovushi **y** tarzida aytiladi: **elak – elay, terak – teray** kabi.

– **o** lashish yuz beradi: **aka – oka, Akram – Akrom, bahor – bohor, boramiz – borovuz**.

– qaratqich kelishigi yo'q va uning o'rnida ham tushum kelishigi qo'shimchasi **-ni** ishlatiladi: **ukamni(ng) daftari**.

Qipchoq lahjasi shevasi O'zbekistonning barcha viloyatida mavjud, asosan qishloqda tarqalgan (Samarqand, Jizzax, Qashqadaryo, Surxondaryo, Qoraqalpog'iston, Shimoliy Xorazm viloyati, Turkmanistonning Toshhovuz viloyati shevasi). Belgisi:

– **y** o'rnida **j** ishlatiladi: **yo'l – jo'l, yo'q – jo'q**

– **g'** o'rnida **v** ishlatiladi: **tog' – tov, sog' – sov**;

– **k, q** tushiriladi: **oshi(k), sari(q), quru(q)**

O'g'iz lahjasi janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qo'shko'pir, Shovot tuman) bir qancha shevani o'z ichiga oladi. Belgisi:

– unli qisqa va cho'ziq aytiladi: **at** (hayvon), **aad** (ism);

– **t** tovushi **d**, **k** tovushi esa **g** tarzida aytiladi: **tog' – dog', keldi – geldi**

– **-ning** qo'shimchasi **-ng** tarzida, **-ga** qo'shimchasi esa **-a, -na** tarzida aytiladi: **akaning – akang, yorimga – yorima, qo'lga – qola**.

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Farg'ona-Toshkent shevasi (ya'ni Toshkent shevasi fonetik tomondan; Farg'ona shevasi morfologik tomondan) asos qilib olingan. Lekin bu qipchoq va o'g'iz lahjasi xususiyati adabiy tilda yo'q degani emas.

O'zbek atamasi haqida. O'zbek qavmi ham o'z nomiga ega bo'lguncha turli nom ostida yashagan. Eng qadimgi turkiy qavm davrida tarixan shakllangan bir guruh qabiladan tashkil topgan. Garchand o'zbek nomi bo'lmasa-da, o'zbek xalqining birinchi qatlami IX-XII asrda qoraxoniylar davrida qarluq-chigil-yag'mo qabilasi hozirgi zamonda nasl bo'lgan. O'zbek tili mustaqil til sifatida XI asrdan shakllana boshlagan. XX asrning boshigacha **turk, sart, chig'atoy, o'zbek** atamasi bilan nomlanib kelgan.

Manbalarda **turk** atamasining urug', el at: "bahodir", "qalpoq", "bo'ri", "kuchli", "qudratli", "qurolsiz", "dubulg'a" ma'nosida ishlatilgani yozilgan. **Turk**

nomi o'tmishda turkiy tilning umumiy nomini bildirishi bilan birga o'zbek xalqi va tiliga nisbatan ham ishlatilgan.

Sart atamasi XVII asrdan o'zbek bo'lgan shahar aholisiga nisbatan qo'llangan. **Sart** so'zi sanskrit tilida "karvonboshi", "savdogar", "shaharlik" kabi ma'noda qo'llangan.

Chig'atoy atamasi mo'g'ul istilosidan keyin paydo bo'lgan. Chingizxonning o'rtancha farzandi bo'lgan Chig'atoy O'rta Osiyo va Afg'onistonda hukmronlik qilgan. Natijada **Chig'atoy yurti, Chig'atoy ulusi, chig'atoy adabiyoti, chig'atoy til**i degan atamalar iste'molga kirgan.

O'zbek so'zi urug', qabila, elat, "saxiy", "odamiy", "dil tortuvchi", "sevgili" ma'nosida Lutfiy, Atoiy va Navoiy ijodida uchraydi.

O'zbek tilining taraqqiyot bosqichi. O'zbek tili hozirgi ko'rinishiga qadar uzoq tarixiy jarayonni boshidan kechirgan. Bu jarayonni davrlashtirishda har xillik mavjud, lekin ko'pgina adabiyotlarda o'zbek tili taraqqiyoti quyidagi bosqichga bo'lingan:

1. Qadimgi turkiy adabiy til (VII asrdan – XIII asrgacha)
2. Eski o'zbek adabiy tili (XIII–XIV asrdan – XIX asrning ikkinchi yarmigacha)
3. Hozirgi o'zbek adabiy til (XIX asrning ikkinchi yarmidan hozirgacha).

O'rta maktab darsliglarida quyidagicha:

1. **Qadimgi turkiy til** miloddan oldingi davrlardan X asrlargacha. Bu tilda qadimgi turkiy yozma yodgorligi, ya'ni O'rxun-Enasoy yodgorligi "Irq bitig" yaratilgan.

2. **Eski turkiy til** XI asrdan XIV asrlarda amalda bo'lgan. Bu tilda «Qutadg'u bilig», «Hibatul haqoyiq», «Devonu lug'otit-turk», «O'g'uznoma», «Muhabbatnoma», «Qissasi Rabg'uziy» kabi buyuk adabiy asarlar bitilgan.

3. **Eski o'zbek adabiy tili** XV asr boshlab XIX asrlarda amalda bo'lib Lutfiy, Sakkokiy, Durbek, Atoiy, Navoiy, Bobur, Muhammad Solih, Mashrab, Ogahiy, Gulxaniy, Abulg'ozi Bahodirxon, Feruz, Muqimiy, Furqat kabi buyuk ijodkorlar qalam tebratgan.

4. **Hozirgi o'zbek adabiy tilida** Furat, Cho'lpon, A.Qodiriy, A.Qahhor, G.afur G'ulom, H.Olimjon va boshqa adib asar yaratdi. Bu til XX asrdan boshlab shakllandi.

Eski turkiy til davrida yozilgan asar barcha turkiy xalqlarning umumiy yodgorligi hisoblanadi. Shuning uchun ham bu davr tili **umumturkiy adabiy til** sifatida qaraladi. O'rxun-Enasoy yodgorligi haqida ham shunday deyish murakkab.

Demak, o'zbek tili XI asrdan mustaqil til sifatida boshqa turkiy tildan ajrala boshlab, XV asrda eski o'zbek adabiy tili to'la shakllangan.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Umumxalq tili nima? 2. Adabiy til haqida gapiring. 3. Milliy til nima? 4. Adabiy til belgisi qaysilar? 5. Adabiy til qanday shaklga ega? 6. Sheva nima? 7. Lahja nima? 8. O'zbek tili lahjalarini sanang. 9. Lahja va shevalarga farqni ayting. 10. Adabiy tilga asos bo'lgan lahja va sheva qaysilar? 11. Turk, o'zbek, sart, chig'atoy, o'zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini ayting. 12. Qadimgi turkiy til haqida gapiring. 13. Eski turkiy til va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring. 14. Eski o'zbek adabiy til va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring. 15. Yangi o'zbek adabiy tili va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring. 16. Hozirgi o'zbek adabiy tili va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring.

O'ZBEK TILI FANI VA UNING BO'LIMLARI

Tilshunoslik haqida. Til so'zlash fikrni ifodalash vositasi sifatida ham o'ziga xos bir olam. Uning xususiyatini o'rganuvchi va o'rgatuvchi fan tilshunoslik (lingvistika) deyiladi. Tilshunoslik fani bir necha tarkibiy qism yani bo'limdan iborat.

Tilshunoslik fani umuman insoniyatga xos tilni yoki ma'lum bir xalq tilini o'rganish nuqtai nazaridan **umumiy** va **xususiy** turga bo'linadi.

Umumiy tilshunoslik tilning paydo bo'lishi, qarindoshlik doirasi va umumiy nazariy masalalarini o'rganadi.

Xususiy tilshunoslik esa muayyan bir til xususiyatini tekshiradi. Jumladan, o'zbek tilshunosligi xususiy tilshunoslik bo'lib, o'zbek tilining tovush tizimi, leksikasi, grammatik qurilishi, yozuvi, shevalari, imlo va talaffuz qoidasi, uslublarini o'rganadi.

Xususiy tilshunoslik fani bo'limlari. O'zbek tilshunosligi fani quyidagi bo'limlarni qamrab oladi:

1. **Fonetika. 2. Orfoepiya (talaffuz). 3. Grafika (yozuv). 4. Orfografiya (imlo). 5. Leksikologiya. 6. Frazeologiya. 7. Leksikografiya (lug'atshunoslik). 8. Morfemika (so'z tarkibi). 9. So'z yasalishi. 10. Morfologiya. 11. Sintaksis. 12. Punktuatsiya (tinish belgilari). 13. Uslubiyat. 14. Dialektologiya (shevashunoslik). 15. Etimologiya (so'zlarning kelib chiqishi). 16. Til tarixi. 17. Sotsiolingvistika.**

Bu bo'limlar har biri tilning alohida-alohida tomonini tekshirish va, o'z navbatida, kichik bo'limga ham bo'linishi mumkin. Quyida ularning o'rganish sohasi, ya'ni o'rganish obyektini izohlaymiz.

Fonetika tilning tovush tizimi, tuzilishi, nutq organi, bo'g'in va urg'u turi, so'zda tovush o'zgarishi, shuningdek, urg'u va uning o'rni kabilarni o'rganadi.

Orfoepiya (talaffuz) adabiy tilda nutq tovushi va so'zni to'g'ri aytish me'yori hamda qonun-qoidasini o'rganadi.

Orfoepiya adabiy tilning faqat og'zaki shakliga xos.

Grafika (yozuv) yozuv tarixi va alifboni o'rganadi. Grafika tarixda qanday yozuvdan foydalanilgan, harf va harflarning shakli, tovushning ifodasi, harflar alifboda joylashtirish, tovush va harf orasidagi munosabat masalasi bilan shug'ullanadi.

Orfografiya (imlo) – so'z asosi va qo'shimchani yagona tarzda to'g'ri yozish masalasi bilan band bo'ladi. Bo'g'in ko'chirish, chiziqcha bilan yozish qoidasi, qo'shib yoki ajratib yozish tartibini belgilaydi.

Leksikologiya so'zning lug'aviy ma'nosi, lug'aviy ma'no turi, ma'no munosabati, so'zning shakl va ma'no munosabati lug'at tarkibidagi faol va nofaol so'z, tarixiy jihatdan o'zlashgan til leksikasi, so'zning hissiy va uslubiy xususiyatlarini o'rganadi. Umuman olganda, so'zda qanday lug'aviy ma'no munosabati bo'lsa, barchasini leksikologiya tekshiradi.

Frazeologiya ibora va frazeologik bog'lanish, iboraning ma'no tarkibi, turlari bilan shug'ullanadi.

Leksikografiya (lug'atshunoslik). Ma'lum bir yoki bir nechta til so'zini yig'ib, tizimlashtirgan holda lug'atda berish lug'atchilik deyiladi. Leksikografiya, ya'ni lug'atshunoslik lug'at va uning turi, turli lug'at yaratishning nazariy masalasini o'rganadi.

Morfemika (so'z tarkibi) so'zning ma'noli qismi – o'zak va qo'shimcha, uning xususiyati va turi, qo'shimchaning vazifasi, tuzilishi, joylashish tartibini tekshiradi.

So'z yasalishi bir qanday usul bilan bo'lsa ham, yangi so'z hosil qilish yo'li va uni o'rganishni o'rganadi.

Morfologiya grammatikaning bir qismi. So'zning grammatik ma'nosi, grammatik shakllari, so'z turkumlarining xususiyatiga ko'ra guruhlanishi – so'z shakllari, hosil, grammatik o'zgarish, grammatik qo'shimcha haqidagi ta'limot.

Sintaksis ham grammatikaning bir qismi bo'lib, so'zning o'zaro erkin bog'lanishi. Bu erkin bog'lanish natijasida hosil bo'lgan so'z birikmasi va gap, uning turi va xususiyatini o'rganadi.

Punktuatsiya tinish belgisini ishlatish qoidasini o'rgatadi.

Uslubiyat nutq uslubi va uning turi, til vositasining nutqda qo'llanish imkoniyati, leksik, frazeologik va grammatik sinonimiya masalasini tekshiradi.

Dialektologiya umumxalq tilini tashkil etgan sheva va lahjaning fonetik, leksik va grammatik xususiyati, tarqalish doirasini o'rganadi.

Etimologiya so'zning kelib chiqish izidi, tarix masalasi bilan shug'ullanadi.

Til tarixi tilning tarixi, tarixning ma'lum bir davridagi holati va rivojlanishi masalasi bilan mashg'ul bo'ladi.

Sotsiolingvistika til va jamiyat muammosi, tilning jamiyatdagi turli tabaqa, bo'la, yosh, kasb va jinsdagi kishi nutqida o'ziga xos tarzda voqelanishi masalasini tekshiradi.

Adabiy tilning har qaysi shakli o'z qonun-qoidasiga ega. Bu til me'yori deyiladi.

O'zbek tilshunosligi tarixi. O'zbek tilshunosligi fanida quyidagi tarixiy bosqichni bosib o'tgan:

- **eski turkiy tilshunoslik (XI–XIII asr);**
- **eski o'zbek tilshunosligi (XIV–XIX asr);**
- **zamonaviy o'zbek tilshunosligi (XX asrning 20- yillaridan hozirgacha).**

Eski turkiy tilshunoslik. O'zbek tilshunosligi fani Mahmud Koshg'ariyning "Devon lug'at it turk" asari bilan boshlanadi. Asar XI asrda yaratilgan bo'lib, 1914- yilda Turkiyaning Bayazid shahrida topilgan.

«Devonu lug'at it turk» uch tomdan iborat bo'lib, 1915–17- yilda Istanbul shahrida nashr etilgan. Shu nashr asosida V.Brokkelman bu asarni 1928- yilda nemischa tarjimada nashr qildi. 1939- yilda Anqarada Bosim Atalay tarjimasida turk tiliga hosil qildi. Olim S.Mutalibov devon tarjimasi ustida samarali ish olib, 1960–63- yillar davomida uch tomdan o'zbek tilida nashr qildi.

Mahmud Koshg'ariyning asari kirish va lug'at qismidan iborat. Kirish qismida muallif «Devon»ning yaratilish sababi, o'z ish uslubi, asarning tuzilishi, turkcha so'zning tuzilishida qo'llaniladigan harf, kitobda aytilgan va aytilmagan narsa, turkiy tabaqa va qabilalarning bayoni, turkiy tilning xususiyati, til va lahjadagi farq haqida fikr yuritadi.

Asarning lug'at qismida 7500 so'z sakkiz holatda izohlanadi. Asarda so'zlar ism, fe'l, yordamchi so'z turkumiga ajratilgan.

Mahmud Koshg'ariyning hozirgacha topilmagan turkiy tilshunoslikka bag'ishlangan «Kitob ul-muqaddimat al-luug'atil turk» asarini yozgani ham manbalarda qayd etilgan.

Mahmud Koshg'ariy turkiy tillarni qiyoslashda qiyosiy usuldan foydalanib, tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metodning asoschisidan biri bo'lib qoldi.

Ilm-fan xazinasiga bebaho durdonalar qo'shgan Mahmud az-Zamaxshariyning eski turkiy tilshunoslikda ham o'ziga xos o'rni bor. Zamaxshariy yirik tilshunos sifatida arab tilshunosligining rivojiga ulkan hissa qo'shgan olim hisoblanadi. Biroq uning lug'atlarida turkiy so'zga ham alohida e'tibor berilib, unda XI-XIII asr Markaziy Osiyo turkiy adabiy tilining leksikasi ham o'z

aksini topgan. Mahmud az-Zamaxshariyning 'Muqaddimatul-adab» asari – ko'p tilli lug'at.

XIII-XIV asrda yashab ijod etgan Abu Hayyon al-Andalusiyning eski turk y tilshunoslikda tutgan o'rni o'ziga xos. U turkiy va arab tili muqoyasasiga doir ko'plab asar yaratgan bo'lib, muhimi «Kitob al-idrok li l sonal-atrok» lug atidir Asar 1312- yilda Qohirada bitilgan lug at va grammatikadan iborat. Asarda qipchoq unsuri juda kuchli bo'lib, shu bilan birga, o'g'uz unsuri ham uchrab turadi

Eski turkiy tilshunoslik taraqqiyotida mashhur tilshunos Jamoliddin Muhammad Abdulloh Turkiyning ham o'ziga xos o rni bor. Uning taxminan XIII–XIV asrda yozugan «Kitobul lug'at al-mushtoq fi lug'at-it turk val-qatchoq» («Turk va qipchoq tiliga mushtoqlarni qiziqtiruvchi kitob») asari arab, fors, turk, mo'g'ul tili qiyosiga bag'ishlangan bo'lib, u turkiy tilning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi

Eski o'zbek tilshunosligi. Eski o'zbek tilshunosligining shakllanishi va taraqqiyotida Alisher Navoiy Zahiriddin Bobur, Aloy Sirrni Muhibiy, Mirza Mahdixon, Shoqxon Ibrat kabilarning lingvistik qarashi va asari muhim ahamiyatga ega

XIX asrning oxiriga kelib o'zbek tilshunosligida chor bosqinchilarning mahalliy xalq madaniyati, urf-odati va tilini o'rganish ehtiyoji natijasida bir qancha amaliy ahamiyatga ega grammatika vujudga keldi. M.A Terentyevning «Turk, fors, qirg'iz va o'zbek tili grammatikasi» (1875)ni A.Starlevskiyning «Rus kishisining O'rta Osiyodagi yo ldoshi» (1878) asarini, Z.A.Alekseyev va V.V.Shneyderskiyning «Sart tili samouchitel» (1894) M.Andreyevning «Sart tilini birinchi bor o'rganuvchilar uchun qo'llanma» (1896)sini F.Mashkovtsevning «Sart tili darsi» (1899)ni, V.P.Nalivkinning «Sart tilini amaliy o'rganish uchun qo'llanma» (1898)sini, N.Budrinskiyning «Sart tili darsligi» (1910) ni misol sifatida ko rsatish mumkin.

Zamonaviy o'zbek tilshunosligi. O'zbek tilshunosligi tom ma'nodagi fan sifatida XX asrning 20–30- yillarda shakllana boshladi va asrning oxiriga kelib o'zining yuqori cho'qqilaridan biriga erishdi

XX asr o'zbek tilshunosligining shakllanishida Abdurauf Fitrat, G'ozi O im Yunusov, Ulug Turs unov, Y.D.Polivanov, Qayum Ramazon, Faxr Kamo'ov va Ayyub G ulomovlarning xizmati beqiyos katta.

Bu davrda o'zbek tilining ichki qonunlari zamonaviy tilshunoslik yutug i asosida ishlab chiqildi va o'zbek tilshunosligi jahon zamonaviy tilshunosligining bir bo'lagi sifatida shakllandi. Imlo qoidasi yaratilib, o'rta, o'rta maxsus va oliy maktab uchun bu tildan me yoriy darslik, qo'llanma va ilmiy grammatika tuzildi. Tilshunoslikning mavjud barcha bo'limi bo'yicha ko'plab ilmiy-tadqiqot ishi vujudga keldi.

Lug'atshunoslik bo'yicha olib borilgan ish nihoyatda samarali bo'ldi. Bir tilli ko'p tilli va turli sohaviy lug'at yaratilib leksikografiya tilshunoslikning alohida, to'g'ri bo'lim sifatida namoyon bo'ldi.

Bu sohaning barchasi bo'yicha 1934- yil Toshkentda achilgan O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti, universitet va pedagogika institutlarining tilshunoslari samarali mehnat qildi.

1975–76- yilda yaratilgan ikki tomli «O'zbek tili grammatikasi», 1980-yilda nashr qilingan «O'zbek til leksikologiyasi» nomli asar, ko'p tomli «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi», ikki tomli «O'zbek tilining izohli lug'ati», o'zbek tili frazeologiyasi, terminologiyasi, kasb-hunar leksikasi, Navoiy asari til ning lug'ati va boshqa soha bo'yicha ham bir qator lug'at yuzaga keldi.

O'zbek o'quv lug'atchiligi. Bugungi kunda maktab o'quvchilari uchun "Ona tili" darsligiga yordamchi manba sifatida yaratilib, "Yangi asr avlodi" nashriyotida chop etilgan "O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar o'quv izohli lug'ati" "O'zbek tilining zid ma'noli so'zlar o'quv izohli lug'ati", "O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati" "O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati", "O'zbek tilining so'z yasalishi o'quv lug'ati", "O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv izohli lug'ati" "O'zbek tilining so'zlar omonimcharligi o'quv lug'ati", "O'zbek til ning eskirgan so'zlar o'quv izohli lug'ati", "O'zbek til iboralarining o'quv izohli lug'ati". "O'zbek tilining o'quv etimologik lug'ati", "O'zbek tilining o'quv lahjalarini lug'ati" "O'zbek tilining talaffuzdosh so'zlar o'quv izohli lug'ati" kabi o'nlab o'quv lug'ati ham o'zbek lug'atchiligi yutug'idir

Mustahkamlash uchun savollar

1. Tilshunoslik qanday fan? 2. Lingvistika haqida gapiring. 3. Umumiy tilshunoslik nimani o'rganadi?4.Xususiy tilshunoslik nimani o'rganadi? 5.Xususiy tilshunoslik qanday bo'limlarga ega? 6. Fonetika nimani o'rganadi? 7. Orfoepiya (talaffuz) nimani o'rganadi? 8. Grafika (yozuv) nimani o'rganadi? 9.Orfografiya (imlo) nimani o'rganadi? 10.Leksikologiya nimani o'rganadi? 11 Frazeologiya nimani o'rganadi? 12.Leksikografiya (lug'atshunoslik) nimani o'rganadi? 13 Morfemika (so'z tarkibi) nimani o'rganadi? 14 So'z yasalishida nima o'rganiladi? 15 Sintaksis nimani o'rganadi? 15 Punktuatsiyada (tinish belgilari) nima o'rganiladi?17 Uslubiyat nimani o'rganadi? 18 Dialektologiya (shevashunoslik)da nima o'rganiladi? 19 Etimologiya (so'zlarning kelib chiqishi) nimani o'rganadi? 20 Til tarixida nima o'rganiladi? 21.Sotsiolingvistikada nima o'rganiladi? 22. Eski turkiy tilshunoslik va uning vakillari kimlar? 22.Eski o'zbek tilshunosligi va uning vakillari haqida gapiring 23.Zamonaviy o'zbek tilshunosligi va uning vakillari kimlar? 24 Zamonaviy o'zbek tilshunosligi yo'nalishlari nimalarda ko'zga tashlanadi? 25.O'zbek o'quv lug'atchiligi yutuqlari haqida gapiring

Topshiriq

*1. **bog'**, **sog'**, **bo't**, **o'tir**, **yil**, **yog'**, **ayt**, **yuqori**, **etak** so'zini turli jahjada yozishga narakat qiling. 2. Shevangizdagi adabiy tildan har xil (fonetik, leksik, grammatik) jihati bilan farqlanuvchi o nta so'zni daftaringizga yozing va farqini ko'rsating. 3. Shevangiz va adabiy tilda bir xil talaffuz etiluvchi so zga misol keltiring. 4. Tilning turk bo'limida **Men kitob sotib oldim** gapidagi **kitob** so'zining qaysi jihati o'rganilishini aniqlab, daftaringizga yozing.*

3- DARS
FONETIKA HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT. NUTQ A'ZOSI

Fonetika haqida umumiy ma'lumot. Fonetika so zi grekcha **phone** so'zidan olingan bo'lib, "tovush" degan ma'noni bildiradi. Fonetika – nutq tovushi haqidagi ta'limol, fan sohasi.

Tabiatdagi tovush uch xil **fizik, biologik** va **nutq tovushi**. Fizik tovush jonli va jonsiz mavjudotning barchasiga xos bo'lib, havoning siqilishidan hosil bo'ladi. Biologik tovush jonli mavjudotga xos va tiriklik belgisidan biri. Hayvon va parrandaning ovozi, kishining gap hosil qilmaydigan tovushi (yig'i, kulgi, yig' ovozi).

Nutq tovushi faqat insonga xos bo'lib, uch xil xususiyati bor:

1) ijtimoiy tabiatga ega;

2) ma'no farqlaydi;

3) nutq hosil qiladi.

Nutq tovushi kishilik jamiyati bilan bog'liq ravishda vujudga kelganligi va uning uchun xizmat qilganligi bois ijtimoiy tabiatga ega deyiladi.

Ma'no farqlash xususiyati deganda bir tovush o'rni boshqa tovushga berilsa, so'z va qo'shimcha ma'nosi farqlanishi, ya'ni boshqa so'z va qo'shimcha vujudga kelishi tushuniladi: **bosh – besh – bo'sh, ko'r – so'r – bo'r; ko'l – ko'r – ko'z; -chi – -ni – -gi** kabi. Bir tovushning ikki xil varianti bo'lishi mumkin. Masalan, **maktab** so zidagi **a** tovushini u oldi, **qalam** so'zidagi birinchi **a** ni orqa talaffuz etiladi. Lekin bunday til oldi tovushini til orqa tovushi bilan almashtirsak, baribir o'sha so'z, ma'no qolaveradi. Demak, o'zbek tilida ikkita – til oldi va til orqa **a** tovushi yo'q. Ular variantdir.

So'zdan tashqarida alohida olingan nutq tovushi **fonema** deyiladi.

Tovush nutq hosil qilishi uchun. Bir qarashda bir-ikki oylik chaqaloq **a, b, d** kabi tovushni talaffuz etgandek tuyuladi. Lekin u nutq, ya'ni so z, gap hosil qilishga ishtirok etmaganligi bois nutq tovushi emas, biologik tovush hisoblanadi.

623978

TDPU
Kutubxonasi

Fonetika – tilshunoslikning nutq tovushi tizimi, uning tuzilishi, nutq jarayonida o'zgarishi, almashishi, nutqiy holat bilan aloqador bo'lgan bo'g'in va urg'u haqida nazariy va amaliy ma'lumot beradigan sohasi.

Fonetika garchi nutq tovushi bilan shug'ullansa ham, tilshunoslikning leksika va grammatika sohasiga ham bog'liq. Chunki, nutq tovushi so'z va qo'shimchalarning ma'nosini farqlaydi. So'zning bu xususiyati bilan leksikologiya ham shug'ullanadi. Shuning uchun fonetika va leksika (leksikologiya) bir-biri bilan aloqador. Grammatika ham so'z va uning tarkibi o'zgarishi (bu fonetik hodisa – tovush tarkib va tovush o'zgarishi ham) bilan shug'ullanganligi sababli ham leksika, ham fonetika bilan bog'lanadi. Buning barchasi bir-biri bilan chambarchas aloqador bo'lgan, biri ikkinchi sisiz yashay olmaydigan tilshunoslik sohasidir.

Nutq a'zosi. Nutq tovushini hosil qilishda ishtirok etadigan a'zo nutq a'zosi. Bu a'zolarning barchasi esa nutq apparati deyiladi. Nutq apparati vazifasiga ko'ra 4 ga bo'linadi:

1. Nafas apparati	2. Bo'g'iz bo'shlig'i	3. Og'iz bo'shlig'i	4. Burun bo'shlig'i
o'pka, diafragma, bir juft bronx, nafas yo'li	halqasimon, piramidasimon, qalqonsimon tog'ay un paychasi	til, tanglay kichik til, lab tish	–

Tovush hosil qilishdagi faoliyatiga ko'ra 2 xil:

1. Faol a'zo	2. Nofaol a'zo
Tovush paychasi, kichik til, til, yumshoq tanglay, pastki jag', lab	Yuqori jag', tish, qattiq tanglay, burun bo'shlig'i

Har bir nutq a'zosining o'ziga xos xususiyati va vazifasi mavjud.

Mustahkamlash uchun savollar

1.Fonetika so'zining ma'nosi nima? 2.Tabiatdagi tovush turlari haqida gapiring. 3. Nutq tovushining belgilarini sanang. 4. Nutq a'zosi qaysilar? 5.Faol a'zolarni ayting. 6. Nofaol a'zolar haqida gapiring.

NUTQ TOVUSHI. UNLI TOVUSH

Nutq tovushi. Aytilganidek, **nutq a'zosi yordamida vujudga kelib, ijtimoiy ahamiyatga va ma'no farqlash xususiyatiga ega tovush nutq tovushi deyiladi.**

Hozirgi o'zbek adabiy tilida 30 tovush bor. Bu tovush, avvalo, ovoz va shovqinning ishtirok etish darajasiga ko'ra ikkiga bo'linadi: **unli tovush** va **undosh tovush.**

Unli va undosh tovush quyidagi xususiyati bilan farqlanadi.

1. Unli bo'g'izda, undosh og'iz bo'shlig'ida paydo bo'ladi.
2. Unli sof ovozdan, undosh ovoz va shovqindan iborat.
3. Unli og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramaydi. Undosh og'iz bo'shlig'ida qarshilikka uchraydi.
4. Unli uzoq cho'zilish va musiqiy xususiyatga ega. Undosh bunday xususiyatga ega emas.
5. Unli yakka holda bo'g'in hosil qila oladi. Yakka undosh bo'g'in hosil qila olmaydi.
6. Unliga urg'u tushadi. Undosh urg'u olmaydi.

Unli tovush. Bo'g'izda paydo bo'lib, biror qarshilikka uchramaydigan, sof ovozdan iborat, cho'zilish xususiyatiga ega, urg'u qabul qiladigan tovush unli tovush deyiladi. **i, e, a, u, o', o.**

Unli akustik (eshitilish) tomondan ovozning ustunligi bilan tavsiflansa, fiziologik (paydo bo'lish) tomondan og'izning ochilish darajasi bilan tavsiflanadi. Unli talaffuzida asosiy vazifani tovush paychasi, til va lab bajaradi (ya'ni talaffuzda og'iz, til va lab turli holatga o'tadi).

Unli tovush tasnifi. Unli tovush ikki tomonlama tasnif qilinadi.

I. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra 3 ga ajraladi:

1) yuqori tor unli: **i, u.**

2) o'rta keng unli: **e, o'.**

3) quyi keng unli: **a, o.**

Bunda **yuqori, o'rta, quyi** so'zi tilning og'iz bo'shlig'ining pastida, o'rtasida va yuqorisida turishini ko'rsatsa, **tor** va **keng** so'zi til bilan tanglay oralig'ining tor-kengligiga ishora qiladi.

II. Labning ishtirokiga ko'ra unli ikkiga bo'linadi.

1) lablanmagan unli: **i, e, a.**

2) lablangan unli: **u, o', o.**

Lablangan unlini talaffuz qilganda lab cho'chchayadi, lablanmagan unlida esa bunday hol kuzatilmaydi.

Ba'zan unlini tilning gorizontal (yotiq) harakatiga ko'ra ikki guruhga ajratishadi.

1) til oldi: i, e, a.

2) til orqa: u, o', o

Bu unlining doim y belgisi va tasnifi emas. Chunki bir unlini t orqa undoshi bilan kelsa, til orqa, til oldi undoshi bilan kelsa, til oldi unlisiga aylanadi. Masalan, **qachon** so'zidagi **a** til orqa, **mana** so'zdagi uni til oldi unlisidir. Yoki **paydo, tamanno** so'zidagi **o** til oldi, **gon. xotira** so'zida esa til orqadir

Mustahkamlash uchun savollar

1.Nutq tovushi nima? 2.O'zbek tilida nutq tovushi soni nechta? 3.Unli tovush haqida gapiring. 4.Undosh tovush haqida gapiring. 5.Unli va undoshning farqi nimada? 6.Unli tovush tasnifi turlari qaysilar? 7.Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra unli tovush tasnifini bayon qiling. 8.Lab ishtirokiga ko'ra unli tovush tasnifini ayting? 9.Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga ko'ra tasnifi masalasi va uning muammoliligi haqida gapiring

Topshiriq

*1. Bilish zarur tushunchalar bo'yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. Nuqta o rniga unlini almashtirib qo'yib, so'z hosil qiling: **t...r, s...r, b...r.** Hosil bo'lgan so'zning turkumini aniqlang. 3. Bir xil undoshli, lekin unli bilan farqlanuvchi 10 ta so'z qator tuzing. 4. Bir xil unlili, lekin undosh bilan farqlanuvchi 10 ta so'z qatori tuzing. 5. **Sanat, tana, sava, surat, talat, qala** so'zining talaffuzdoshini topib, ularning qaysi turkumga mansubligini aniqlang. 6. Har bir unlining til oldi va til orqa talaffuziga bittadan so'z jami 12 ta) misol keltiring. 7. Unlining so z bosh, so'z o'rtasi va so'z oxirida kelishiga misol keltiring. Bunda so'z o'zak holda bo'lsin. Qaysi holda qaysi unli ko'proq ishtirok etishini va bu so'z qaysi tilga mansubligini aniqlang. 8. So'zlarni o'qing. i, u, a, e, o', o unlisidan qaysisi qisqa, qaysisi o'rtacha va qaysisi cho'ziq ekanligiga qarab so zlarni uch qatorga yozing. **bir, bur, ber, bor, tur, tor, to'r, tor, yiroq, yurak, yer, yoriq, yaqin, yorgin, birinchi, tilanchi, baringiz, boringiz, kurak, xo'rak** 9. **Bo'lim, gulim, boshim, so'lim, urish, kelin, bo'g'in, to'kin, o'rin, o'tin, ko'nik, o'rik, o'rin, uqish, qorin,** morin so'zining ayrimlari i unlisi u ga moyil talaffuz qilinishini aniqlang va buning sababini tushuntiring. 10. **Bugun, turmush, burun, butun, yurmuq, yumush. kuyuk, suyuq. tugun, tuyuq, udum, quruq** so'zidagi **u** unlisining talaffuziga e'tibor qiling. U qaysi unliga moyil talaffuz qilinayotganligi va buning sababini izohlang. Bunga e'tiborsizlik qanday xatoni keltirib chiqarishini bayon qiling. 11. So'z jufligi berilgan qatorni o'qing. **a, i, u, o'** unlisining talaffuziga e'tibor bering. Bir unlining ikki xil talaffuziga, farqning sababini tushuntiring: **taqa – taka, baqa – aka, qara – karra, barq – barg, chaqa -- chakka; qir**

kir. qirg'iz – kirgiz, tiq – tik; gul – kul, tugma – tug'ma, turq – turk; to'q – to'k, qor – ko'r, qo'l – ko'l, qo'rq – ko'rk.

4- DARS
UNDOSH TOVUSH VA UNING TASNIFI

Undosh tovush. Aytilganidek, undosh paydo bo'lish o'rni, lab bi va boshqa sifati bilan unli tovushdan farqlanadi. **Og'iz bo'shlig'ida paydo bo'lib, biror qarshilikka uchrab chiqadigan, uzoq cho'zilish xususiyatiga ega bo'lmagan, urg'u qabul qilmaydigan tovush undosh** deyiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida undosh tovush **24** ta: **b, d, f, g, h, j (jo'ja), j (jurnal), k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng.**

Sirg'aluvchi **j, lab-lash f** tovushi boshqa tildan o'tgan so'zlarga xos: **gijda, ajdar, foyda, kift, fabrika** kabi.

Undosh tovush tasnifi. Undosh, asosan, to'rt belgiga ko'ra tasnif qilinadi:

1. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra

Bunda undosh tovush o'pkadan chiqayotgan havo oqimi nutq a'zosining qaysi a'zosi yordamida hosil bo'lishiga, og'izning qaysi qismida to'siqqa uchrashiga ko'ra dastlab 3 ga bo'linadi.

1. Lab undoshi 5 ta: **b, p, v, f, m.**

U o'z navbatida 2 ga bo'linadi:

a) lab-lab: **b, v, p, m;**

b) lab-lash: **(v), f.**

Eslatma

v lab-lash undosh boshqa tildan kirgan so'zlarda uchraydi.

---

2. Til undoshi 15 ta: **t, d, l, n, s, z, sh, j (dj), r, ch, j, y, k, g, ng, q, g', x.**

Til undoshi til tanglayning qaysi qismiga undoshiga ko'ra 3 ga bo'linadi:

1) til oldi: **t, d, l, n, s, z, sh, j (dj), r, ch, j;**

Til oldi undoshi pastki lab va tanglayning ishtirokiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

a) til-lash undoshi 6 ta: **t, d, l, n, s, z;**

b) til-milk undoshi 5 ta: **sh, j (dj), r, ch, j.**

2) til o'rta: 1 ta: **y.** Til o'rta undoshi tilning o'rta qismi tanglayga yaqinlash shi natijasida paydo bo'ladi.

3) til orqa undoshi 6 ta: **g, k, q, g', x, ng.** Til orqa undoshi – tilning orqa qismi yumshoq tanglayga yaqinlash shi natijasida paydo bo'ladi.

Til orqa tanglay hosil qilish vaqtida 2 ga bo'linadi

a) yopiq portlovchi undosh: g, k, g, ng;

b) sirg'aluvchi undosh: q, g', x.

3. Bo'g'iz undoshlari: h.

Bo'g'iz undoshi tovush paydo bo'layotgan bo'g'izning ochiq holatida talaffuz qilinadi. Bo'g'iz undoshi 1 ta: h

4. Burun undoshi. Tovushga uchragan havo ning burun orqali chiqishi ta'minlanishi natijasida tovush burun tovushi undoshi: m, n, ng

II. Hosil bo'lish usuliga ko'ra

Undosh tovushni talaffuz qilganda bo'g'izdan chiqqan havo ma'lum to'siqqa uchrab, portlab chiqish natijasida hosil bo'lsa, bunday undoshlar portlovchi undoshlar deyiladi. Portlovchi undoshlar 8 ta: b, p, d, t, k, g, ch, dj

Havo oqimi qisman to'siqqa uchrab, shovqin hosil qilgan holda chiqishi natijasida hosil bo'ladigan undoshlar sirg'aluvchi undoshlar deyiladi. Sirg'aluvchi undoshlar 11 ta: v, f, s, z, sh, y, x, h, r, j, gʻ

Havo oqimi to'siqqa uchrab, shovqin hosil qilgan holda chiqishi natijasida hosil bo'ladigan undoshlar portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar deyiladi. Ular 2 ta: j, ch

Portlovchi undoshning qattiq, bo'g'izlangan muqobil undoshi bo'g'izdan chiqqan havo oqimi to'siqqa uchrab portlab chiqish natijasida hosil bo'lgan tovush **qorishiq tovush** deyiladi. Ular 2 ta: j, ch

Portlovchi undoshning qattiq, bo'g'izlangan muqobil undoshi bo'g'izdan chiqqan havo oqimi to'siqqa uchrab portlab chiqish natijasida hosil bo'lgan tovush **portlovchi tovush** deyiladi. Ular 6 ta: b, p, d, t, k, g

Sirg'aluvchi undoshlar talaffuz qilinganda havo oqimi to'siqqa uchrab, shovqin hosil qilgan holda chiqishi natijasida hosil bo'lgan undoshlar **sirg'aluvchi undoshlar** deyiladi. Sirg'aluvchi undoshlar 11 ta: v, f, s, z, sh, y, x, h, r, j, gʻ

Sirg'aluvchi bo'g'iz undoshiga tovushlar orasi bo'shroq bo'lgan bunday tovush kiradi: h

Tanglay undoshlari: r, j, h, y tovushi – o'ziga xos belgi tovush.

III. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra.

Tovush paychasining harakati va holati natijasida paydo bo'ladigan undosh 1 va ovoz ishtirokiga ko'ra undosh 2 ga bo'linadi:

a) jarangli undosh.

b) jarangsiz undosh.

Talaffuzida tovush paychasi tebranglashadigan, ya'ni harakatga keladigan undosh jarangli deyiladi. Tebranglashgan tovush paychasi orasidagi havo oralig'idan o'tib chiqayotgan havo oqimini biroz to'sib qo'yadi. Demak, tovush paychasi tebranglashishi ovozni hosil qilsa, to'siq bo'lishi g'ayrioddiy shovqin yaratadi. O'zbek tilida jarangli undosh 14 ta: **b, v, g, d, y, j(dj), l, z, m, n, ng, l, r, g'.**

Jarangsiz undosh tovushini hosil qilishda tovush paychasi tebranglashmaydi. Keng oraliqdan o'tayotgan havo oqimi tovush paychasini titratmay o'tadi. Natijada ovoz, ya'ni jarang yuz bermaydi. To'siq yaratgan shovqin ng o'zi qoladi. O'zbek tilida jarangsiz undosh 10 ta: **p, k, t, f, ch, s, sh, q, x, h.**

Ayrim jarangsiz undosh jarangli undosh bilan bos. bo'lish o'rniga ko'ra bir xil bo'lib, juftlik hosil qiladi. Ular 6 ta: **b – p, d – t, z – s, v – f, g – k, dj** ishg'alituvchi – **sh, g' – x, dj – ch.**

Nutqda ba'zan jarang undosh jarangsizlashadi: **kitob – kitop, loz – los, dard – dart, tog' – tox** kabi.

IV. Ovozning miqdoriga ko'ra.

Undosh tovushining ba'zisida ovoz ko'p bo'lsa, ba'zi undoshlarda shovqin ko'p bo'ladi. Ana shu xususiyatiga ko'ra undosh 2 ga bo'linadi:

1) sonor.

2) shovqinli.

Ovoz shovqinga nisbatan ustun bo'lgan undosh - sonor (sonor lotincha "ovozdor" degan ma'noni bildiradi). Sonor talaffuzida tovush paychasi tebranglashib, ravon ovoz hosil bo'ladi. Shu sabab bilan sonor unlilarga yaqin turadi. Ammo og'iz bo'shlig'ida qisman shovqin qatnashganligi uchun undosh hisoblanadi. O'zbek tilida sonor 5 ta: **m, n, ng, l, r.**

Sonordan boshqa undoshda ovoz oz, shovqin ko'p bo'ladi. Bunday undosh shovqinli deyiladi. O'zbek tilida 19 ta undosh shovqinli: **b, v, g, d, y, j(dj), j, z, k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h, g'.**

Mustahkamlash uchun savollar

1.Undosh tovush nima? 2.Undosh tovush tuzilish soni va turini ayting. 3.Hosil bo'lish o'rniga ko'ra undoshlarni tasniflang. 4.Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshlarni tasniflang. 5.Ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra undoshlar tasnifini ayting. 6.Lab undoshlari va ularning hosil haqida gapiring. 7.Til undoshlari va ularning hosil haqida gapiring. 8.Bo'g'iz undoshlari haqida gapiring. 9.Portlovchi undosh

qaysilar? 10. Sirg'aluvchi undosh qaysilar? 11. Portlovchi-sirg'aluvchi undosh qaysilar? 12. Jarangli undosh nima va ular qaysilar? 13. Jarangsiz undosh nima va ular qaysilar? 14. Qorishiq undosh haqida gapiring. 15. Titroq undosh haqida gapiring. 16. Sonor nima va ular qaysi undoshlar? 17. Shovqinli undosh qaysilar?

Topshiriq

1. Berilgan tartibda undoshlarga savol berishga tayyorlaning. 2. Undoshni hosil bermoq'ingiz bilan qulaklaringizni berkitgan holda talaffuz aling. Uning qaysi birini talaffuz qilganingizda zarur muskullar ortiqcha zo'riqishini aytib bering. 3. b, d, g, g', z, v jarangli undoshlarni talaffuz qilganda qaysi muskullar ishlashini aytib bering. 4. Ovozli va shovqinli undoshlarni farqlang. 5. Quyidagi so'zlarni yozing: d, Ovozli va g, q va g', b va p bilan farqlanuvchi so'zlar juftligini tuzing. 6. Qaysi so'zning bir undosh tovushi talaffuz qilinsa, boshqa undosh paydo bo'lib qoladi va aksincha kuzatiladi: o'quvchi, payrov, qarib, sovg'a, sirli, sayla, sila, tinyk, zirak, norin, qidirmoq. 6. Portlovchi va sirg'aluvchi j tovushi qatnashgan so'zni alfavit tartibida qaling: yozuv, jo'ja, jurnal, jo'ra, juma, javob, jiyin, jon, jon, majburiyat, ajrlod, hoy, mujmal, bajarmoq, qijdu, juda, javob.

5- DARS
BO'G'IN VA URG'U

Bo'g'in So'zning **bir nafas zarbi** bilan **aytiladigan tovush yoki tovush birikmasidan iborat qismi bo'g'in** deyiladi. Masalan: otamiz so'zida uch bo'g'in bor: o-ta-miz. Birinchi bo'g'in tovushdan, qolgan ikkitasi tovush birikmasidan iborat. O'zbek tilida bo'g'in undan kuzilmaydi. So'zda qancha unli bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi. Bo'g'in sonini aniqlash uchun unli sanab chiqish kifoya.

Bo'g'in quyidagi ikki prinsip asosida hosil bo'ladi:

I. Unli yoki undosh bilan tugashiga qarab a) ochiq bo'g'in; b) yopiq bo'g'in farqlanadi.

Unli bilan tugagan bo'g'in **ochiq bo'g'in** deyiladi: **ona, ota, opa**

Undosh bilan tugagan bo'g'in **yopiq** bo'g'in deyiladi: **mak-tab, rah-bar, tex-nik.**

Bir bo'g'in o'zidan oldingi qismni so'zda boshlangacha tovushdan iborat bo'lsa: **ona, bosh, tekst.**

O'zbek tilida bo'g'inning quyidagi turi mavjud.

1. Bir unli tovushdan iborat: **u** (olmosh), **e**, **o** (undov so'z).
2. Bir unli va bir undosh: **un, uch.**
3. Bir unli va ikki undosh: **bur, daf-tar.**
4. Bir unli va uch undosh: **do'st, mard.**
5. Bir unli va to'rt undosh: **tekst, punkt.**

Eslatma

So'z o'zbekcha so'z o'zagidan ortiqcha bo'g'in bo'lishi mumkin. Boshqa bo'g'in tipi o'zlashma so'zga xos.

O'zbek tilida bo'g'in o'rgatish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Undan savod o'rgatishda, she'riy vazn o'lchovini belgilashda hamda yozuvda bir satrdan ikkinchi satrga ko'chirishda foydalaniladi.

Tilshunoslikdagi bo'g'in adabiyotshunoslikdagi hijo tushunchasiga har doim ham to'g'ri kelmaydi. Hijo ham arabcha bo'g'in demakdir. She'rdagi so'zning bir nafas zarbi bilan talaffuz etiladigan tovush yo'li she'r o'lchovidagi dastlabki ritmik birlik hijodir. Hijo ba'zan bo'g'indan farqli o'laroq undosh tovushsiz ham tuzilishi mumkin.

Vasl bog'ichra sandek shohi zolim ko'madur
Ishq kayfu o'zgalarg'a ofatu g'am ko'madur.
(Navoiy)

baytidagi **vasl, ishq** so'zidagi **l** va **q** undoshi mustaqil hijo tashkil etadi.

Urg'u. So'z bo'g'inlaridan yoki gapda ishtirok etayotgan so'zlardan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq aytilishiga, shuningdek, ayrim so'zning ma'no va talaffuzini belgilab beruvchi fonetik hodisaga **urg'u** deyiladi. Urg'u zarb bilan aytiladi.

Urg'u avvalo ikkiga bo'linadi: 2 xil:

a) **so'z urg'usi;**

b) **ma'no urg'usi.**

So'z bo'g'inidan biriga tushib, uning ma'no va talaffuzini belgilab beradigan urg'u so'z urg'usidir. *zakovát – o'má – ot, ólma – fe'l.* Urli tovush urg'u oladi.

O'zbek adabiy tilida urg'u ko'pincha oxirgi bo'g'inga tushadi. O'zakka qo'shimcha qo'shilganda ham urg'u oxirgi bo'g'inga ko'chaveradi. Masalan: **paxtá, paxtakór, paxtakorlár.** Biror tovushning urg'u olishi urug a'zosining harakati va nafas kuchiga bog'liq. Masalan: **xizmátchi.**

So'z urg'usi so'zning qayerga tushishiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

a) erkin urg'u;

b) bog'liq urg'u.

Bo'g'indan bo'g'inga ko'chib uning ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladigan urg'u erkin urg'u deyiladi. Masalan: yuklamá – ot. yúklama – fe'l; qatlamá – ot. qátlama – fe'l; suzmá – ot. súzma – fe'l.

Urg'usini ko'chirib o'qiladigan so'zlarga misol keltiramiz:

agrotexnik (ot. *agrotexnika*) – agrotexnik (sifat. *agrotexnika bo'yicha*)
akadémik (ot. *akademiya a'zosi*) – akadémik (sifat. *akademiyaga tegishli*)
átlas (ot. *gazlama nomi*) – atlás (ot. *geografik atlas*)
banda (ot. *qurollangan kishilar guruhi*) – bánda (ot. *qo'l ostidagi kishi*)
bog'lár (ot. *bog'lovchi, birlashtiruvchi*) – bóg'lar (fe'l. *bo'g'ma bog'ma*)
baladá (ot. *xalq dostoni*) – bóla-da (ot. *-da – yuklamasi*)
bolagina (ot. *qandolat mahsuloti*) – bolágina (ot. *qush bolasi*)
bosmá (ot. *qurilish materiali*) – bósma (sif. *matni bosilgan*)
botín (ot. *o'lja*) – bótin (sif. *shu nomdagi qalpoqqa tegishli*)
batir (ot. *harbiy kema*) – bátir (sif. *qat'iyatli, mard*)
empirik (ot. *eksperimental bilimlarga asoslanuvchi*) – ampírik (sif. *mantiqqa emas, tajribaga asoslanuvchi*)
energétik (ot. *mutaxassis*) – énergetik (sif. *energiya bilan bog'liq*)
etik (ot. *kiyim, oyoq-kiyim*) – étik (sif. *axloq falsafasiga oid*)
fizik (ot. *fizika fani mutaxassisi*) – fízik (sif. *fizikaga oid*)
geofizik (ot. *mutaxassis*) – geofízik (sif. *geofizikaga asoslanuvchi*)
geoximik (ot. *mutaxassis*) – geoximik (sif. *geoximiyaga asoslanuvchi*)
gidrotexnik (ot. *mutaxassis*) – gidrotexnik (sif. *gidrotexnikaga asoslanuvchi*)
grafik 1 (ot. *chizma*) grafik 2 (ot. *matematik*) – grafik 3 (sif. *grafik haqida*)
gullár (ot. *qarmoq ko'rinishi*) – gúllar (fe'l)
hozir (ot. *shu vaqt*) – hozír (hozir bo'lgan)
ishlár (ot. *ishlamoq ko'nikmasi*) – ishlár (fe'l. *yaxshi ishlaydi*)
ishchi (ot. *mehnat bilan shug'ullanuvchi*) – ish-chi (ot. *ishi yo'q*)
klássik (ot. *antik adabiyot*) – klassik (sif. *mukammal, o'rnak bo'lgan*)
kredit (ot. *qarz*) – kredít (ot. *qarz*)
ko'zlár (ot. *ko'zning ko'rinishi*) – ko'zlar (fe'l. *mo'ljallaydi*)
lírik (ot. *shoir*) – lirik (sif. *lirik she'riyat*)
matemátik (ot. *matematik*) – matematik (sif. *matematikaga oid*)
metafizik (ot. *mutafizik*) – metafízik (sif. *metafizikaga oid, g'ayritabiiy*)
mexánik (ot. *mutaxassis*) – mexanik (sif. *mexanikaga oid*)
mistik (ot. *mistika*) – místik (sif. *sirli, tushunarsiz*)
modá (ot. *kiyim*) – móda (ot. *urf-odat*)
moslamá (ot. *kiyim*) – móslama (fe'l. *o'rnatmoq va shunga o'xshash*)

olmâ (*sf. Ayol*) – ólma (*fe'l. qo'lingga olmoq*)
orgânik (*sf. mumkinsizlik*) organik (*sifat. organizmga xos.*
oting (*sf. ilmiy oyoq.* oting (*sf. otlarni ezadigan qurol*)
optik (*sf. mutaxassis* optik (*sifat. optikaga oid*)
órgan (*sf. organizatsiya*
orgân (*sf. musiqa asbobi* – orgân (*fe'l. musiqa asbobi*
prozâik (*sf. nasr ustasi*) prozâik (*sifat. prozaga oid yozilgan*
qatlamâ (*sf. daraja* – qatlâma (*fe'l. ko'plab qatlama*
qishloqchâ (*sf. -cha*
suffiksini olgan) qishlóqcha (*zarrac. xorijiy yashash joyidan*)
sa'lâm (*sf. salomlashish ifodasi*) – sa'lâm (*sf. xushlashish ifodasi*)
samarâli (*sf. maqsadga muvofiq ishlash* – samarâli (*sifat. kam kuch sarflab, ko'p natija*
sayr (*sf. rasmiy yig'in*) sáyr (*sf. ...*)
summâ (*sf. mezon*) – summa (*...*)
taktik (*sf. mutaxassis*) – taktik (*sifat. harbiyga taalluqli*)
texnik (*sf. mutaxassis*) – texnik (*sifat. ...ishlatiladigan*)
tortmâ (*sf. stolning tortiladigan* – tórtma (*sf. ...*)
tóza (*sifat. ifloslangan* – toza (*sifat. ...*)
yangi (*sifat. yangi xonim*) – yàngi (*...*)
yigitchâ (*sf. kichik yigit*) – yigitcha (*...*)
o'quvchimiz (*...*) – o'quvchimiz (*...*)
(*...*)
chaqirâ (*...*) – chaqira (*...*)
chog'lâr (*sf. ...*) – chóg'lar (*...*)
chorâ (*sf. ...*) chóra (*sf. ...*)

Yuqoridagilar chet tili so'zlaridir).

So'z oxiriga tushgan urg'u **bog'liq urg'u** deyiladi. (Misol: - dalagâ - dalalâr

O'zbek tilida urg'u ... so'z, ... so'z ... (Misol: ... ishchilardán. Ammo ... so'z ... so'z ... hol bir ... so'z ... so'z ... so'z

bo'g'inga yoki bir nechta qismga tushadi. Bundan tashqari, tarkibida **o'n ikki, o'n besh, yi girma uch** kabi qo'shma son va **ko'makchi** fe'l so'z qo'shilmasida **sotib oldi, yozib oldi, berib yubordi** kabi; takror so'zlar **katta-katta, asta-asta** kabilarda urg'u so'zning bir nechi bo'g'iniga tushadi.

Turli so'zda urg'u kimchi so'zning oxirida bo'ladi: **ota-ona, bola-chaqa** kabi.

Urg'u olmaydigan qo'shimcha va yuklama ham mavjud.

-la, bésta.

-cha ruscha.

-tacha, o'ntacha.

-gina (-kina) (yuklama vazifasi) ukagina.

-dek, -day oldek, aday.

-ov, -ova, -yev, -yeva Alimjonov.

-ma bo'lishsizlik qo'shimchasi: kima, ishlama.

– shaxs ko'rsatuvchi o'timsiz qo'shimchasi **-man, -san, -miz, -siz** talabaman, talabasiz.

– qo'shimcha (affiks) yuklama:

-ku oldi-ku

-mi oldim-mi

-chi: sen-chi

-da kelsa-da

– **ko'makchi** (uchun, sari) kabi.

Avalgan qo'shimcha **so'z oxirida kelganda** urg'u olmaydi. **o'tirma – o'tirmaysan – o'tirmaysanmi**

O'zlashma so'zni to'g'ri talaffuz qilishga o'rnish natijasida o'zbek tilining urg'u tizimida ma'lum o'zgarish yuz bermoqda. Bu hol urg'uning o'zlashma so'zda erkin qo'llanishida shunga ko'ra urg'u orqali so'z ma'nosini farqlashda ko'rinmoqda.

Urg'u semantik (ma'no farqlovchi), morfologik (grammatik ma'no ifodalovchi), uslubiy vazifa bajaruvchi fonetik hodisa hisoblanadi.

Quyida urg'usini topish qiyin bo'lgan so'zdan misol keltiramiz:

alfavit	asir
anil	atom
atbalta	ayncha
astronomiya	bolamday
audiotoriya	brashyura
allaqachon	direktor
armiya	dorsent

dóim	murís
gazéta	nafís
gárchi	óbzor
hamísha	óbraz
hámma	óshiq
hár kim	óyday
hátto	póyezd
hóch kim	qánchа
izotóp	qáysi
kartína	qip-qizil
kélsin	rádio
kímdir	respúblika
konstitútsiya	romandán
küldir	rúchka
lámpa	sanatóriya
lékin	shamólday
léksiya	sílos
matematíka	tónna
máshq	tráktor
mudír	yám-yashil
muhím	závqm
muhít	zéro
mumkín	

Gapdagi so'zdan birontasi boshqasiga nisbatan kuchli ovoz bilan ajratib aytilishi ma'no (gap, logik, mantiqiy) urg'usi deyiladi.

Gapda ma'no urg'usi qaysi so'zga tushgan bo'lsa, so'zlovchi tinglovchining diqqatini shu so'zga jamlamoqchi ekanligini bildiradi. Ma'no urg'usi ko'pincha kesimdan oldingi so'zga tushadi:

Ertalab biz keldik. Biz ertalab keldik. Biz ertalab **keldik**.

To'liqsiz gapda, odatda, ma'no urg'usi olmagan bo'lak tushirildi. Masalan:

– Kim **keldi?**

– **Men**

Fonetik uslubiyat. Fonetik uslubiyatda nutq tovushining noto'g'ri qo'llanishi, urg'uning o'rinsiz berilishi e'tiborga olinadi.

Nutq tovushining uslubiy xususiyati. 1) **asir, devon** kabi so'zdagi tovushning noto'g'ri (**asr, divan** kabi) talaffuz qilinishi oqibatida nutqda tushunmovchilik yuzaga keladi; 2) **-da, -va, -qa (yoki -q)** kabi bo'g'indan keyin yana shunday tovush bilan boshlanadigan so'zni kelтirish nutq yengilligini keltirib chiqaradi: **So'zning gapda qo'llanishi va vazifasi,** kabi

Shuningdek, nutqda tovush tushirish, ortiqcha orttirish ham (**Saodat – sodat, muallim – malim, daraxt – daraxit** kabi). o'zga tildagi so'zni noto'g'ri talaffuz etish ham nutq go'zalligini buzadi. Masalan, **Moskva** so'zini **Maskva, morfema** so'zini **marfema, sintaksis** so'zini **sintiksis** tarzida talaffuz etish lozim.

Urg'uning uslubiy xususiyati. Urg'uni noto'g'ri qo'yish nutq ko'rkini buzadi va ko'pincha so'zning ma'nosini o'zgartirib yuboradi. Shuning uchun, ayniqsa, chetdan o'zlashgan so'zning urg'usini to'g'ri qo'yish lozim. Masalan, **rektor, direktor** kabi so'zning oxirgi bo'g'iniga urg'u berish nutqiy qo'pollikni keltirib chiqaradi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Bo'g'in nima? 2. Bo'g'inning qanday turi bor? 3. Ochiq va yopiq bo'g'in haqida gapiring. 4. Urg'u va uning xususiyati qanday? 5. Urg'u nima? 6. Erkin urg'u haqida gapiring. 7. Sog'liq urg'u haqida gapiring. 8. So'z urg'usi nima? 9. Mantiq urg'usi nima? 10. Urg'u almaydigan qo'shimcha qaysilar? 11. Urg'u olmaydigan yuklama va ko'makchi qaysilar?

Topshiriq

1. Bilish zarur tushuncha bo'yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. ***Muomala, muattar, muallaq, matbaa, saodat, singil, ko'ngil, tong, rangin, zangor, qing'ir, gangumoq, sabrsiz, orksiz, Yangiariq, Yettisoy, gulbeor, O'rtaovul, zavqlanmoq, dangal, jangovar, qutbdan, baytni, ingichka, davr, xomashyo, asr, asir, fikr, toabad, foat, qanoat, menga, dengiz, ingliz, senga, nonga, tanga, tunga, qonunga, vaznga, guldonga, bo'stonga, bog'bonga, eto'ponga, mungan, singan, ungan, shartsiz*** *so'zini bo'g'inga ajratish va bo'g'in ko'chirish ustuniga joylashtiring. Namuna*

Bo'g'in ajratish	*Bo'g'in ko'chirish*
mu-o-la-lar	*muo-lar yoki mu-olar*
a-sir	

3. ***Albatta, astronomiya, auditoriya, afsuski, ahil, allakim, ammo, asio, atom, barcha, broshyura*** *so'zining har birida unda nechta bo'g'in bo'lsa shuncha marta talaffuz qilib, har bir talaffuzda urg'uni ko'chirib ko'ring. Namuna:* *albatta-albatta-albatta. Urg'usiz bo'g'inga urg'u tushirilsa, noqulay talaffuz yuz berishiga ishonch hosil qiling. 4. Oldingi topshiriqdagi tajriba asosida* ***direktor, Salimov, kommutator, kino, Sitora, Munira, Mengliyeva, Ergashevich, qip-qizil, zero, kimdir, shamolday*** *so'zining urg'usini qo'ying. 5.* ***Organ*** *(tashkilot) – **orgón*** *(musiqa asbobi), **prozaik*** *(ot) – **prozaik***

(sifat) romantik (ot) – romantik (sifat). sizsiz (sifat) – sizsiz (olmosh+sna.xs-son.). soyа (sabzi yoy) – soya (o'simlik). surmа (hayvon)– surma (ko'l) so'zining har bir ishtirokida gap tuzing. 6. Urg'usi oxirgi bo'g'inga tushmagan grammatik shaklsiz so'zga 10 ta misol yozing. 7. Urg'usi oxirgi bo'g'inga tushmagan grammatik shaklli so'zga 10 ta misol yozing. 8. Urg'u tushaydigan qo'shimchaning urg'u olishiga 10 ta so'z misol keltiring. 9. Urg'u oxirgi bo'g'iniga tushmaydigan so'zning urg'usi siljishiga 10 ta misol keltiring. 10. Quyidagi bo'g'in tipining har biriga 5 tadan misol yozing:

Bo'g'in tipi	*Misol*
Bir unli:	
Bir unli va bir undosh:	
Bir unli va ikki undosh:	
Bir unli va uch undosh:	
Bir unli va to'rt undosh:	

6- DARS
FONETIK O'ZGARISH

Tovush o'zgarishi haqida. Nutq jarayonida tovushni ketma-ket keltirish yo'li bilan turli ma'noli birlik hosil qilamiz. Masalan: **t-o-sh, b-o-sh, q-o-l**. So'z tarkibidagi tovush alohida-alohida emas, balki uzluksiz talaffuz qilinadi. So'z uzluksiz talaffuz qilinganda, uning tarkibidagi bir tovush hali to'liq talaffuz qilinmay turib, nutq a'zosi ikkinchisiga tayyorlanib turadi. Natijada tovush zanjiri vujudga keladi. Talaffuz qulayligiga intilish tufayli nutq jarayonida tovush zanjirida turli fonetik o'zgarish ro'y beradi. Masalan, **tog'** asosiga **-ga** qo'shimchasini qo'shsak, asos oxiridagi chuqur til orqa **g'** dan so'ng til orqa **g** undoshi kelib, chuqur til orqa tovushidan til orqa tovushiga birdaniga o'tish qiyinlashadi. Talaffuz noqulayligi vujudga keladi. Ana shu noqulaylikni bartaraf qilish uchun ikkinchi tovush ham chuqur til orqaga aylantiriladi va har ikkisi ham jarangsizlashadi.

Qiyoslang: **tog' + ga – toqqa**. **bog' + ga – boqqa** kabi.

Fonetik o'zgarish unliga ham, undoshga ham taalluqli.

Singarmonizm. Unli va undoshning o'zgarishi farqlanadi. Unlining nutq jarayonida o'zgarishi **singarmonizm** deyiladi. Singarmonizm unlining moslashishi, uyg'unligi demakdir. U faqat turkiy tillarga xos.

Singarmonizmning ikki asosiy ko'rinishi mavjud

a) til garmoniyasi.

b) lab garmoniyasi.

Til garmoniyasida unli tovush yumshoqlik yoki qattiq ik til oldilik yoki til orqalik jihatdan bir-biriga moslashadi. Singarmonizmning til garmoniyasi qonuniyatiga ko'ra, so'zning boshida til oldi unlisi kelsa so'z o'rtasi va oxirida ham shunday unli keladi. Boshqacha aytganda so'zning boshida undoshning hosil bo'lish (artikulyatsion) o'rniga bog'lic ravishda unli tovushda yuz bergan o'zgarish so'zning keyingi bo'g'inidagi unlida ham yuz beradi. Bu hol so'zning talaffuzida qulaylikka olib keladi. Masalan **qalam** so'zidagi q undosshi chuqur til orqa undoshi bo'lganligi bu s, birinchi bo'g'indagi a unlisi ham til orqalik xususiyatiga ega bo'ladi. Buning natijasida esa keyingi bo'g'indagi a tovushi ham til orqa unlisi sifatida namoyon bo'ladi. Demak, birinchi a unlisi q undoshiga, keyingi bo'g'indagi a esa oldingi bo'g'indagi a unlisiga moslashadi.

Lab garmoniyasida unlining moslashishi ikki tomonlama bo'ladi. Bunda unli ham til oldi-til orqalik jihatidan, ham lablanganlik-lablanmaganlik jihatidan boshqa unlilar va undoshga moslashadi. Bunga ko'ra, so'z boshidagi unli lablangan til oldi unlisi bo'lsa, so'z oxirida ham lablangan til oldi unlisi keladi. So'z boshidagi unli lablangan til orqa unlisi bo'lsa, so'z oxiridagi unli ham lablangan til orqa unlisi bo'ladi. Masalan, **boshqird, sog'in, bo'g'in** so'zidagi kabi.

Tovush o'zgarishi turi. Fonetik qonuniyat asosida yuz beradigan o'zgarish turini sanaymiz.

Tovush moslashishi (assimilyatsiya). Assimilyatsiya – lotincha **assimilare** – o'xshatib olish demakdir. Tovush moslashishi to'liq va to'liqsiz bo'lishi mumkin. Tovush moslashishida to'liq **(yoz + sin = yossin)** yoki qisman **(yoq + sa = yoxsa, tanbur + tamburi)** moslashish farqlanadi.

Moslashish hodisasi ikki xil

a) **progressiv moslashish**da oldingi tovush keyingi tovushni o'xshatib oladi. Masalan **otdan – ottan, ishdan – ishtan, soldat – sollat** va boshqalar.

b) **regressiv moslashish**da keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatib oladi: **shanba – shamba, ichsa – issa, oqshom – oxshom, tuzsiz – tussiz** kabi.

Tovush noo'xshashligi (dissimilyatsiya). Dissimilyatsiya lotincha **dissimlate** – noo'xshashlik degan, bu fonetik hodisada tovushning ta'siri natijasida noo'xshash tovush talaffuz qilinadi. Tovush noo'xshashligi hodisasi ham ikki xil bo'ladi.

a) **progressiv noo'xshashlikda** oldingi tovush ta'sirida keyingi tovush paydo bo'lish o'rni va usulini o'zgartiradi va tovushning sifatida o'zgarish –

noo'xshashlik yuzaga keladi. Masalan: **zarur – zaril, zarar – zalal, birorta – bironta, madad – madat, kabob – kabop, rubob – rubop** kabi.

b) **regressiv** noo'xshashlikda keyingi tovushning ta'sir bilan oldingi tovushda o'zgarish ro'y beradi. Masalan: **po'chta – po'shta, maqtanchoq – maxtanchoq, uchta – ushta** kabi.

Ba'zi so'zda har ikki hodisa (tovush moslashishi va tovush noo'xshashligi) ham uchraydi. Masalan: **uchdi – uchti – ushti, ichdi - ichti – ishti** kabi.

Metateza. Og'zaki nutqda ba'zan yonma-yon kelgan undosh tovushning o'rni almashishi mumkin. Nutqdagi bunday jarayon **metateza** deyiladi: **r – y: daryo – dayro; m – g': yomg'ir – yog'mir; b – r: tebratmoq – terbatmoq; m – l: yamlamoq – yalmamoq; h – v: ahvol – avhol; p – r: tuproq – turpoq, r – g: o'rganmoq – o'grarnmoq, g' – r: to'g'ramoq – to'rg'amoq, n – m: aylanmoq – aynalmoq** va boshqa.

So'z o'zagida yoki unga biror qo'shimcha qo'shilganda, o'zakdagi **a** unlisi **o** ga yoki **i** unlisi **u** ga almashadi va shunday yoziladi: **ong – angla, son – sana, ot – ata, yosh – yasha, sayla – saylov, to'pla – to'plov;** tara – **taroq, so'ra – so'roq, chanqa –chanqoq; o'qi – o'quv, to'qi – to'quv** kabi.

Ayrim so'zga egalik qo'shimchasi qo'shilganda so'z o'zagidagi **k** va **q** tovushi **g** va **g'** ga almashadi va shunday yoziladi: **bilak – bilagi, tilak – tilagi, buloq – bulog'i, tirnoq – tirnog'i** kabi. Ammo ayrim so'zda bunday tovush o'zgarishi bo'lmasligi mumkin: **nok – noki, toq – toqi, oq – oqi, zavq – zavqi** kabi.

Ba'zi so'zda yonma-yon kelgan tovush o'rni almashadi. Masalan: **sayram – saryam, daryo – dayro, tuproq – turpoq, to'g'ramoq – to'rg'amoq** kabi.

Yomg'ir so'zi **yog'mur** tarzida ayt'ilsa ham **yomg'ir** yoziladi (bu so'z aslida **yag'mur** shaklida bo'lgan).

Proteza. So'z boshida bitta unlining orttirilishi **proteza** hodisasi sanaladi. Odatda, aksariyat sonor r tovushidan oldin o', u unlisi orttiriladi: **ro'mol – o'ramol, ro'za – o'raza, rayhon – o'rahon, rozi – o'rozi, rais – o'rais, rang – o'rang, ro'zg'or – o'rzg'or, rustam** – urustam kabi.

Ayrim holatda so'z boshida sirg'aluvchi va portlovchi ikki undosh qator kelganda i unlisi orttirilishi mumkin: **shkaf – ishkaf, spravka – ispravka, stol – istol, stul – istul, shtraf – ishtaraf, stansiya – istansa.**

Epenteza. So'z boshida o'rtasida va oxirida ikki undosh qator kelganda, ular o'rtasida i, ba'zan **u** va **a** unlisi orttiriladi: **fikr – fikir, hukm – hukum, doklad – dakalad, klass – kilass.**

Epiteza. So'z oxirida bir o'rinda kelgan ikki undoshdan so'nggi tovushning qo'shilish hodisasidir. **disk – diska, bank – banka, tank – tanka, kiosk – kioska, otpusk – otpuska** kabi.

Tovush orttirish o'zbek tilining o'ziga xos talaffuz qoidasi asosida ro'y beradi. O'zbek tilida so'z boshi va oxirida, odatda, ikki undosh qator talaffuz qilinmaydi (**ost, ust, yurt** kabilar bundan mustasno) yoki ayrim tovush (h, r) bir-biri bilan so'z boshlanmaydi.

So'z boshida: **stakan – istakan, spirt – ispirt, shkaf – ishkaf, rus – o'rus, ro'mol – o'ro'mol, ro'za – o'ro'za, igna – yigna yoki yiyna** kabi.

So'z o'rtasida: **aql – aqil, fikr – fikir, ilm – ilm, shifr – shifir, hukm – hukum, doir – doyir, doim – doyim, foiz – foyiz, teatr – teyatr** kabi.

So'z oxirida: **bank – banka, tank – tanka** kabi.

Shuningdek, ba'zi olmoshga qo'shimcha qo'shilishi natijasida tovush orttirilishi ro'y beradi: **shu + ga – shunga, bu + da – bunda, u + dan – undan** kabi.

Prokopa. Bunda so'z boshida ba'zan unli yoki undosh tovush tushib qoladi: *yiroq – iroq, yigna – igna, yig'lash – ig'lash, yirik – irik, yuz – uz.*

O'zak va qo'shimcha qo'shilishi bilan ayrim tovush so'z boshi, o'rtasi va oxirida tushib qoladi. So'z boshida odatda qisqa talaffuz qilinuvchi **y** yoki **h** tovush tushadi: **yiring – iring, yiroq – iroq, yog'och – og'och** kabi.

So'z o'rtasida odatda qo'shimcha qo'shilganda o'zakdagi ayrim tovush tushib qoladi: **og'iz – og'zi, burun – burni, ikki – ikkov** kabi.

Qisqa (i) tovushli so'z o'zagida ham tushadi yoki juda qisqa aytiladi: **pishiq – pshiq, kishi – kshi, bilan – blan** kabi.

So'z oxirida odatda qator kelgan undoshning so'nggisi (t, d kabi) talaffuzda tushib qoladi: **Samarqand – Samarqan, sust – sus, do'st – do's, pisand – pisan, post – pos, xursand – xursan** kabi.

O'zbek tilida arab tiliga xos ayrim so'zlarda **ayn** (') (kirill alifbosida ayrimida va lotin alifbosida hozirgi belgisi) so'z o'rtasi va oxirida tushib qoladi, so'z boshida cho'zib talaffuz qilinadi: **ma'lum – malum, ma'mur – mamur, ta'lim – talim, 'ayb – ayb, 'ilm – ilm** kabi.

Sinkopa hodisasiga binoan so'z o'rtasidagi va oxiridagi keng unli tor unli kabi talaffuz qilinadi va ayrim holatda tushib qoladi: **valochka – valichka, traktor – traktir, avtor – avtir, direktor – direktir, generator – generatir** kabi.

Apokopa – so'z o'zagidagi oxirgi unli yoki undoshning tushish hodisasi: **do'st – do's, xursand – xursan, gazeta – gazit, smena – smen** va hokazo.

Sinerezis hodisasiga ko'ra so'z o'rtasida bir joyda kelgan ikki unlining bir xil kuchsizlanadi va qo'shilib tushib qoladi. Ikkinchi unli tovush esa cho'ziq talaffuz qiladi: **ma'orif – ma'rif, saodat – so'dat, qiroat – qirot, jamoat – jamo't.** Bu hodisa asli o'zbekcha so'zga xos emas.

Reduksiya – so'zning birinchi bo'g'inida biror unlining, ortalda, bir unlining kuchsiz talaffuz qilinishi. Masalan: **bir, bil,** til so'zlari bir bo'g'inli bo'lganligi

va urg'u shu so'zdagi i unlisiga tushgan ig. tufayli o'rni yordamidek talaffuz qilinadi va eshitiladi. Lekin shu so'zning oxiriga ikkinchi bo'g'in qo'shilishi bilan, urg'u ham ikkinchi bo'g'inga ko'chadi. Natijada birinchi bo'g'indagi i unlisi kuchsizlanadi va eshitilar-eshitilmas holda sust talaffuz qilinadi: **bilak, tilak, biroq.** Birinchi bo'g'indagi urg'uning ana shunday kuchsizlanib talaffuz qilinishi reduksiya hodisasiga misol bo'ladi (**reduksiya** so'zining lug'aviy ma'nosi «kuchsizlanish», «orqaga qaytish», «pastga tushish» demakdir). Reduksiyaga quyidagi so'zning birinchi bo'g'inida kelgan i urg kuchsizlanib talaffuz qilinishi ham misol bo'la oladi: **pishiq, shira, pishak, qiliq,** ichak kabi. Reduksiyaning ikkinchi bo'g'inda kelishi ham uchrab turadi. Bu hodisa so'zga uchinchi bo'g'in qo'shilganda sodir bo'ladi – ikkinchi bo'g'indagi unli tamoman kuchsizlanib, tushib qoladi. **Masalan, burun - burni, bo'yin - bo'yni, egin – egni, keyin – keyni** singari.

Eliziya - unli bilan tugovchi va boshlanuvchi ikki so'zning qo'shilishi natijasida undan birining tushib qolish hodisasi. Bunda bu necha holat kuzatiladi: a) birinchi so'z oxiridagi unli tushib qoladi: **yoza oladi – yozoladi, bora oladi – boroladi, qora ot - qorot.** b) unli bilan boshlanuvchi ikkinchi so'zning bosh unlisi tushib qoladi: **borar ekan – borarkan, borar emish – borarmish, yozgan ekan – yozgankan** kabi; d) **Abdusalom** so'zining **Absalom, Abdujabbor** so'zining **Abjabbor, olib kel** so'zining **opke** tarzida talaffuz qilinishi natijasida bir unli va bir undoshning tushib qolishi ham eliziyaning yuqori murakkablashgan shakli hisoblanadi. Eliziyaning murakkablashishi natijasida so'zning qisqargan shakli hosil bo'ladi.

Tovush o'zgarishi tasnifi. Aytilganlar asosida tovush o'zgarishini uch xil tasnif lash mumkin:

1. So'zning qaysi qismida ro'y berishiga ko'ra:

a) o'zakda yuz bergan tovush o'zgarishi: **hukm – hukum, stakan – istakan, og'iz – og'zi;**

b) qo'shimchada yuz bergan tovush o'zgarishi: **uchdi – uchti, bironta – bironta, itdan – ittan;**

d) ham o'zak, ham qo'shimchada yuz bergan tovush o'zgarishi: **bog'ga – boqqa, uchdan – ushtan.**

2. Yozuvda aks etishiga ko'ra:

a) yozuvda aks etadigan tovush o'zgarishi: **shu*ga = shunga, bironta – bironta, og'iz – og'zi;**

b) yozuvda aks etmaydigan tovush o'zgarishi: **hukm – hukum, stakan – istakan, bog'ga – boqqa, uchdan – ushtan;**

3. Tovush o'zgarishining tabiatiga ko'ra:

a) tovush tushishi: **mening – meng, muallim – malim, og'iz – og'zi;**

b) tovush orttirilishi: **hukm – hukum, stakan – istakan;**

d; tovush almashishi: **tanbur – tambur, bog'ga – boqqa, uchdan – ushtan**

Mustahkamlash uchun savollar

1.Singarmonizm nima? 2.Lab garmoniyasi va lil garmoniyasi haqida gapiring. 3.Tovush o'zgarishi nima? 4.Tovush moslashishi (assimilyatsiya) deganda nimani tushunasiz? 5.Progressiv moslashish nima? 6.Regressiv moslashishda tovush noo'xshashligi (dissimilyatsiya) haqida gapiring. 7. Progressiv noo'xshashlik nima? 8.Regressiv noo'xshashlik nima? 9.Tovush almashishi haqida gapiring. 10.Tovush orttirilishi nima? 11.Prokopa haqida gapiring. 12.Apakopa haqida gapiring. 13.Epenteza nima? 14.Eliziya haqida gapiring. 15.Reduksiya nima? 16. Metateza nima? 17. O'zakda yuz beradigan tovush o'zgarishi haqida gapiring. 18.Qo'shimchada qanday tovush o'zgarishi yuz beradi? 19. Ham o'zak, ham qo'shimchada yuz beradigan tovush o'zgarishi haqida gapiring va misollar keltiring. 20.Yozuvda aks etadigan tovush o'zgarishi haqida gapiring. 21. Yozuvda aks etmaydigan tovush o'zgarishiga misol keltiring.

Topshiriq

1. Berilgan qator harflarning birlaridan savol gapga foydalaning. 2. Berilgan gapning so'zlarining tovush o'zgarishini aniqlang: tovush o'zgarishining o'zakka qo'shimchada yuz berishiga ko'ra turini aniqlang; tovush o'zgarishining yozuvda aks etish/etmasligini aniqlang; tovush o'zgarishining ko'rinishi (tovush tushishi, orttirilishi, almashishi) ni aniqlang. 1) Boyvachcha g'azabdan otga ikki-uch qamchi qamchi bosdi. (S.Ahm.) 2) Oldan tushsa ham, oqardan tushmaydi. 3) Quyosh o'rmon tepasida milt-lab turgani bilan tafsir edi. (Rah.) 4) Yosh kelsa – ishga, qari kelsa – oshga. (Maqol) 5) Bolur xursand bo'ldi. 6) Odam odamdan bahra oladi. (A.Qah.) 7) Mehnatdan kelsa boylik, turmush bo'lur chiroyli. (Maqol). 8) Bu mening o'g'lim bo'ladi. Sendandan olain shu uyda turgan. (O.Yog.) 3. Berilgan so'zni diqqat bilan o'qing va tovush o'zgarishining o'zakka qo'shimchada yuz berishiga ko'ra turini aniqlang; tovush o'zgarishining yozuvda aks etish/etmasligini aniqlang; tovush o'zgarishining ko'rinishi (tovush tushishi, orttirilishi, almashishi) ni aniqlang: ***yigitcha, kissa, uch so'm, spravka, yirik, fikr, hukm, doklad, stansiya, saodat, maorif, kiosk, bank, tuproq, tebratmoq, zarar, daryo, direktor, ketdi, yurakka, ittifoq, Oysara opa, bizni, uchta, gruppa, traktor, stol, stul.***

7- DARS
ORFOEPIYA

Adabiy tilning og'zaki shakli me'yor talaffuz va nutqiy ohangdan namoyon bo'ladi. Uni tilshunoslikning **orfoepiya** bo'limi o'rganadi.

Orfoepiya – grekcha **orphos** – to'g'ri, **epos** – nutq degan ma'noni bildiradi. To'g'ri talaffuz, avvalo, shaxsning madaniy saviyasini ko'rsatadigan darajada bo'ladi. Og'zaki nutqda har xil talaffuz uchrashi mumkin. Lekin ulardan faqat bittasi **to'g'ri talaffuz me'yori** hisoblanadi. Masalan, o'zbek shevasida bu so'z turlicha talaffuz qilinadi: *yo'l – jo'l, ko'z – go'z, ota – afa, aka – nka, amir – omar* kabi. Hozirgi zamon davom fe'li qo'shimchasi shevada *-yap(ti), -opti), -utti, -vat(ti)* shaklida qo'llanadi: *boryapti, borspti, borutti, borvotti* kabi. Adabiy tilda shulardan *yo'q, ko'z, ota, aka, amir, boryapti* variantlari adabiy talaffuz me'yori (orfoepik norma) sifatida saralangan.

Orfoepiyaning yuzaga kelishida orfografiya va xalq og'zaki nutqining talaffuzi asos qilib olinadi.

Adabiy talaffuz me'yorlarini o'rganish orfoepik qoida va orfografik lug'at orqali amalga oshiriladi.

O'zbek tilshunosligida V.Sodiqova, U.Usmonovalarning "O'zbek tilining orfoepik lug'ati" 1977- yilda va O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti tomonidan "O'zbek adabiy talaffuz lug'ati" 1984- yilda nashr qilingan. Birinchi lug'atda o'zbek tilida faol qo'llanadigan 8000 ga yaqin so'z, ikkinchisida esa 20000 dan ortiq so'z va so'z shaklining adabiy-me'yoriy talaffuzi belgilab berilgan. Ba'zi so'z va grammatik shaklning talaffuzidagi noto'g'ri ko'rinishi inkor qilinib, uning to'g'ri aytilishi ko'rsatilgan.

Orfoepiya orfografiya bilan zich bog'langan. Biroq talaffuz hamma vaqt ham yozuv bilan teng kelavermaydi. Jumladan, yozuvda bo'g'in tovush sezilar-sezilmas aytilishi, umuman tushirilishi mumkin yoki, aksincha ortirilishi mumkin. Nutqda tovush almashtirilishi ham ko'p uchraydi. Masalan, *adabiyotchi* (adabiyotchi), *baxtsiz* (baxtsiz), *qo'shni* (qo'shni), *bo'sa* (bo'lsa), *kesak* (kesak) kabi. Bular yozuv bilan mos kelmasada, adabiy talaffuz me'yori hisoblanadi. Lekin *oshshi* (oshni), *ishshi* (ishchi), *yuzzi* (yuzim), *o'rta* (o'yerda), *aqqa* (o'yoqqa), *bayqa* (bu yoqqa) kabi so'zda adabiy me'yordan chekinish ro'y bergan.

O'zbek adabiy tilining asosiy orfoepik qoidalari: unli talaffuzi, undosh talaffuzi asosiy va qo'shimcha talaffuzi hamda boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'z talaffuzi tarzida o'rganishi mumkin.

Unli tovush talaffuzi.

I unlisi: 1) bir bo'g'inli so'zda qisqa va ingichka talaffuz qilinadi: *il, tish, bit, sir* kabi. 2) **q, g', x** undoshlari bilan yondosh qo'llanganda yo'g'on talaffuz etiladi: *qish, g'isht, xil* kabi. 3) **y, ng** undoshidan oldin ingichka va bir oz cho'ziq talaffuz etiladi: *oliy, kuy, rang* kabi. 4) **l, r** undoshidan oldin kelgan i unlisi bilinar-bilinmas talaffuz qilinadi: *bram, broq, sira, tilak, gilam, qilos* kab..

U unlisi: 1) **k, g, y** undosh dan keyin ingichka *kul, etagul, yuk* kabi. 2) **q, g', x** undosh dan so'ng esa yo'g'on talaffuz qilinadi: *qul, qarg'a, xalq* kabi. 3) **-mоq, -uv** qo'shimchasi tarkibida cho'ziqroq eyiladi: *yozuvchi, o'quvchi, to'quvchi, ishlov, qo'shuv* kabi

O' unlisi: 1) bir bo'g'inli so'zda, shuningdek, ko'p bo'g'inli so'zning urg'usiz bo'g'inida qisqa talaffuz etiladi: *to'r, ko'r, so'mka, so'roq* kabi. 2) takroriy so'zning birinchi qismida (urg'uli bo'g'inda) cho'ziq talaffuz qilinadi: *ko'p-ko'p, to'g'ri-to'g'ri, ma'lum-ma'lum* kabi. 3) sayoz til orqa **k, g,** 1) o'rta **y** va bo'g'iz undoshi (h) dan so'ng biroz uni tarzida: *ko'l, go'r, ho'l, yo'l kabi*, chuqur til orqa **q, g', x** undoshlaridan so'ng kengroq uni tarzida talaffuz etiladi: *qo'l, g'o'r, xo'r, qo'r* kabi

E unlisi: so'z va bo'g'in boshida kengroq (*erkin, ekin, eslamoq* kabi), bo'g'in o'rtada bir oz torroq (*kecha, beda, tekin, sekin* kabi) talaffuz qilinadi. E unlisi *feruz, dehqon, telefon, adres* so'zlarida i tovushiga yaqin aytiladi

A unlisi: sayoz til orqa **k, g** undoshi bilan yonma-yon kelganda yumshoq va ingichka uni tarzida (*kam, kafe, gap, gul, gazlama, kayfiyat* kabi), chuqur til orqa **q, g', x** undoshi bilan yondosh qo'llanganda esa yo'g'on uni tarzida (*qalam, qang'a, qasida, g'am, g'alvir, xalq, xabar, xat* kabi) talaffuz etiladi

O unlisi: 1) quyi keng, kuchsiz lablangan uni tarzida talaffuz qilinadi: *tosh, bahor, somon, shamol* kabi. Shevada va jonli tilda bu unlining urg'usiz bo'g'inda **a**'ga yaqin talaffuz qilinish ham uchraydi: *samon, davon* kabi, ammo bu hol adabiy talaffuz (o'rfoepik me'yor) hisoblanmaydi; 2) sayoz til orqa **k, g** undoshlaridan so'ng yumshoq *kosib, kotib, gov, govmish* kabi; chuqur til orqa **q, g', x** undoshidan so'ng esa yo'g'on uni tarzida talaffuz qilinadi: *qo'shiq, qolip, qobil, g'ov, g'ovlamoq* kabi; 3) **y** va h undoshi bilan yondosh qo'llanganda ham o unlisi bir oz yumshoq, ingichka uni holda talaffuz etiladi: *yor, hokim* kabi

Ayrim so'z tarkibida uni **ua, oa, ao, ai, ia, aa** so'rinishida qator kelishi mumkin. Bunda ular yo bir unli tarzida talaffuz qilinishi, yoki orasiga undosh tovush qo'shib talaffuz qilinishi mumkin: *muallim – mavlim, soat – sobat* (Farg'onada), *soat – sog'at* (Toshkentda)

Undosh tovush talaffuzi

Undosh tovush artikulyatsion ko'proq fonetik hodisaga bog'liq bo'ladi. Xususan 1) **b, d** jarangli undoshi so'z oxirida jarangsiz **p, t** tarzida talaffuz etiladi, bu hol o'zbek adabiy talaffuzi uchun me'yor hisoblanadi *kitob>kitop, borib>borip, yozib>yozip, savod>savot, obod>obot* kabi. 2) **b, d** undosh jarangsiz undosh bilan yonma-yon qo'llanganda ass milyatsiyaga uchrab, **p, t** holida talaffuz etiladi, bu hol ham adabiy talaffuz me'yori hisoblanadi. *ibtidoiy>iptidoiy, kabdi>kepti* 2) **j, z** undoshi ning jarangsiz undoshlar ta'sirida **sh, s** deb talaffuz etilishi ham adabiy til uchun me'yor *ijtimoiy > ishtimoiy, mazkur > maskur* kabi. 4) **b, q** undoshlarning sirg'aluvchi **v, g'** undoshiga o'tishi ham adabiy talaffuz me'yoriga xilof emas *bora ber > boraver, kela ber > kelaver* kabi

V undoshi chetdan kirgan *avtobus, avtomat, kvartira* so'zida *f* kabi aytiladi **G** undoshi **k, q** bilan tugagan so'zda **k** va **q** tarzida aytiladi *ek+gan=ekkan, chiq+gan=chiqqan* **D undoshi** *obod, ozod* kabi so'zda kelganda **t** kabi aytiladi , *xursand, farzand* kabi so'zda undoshdan keyin kelganda esa tushib qoladi **J qorishiq-portlovchi undoshi** *avj, mavj* so'zida **ch** kabi aytiladi **J** sirg'aluvchi undosh chetdan kirgan *furajka, velejka* kabi so'zda **sh** kabi aytiladi . **Z** undoshi *sakkizta, fuzsiz* kabi so'zda yonidagi tovush ta'sirida **s** kabi aytiladi **N undoshi** *mashq, farbur, shamol* kabi so'zda **m** kabi aytiladi **F** undoshi *fakt, faol* kabi so'zda **p** kabi aytiladi **Q** undoshi *maqsad, taqsimot, to'qson, oqshom* kabi so'zlarda **x** kabi aytiladi

Asos va qo'shimcha talaffuzi.

1 **Q, k** bilan tugaydigan otning egalik qo'shimchasi bilan turlangan shakli quyidagicha talaffuz etiladi: a) ko'p bo'g'inli so'zda *qishloq>qishlog'imiz qishlog'ingiz qishlog'i; tolpak>tolpagim, tolpaging, tolpagi* kabi Bir bo'g'inli so'zlarda bunday o'zgarish bo'lmaydi: *o'q>o'qi, tok>toki* kabi (*yoq, yo'q* so'zlari bundan mustasno).

2 **Q, k, g** bilan tugagan otning jo'nalish kelishigidagi shakli quyidagicha talaffuz qilinadi: *qishloq – ga > qishloqqa, chorak + ga > chorakka, tog' + ga > tokka, pedagog + ga > pedagokka* kabi Boshqa barcha holatlarda a) jarangsiz undoshdan so'ng **-ka**, jarangli undoshdan va unlidan so'ng **-ga** talaffuz etiladi *oila, oshna, qopka, uyga, ovga, bolga, tomga, bolaga, ukaga* kabi

3 Fe'lda. a) *ing + la > ingla, sol + a > sana, yosh + a > yasha* kabi b) *ek + gan > ekkan, ket + gan > ketkan, uq + gan > uqqan, tush + gan > tushkan* kabi

4 Olmoshda *u – n + da > unda, bu + n + da > bunda, shu + n + da > shunda* (bir 'n' ortiriladi), *men – ning > mening, sen + ning > sening* (bir 'n' tushirib qoldiriladi)

5. Bir so'zidan dona son yasalganda, o'zakdagi "r" undoshi "t"ga o'tadi: *bir* > *to* > *bitta* kabi.

Boshqa tildan o'zlashgan ayrim so'z talaffuzi

1. Turk y tillarida, ma lumki, f undosh bo'lmagan, shuning uchun yonli so'zlashuvda arab, fors va rus tillaridan o'zlashgan so'zlardagi f ni p deb talaffuz qilish uchraydi: *pilol>filol, penersiya>fenersiya, forma>forma* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ularni f bilan talaffuz qilish me'yor holiga kelgan.

2. So'z yoki bo'g'in boshida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi turkiy tillarga xos emas. Bu hol esa keyinchalik boshqa tildan o'zlashgan so'z talaffuziga ham ta'sir qilgan – jonli so'zlashuvda so'z yoki bo'g'in boshida yoxud bo'g'indagi ikki undosh orasida bir unli orttirilishiga olib kelgan: *emkal* > *ilol-kab, sfukon* > *isfokon, plon* > *pilon, frantsuz* > *farafuz* kabi. Bunday holat so'z oxirida ham uchraydi: *arp* > *arpa, fikr* > *fikr-im* > *fikrim, nokm* > *nokum* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday so'zni asl holicha (unli orttirmay) talaffuz qilish orfoepik me'yor sanaladi. Bunday me'yor shu tipdagi so'zning yozuvdagi shaklini (tuloshini) to'g'ri belgilashga ham yordam beradi.

3. Umuman turkiy so'zda ikki unli yonma-yon qo'llanmaydi, bu hol arab tilidan o'zlashgan *oila, dars, nais, maorif, saodat, muxtalaa* kabi so'z talaffuziga ta'sir qilgan: *sila, asr, rais* so'zlarida bitta y orttirilgan (*soyila, doyir, rayis kabi*), *maorif, saodat, muxtalaa* so'zi esa unlining diftonglashuviga – *mu'rib saodat, muxtoja* kabi talaffuz qilinishiga olib kelgan. Keyingi bir asr ichida rus tildan so'z o'zlashtirishning faollashganligi ruscha o'zlashmaning rus tilidagi talaffuz va imlo me'yorini o'zbek tiliga aynan singdirish an'anasining ustun bo'lganligi o'zbek tilida ikki unlining so'z tarkibida yonma-yon kelishi orfoepik va orfografik me'yorga aylantirdi. *biologiya, geomorfiya, geologiya, geodeziya* va boshqa. Bu hol arabcha o'zlashmada (*oila, dars, rais, maorif, saodat, muxbus, muhalaa* kabilarda) ham ikki unlining yonma-yon talaffuz qilinishi va yozilishini me'yor darajasiga ko'tardi.

4. Arab tilidan o'zlashgan *ta'rix, da'vo, ma'no, e'lon, me'mor, mu'tabar* kabi so'zlarning birinchi bo'g'indagi unli cho'ziqroq talaffuz etiladi.

5. Rus tilidan o'zlashgan so'zda i unlisi o'zbek tilining i unlisidan torroq va cho'zgroq talaffuz etiladi: *tish* (o'zb.) – *tip* > *t'p* (rus.), *fil* (o'zb.) – *fir* > *fi'r* (rus.) kabi.

6. Ruscha leksik o'zlashmaning urg'usiz bo'g'indagi e unlisi o'zbekcha e dan ancha tor (i ga yaqin) talaffuz etiladi: *telefon* > *tilifon, televizor* > *tivizir, adres* > *adris* kabi.

7. Rus tili orqali o'zlashgan so'z ca a unlisi o'zbekcha a dan yo'g'onoq talaffuz etiladi: *kanal* (o'zb.) – *kanal* (rus.) kabi.

8. Rus tilidan o'zlashgan so'zdagi o'rta keng talaffuz qilingan o unlisi urg uli bo'g'inda o zbek tilidagi o'rta keng, talaffuz qilingan o' dan kengroq talaffuz etiladi: *kon* (rus.) – *ko'n* (o'zb.), *rok* (rus.) – *rok* (o'zb.), *god* (rus.) – *ro'd* (o'zb.) kabi.

9. Jonli tilda r bilan boshlangan arabcha, forscha va ruscha so'zlarning hoshida bir o' tovushining orttirilishi ancha keng tarqalgan. ro'zg'or/roziza, rus.-fr. ris. ro'mol/ro'rmol kabi. Adabiy talaffuz me'yori sifatida r'o'z. rus. ro'mol shakllari sanalangan.

10. Rus tilidan o'zlashgan so'zning oxirida lab-tish v undoshi jarangsiz f larzida talaffuz qilinadi: *aktiv* > *aktif*, *passiv* > *passif*, *ustav* > *ustaf*, *kursiv* > *kursif* kabi. v ning jarangsizlanishi so'z ichidagi assimilyatsiya hodisasida ham yuz beradi: *avtomat* > *aftomat*, *stavka* > *stafka* kabi. Bunday talaffuz adabiy hisoblanmaydi.

11. Rus tilidan o'zlashgan so'zning ko'pchiligida urg'u erkin bo'ladi, bu hol o'zbek adabiy tili va talaffuziga ham singib bormoqda. *a'vtobus, trolle'ybus, ta'ksivoy* kabi.

12. O'zbek tilidagi urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi, ammo ayrim o'zlashgan so'zlarda urg u so'zning oldingi bo'g'inlarida bo'lishi ham mumkin: *ba'mma, ja'mi, hami'sha, afsus'ki* kabi. Bunday holatlardan xabardor bo'lish adabiy talaffuz me'yoriga amal qilish imkonini beradi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Orfoepiya nima? 2. Talaffuz me'yori haqida gapiring. 3. "O'zbek tilining orfoepik lug'ati" haqida so'zlang. 4. "O'zbek adabiy talaffuz lug'ati" qanday lug'at? 5. Unli tovush talaffuzi haqida gapiring. 6. Undosh tovush talaffuzi haqida gapiring. 7. Boshqa tillardan o'zlashgan ayrim so'z talaffuzi qanday?

Topshiriq

So'zni to'g'ri talaffuz eting va qaysi qoidaga binoan talaffuz qilganingizni ayting: ***adabiyotchi, badbaxt, uch so'm, izsiz, xursand, go'sht, bo'lsa, kelsa, oshni, ishni, yuzni, u yerda, u yoqqa, bu yoqqa, til, tish, bil, qish, g'isht, xil, bilan, biroq, sira, tilak, gilam, gilos, kul, stirgul, yuk, kabi, qul, norg'ul, xulq, yozuvchi, o'quvchi, to'quvchi, oluv, qo'shuv, bo'r, to'r, ro'mol, qo'l, g'o'r, xo'r, qo'r, kam, katta, gap, gal, gazlama, qalam, qarg'a, qasida, g'am, g'alvir, xalq, xabar, xat, kotib, gov, govmish, qoshiq, qolip, qobil, g'ov, g'ovlamoq, muallim, soat, kitob, borib, yozib, savod, obod, ibtidoiy, ketdi, bora ber, ekkan, chiqqan, farzand, furajka, televizka, maqsad, taqsimot, to'qson, oqshom,***

qishlog'imiz, telpagim, angla. ulfat, faner, ferma, shkaf, stakan, oila, doir, rais, maorif. saodat, mutolaa, biologiya, geometriya, geologiya. geodeziya, ta'na, da'vo, ma'no, e'lon, me'mor, mo'tabar, telefon, adres aktiv, passiv, kursiv. shavkat, atlas, trolleybus, tramvay.

8- DARS
GRAFIKA

Yozuv haqida Yozuv – fikrning tashqi ifodasi. U orqali kishi o'z fikrini bir-biriga bildiradi, avlodga yetkazadi, yozuv orqali kishilar o'tgan voqea, shaxslar va urf-odat to'g'risida ma'lumot olib, madaniyat, fan, ijtimoiy hayotda bo'lgan voqealardan voqif bo'ladi.

Dastlabki yozuv rasm chizish (bu xil yozuv **piktografik yozuv** deyiladi. (**piktus** – "chizilgan", **graphe** – "yozaman" demakdir) bo'lgan. Bunda har bir rasm (yoki narsa) biror ma'noni ifodalagan (masalan, quyosh – kunduzni, oy – tunni, tepaga – baxtni).

Yozuvning keyingi davri – **ideografik** yozuvdir (grekcha "ideya" – "tushuncha", "graphe" – "yozaman"). Bunda bir yoki bir guruh tushuncha uchun bir xil ramziy shakl olinadi. Masalan, ko'z – O, asir – O, daraxt – Ж, oy – C kabi.

Piktografik va ideografik (uning birinchi bosqichi logografik – "so'z + yozaman") yozuv ancha murakkab bo'lib, minglab shaklni chizish va uning mazmunini bilishni talab etgan. Shuning uchun kishilar yozuvning yangi bosqichi – **fonografik** yozuvga – avvalo, ayrim bo'g'inni, keyinroq ayrim tovushni biror belgi bilan ifodalash usuliga o'tgan. Fonetik yozuvning kelib chiqishi **qadimgi finikiya** yozuvi bilan bog'liq.

Xalqlar fonetik yozuvni tiliga moslab o'ziga xos shaklini yaratib olgan: yunon, lotin, arman, gruzin, slavyan, arab yozuvi va uning ayrim o'zgargan turi kabi.

Qadimgi yozuv tosh, suyak, yog'och, qamish kabi qattiq jismga, so'ngra pergament va keyinchalik qog'ozga yozilgan. Yozuv o'ngdan chapga, chapdan o'ngga yoki yuqoridan pastga qarab o'qiladi.

O'zbek yozuvi tarixidan Markaziy Osiyo turkiylari, jumladan, o'zbek xalqi qadimdan yuksak madaniyatli xalq sifatida dunyoga tanilgan. Arab istilosiga qadar, Movarounnahrda run, turkiy (uyg'ur), sug'd, moniy va braxma suryoniy yozuvi qo'llanilgan.

Diniy mazmundagi asar braxma, suryoniy yoki moniy yozuvida, rasmiy hujjat runiy, turkiy (uyg'ur) yoki sug'd yozuvida yozilgan. Shu bilan birga, bu

yozuvning qo'llanishi ma'lum hudud, davr va xalq bilan ham bog'liq bo'lgan edi.

Qayd etilgan yozuvda bitilgan ko'p yozma yodgorlik hozirgacha saqlanib keladi. Runiy yozuvda – **O'rxun-Enasoy** (ba'zi adabiyotlarda **dulbarchin**) **tosh bitiklari**, turkiy (uyg'ur) yozuvda (uni Mahmud Koshg'ariy va Ibn Arabshoh "turkcha yozuv" deb nomlaydi) – **qadimgi turkiy yodnoma** (VII-X asrlar): "Oltin yorug'", "Maytri simit", **budda va xristian diniga oid yodnoma**, **yuridik hujjat**; sug'd yozuvida bitilgan yozma yodnoma esa 1906- yili ingliz olimi Arnold Steyn tomonidan topildi. Moniy yozuvida "Xuastuanift" yodgorligi yozilgan. Uyg'ur yozuvi arab yozuvi bilan barobar XV asrgacha qo'llanadi. "**Qutadg'u bilig**"ning **Vena** (**Hirot**) **nusxasi** (XI asr), "**Hibatul haqoyiq**" (**XII asr**)**ning Angara nusxasi**, "**O'g'uznoma**"**ning qadimiy nusxasi** (**XIII asr oxiri**), **Xorazmiyning "Muhabbatnoma"** (**1353- yil**) **asarining qadimgi nusxasi**, "**Latofatnoma**", "**Dahnoma**", "**Maxzanul-asror**" (**XIV-XV asr**) kabi asarning ayrim nusxasi yoki parchasi uyg'ur yozuvida bitilgan. Uyg'ur yozuvi sug'd yozuvi asosida kelib chiqqan arab va runiy yozuvidan farqli o'laroq, unli tovush ayrim harf bilan ko'rsatilgan. Runiy yozuvi ham qadimgi oromiy yozuvi asosida kelib chiqqan degan nazariya hozir asosiy o'rinni egallaydi.

Sug'diy yozuvda, asosan, eron tilida matn yozilgan. Tojikistonning Zahmatobod tumani Xayrobod qishlog'idan topilgan sug'diy yozuvdagi 74 hujjatdan bittasigina turkiy tilda yozilgan.

Suryoniy yozuvi Mesopotamiyada paydo bo'lgan. VII-VIII asrda Markaziy Osiyoda nasroniy (xristian) mazhabi bilan kirib keldi. Bu yozuv XV asrgacha qo'llandi.

Xatti boburiyning harf shakli Muhammad Tohir ibn Qosimning 1645- yili yozgan "Ajoyibot tabaqat" asarida keltiriladi.

Arab istilosi bilan birga kirib kelgan arab yozuvi (VIII asr) 1200 yildan ortiq davr ichida (1928- yilgacha) ba'zi islohlar bilan (1918-1920) qo'llanib keldi. Bu yozuvda minglab ilmiy, badiiy, diniy asar yaratildi, rasmiy hujjatlar tuzildi. Bizning O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida 40 mingdan ortiq arab alifbosida yozilgan asar saqlanadi. Arab alifbosi va bu alifboda yozilgan asar Oktabr to'ntarishidan keyin, ayniqsa, 30- yillarda qattiq ta'qib ostiga olindi. Natijada ko'p qimmatbaho qo'lyozma ko'mir, suvga oqizildi yoki ma'muriy idora tomonidan musodara qilinib, egalari qattiq jazoga mahkum etildi.

Arab yozuvining kufiy, nasta'liq va boshqa shakli (devoni, mag'rib, taliq) bo'lib, O'rta Osiyoda asosan nasta'liq shakli qo'llandi (Qur'oni Karim kufiy yozuvida yozilgan).

Oktabr to'ntarishidan so'ng arab alifbosi ma'lum darajada isloh qilindi. Chunki unda unli tovushni ko'rsatadigan alohida belgi yo'q edi. Zer, zabar

(harfning ost va usti da qo'llanadigan belgilar) faqat Qur'on va shunga o'xshash arab tilida yozilgan diniy asarlargina qo'llanar edi. 1921- yil 1–5- yanvarda Toshkentda chaqirilgan til-imlo qurultoyi, boshqa masala bilan birga, arab harfining so'z boshi, o'rtasi va oxirida qo'llanish shaklini sodda ashirdi, o'zbek tiliga xos bo'lmagan **sod, zod, riq, izg'i** harfini alifbodan chiqardi, **ts, ch, j, a** tovushi uchun alohida harf belgi andi. 1922- yil aprel oyida bo'lgan maorif va madaniyat xodimlarining ikkinchi qurultoyi ham birinchi qurultoy qarorini ma'qulladi.

1926- yil Bokuda turkiyshunoslar anjumani bo'lib (O'zbekistondan A.Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat qatnashdi), lotin alifbosiga o'tish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bunga arab alifbosining turkiy til fonetik xususiyatini aks ettirmasligi va o'rganishning qiyinligi asos sifatida ko'rsatildi.

1926- yil 10- iyunda O'zbekiston Sovetlar ijroiya Komiteti lotin alifbosiga o'tish to'g'risida qaror qabul qildi. Qarorga asosan, "Yangi o'zbek alifbosini joriy qilish qo'mitasi" tuzilib, unga Y.Oxunboboyev rais, A.Ikromov, F.Xo'jayev, Elbek, Mayliy, Fitrat va boshqalar a'zo bo'ldi.

O'zbekiston Markaziy ijroiya Komitetining 1928- yil mart oyidagi III sessiyasi lotin alifbosini joriy qilishni ko'rib chiqib, uni davlat alifbosi deb qaror qabul qildi. Sobiq Sho'ro Markaziy Ijroiya Komiteti Prezidiumi bu qarorni 1929- yil 7- avgust kuni maxsus qaror bilan ma'qulladi.

1929- yil may oyida o'tkazilgan imlo qurultoyida Yunli shakl olingan bo'lsa-da, 1934- yil mart oyida o'tkazilgan imlo qurultoyi 6 unlining harf shaklini belgiladi.

1940- yil 8- may kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidiumi lotin alifbosidan kirillitsa (rus) alifbosiga o'tish to'g'risida qaror qabul qildi. Qarorda ish yuritish va vaqt matbuot yangi alifboga o'tishi va I, II, III sinfda yangi alifboni o'qitish 1940- yil 1- sentabrdan boshlanishi hamda yangi alifboga o'tish 2 yil ichida – 1942- yil 1- yanvargacha tugallanishi zaruriligi ko'rsatib o'tilgan.

Shunday qilib, deyarli hamma respublika va viloyat (o'zining qadimgi an'anaviy alifbosi bo'lgan Gruziya, Armaniston, Boltiqbo'yi respublikalaridan tashqari) yangi alifboga o'tdi.

1993- yil 2- sentabrda bo'lib o'tgan Respublika Oliy Kengashi lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy qilish to'g'risida" Qaror qabul qildi. 1995- yil 6–7- mayda Oliy Kengash bu alifboga ma'lum o'zgarishlar kiritdi va shu yil 24- avgustda "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash" haqidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qaroriga Respublika Prezidenti imzo chekdi. 1996–1997- o'quv yilidan maktabning 1- sinfi yangi alifboni o'rgana boshladi. Yangi o'zbek alifbosiga o'tish 2005- yil 1- sentabrda tugallanishi ko'rsatilgan. Keyinchalik bu 2010- yilgacha uzaytirildi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi lotin alifbosidan keng foydalanishga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tishda dunyo tajribasi va texnikasidan yutuqli foydalanib, o'zbek tilining nozik xususiyatini to'laroq ifodalash asosiy maqsad qilib qo'yildi.

Alifbo. Nutq tovushi til uchun moddiy baza sanaladi. Chunki insonni til tovushi tilidir. Tildagi so'z, ibora, gap, umuman, nutq ana shu tovush vositasida shakllanadi.

Har qanday tovush biror jismning havo to'lqinida tebranishi natijasida paydo bo'ladi. Nutq tovushi esa tovush paychasining tebranishidan hosil bo'ladi. Nutq tovushi — ijtimoiy hodisa. U faqat insoniyatga xos. Biz fikrimizni nutq tovushi yordamida bayon qilamiz.

Nutq yozma ravishda ham bayon qilinadi. Bu vaqtda yozma nutq harf ketma-ketligidan tashkil topadi. **Yozma nutqni shakllantiruvchi, boshqa bo'lakka bo'linmaydigan eng kichik grafik belgi harf hisoblanadi.**

Harf nutq tovushining yozuvdagi aksi, tasviri. Shuning uchun har bir tilda harf shu tilning tovushiga qarab o'rnatiladi. **Bir tovushga bir harfni to'g'ri keltirishga harakat qilinadi.**

Harflarni xotirada yaxshi saqlash va lug'at tuzishda ma'lum tizimlilikka amal qilish maqsadida u muayyan tartibda joylashtiriladi. **Muayyan tartibda joylashtirilgan harf tizimi alifbo deyiladi.**

So'zni alifbo tartibida joylashtirish amaliy ahamiyatga ega. Jumladan, lug'at, kutubxona kartotekasi, kishi familiyasi ro'yxatini tuzishda zarur.

Lotin grafikasiga asoslangan yangi o'zbek alifbosi quyidagi harflarni o'z ichiga oladi: **a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z, o', g', sh, ch, ng.**

Har bir unli tovush alohida-alohida harf orqali ifodalanadi. Undoshda bir tovushni ikki harf orqali ifodalash ham uchraydi: **sh, ch, ng** kabi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan 1993 yil 2-sentabrda tasdiqlangan lotin alifbosiga asoslangan yangi o'zbek alifbosida 29 harf va bir belgi (tutuq) bor.

O'zbek tilida jami 30 tovush mavjud. Shu tovushdan j (sirg'aluvchi) va j (portlovchi) tovushi bitta j harfiga birlashtirilgan.

ALIFBO

Aa	Ii	Pp	Xx
Bb	Jj	Qq	Yy
Dd	Kk	Rr	Zz
Ee	Ll	Ss	O'o'
Ff	Mm	Tt	G'g'
Gg	Nn	Uu	Shsh
Hh	Oo	Vv	Chch
			Ngng

Mustahkamlash uchun savollar

1 Yozuv nima? 2 Yozuvning ahamiyati qanday? 3 Pirografik yozuv qanday yozuv? 4 Ideografik yozuv haqida gapiring. 5 Logografik yozuv qanday yozuv? 6 Markaziy Osiyo yozuvi turlari haqida gapiring. 7 O'rxun-Enasoy yozuvi qanday yozuv? 8 Uyg'ur yozuvi qanday yozuv? 9 Arab yozuvi haqida gapiring. 10 So'g'diy yozuvi haqida gapiring. 11 Suriyoniy yozuvi haqida gapiring. 12 Xatti bobiriy qanday yozuv? 13 Arab yozuvi islohi haqida gapiring. 14 Arab kirillchasi fan qaysilar? 15 O'zbek lotin yozuvi tarixi haqida gapiring. 16 Yangi o'zbek lotin alifbosi haqida gapiring. 17 Alifbo nima? 18.Harf nima?

IMLO

Orfografiya grekcha so'g'ri yozmoq demakdir. **So'z o'zak-negizi va qo'shimchasini yagona tarzda yozish haqidagi qoida yig'indisi orfografiya deyiladi.** Orfografiya adabiy tilning yozma shakliga xos. Orfoepiya va alifbo (grafika) bilan uzviy bog'liq

Rivojlangan, o'z yozuviga ega bo'lgan adabiy tilda so'zni bir xilda – yagona tarzda yozishni yo'lga qo'yish uchun imlo to'g'risida qonun qabul qilinadi. «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari» 1995- yil 24- avgustda qabul qilingan. U 92 paragrafdan iborat.

Eslatma

O'zbek yozuvi uchun hozirgacha 2 marta imlo qoidasi tasdiqlangan. Birinchisi 1956- yil 4-aprelda kirill yozuviga asoslangan o'zbek tilining imlo qoidasi bo'lib, 72 paragrafdan iborat bo'lgan.

Imlo to'g'risidagi qonunni ishlab chiqish murakkab jarayon bo'lib, bir nechta tamoyilga tayaniladi. Bu orfografiya tamoyili (prinsipi) deyiladi.

Orfografiyaning 5 tamoyili mavjud:

1) **fonetik yozuv;**
2) **morfologik yozuv:**
3) **shakliy yozuv;**
4) **tarixiy-an'anaviy yozuv;**
5) **farqlash yozuvi.**

Orfografiya tamoyili asli va talaffuzi muvofiq kelmaydigan holat uchun ishlatiladi. Masalan **kitob** so'zining talaffuzida b tovushi p tarzida eshitiladi. Demak, so'zdagi tovushning asli va talaffuzi farq qilganligi va so'z o'zlashma bo'lganligi uchun imloda shakliy yozuv qoidasiga tayaniladi. Yoki men so'zga -ning qo'shilganda asl holat **menning** bo'lishi kerak edi. Talaffuzda **mening** ko'rinishida. Demak, bunda tovushni tushirib yozishga asos bo'lgan qoidaga tayaniladi. Talaffuzi va imlosi bir xil so'zga yozuv qoidasi ishlatilmaydi.

Orfografiya tamoyili. Fonetik yozuv. O'zakka qo'shimcha qo'shilganda yuz beradigan tovush o'zgarishini yozuvda aynan aks ettirish, ya'ni qanday aytilsa, shunday yozish fonetik yozuv deyiladi. Masalan **ong** o'zagidan **-la** affiksi bilan yasalgan so'z **ongla** emas, **angla** shaklida beriladi, ya'ni o'zakdagi **o** o'rniga **a** talaffuz qilinar ekan, u xuddi shunday yoziladi. **Ishla** negizidan yasalgan **ishlovchi** so'zida **a** o'rniga **o** yoziladi.

Fonetik yozuv orfografiyani jonli talaffuzga yaqinlashtiradi. Yozuv va talaffuzda ma'lum darajada umumiylik saqlanadi.

Nutqda **tushdi** so'zi **tushti**, **tushgan** so'zi **tushkan** tarzida talaffuz qilinadi. Lekin bunday yozilmaydi. Ba'zan so'z oxirida bir undosh tushirilib aytiladi. **Samarqan, xursan, pas** kabi. Ammo bu holat yozuvda aks etmaydi. Bunday so'z imlosi boshqa tamoyilga bo'ysunadi.

Morfologik yozuv. O'zakka qo'shimcha qo'shilganda yuz beradigan tovush o'zgarishini inobatga olmaslik qoidasi morfologik yozuv deyiladi.

Masalan, **uchta** so'zi **ushta** **kelib turibdi** so'zi **kep turibti** tarzida aytiladi. Ammo ular asl ga muvofiq **uchta, kelib turibdi** deb yoziladi. Yoki **-lar** qo'shimchasining **-la, -lor, -nar** holida aytilishiga qaramay, asl holati yoziladi. Fe'lning noaniq shakli **-moq** qo'shimchasi og'zaki nutqda **-mak** aytilsa ham, **-moq** yoziladi. Hozirgi orfografiya talabi bo'yicha qo'shimchalarning deyarli hamma shakli morfologik yozuv bo'yicha yoziladi. Egalik affiksi: **-im, -ing, -i,** kelishik affiksi **-ning, -ni, -da, -dan,** so'z yasovchi hamda fe'lning aytilishidan qat'iy nazar, ularda o'zining asl morfologik shaklini saqlaydi.

Morfologik yozuv so'z va morfemani adabiy tilda yagona shaklda saqlash va vazifasini ko'rsatishga xizmat qiladi. Yozuvda bir xillikni ta'minlaydi.

Morfologik yozuvga oid yoziladigan o'zak-negizga oid eng muhim imlo qoidasi quyidagi:

1. Bir bo'g'indan iborat o tovushli yopiq bo'g'inli ba'zi o'zak-negizga **a** qo'shilib yasalganda o tovushi a tovushiga o'zgaradi: **ong – angla, ot – ata, son – sana, yosh – yasha** kabi.

2. Keyingi yopiq bo'g'inda **i** yoki **u** unlisi bo'lgan ikki bo'g'inli ba'zi o'zak-negizga **a** yoki **o** bilan boshlangan qo'shimcha qo'shilganda keyingi bo'g'indagi **i, u** unlisi aytilmaydi va yozilmaydi: **ulug' – ulg'aymoq, sariq – sarg'aymoq, og'iz – og'zaki, ikki – ikkov, olti – oltov** kabi.

3. Keyingi yopiq bo'g'inda **i** yoki **u** unlisi bo'lgan ikki bo'g'inli ba'zi o'zak-negizga egalik shakli qo'shilsa, keyingi bo'g'indagi **i, u** unlisi aytilmaydi va yozilmaydi: **og'iz – og'zi, burun – burni, o'g'il – o'g'li.**

4. Kelishik qo'shimchasi bilan tugaydigan ko'p bo'g'inli o'zak-negizga egalik shakli qo'shilsa, **k** tovushi **g, q** tovushi **g'** tarzida aytiladi va yoziladi: **istak – istagim, qishloq – qishlog'im** kabi.

5. Kishilik olmoshining birinchi va ikkinchi shaxs birligiga **-ning, -ni, -niki** qo'shimchasi qo'shilsa, yonma-yon kelgan ikki **n** tovushidan biri aytilmaydi va yozilmaydi: **mennng** emas, **mening, senning** emas, **sening** kabi.

6. Ko'rsatish olmoshlaridan **u, bu, shu** o'zagiga **-ga, -da, -day** affiksi qo'shilsa, bir **n** tovushi orttiriladi va shunday o'qiladi: **unga, undan, bunga, shunday** kabi.

7. Jarangsiz **s, t, ch** tovushi bo'lgan **isi, qot, achi** kabi fe'l o'zagiga **-q** qo'shilib sifat yasalganda, o'zakdagi undosh takrorlanadi: **issiq, qattiq, achchiq** kabi.

Morfologik yozuvdan chetlashib yoziladigan qo'shimchaning ayrim ikkitadan yettitagacha fonetik shakliga ega. Bu o'zak-negiz va qo'shimcha tarkibida **k, g, q, g'** undoshining mavjudligiga bog'liq.

1. **Ikki shaklda yoziladigan qo'shimcha**

-il, -l yozildi, qurildi, o'qildi, tarqaldi;

-in, -n kiyin, taran;

-iy, viy: jodiy, oilaviy.

2. Uch shaklda yoziladigan qo'shimcha

-ga, -ka, -qa: quyoshga, o'simlikka, xalqqa;

-gan, -kan, -qan: uchgan, likkan, boqqan;

-gach, -kach, -qach: singgach, to'kkach, oqqach

3. To'rt shaklda yoziladigan qo'shimcha

-gich, -kich, -g'ich, -qich: suzgich, chekkich, qirg'ich, bosqich;

-chak, -choq, -chiq, -chik: kelinchak, maqtanchoq, sirg'anchiq, o'rgamchik.

4. Olti shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-gi, -ki, -gu, -g'u, -g'i, -qi: sevgi, turtki, ezgu, chelg'u, yoqilg'i, tashqi:

5. Yetti shaklda yoziladigan qo'shimcha

-gin, -kin, -gun, -kun, -g'in, -qin, -g'un, -qun: bezgin, kiskin, surgun, tushkun, ozg'in, tuyg'un, uchqun;

Demak, fonetik yozuv imloni talaffuzga, morfologik yozuv birlikning asl holatiga moslaydi

Tarixiy-an'anaviy yozuv. So'zning hozirgi talaffuz me'yoriga mos kelmaydigan, qadimdan o'zlashib qolgan shaklda yozilishi tarixiy-an'anaviy yozuv deyiladi. Boshqacha aytganda, so'z hozirgi holatiga ko'ra emas, balki an'ana tusiga kirib qolgan qoidaga ko'ra yoziladi. Chor Rossiyasi (asli цар), pudratchi (asli подрядчик), tamagir (asli ta'magir), taqiqlamoq (asli ta'qiqlamoq) kabi.

Hozirgi orfografiyada tarixiy-an'anaviy yozuv asosida yoziluvchi ba'zi shakl quyidagi.

1. Buyruq-istak mayl eski adabiyotimizda qo'llanib kelgan an'anaga ko'ra, she'riyat va nasr tilida ba'zan -gil, -g'il tarzida ishlatiladi. borgil // borg'il.

2. Maqsad ma'nosini anglatuvchi -gani shaklining -gali, -g'ali, -kali, -qali shakllari.

3. Hozirgi-kelasi zamon sifatdosh shaklini yasovchi -ur shakli.

Yulduzlar o'ziga bardosh beruvchan

Fazolar tafsiga qiyomgan tog'lar (A.Oripov)

4. -mu so'roq yuklamasi.

Sevgim tortib bo'lurmu

Tosh-u taroz bilan. (E.Vohidov)

Farqlash (differensiyalash) yozuvi. Talaffuzda bir-biridan ariq farqlanmaydigan yoki o'zaro farq deyarli sezilmaydigan qatlamga kelib qolgan so'z yoki qo'shimcha yozuvda maxsus qoida bilan ajratilib yozilishi **farqlash yozuvi** deyiladi.

Bu yozuv kam qo'llaniladi. Ayrim misol

1) o'zaro yaqin shakldosh so'z yozuvda ' (tutuq) belgisi yordamida farqlab qo'llanadi: **da'vo – davo, nash'a – nasha, she'r – sher, sur'at – surat, ta'qib – taqib**

2) ba'zi shakldosh so'zlar talaffuzda urg'u yordamida farqlanadi. Imloda bunday so'zga urg'u belgisi qo'yiladi: **átlas (karta) – atlás (mato), bánda (shayka) – bandá (qul)**

3) **-liq/-lik** qo'shimchasi: **bo'shlik – yuvosh, (ot) bo'shliq – fazo (ot), otalik – otaliq;**

4) **-liki/-li** qo'shimchasi: **paltoli – paltolik;**

5) **-chang/chan** qo'shimchasi: **mahsichang – ishchan;**

Shakliy (etimologik yoki grafik) yozuv. O'zlashgan so'zning qadimgi kelib chiqish holat ni yoki shaklini saqlab qolish asosida yozish **shakliy yozuv** deyiladi. Boshqacha aytganda, yozuvda o'zlashgan so'zning shakli saqlanadi. Masalan, **maorif, mutolaa, mushoira, muammo, va'da, she'r** kabi so'z ham shu yozuv asosida yozilgan. Rus tilidan o'zlashgan **bolshevik, komsomol, spravka, aeroflot, shtamp, shtraf, zoologiya** kab so'z shakliy yozuv asosida yozilmoqda. Shunisi muhimki o'zbek til talaffuzi uchun qiyin bo'lgan ba'zi bayinalminal so'z hozirgi orfografiya qoidasi bo'yicha istisno tariz da tilimizn ng talaffuz xususiyatiga moslab yoziladi va talaffuz qilinadi. Bunga **kiosk – kioska, propusk – propuska, otpusk – otpuska** kabi so'z misol bo'la oladi. Bu tip so'z ba'zan o'z holicha ham yozilmoqda. **bank, tank, disk** kabi

Ayni vaqtda orfograf ya lamoyili orasida uzviy aloqa ham mavjud. **Oilaviy, Navoiy** kab so'zning oxiridagi **-viy, -iy** qo shimchasi fonetik yozuvga ham shaklii yozuvga ham mos keladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1.Orfografiya nima? 2.Fonetik yozuv haqida gapiring. 3 Morfologik yozuv qanday xususiyatga ega? 4.Shakliy yozuv haqida gapiring. 5. Tarixiy-an anaviy yozuv nima va unga misol keltiring. 6. Farqlash yozuvi haqida gapiring.

Topshiriq

Gaplardagi har bir so'zni fonetik tahlil qiling: 1. Sinovlarda men chiniqdim, qasamimga sodiqman. (Sh.Rash.) 2. Ikkovi vaisga raus tushib, shamolday gir aylanib turganlarida, oyog'i tirnoqdir tegib ketdi. (S.Nur.) 3. Talaffuzga chalingan bo'g'inlarning ikki uzilmasdanoq, undiriqsiz undoshlar o'qituvchi bilan izma-iz bolalar yo'lakka oqib chiqishdi. (S.Ahm.) 5. Issiq oyoq, choy poyimiz shularning bo'yinida. (J.Abd.) 6. Munavvar eng yaqin do stni ro'parada uchratgandek o'rnidan turib ketdi. (S.Ahm.) 7. Uni bunday ajoyibdan begar qo'rg'onga qaytarish. (S.Ahm.)

Tahlil tartibi:

1. So'zdagi tovush va harf soni.
2. Bo'g'in soni va turi (ochiq/yopiq, berkitilgan/berkitilmagan)
3. Unli tovush soni va tavsifi (labialangan/labiallanmagan, yuqori/o'rta/quyi, til oldi/til orqa)
4. Undosh tovush soni va tavsifi (hosil bo'lish o'rniga ko'ra, hosil bo'lish usuliga ko'ra, ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra)
5. Tovush o'zgarishi tavsifi (tovush o'zgarishining o'zak/qo'shimchada yuz berishiga ko'ra, yozuvda aks etish/etmasligiga ko'ra, ko'rinishi (tovush tushishi, orttirilishi, almashishi)ga ko'ra turi)
6. So'zning qaysi tamoyil asosida yozilganligi.

9-DARS
IMLO QOIDALARI

Imlo qoidalari haqida. Orfografiya, aytilganidek, to'g'ri yozish qonun-qoidasini o'rganadi. Buning asosini imlo to'g'risidagi qoida tashkil etadi. Qoidada to'g'ri yozishning deyarli barcha tomoni batafsil izohlanadi.

Lotin yozuviga o'tilgandan keyin bu yozuvda ham imlo to'g'risidagi qoida qabul qilish ehtiyoji tug'ildi va u 1935 yil 24 avgustda tasdiqlandi.

Hozirgi qoidalar tizimi 7 bo'lim, 82 paragrafdan iborat. Quyida faqat 31 paragrafdan keyingisini keltiramiz:

31. Yonma-yon keladigan undoshlarning imlosi

1) **baland, Samarqand, poyezd; do'st, artist, g'isht** kabi so'zlarda **d, t** tovushi ba'zan aytilmasa ham, yoziladi.

2) **metall, kilogramm, kilovatt, kongress** kabi o'zlashma so'z oxirida bir undosh aytilsa ham, ikki harf yoziladi. Lekin bunday so'zga xuddi shu tovush bilan boshlanadigan qism qo'shilsa, so'z oxiridagi bir harf yozilmaydi. **metall + lar = metallar, kilogramm + ni = kilogrammni** kabi.

32. ' = tutuq belgisi

1) **a'lo, ba'zan, ma'yus, ta'zim; ra'y, ta'b; e'lon, e'tibor, e'tiqod, me'mor, ne'mat, she'r, fe'l; Nu'mon.** shu'la kabi o'zlashma so'zda oldingi unli tovushning cho'ziqroq aytilishini ifodalash uchun qo'yiladi; **mo'jiza, mo'tadil, mo'tabar** kabi so'zlarda o' unlisi cho'ziqroq ayrilsa ham, tutuq belgisi qo'yilmaydi;

2) **in'om, san'at, qat'iy, mas'ul** kabi o'zlashma so'zda unli olding undosh(dan ajratib aytilishini ifodalash uchun qo'yiladi;

Asos va qo'shimcha imlosi.

33. Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z oxiridagi unli o'zgaradi:

1) **a** unlisi bilan tugagan fe'lga **-v, -q, -qi** qo'shimchasi qo'shilganda **a** unlisi **o** aytiladi va shunday yoziladi: **sayla – saylov, sina – sinov, aya – ayovsiz; sora – so'roq, bo'ya – bo'yoq; o'yna – o'yinoqi, sayra – sayroqi** kabi;

2) **i** unlisi bilan tugagan ko'pchilik fe'lga **-v, -q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unli **u** aytiladi va shunday yoziladi: **o'qi – o'quvchi, qazi – qazuvchi, sovi – sovuq** kabi. Lekin **i** unlisi bilan tugagan ayrim fe'lga **-q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unli **i** aytiladi va shunday yoziladi: **og'ri – og'riq, qavi – qaviq** kabi.

Eslatma.

1) Undosh bilan tugagan barcha fe'llarga **-uv** qo'shiladi: **ol – oluv, yoz – yozuv** kabi.

2) Undosh bilan tugab, tarkibida **u** unlisi bor fe'lga **-uq** qo'shiladi: **tuz – uzuq, yut – yutuq** kabi. Lekin **uyushiq, burushiq, uchuriq** (shuningdek, **bulduriq**) kabi so'zning uchinchi bo'g'inidagi **i** aytiladi va shunday yoziladi.

34. **k, q** undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zga, shuningdek, **bak, yo'q** kabi ayrim bir bo'g'inli so'zga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k** undoshi **g** undoshiga, **q** undoshi **g'** undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: **tilak – tilaging, yurak – yuragim, kubok – kubogi, bek – begi; tayoq – tayog'i, qoshiq – qoshig'i, yaxshiroq – yaxshirog'i, yo'q – yo'g'i** kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zga, bir bo'g'inli ko'pchilik so'zga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k, q** tovushi aslicha aytiladi va yoziladi: **ishtirok – ishtiroki, ocherk – ocherki, erk – erki, huquq – huquqim, ravoaq – ravnaq, yuq – yuqi** kabi.

35. Quyidagi qo'shimcha qo'shilish bilan so'zning tarkibida tovush orttiriladi yoki ortiladi:

1) **o'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, ko'ngil** kabi ba'zi so'zga egalik qo'shimchasi, **qayir, ayir** kabi fe'lga harakat shaklini yasovchi **-il** qo'shimchasi, **ikki, olti, yetti** sonlarga **-ov, -ala** qo'shimchasi qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: **o'rin – o'rnim, qorin – qorni, burun – burning, o'g'il – o'g'ling, ko'ngil – ko'ngli, yarim – yarmi; qayir – qayril, ulug' – ulg'ay, sariq – sarg'ay, ikki – ikkov, ikki – ikkala, yetti – yettov** kabi.

2) **u, bu, shu, o'sha** olmoshga **-da, -dan, -day, -dagi, -da, -gacha, -cha** qo'shimchasi qo'shilganda **n** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: **unda, bunday, shunda, o'shancha** kabi, bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi: **buningiz, o'shanisi** kabi.

3) **o, o', u,** e undisi bilan tugaydigan so'zga egalik qo'shimchasi quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zga egalik qo'shimchasi **-m, -ng, -si; -miz, -ngiz, -si** (yoki **-lari**) shaklida tovush orttirmay qo'shiladi. **bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobongiz, bobosi (yoki boboları); orzum, orzung, orzusi; orzumiz, orzungiz, orzusi** kabi.

b) **parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo** so'ziga I, II shaxs egalik qo'shimchasi qo'shilganda **y** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: **parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz, obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yingiz** kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi **parvo, avzo, obro', mavqe** so'ziga **-yi** shaklida, **xudo, mavzu** so'ziga esa **-si** shaklida qo'shiladi: **xudosi, mavzusi** kabi (**dohiy** kabi **y** undoshi bilan tugagan so'zga ham III shaxsda **-si** qo'shiladi: **dohiysi** kabi);

4) **men, sen** olmoshi **-ni, -ning, -niki** qo'shimchasi qo'shilganda qo'shimchadagi n tovushi aytilmaydi va yozilmaydi: **meni, mening, meniki; seni, sening, seniki** kabi.

36. Quyidagi qo'shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham bir xil yoziladi:

1) **-bon, -boz** qo'shimchasi ba'zan **-von, -voz** aytilsa ham, hamma vaqt **-bon, -boz** yoziladi: **darvozabon, masxaraboz** kabi.

Lekin **-vachcha** qo'shimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: **amakivachcha, xolavachcha** kabi;

2) o'tish va chiqish kelishigi qo'shimchasining, o'tgan zamon yasovchisi va III shaxs ko'rsatkichi **-di** qo'shimchasining boshidagi undoshi ba'zan **t** aytilsa ham, hamma vaqt **d** yoziladi: **ishda, misdan, keldi, kelmabdi** kabi.

37. Quyidagi qo'shimchalarning besh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid so'zdan fe'l yasovchi **-illa** (**chirilla, taqilla**) qo'shimchasi so'z tarkibida **v** yoki **u** tovushi bo'lganda **-ulla** aytiladi va shunday yoziladi: **shovulla, lovulla, gurulla** kabi.

2) nisbat shaklini yasovchi **-dar** qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zga (**kel** so'zidan boshqa) shuningdek, **z** undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchisidan keyin qo'shiladi: **quvdir, egdir, kuldir, yondir; o'tkazdir, tomizdir** kabi. Qolgan barcha holda bu qo'shimcha **-tir** aytiladi va shunday yoziladi: **tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir** kabi;

3) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi **-ga**, chegara bildiruvchi **-gacha**, ravishdosh shaklini yasovchi **-gach, -guncha, -gani, -gudek** sifatdosh shaklini yasovchi **-gan**, buyruq maylining II shaxs ko'rsatkichi **-gin**, shuningdek, **-guna** qo'shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi.

a) kundosh bilan tugagan so'zga qo'shilganda bu qo'shimchaning bosh tovushi k aytiladi va shunday yoziladi: **tokka, yo'lakkacha, ko'nikkach, zerikkuncha, to'kkani, kechikkudek, bukkan, ekkin, kichikkina** kabi.

b) unlidosh bilan tugagan so'zga qo'shilganda bu qo'shimchaning bosh tovushi q aytiladi va shunday yoziladi: **chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniqqani, qo'rqquncha, achchiqqina** kabi.

d) qolgan barcha hollarda so'z qanday tovush bilan tugasa, undagi va bu qo'shimchaning bosh tovushi k yoki q aytilishidan qat'iy nazar, g yoziladi: **bargga, pedagogga, bug'ga, sog'ga, og'gan, sig'gancha** kabi.

3.3. Qo'shib yozish. Quyidagilar qo'shib yoziladi:

38. Xona, noma, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab, xol, xo'r, xo'rak, xo'rlik, qaydnoma, qo'llanma, qo'shma, qo'shnoma, qo'shtirnoq, qo'shtirnoqli, qo'shtirnoqsiz, qabulxona, taqrizxona, taklifnoma, bodapoya, emmanoq, xushxabar, tomchimat, orombaxsh, kamquvvat, bug'doyrang, umumxalq, sovuqlojas, devsifat, sovetshunos

39. Qaytarilishi emas, ma'nosini ajratish uchun tugaydigan qo'shimchalar yoshroqsifat, orombaxsh, tabirgar, chiniquvan, ishyoqmas, qushqo'nmas kabi.

40. Tovushlarni so'zga qo'shimcha qo'shish yo'li bilan yasalganda: **pirpirak (pir-pir+ak), hayhayla (hay-hay+la), gijgijla (gij-gij+la)** kabi.

41. Narsani qimmatroq bo'lishga ishora qiluvchi so'zlar: **karnaygul, qo'ziqorin, otquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirg'iyko'z** kabi.

42. Narsaning rangini, mazasini, o'zidagi biror belgisini ko'rsatuvchi so'zlar: **sutsifat, oltinsoch, qoramag'iz, oqsaroy, qizilishton, achchiqtosh, rangqovoq** kabi.

43. Narsaning biror maqsad uchun ishlatilishini bildiruvchi so'zlar: **kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, ko'zoynak, noiqo'ra, nosqovoq** kabi.

44. Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qo'shma ot: **tog'olcha, cho'lyalpiz, suvilon, qashqargul** kabi.

45. Murakkab, abbreviatsiyadan bildiruvchi qo'shma ot: **kiryuvdi, kelintushdi, qoryog'di, Urdo'qmoq, Ochildasturchon** kabi.

46. Qaratqichli birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma ot: **mirg'oboshi, so'zboshi, olmaqoqi** kabi.

47. Tekinchi qism turdosh ot bilan yoki **obod** so'zi bilan fodalangan joy nomi: **Yangiyo'l, To'rtko'l, Mirzaobod, Xalqobod** kabi. Lekin ikkinchi qism atoqli ot bo'lgan joy nomi ajratib yoziladi: **O'rta Osiyo, Ko'hna Urganch, O'rta Chirchiq** kabi.

48. Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'z: **kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektrotexnika, teleko'rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti kabi**.

49. Qisqartmaning barcha tur va ulanishlarini qo'shimcha: **SamDU, ToshDUning** kabi. Lekin yonma-yon kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: **O'zXDP MK** (O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi markaziy kengashi kabi).

50. Bir tovushdan iborat yuklamani undan oldin tovush tarzida aytilishi bunday holatlarni takror yozish bilan ko'rsatiladi: **yo'o'q, nimaa, himm, ufff** kabi.

3-4. **Chiziqcha bilan yozish.** Quyidagi holda so'z chiziqcha bilan yoziladi.

51. Juft so'z va takror so'z qismlari: **el-yurt, mehr-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-to'rt, o'n-o'n beshta (10-15 ta), bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, sidab-suldab, o'ylab-netib, so'ramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, qop-qop, ming-ming (ming-minglab), bitta-bitta (bitta-bittalab), baland-baland, chopa-chopa, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan** kabi.

Eslatma

1) juft so'zdan qo'shimcha yordamida yasalgan so'z ham chiziqcha bilan yoziladi: **baxt-saodatli, xayr-xo'shlashmoq** kabi.

2) juft so'z qismi orasida **-u (-yu)** bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo'yiladi va juft so'z qismi ajratib yoziladi: **do'st-u dushman (do'st-dushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz)** kabi.

3) yetakchi va ko'makchi fe'l bir xil shaklda bo'lsa, chiziqcha bilan yoziladi: **yozdi-oldi, borasan-qo'yasan, uxlaberaman-qolibman** kabi.

52. Belgini kuchaytiruvchi: **qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, to'ppa-to'g'ri, bab-barobar** kabi so'z shakli chiziqcha bilan yoziladi, lekin **oppoq** so'zi qo'shib yoziladi.

53. So'zning **-ma, ba-** yordamida birlashgan qismi chiziqcha bilan yoziladi: **ko'chama-ko'cha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam** kabi. Lekin mustaqil ishlatilmaydigan qism qatnashsa, bunday so'z qo'shib yoziladi: **ro'baro', darbadar** kabi.

54. Rus tilidan aynan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan olingan so'z asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: **unter-ofitser, kilovatt-soat** kabi.

55. **-chi, -a (-ya), -ku, -u (-yu), -da, -e, -ey (-ey)** yuklamasi chiziqcha bilan yoziladi: **sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-yu, yaxshi-da, qo'y-e, yashang-e, o'g'lim-ey, keldi-ey** kabi. Ammo **-mi, -oq (-yoq), -ov (-yov), -gina (-kina, -qina)**

yuklamas o'zidan oldin kelgan so'zga qo'shib yoziladi: **keliboq, o'ziyoq, ko'rganov, ko'rdiyov, mengina, qo'shiqqina** kabi.

56. Tartib son arab raqami bilan yozilsa, **-nchi** qo'shimchasi o'rniga chiziqcha (-) qo'yiladi: **7- sinf, 5-„A" sinfi, 3-, 7-, 8- sinf o'quvchilari, 60-yillar, 1991-yilning 1-sentabri** kabi. Tartib soni ko'rsatuvchi rim raqamidan keyin chiziqcha yozilmaydi: **XX asr, X sinf** kabi.

3.5. Ajratib yozish.

57. Qo'shma fe'lning qismi ajratib yoziladi: **sarf qil, ta'sir et, tamom bo'l, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma** kabi.

58. Ko'makchi fe'l va to'liqsiz fe'l mustaqil ko'ldan ajratib yoziladi: **aytib ber, olib ko'r, so'rab qo'y, ko'ra qol, bera boshla, yiqila yozdi, kelgan edi, ketgan ekan, ketgan emish** kabi. Lekin mustaqil fe'l bilan yordamchi fe'l orasida tovush o'zgarishi bo'lsa, bunday qism qo'shib yoziladi: **aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan)** kabi.

59. Ko'makchi ajratib yoziladi: **shu bilan, soat sayin, borgan sari, bu qadar, kun bo'yi** kabi. Lekin bilan ko'makchisining **-la** shakli uchun ko'makchisining **-chun** shakli chiziqcha bilan yoziladi: **sen-la, sen-chun** kabi.

60. **Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha** so'zi o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: **hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, o'sha yoqqa** kabi. Lekin **birpas, biroz, birato'la, birvarakayiga, birmuncha, buyon** so'zi qo'shib yoziladi. Shuningdek, **qay** so'zi **yoq, yer** so'zi bilan ishlatilganda bir y tovushi tushsa, bu so'z qo'shib yoziladi: **qayoqqa, qayerda** kabi.

61. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan **to'q, jiqqa, tim, liq, lang, och** kabi so'z ajratib yoziladi: **to'q qizil, jiqqa ho'l, tim qora, liq to'la, lang ochiq, och sariq** kabi.

62. Murakkab son qismi ajratib yoziladi: **o'n bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming yetti yuz sakson beshinchi** kabi.

63. **Yildan yilga, tomdan tomga** kabi bir xil qism chiqish kelishigida, ikkinchi qism jo'nalish kelishigida bo'lgan bikrma ajratib yoziladi.

64. Belgining ortiq darajasini bildiruvchi **ko'pdan ko'p, tekindan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi** kabilar ajratib yoziladi.

65. Izofali birikma ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so'zlarga i shaklida, unli bilan tugagan so'zga yi shaklida qo'shiladi: **dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol** kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so'z, shuningdek, qismdan biri yoki har ikkisi o'zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so'z qo'shib yoziladi: **gulbeor (guli beor), dardisar** kabi.

3.6.Bosh harf imlosi.

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli ot bosh harf bilan boshlanadi: **Dilbar, O'rinova, Muhabbat Majidovna, Azamat**

Shuhrat o'g'li, Hamza Hakimzoda, Muhammadsharif So'fizoda, Mannon Otaboy, Navoiy, Furqat, Yelpig'ichxon, Salomjon Alikov kabi.

67. Joy nomi bosh harf bilan boshlanadi: **Andijon, Yangiyo'l** (shaharlar), **Naymancha, Buloqboshi** (qishloq), **Bodomzor, Chig'atoy** (mahallalar), **Zavraq** (dara), **Yorqoq** (yaylov), **Qoratog'**, **Pomir** (tog'), **Oqtepa, Uchtepa** (tepa), **Zarafshon, Sirdaryo** (daryo), **Yoyilma** (kanal), **Turkiya, Hindiston** (mamlakat) kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi lalovchi ham bosh harf bilan yoziladi.. **Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum** kabi.

68. Yulduz va sayyora, boshqa xil osmon jismining atoqli ot bosh harf bilan boshlanadi: **Hutkar, Qavs, Mirrix** (yulduz va sayyoralar nomi), **Tinchlik dengizi** (Oydagi relyef nomi) kabi. **Yer, quyosh, oy** turdosh bilan sayyora nomi bo'lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: **Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida aylanadi.**

69. Madaniy-maishiy va savdo korxonasiga, adabiyot va san'at asariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotiga, shuningdek, transport vositasi, sport inshootiga qo'yilgan nom bosh harf bilan boshlanadi: "**Tong**" (mehmonxona), „**Saodat**" (firma), „**Navro'z**" (xaynya jamg'armasi), „**Kamalak**" (matbaa birlashmasi), „**G'uncha**" (bog'cha), „**Botanika**" (sanatoriy), „**Paxtakor**" (stadion), „**Qutlug' qon**" (roman), „**Dilorom**" (opera), „**Tanovar**" (kuy), „**Ozodlik**" (haykal), „**Jasorat**" (yodgorlik), „**Sino**" (sovutgich) kabi.

70. Muhim tarixiy sana va bayram nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: **Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro'z bayrami** kabi.

71. Davlat, davlat oliy tashkiloti va mansabining, xalqaro tashkilot nomidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: **O'zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Tinchlik Kengashi** kabi.

Boshqa tarkibli nomda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: **Bosh vazirning o'rinbosari. Mudofaa vaziri. Yozuvchilar uyushmasi, O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi** kabi.

Vazirlik va idora, korxona va tashkilot nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi. **Sog'liqni saqlash vazirligi, Fan va texnika davlat qo'mitasi, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti** kabi.

72. Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan bosh-lanadi. „**O'zbekiston Qahramoni**" (unvon), „**Oltin Yulduz**" (medal);. Boshqa mukofot, faxriy unvon, nishon nomidagi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: „**Sog'lom avlod uchun**" (orden), „**O'zbekistonda**

xizmat ko'rsatgan fan arbobi" deyish umum... „Matbaa a'lochisi" inshoni) kabi.

73. Gapning birinchi so'zi bosh harf bilan boshlanadi: **Yer tagidan Muqaddasga bir qarab oldim.** (O. Yoqubov).

Eslatma:

1) ko'chirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi so'zi, agar u oldingi bilan mazmuniy jihatdan bog'lanmagan bo'lsa, kichik harf bilan yoziladi: **„Bu men", – qo'rqibgina javob berdi kelgindi.** (O. Yoqubov).

2) xalqlar, millatlar, elatlar nomini bildiruvchi qo'shimchalar bosh harf bilan yoziladi: **o'zbek, qozoq, rus, tatar, koreys, nemis, ingliz, fransuz** kabi.

Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni ko'rishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalani:

– protokol tuzish kimga chiqish uning huquq doiralariga kirish-kirmasligini;

– ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi protokol va ishga oid boshqa material to'g'ri tuzilgan-tuzilmaganligini ... hal qiladi;

3) gapning qismlari qaysi raqam yoki qavslar bilan qo'yib ajratilsa, shunday qism ham harflar bilan yoziladi:

Hozirgi o'zbek adabiy tilining lug'at boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan. 1) umumturkiy so'z, 2) o'zbekcha so'z; 3) tojik tilidan kirgan so'z, 4) arab tilidan kirgan so'z; 5) rus tilidan kirgan so'z (O. Usmonov va boshqalar darsligidan);

74. Tarkibi ravoning bosh harfidan iborat qisqartma talaffuz qilinmagan bo'lsa, bunday qisqartmalar bosh harflar bilan yoziladi: **AQSH (Amerika Qo'shma Shtatlari), BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), AES (atom elektr stansiyasi)** kabi. Qisqartma tarkibida bo'g'inga teng qism bo'lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: **ToshDTU** (Toshkent davlat texnika universiteti) kabi.

3.7. Ko'chirish qoidasi.

75. Ko'p bo'g'inli so'zning oldingi satrga sig'may qolgan qismi keyingi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi: **to'q-son, si-fatli, sifat-li, pax-takor, paxta-kor** kabi. Turdosh otdan oldingi bo'g'inda qoldirilmaydi: **va'-da, ma'-rifat, mash'-al, in'-om** kabi.

76. So'zning besh yoki ortiqroq bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, quyidagicha ko'chiriladi:

1) so'z boshidagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi oldingi satrda qoldirilmaydi: **a-badiy emas, aba-diy, e-shikdan emas, eshik-dan** kabi;

2) so'z oxiridagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi keyingi satrga ko'chirilmaydi: **mudofa-a emas, mudo-faa, matba-a emas, mat-baa** kabi.

77. O'zlashma so'zning bo'g'in chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undoshli kelsa, ular keyingi satrga: **grafika, grammatika, monografiya** kabi;

2) uch undoshli kelsa, birinchi undoshni oldingi satrda qoldirib, qolgan ikki undoshni keyingi satrga ko'chiriladi: **sirk-dirk** kabi.

78. Bir hovushni ko'rsatuvchi harflar birikmasi (sh, ch, ng) bo'linmaydi: **pe-shayvon, pe-shona, mai-shat, pi-choq, bi-chiqchi, si-ngil, de-ngiz** kabi.

79. Bosh harfdan yoki bo'g'inga teng qism va bosh harfdan iborat qisqartma, shuningdek, ko'p xonali raqam satrdan satrga bo'linib ko'chirilmaydi: **AQSH, BMT, ToshDU, 16, 245, 1994, XIX** kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi, o'lchov birligidan oldin kelgan son bo'g'inga bo'linmaydi: **5-A sinf, V „B" guruhi, 110 gr, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm** kabi.

81. Atoqli otlarda kirish qismidagi son bo'g'inga bo'linmaydi: **„Navro'z–92", „O'qituvchi–97", „Toshkent–98", Andijon–97", „Termiz–15", „Do'stlik–767", „Bolinq–767", „Foton–774"** kabi.

82. **A.J.Jabborov, A.O.Abduvaliyev** kabi ism va familasi harflari bilan boshlanuvchi qisqartma fan soyasidan joy ko'chirmaydi. Shuningdek, **v.b.** va **boshqalar** kabi harfiy qisqartma ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Imlo qoidasini izohlab bering. 2. Ismlar va qo'shmachalar qanday so'zlarga qo'shiladi? 3. Qo'shma otlarning imlosini izohlang. 4. Ayrim gazeta nashrlarida ko'proq uchraydigan bitishib yozish holatlari. Ularga misollar keltiring. 5. Bo'g'in ko'chirish qoidasini qanday? 7. Bosh harf imlosi haqida gapiring.

Topshiriq

1. Berilgan so'zlarni izohlang.

o'rik, qo'ra, burga, o'g'il, bo'yin, ko'ngil, qayin, ayol, ikkov, yetti uzoyin, uzoyinq, uzuq, parvoliq, tuzuqsiz, oltin xalq, qovoq'iniz, qora bug'iz, avzosi, mavzui darvozavon, maskanavoz, anjuman, xolabachcha, ishla, nistan, katti, kamandi, shaxsla, lavda, guch, tiqur, kasor, tokga, yo'lakgacha, ko'nikgach, zerikguncha, tokgan, kechikguncha, hukqan, ekgin, kichikgina chopiqya, qishloqgacha, yaqqach, chiqquncha, tanika, paxsagakka, buqqa, siqquncha, qaqur xona, tabrik nama, beda paya, omma bop, yosh xabar, nom suhbat, orqa bakan, kan, quvvat, bug'doy rang, omuz xalq, sovuq mojaz, dov sifat, sav lakab, pir orak kamay dal,

qo'zg'alon, ol qutqu, oy halla, ovi qonat, sher yurak, bodom qovuq, arg'iy ko'z, ola qarg'a, ozil ishton, achchiq tosh, ming oyoq, kir savat, qiyma taxta, tok qaychi, osh qozon, ko'z ayrak, mum qo'g'a, nos quvoq, lag'ildak, chol yalpiz, suv ilon, qashqar gul, kir yuvish, kelin-tushdi, qor yog'di, U to'qmoq, Qobil dastarxon, o'roq bosh, so'z bosh, ammo qor, Yangi yo'l Toshkent, Mirza obod, Xalq obod, O'rtacha, Ko'hnaurgench, O'zbekiston qor qop, rang rang, bola bola, bolam bolam, chopa chopa, ishlay ishlay, yaqin yaqinlarga cha, bamaxi ammo, ... ay ... iqa, ko'chalar, baxt saodat, xayr xo'shlashmoq, do'st dushman, kechayu kunduz, kechakunduz, yozdi oldi, borasiz qo'yasiz, oxtaxmon qolbmon, qipqizil, yam-yashil, dum dumaloq, kuppa kunduz, to'pponcha to g n, babbarobar, ko'cha-ko'ko'cha, rangbo-rang, dumba dum ro' baro', qor bodan, zo'rdi, bonyakin, sona, kulmoqda boraya o'ngboya keldiku kelgandi, yaxshiyu yaxshida qo'yar, yashashga o'g'limay keldiy, kelibsiz o'ziyoq ko'rgan-ov ko'rd-yov ... r gimiz, qo'shuqmiz, ... sa' ... A' ... ndi, 3 ... 7 ... 8 yil o'quvchisan, 65 yil ... 1991 yildagi Prezidentlik saylov tashviqot jamoasi sohibi, ombori, olibchiq, mustaqil hukumatsiz, harkim hechqaysi, qaykuni, shuyaqdan, o'shoyoqqa ta pas, bir oz, bira to'la, bu vaqtgacha, bir marotaba, bu yan, to'qqizi, joqqahol, singare bolsila ingachun, orasaniq ko'pdan-ko'p, lokindan-lokin, yangidan-yangi, achiydan-achiq, qizigandan-qizidi, O'zbekiston respublikasi, Rossiya federatsiyasi, Misr arab Respublikasi, O'zbekiston respublikasi prezidenti, O'zbekiston respublikasi Oliy majlisining raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining raisi, Birlashgan millatlar tashkiloti jahon pochtasi kongressi, Bosh Vazirning O'rinbosari, Mudofaa Vaziri, Yozuvchilar uyushmasi, O'zbekiston Milliy Tiklanish Demokratik Partiyasi, Sog'liqni Saqlash Vazirligi, Fan va Texnika Davlat Qo'mitasi, Fanlar Akademiyasi, Tilshunoslik Instituti.

2. Xalqni qaysi qoida asosida tuzalganligingizni qaysi ishda bering.

10- DARS
LUG'AVIY VA GRAMMATIK MA'NO

Leksikologiya grekcha **lexis** - "so'z", **logos** – "ta'limot" so'zidan olingan bo'lib, "so'z haqida so'z", "so'z haqida ta'limot" demakdir. Anglash lozim, leksikologiya –tilning so'z boyligi, lug'at tarkibi, so'zning lug'aviy ma'nosi, so'z ma'nosining o'zgarishi, ya'ni kengayishi, torayishi va ko'chishi, so'zning shakli va ma'no munosabati, qo'llanish davri va doirasiga ko'ra turlari o'rganuvchi va o'rgatuvchi soha.

Leksikologiya semasiologiya frazeologiya, etimologiya, leksika kabi sohani o'z ichiga oladi.

1. **Semasiologiya** so'zni ma'no jihatdan o'rganadi. So'zning ma'no turi, lug'aviy va grammatik ma'no, bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik, o'z va ko'chma ma'no kabilar tadqiq qilinadi.

2. **Frazeologiya** ibora va uning ma'no tarkibi, turi kabi bilan shug'ullanadi.

3. **Etimologiya** so'zning kelib chiqish masalasi bilan mashg'ul bo'ladi. Yasama, qo'shma va xorijiy tildan o'zlashtirilgan so'z bilan ham qiziqadi. Etimologiya so'zning har ikki tomoni, ya'ni shakli va ma'nosini hisobga oladi.

4. **Leksika** tildagi so'zning lug'at tarkibini – o'z va o'zlashgan qatlam, fan va nafaqat so'z, so'zning qo'llanish davri va doirasiga ko'ra turini ham o'rganadi. Bundan tashqari, leksikologiya onomastika, toponim ko, onomastika kabi bo'limni ham o'z ichiga oladi. Bu bilan, ko'pincha, tilshunoslik mutaxassisi shug'ullanadi.

Leksikologiya tilshunoslikning boshqa bo'limlari bilan hevosla bog'langan. Tovush bo'lmasa, so'z bo'lmaydi. Bu leksikologiyaning fonetikaga aloqasini ko'rsatadi. So'z bo'lmasa, grammatikaning ham bo'lishi mumkin emas. Bu leksikologiya va morfologiya aloqasiga doir.

So'zni nutqda maqsadga muvofiq qo'llash nazarda tutilsa, leksikologiya uslubiyot bilan ham bog'lanadi. Demak, leksikologiya tilning barcha bo'limlari bilan aloqador.

So'z va ma'no. Leksikologiyaning o'rganish manbai, ya'ni obyekti bo'lgan so'zni tushuncha va ma'nosiz tasavvur qilib bo'lmaydi. So'z tovush orqali shakllanishi va ma'no anglatishi bilan birga tushuncha ifodalash xususiyatiga ham ega. **Chunki tushuncha narsa va predmet, voqea va hodisani muhim belgisi asosida boshqa barcha narsa va predmet, voqea va hodisadan ajratadigan fikr shakli.** Ularni shu narsa va hodisa, uning xususiyati orasidagi ma'lum bog'lanishni ongda aks ettiradi. Kishining fikrlashi tushuncha asosida vujudga keladi. Shu ma'noda, so'z - tushuncha ning tildagi ifodasi. So'z orqali predmet va hodisa bir-biriga qiyos qilinadi va shu yo'l bilan uning umumiy va xususiy belgisi ajratiladi.

Masalan, hozirgi o'zbek tilida **daraxt** so'zi umuman daraxt haqidagi tushunchani bildiradi. Ayni zamonda bu so'z meva li va mevasiz daraxtni meva li daraxtdan olma, o'rik, shaftolini, shaftolidan oqshaftoli yoki anjir shaftoli kabi tushunchani ham ifodalashi mumkin. Misoldan ko'rinadiki tushuncha doirasi qancha ik kengaygan sari predmet haqidagi tasavvur ham kengayib boradi, shu predmetni anglatgan so'z ma'nosida ham kengayish yuz beradi.

So'z ma'nosi nima?

Narsa va predmet, voqea va hodisa yoki ular orasidagi munosabatning so'zda aks etishi so'zning ma'nosi deyiladi. Boshqacha aytganda, u so'zning borliqdagi narsa va hodisa (narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat) ni bildirishi, nimaningdir atamasi, nomi bo'lishidir.

Odatda, predmet yo hodisaga duch kelinganda dastlab u tanish predmet bilan qiyoslanadi va shu asosda yangi predmet yoki hodisaning biror muhim belgisi (xususiyati) ajratiladi. Ana shu muhim belgi narsa va predmetga nom berish uchun asos bo'ladi, bu nom so'zning ma'nosini tashkil qiladi. Bular, ayniqsa, ildizdagi barcha yasama so'zda yaqqol ko'rish mumkin: **ishchi** – "ishlaydigan", **tomchi** – "tomadigan", **guliston** – "gul o'sadigan", **qumtepa** – "qum uyumi" kabi.

So'z gapdagi vazifasini grammatik shakllanganda ro'yobga chiqaradi. **Biz litseyda o'qiymiz** gapi grammatik shakllar (**Biz, litsey, o'qi**) holida fikr ifodalay olmaydi.

Demak, so'zning mohiyatini tushunmoq uchun uning fonetik, semantik, grammatik tomonlariga e'tibor berish kerak.

Yuqoridagi fikrlar kelib chiqib, so'zga quyidagicha ta'rif beriladi: **tugal shakllangan ma'lum ma'no bilan bog'langan tovush yoki tovush birikmasidan iborat til birligi so'z sanaladi.**

So'zning ma'nosi murakkab bo'lib, uning bir nechta tipi mavjud. Eng avvalo, ma'noning lug'aviy (leksik) va grammatik ma'no turini farqlash kerak.

So'zning borliqdagi qanday narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat holatini bildirishi uning lug'aviy (leksik), ya'ni atash ma'nosi deyiladi. Masalan, non – "ozuq-ovqat", **keldi** – "harakat". So'zning leksik ma'nosi uning o'zak, negizida bo'ladi. Ba'zi bir so'zda lug'aviy ma'no bo'lmaydi: **lekin, bilan, va, ammo, uchun, sari** kabi. Faqat mustaqil so'zgina atash ma'nosiga ega bo'ladi. Olmosh bundan mustasno. Biz ta'kidlamoqchi bo'lgan mustaqil so'zning atash ma'nosiga ishora qiladi.

Grammatik ma'no. So'zning biror so'z turkumiga xos belgisi, so'z birikmasi va gapdagi vazifasini ko'rsatuvchi xususiyati grammatik ma'no deyiladi. Masalan, biror so'z ot turkumiga, uning turdosh, aniq yakka turiga mansub, biror kelishikda va ma'lum bir egalik qo'shimchasini olgan, shuningdek, so'z birikmasida ergash so'z, gapda to'ldiruvchi bo'lib kelgan. Sanalgan xususiyatning barchasi ot turkumiga mansub bu so'zning grammatik ma'nosidir. Demak, so'zning morfologik va sintaktik xususiyati uning grammatik ma'nosini tashkil etadi.

Grammatik ma'no juda ko'p so'z uchun bir xil, ya'ni umumiy bo'ladi. Shuning uchun uni umumiy ma'no deyishadi. Bir xil grammatik ma'noli so'z juda ko'p. Lug'aviy ma'no esa har bir so'zda alohida.

So'z va leksema. So'z va leksema farqlanadi. So'zning gap tarkibidan tashqandagi, grammatik qo'shimchasiz, alohida olingan ko'rinishi **leksema** deyiladi. Masalan, **kitob, o'qi, qizil, bir, ko'p, holbuki.** Bular gap tarkibiga kirsa, so'zga aylanadi: **Kitob qiziqarli ekan. O'qib chiqmoq bo'ldi odatim. Bir gapirib o'n kuladi. Holbuki orzulardan judo ham bo'lganim yo'q.** Leksemaning har bir so'z birikmasi, har bir gap tarkibidagi ko'rinishi alohida so'zdir. Masalan, til imizda bitta **kitob** leksemasi bor. Lekin uning har bir so'z birikmasi yoki gapdagi ko'rinishi alohida so'zdir. Shuning uchun tilimizda sanoqli leksema bor, so'zning miqdori esa cheksiz.

Lug'at leksemani tavsiflaydi, so'zni emas. Aks holda **kitobni, o'qidim, qizilroq** so'zi ham lug'atda berilar edi. O'zbek tilining 2 tomli izohli lug'atida 60 ming leksema tavsiflangan.

Qo'shimcha ma'no. So'zning lug'aviy ma'nosiga qo'shimcha tarzda kishining his-tuyg'u, kayfiyati, turli munosabati va so'zning turli xil uslubda qo'llana olishini ifodalovchi ma'no so'zning **qo'shimcha ma'nosi** deyiladi. Masalan **yuz, aft, chehra** sinonimik qatorida atash ma'nosi bilan qo'shimcha ma'no har xil. **Yuz** so'zidagi "betaraf", **aft** so'zidagi "salbiy" **chehra** so'zidagi "ijobiy" ma'no qirrasi - qo'shimcha ma'no.

Qo'shimcha ma'no asosan ikki xil:

a) hissiy ma'no (emotsional-ekspressiv);

b) uslubiy ma'no (stilistik).

Hissiy ma'no ham o'z navbatida so'zlovchining qanday munosabatini ko'rsatishga ko'ra ikki xil:

a) ijobiy;

b) salbiy.

Masalan, **chehra** so'zi yuzni ijobiy ma'no bilan ifodalaydi. **Turq** so'zi esa salbiy munosabatni ifodalaydi.

Ma'no qirrasining yuqori, o'rtacha ekanligini bildiruvchi ma'no ham mavjud. Masalan **kerak, lozim, shart, darkor** sinonimik qatorida **kerakka** nisbatan **lozim**ning, **lozim**dan ko'ra **shart**ning ma'nosi kuchli ekanligini anglash qiyin emas. Bu – uslubiy ma'no. Uslubiy ma'no so'zning nutq uslubidan biriga mansubligini ko'rsatuvchi, uni nutq uslubiga ko'ra tavsiflovchi xususiyati. Masalan, **bashar**, hur so'zi faqat badiiy uslubga xos. **Lozim** so'zi ilmiy, **darkor** so'zi badiiy uslubga xos. **kerak, shart** so'z – uslubiy betaraf. Uslubiy betaraf so'zni har qanday nutq vaziyatida ishlatish mumkin. Uslubiy xoslangan so'z ma'lum bir uslubda qo'llanadi.

Barcha so'z qo'shimcha ma'noga ega bo'lavermaydi. Qo'shimcha ma'no so'zning ma'no tarkibida bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin. Masalan, **novcha** so'zining atash ma'nosi – "baland bo'yli", qo'shimcha ma'nosi esa yo'q. **Naynov** so'zda leksik ma'no bilan birga salbiy munosabat ham mavjud.

Demak, faqat atash ma'nosiga ega va uslubiy xoslanmagan so'z xolis (neytral) so'z deyiladi.

Qo'shimcha ma'no so'zdagi kabi leksemada bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin.

Yuqoridagi fikrdan bir so'zda qanday ma'no bo'lishi mumkinligini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

a) lug'aviy ma'no + grammatik ma'no + qo'shimcha ma'no: **bashara, chehra, hur, sevgi, naynov** kabi.

b) lug'aviy ma'no + grammatik ma'no: **kitob, stul, odam, ozod.**

d) grammatik ma'no + qo'shimcha ma'no: **darkor, -chun, -la, lek, yoxud**

e) faqat grammatik ma'no: **va, bilan, ammo, uchun** kabi.

Demak, leksik (atash) va qo'shimcha ma'no har qanday so'zda bo'lmasligi ham mumkin. Lekin grammatik ma'no har bir so'zda mavjud.

Mustahkamlash uchun savollar

1.Leksikologiya so'zining ma'nosi nima? 2.So'z nima? 3.Leksema nima? 4.Tushuncha nima? 5.Ma'no deganda nimani tushunasiz? 6.Lug'aviy ma'no haqida gapiring. 7.Grammatik ma'no qanday ma'no? 8.Umumiy ma'no haqida gapiring. 9.Xususiy ma'no haqida gapiring. 10.Qo'shimcha ma'no haqida gapiring. 11.Hissiy ma'no nima? 12.Uslubiy ma'no nima?

BIR MA'NOLILIK VA KO'P MA'NOLILIK. SO'Z MA'NOSI TARAQQIYOTI

Bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik. Leksema bir ma'noli va ko'p ma'noli bo'lishi mumkin. O'n, **Qarshi, telefon** so'zi bir ma'noni bildirganligi uchun bir ma'noli so'z deyiladi. Bir ma'noli so'z **monosemantik** so'z ham deb yuritiladi. Nutq jarayonida birdan ortiq ma'no bildiradigan so'z ko'p ma'noli so'z deyiladi. Masalan, **kitob** so'zi: 1) varaqdan tashkil topgan va muqovalangan bosma yoki qo'lyozma holidagi o'quv quroli"; 2) katta hajmli asarning qismi, bolim". Yoki **qo'zichoq** so'zi "qo'yning bolasi" va "aziz farzand" ma'nosiga ega.

Tildagi so'zning ancha qismi ko'p ma'noli, chunki kishi o'zining kundalik hayotida yangi paydo bo'lgan tushunchaning har biri uchun alohida-alohida so'z qo'llayveradigan bo'lsa, uning soni o'ta ko'payib ketib, xotirada saqlash mumkin bo'lmay qoladi. Natijada tildan foydalanish ham qiyinlashib, u sekin-asta yaroqsiz holga kelib qoladi.

Har qaysi tilda sanoqli til birligining turli xil bir kuvidan cheksiz tushuncha va fikrni ifodalashga narsa'al olinadi. Ana shunday harakat tufayli tilda ilgari

mavjud bo'lgan so'zga yangi yangi ma'no yuklanadi. Natijada ko'p ma'noli so'z hosil bo'ladi. Masalan, **tosh** so'zi dastlab «suv ta'sir qilmaydigan qattiq yoki ma'lum holdagi tabiiy jins» ma'nosiga ega bo'lgan. Yo'lda tosh yotibdi. Keyinchalik so'zdagi «qattiqlik» ma'no qirrasi faollashib, "g'ami ham yemir, o'ymaydigan" ma'nosi vujudga kelgan. **Tosh** ekan **bosh**im.

Nutq jarayonida ikki va undan ortiq ma'noda qo'llanuvchi so'z ko'p ma'noli yoki polisemantik so'z. Ko'p ma'nolilik hodisasi esa **polisemiya** deyiladi. **Polisemiya** grekcha poli «ko'p», **semio** «ma'no» so'zidan olingan bo'lib, ko'p ma'noli demakdir. Polisemiya monosemiya (grekcha mono bir, semio ma'noga) zidlanadi.

Qo'shimcha (hissiy va uslubiy) ma'no so'zni ko'p ma'noli qila olmaydi. Chunki u o'zi alohida tushunchani ifoda etmaydi, balki tushunchaga biror qo'shimcha ma'no ortiradi. Ko'p ma'nolilikka birinchi anglatgan tushuncha va tasavvurdan tashqari boshqasini anglatish asos qilib olinadi.

Ko'p ma'noli so'z qancha ma'noni bildirmasin, baribir o'sha predmet, hodisa, harakat orasida aloqa, umumiy belgi mavjud bo'lishi shart. Masalan, **bel** so'zi uch predmetni anglatadi. Ammo ular orasidagi o'xshashlikka asoslangan umumiy (o'rta qism) belgisi mavjudligi bir-biri bilan bog'lab turadi. So'zlarning. 1) **Avazxon olmos** po'latni **beliga** boylab, **o**tning **beliga mindi**; 2) **Ezilib ketadi** tog'larning **beli**.

Ko'p ma'nolilik so'zda ma'no qancha bo'lsa ham, u bir so'z bo'lib sanalaveradi. Ko'chma ma'no nutq tarkibida boshqa so'z bilan birgalanganda namoyon bo'ladi. So'z nutq tarkibidan chiqarilganda o'z ma'nosi ochiladi. Masalan, **tosh** so'zini nutq qurshovidan ajratib olinsa, «suv ta'sir qilmaydigan qattiq yoki ma'lum holdagi tabiiy jins» ma'nosini anglatadi.

Har qanday ko'p ma'noli so'z gapning ichida faqat bir ma'nosini anglatadi. Chunki bunda so'zlovchi bir ma'noni nazarda tutadi va gapdagi qolgan so'z ham boshqa ma'noni yuzaga chiqarmaydi.

Bir ma'noli so'z bilan kam va ilmiy, biror soha, kasb-hunar alamasini, shuningdek, yangi paydo bo'lgan so'zni o'z ichiga oladi. Yangi so'z (neologizm) nam davr o'tishi bilan ko'p ma'noni anglatishi mumkin. Masalan, **hakker** so'z neologizm bo'lib, kompyuter programmasi buzuvchisi ma'nosini anglatgan. Hozirgi paytda umuman buzg'unchi ma'nosini ham anglatmoqda.

Ko'p ma'noli so'zning ma'nosini bilish va undan nutq jarayonida o'rinli foydalanish nutqning ta'sirchan ifodali bo'lishiga yordam beradi.

So'z ma'nosi taraqqiyoti. Tildagi har qanday so'z paydo bo'lgan paytda bir ma'noni ifodalagan bo'lsa, keyinchalik esa ko'p ma'noni anglatib qolishi mumkin. Ba'zan buning aksi yuz beradi. Demak, so'z ma'nosi doimiy taraqqiyotda bo'ladi, o'zgarib turadi. **Vatan** so'zi dastlab tug'ilgan joy ma'nosini anglatgan. Bugungi kunda u respublika, davlat ma'nosini ham bildiradi. Bunday holni Ozarbayjon «

Bundagi burchak, kecha, yutuq, hoshlang'ich kabi qator so'zda ham ko'rish mumkin. Shuningdek, qarindoshlik bildiruvchi ota, ona, xola, amaki kabi so'zlarning keng ma'noda hurmat ifodalovchi sifatida qo'llanishi ham ma'no kengayishiga misol bo'ladi. Shuningdek, atoqli otning turdosh otga o'tishi ma'no kengayishidir: **Amper – amper, Rentgen – rentgen** kabi.

Davr o'tishi bilan ko'p ma'noni bildiruvchi so'zning ma'nosi kamayishi mumkin. Masalan, **ichkari** so'zi avval biror narsa yoki binoning ichki qismini nomlab kelganining xabarchisi hozirda faqat bir ma'noda qo'llanadigan. Lekin **mato** libos yoki narsaning ichki qismini bildiradi xolos. Kiyik so'zi, qari barcha yirtqich hayvonga nisbatan ishlatilgan bo'lsa, hozir faqat ehuni **pivo** so'zi avval ichimlikning har qanday turini bildirgan bo'lsa, hozir esa faqat bir turini ifodalaydi.

Turdosh otning atoqli otga ko'chishi ham ma'no torayishiga olib keladi: **qo'rg'at – Po'lat, bolta – Bolta, kumush – Kumush,** bahor – Bahor kabi.

So'z bir necha ma'noni bildirar ekan, uning birlamchi va ravonchalik ma'nolari farqlanishi kerak. Shunga asosan ma'no turlari quyidagicha bo'ladi:

a) o'z, ifodali ma'no;

b) ko'chma (nisbiy) ma'no.

O'z ma'no atamasi deganda ko'pincha **predmetga bog'liq bo'lmagan holda tushuniladigan ma'no** nazarda tutiladi. Masalan, **ko'z** – "ko'rish a'zosi", **oxta** – "oq rangni ko'k beruvchi o'simlik", **to'qimoq** – "gazmol yoki buyum yasamoq, tayyorlamoq" kabi.

So'zning o'z ma'nosidan boshqacha – o'xshatish, mubolag'a, kinoya kabi usul bilan boshqa ma'noda qo'llanishi natijasida ko'chma ma'no hosil bo'ladi: **ko'z** – 1) "yog'ochning qovuq joyi"; 2) "uzukning yalt etib turadigan qismi"; **to'qimoq** – "yo'q yerdan o'ylab chiqarmoq" kabi. Ko'chma ma'no ham o'z ma'no kabi har xil manbada kuchli deb olingan: **yasama ma'no, hosila ma'no, erkin ma'no** va hokazo.

Ko'chma ma'no gap tarkibidagi boshqa so'z yordamida anglashiladi. Masalan: *U bu gaplarni o'zi to'qigan jumlasidagi* **to'qimoq** so'zining "yo'q yerdan o'ylab chiqarmoq" ma'nosi undagi gaplarni so'z yordamida anglashadi. **Derazaning ko'zi** sindi gapidagi ko'z so'zining "kesik" ma'nosi **deraza** va sindi so'z yordamida yuzaga chiqmoqda.

Bir so'zda o'nlab ko'chma ma'no bo'lishi mumkin. So'zning ko'chma ma'nosi faqat matn orqali, gapdagina aniqlanadi.

Aytilganidek, o'z va ko'chma ma'no deganda qo'shimcha ma'noni tushunmaslik kerak. Bir so'zning o'z va ko'chma ma'nosining alohida-alohida

qo'shimcha ma'nosi bo'lishi mumkin. Masalan, yuqorida aytib o'tilgan to'qimoq so'zining o'z ma'nosida (gazmol to'qimoq) qo'shimcha ma'no yo'q, lekin ko'chma ma'noda esa salbiy ma'no borligini anglash qiyin emas.

So'zning ko'chma ma'nosi – til taraqqiyoti mahsuli. Har qanday so'z vaqt o'tishi bilan ko'chma ma'noli bo'lib qolib qoladi mi? Ko'chma ma'no qanday hosil bo'ladi?

Borliqdagi narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatning nomi ma'lum bir asosga ko'ra boshqa narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatning nomi sifatida ham qo'llanadi. Shunday vaqtda lo'la so'z biror predmet, narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatning nomi sifatida xizmat qiladi. Masalan, burun so'zi «tirik organizmning yuz qismida bo'rtib chiqqan nafas olish a'zosi» ma'nosini ifodalash bilan birga «Yer ning dengiz yoki okeanga tomon bo'rtib chiqqan qismi» ma'nosini ham ifodalaydi. Bunda narsa orasidagi tashqi o'xshashlik (yuzdan bo'rtib chiqqan burun bilan yer qirg'og'ining dengiz yoki okeanga qarab bo'rtib chiqishi o'rtasidagi o'xshashlik) burunning nomini ikkinchi o'rinda qo'llashga asos bo'lgan.

Ma'no ko'chishining nima asosida yuzaga kelishiga ko'ra 3 turi bor:

1) metafora;
2) metonimiya;
3) sinekdoxa;
4) vazifadoshlik;
5) kinoya.

Mustahkamlash uchun savollar

1.Qanday so'z bir ma'noli (monosemantik) so'z? 2.Qanday so'z ko'p ma'noli (polisemantik) so'z? 3.Ko'p ma'noli so'z ma'nosidagi umumiylikni tushunishning 4.Ma'no kengayishi nima? 5.Ma'no torayishi nima? 6.Ma'no ko'chishi nima? 7.O'z(bosh) ma'no qanday ma'no? 8.Ko'chma ma'no nima?

Topshiriq

Bilish zarur bo'lgan tushuncha bo'yicha savol-javobga tayyorlaning.

Matnni diqqat bilan o'qing.

I. Tilshunoslik tarixida ikkita «oltin kalit» bilan kirgan, «oltin qo'poruvga» erishib, uni bunga qarshi qo'yuvchi olimlar ham topilgan. Alisher Navoiy bunday nolo'g'ri qarashlarga zarba berdi. U o'zining «Munokamat» bilan g'arazgo'y esarida fors va g'arbok tillarini ajoyib ularning na bo'lsa o'zbek boy va rangorang, nozik va sheʼr yozishda mukammal ekanligini isbotlab berdi. (A. Hojiyev)

II. ...Tafakkurda yer sari shaxsning ongi o'sishi va rivojlanishi davrida tushuncha va ong ob'ektlarining qarama-qarshi ravishda, ya'ni, mavjudlikka ular o'rtasida

vasan, o'qituvchi esqov shahrida sham yoqishni iqtidor postgino kuni ishda ochiq bo'lgan qolsa, katta kitobning shoir chaqayotgan kuyning sehrga berilganday yengil ishlar edi. (Oyu.)

b) Hafiz Sa'diyning Bog'i Iramsimonning kamchiqar tarafidagi xos hujralardan biriga joylashtirdilar. Juzvonlar issiq va qulay bo'lishiga qaramay, ular ko'pincha ochiq havoda, daraxtlar ostida o'tirar edilar. Peshin namozidan so'ng, umrida ilk dafa ko'rib turgan – rolanlar, arvoh gullar yal-yal yongan sadan xiyobonda yurmoqdaydim. Qushlarning har navidan zavq-shavqqa to'lib tinglaganicha, ohista kona oralab. (X.Sul.)

3. Matndagi so'zni 4 guruhga ajratib yozing.

a) lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'z

b) lug'aviy, grammatik va qo'shimcha ma'no anglatuvchi so'z

d) grammatik va qo'shimcha ma'no anglatuvchi so'z.

e) faqat grammatik ma'no anglatuvchi so'z

(Guruhlarda o'zingiz topgan boshqa o'xshash birliklar bilan boyiting.

4. Lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zni to'rt guruhga ajrating.

a) narsalshuvchi birliklar

b) harakat bildiruvchi so'z

d) miqdor bildiruvchi so'z

e) holat bildiruvchi so'z

5. Lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zni nechta ma'no anglatishiga ko'ra ikki guruhga ajrating.

a) bir ma'noli so'z

b) ko'p ma'noli so'z

6. Lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zni ma'no o'zgarishiga ko'ra 2 guruhga ajrating.

a) ma'nosi o'zgagan (ko'chgan) so'z.

b) ma'nosi o'zgarmagan so'z.

7. Ma'nosi o'zgargan so'zni ikki guruhga ajrating.

a) ma'nosi kengaygan so'z.

b) ma'nosi torayqan so'z

11- DARS
KO'CHMA MA'NO HOSIL BO'LISH USULI

Metafora. Metafora so'zi yunoncha bo'lib, **metaphora** 'ko'chirish', 'ko'chirma' demakdir

Biror predmet, belgi yoki harakatning boshqasiga tashqi o'xshashligi asosida ma'no ko'chishi metafora deyiladi. Bunda predmetning rangi, shakli, harakat-holati, xususiyati, o'rni va paytga munosabati jihatidan o'xshashligiga asoslaniladi. Masalan, shaynakning jo'mragi odamning burni ga, dengizning quruqlikka suqulib kirgan joyi odamning qo'ltig'iga o'xshatildi. Metaforo ko proq odam tana a zosi nomiga (**bosh, yuz, burun, og'iz, quloq, til, oyoq**); kiyim qismiga (**etak, yoqa**); hayvon, parranda yoki hasharotning biror a'zosi nomi (**qanot, dum**) asosiga o xshatib hosil qilinadi. Qilanmoq (gan) "olgan mir'o biron joyga borish" ma'nosida ishlatilgan (albatta, ot mingan)k tasavvur qilingan); hozir zoh olda, xoh piyoda, xoh mashinada bo'lgan "biror joyga jo'nash" ma'nosi tushuniladi. Bunda harakatning tashq. o'xshashligi mavjud.

Narsa va hodisa orasidagi o'xshashlik quyidagicha bo'lishi mumkin:

– shakliy o'xshashlik: **odamning qulog'i – qozonning quloq'i, qush uyasi – odam uyasi**;

– joylashish o'xshashligi: **itning dumi – samolyotning dumi. qo'shni odam – qo'shni dala.**

– mazmundan o'xshashlik: **tomdan yiqilmoq – imtihondan yiqilmoq sovuq havo – sovuq xabar. qaynoq suv – qaynoq liniya. achchiq o't – achchiq sovuq, tomdan tushmoq – mansabdan tushmoq, odam o'tirdi – fabrika o'tirdi, akkumulator o'tirdi.**

Metaforaga juda yaqin bir vosita o'xshatish bo'lib, ular yordamida shaxs-predmet bir-biriga yaqinlashtiriladi, oppoz qilinadi. Unda **-dek, -day, go'yo, yanglig', singari, xuddi kabi** o'xshatish vositalari foydalaniladi. Bahor **kelinchakdek** yasanib keldi. Oliq tek – **misoli oftob.**

Nutq jarayonida metaforadan o'rinli foydalanganda so'zlovchining badiiy-estetik qobiliyati namoyon bo'lib, nutq ta'sirchan, jozibali chiqadi.

Metonimiya. Metonimiya so'zi yunoncha **metonimia** – 'yangi nom qo'yish', 'nomni o'zgartirish', 'qayta nomlash' demakdir. Makon va zamondagi o'zaro bog'liqligi asosida bir narsa va hodisaning nomini ikkinchisiga ko'chirish – metonimiya. Metonimiyada biror predmet xususiyati yoki voqea-hodisaning nomini aytganda shunga o'zaro bog'liq bo'lgan ikkinchisi anglashiladi. Bunda o'xshashlik nazarda tutilmaydi. Boshqacha aytganda, ikkita bir-biriga bog'liq predmet belgi holatining birining nomi tajanikdlik natijasida tushiriladi. Masalan,

Fuzuliyni o'qish qo'limdan kelmaydi.

Mag'mun bo'lib yig'lab qo'chqordi. U olimni gapida Fuzuliy va asar «Fuzuliyning kitobini oldim qo'limga» birlariga bog'liq bo'lib, to'g'ri uchun kitob so'zi tushunib qolar edi. Natijada Fuzuliy so'zi shaxs ma'nosini emas, kitob so'zi ga xos ma'noni ifodalaydi.

Metonimiya turli kommunikativ bo'ladi:

1) o'ringa munosabat qilish orqali: bir stakan (suv) ichdim, bir burilka (ovqat) yedim, qishloq uyg'ondi.

2) vaqtga ko'ra: o'ttiga iyorni kirdim, yarim yilda (muddat) topshirdi.

3) miqdor va narsa o'rtasidagi munosabatlarga ko'ra: Pushkinni to'la asarini o'qidim va hokazo.

Metonimiya obrazning ko'chma ma'no – fikrni to'g'ri va ta'sirchan bayon qilish vositasi.

Sinekdoxa. Sinekdoxa yunoncha **synecdoche** so'zidan olingan bo'lib, "birga o'qish" ma'nosida. Qism bilan butun munosabati asosida ma'no ko'chishiga sinekdoxa usuli deyiladi. Sinekdoxa metonimiya turining bir ko'rinishi deb ham yuritiladi. Ammo ularga farqli ravishda sinekdoxada predmet tavsifi asoslanadi. Masalan, **bosh, tuyoq** so'zi (ya'ni, qism) orqali hayvon (ya'ni, butun) tushuniladi. Yurak, **tirnoq** so'zi (ya'ni, qism) orqali odam (ya'ni, butun) anglatiladi. Sinekdoxada butun orqali qism ham anglashiladi. Misol: **Masalan. Bosh qo'l barobar emas** gap-da **qo'l** (ya'ni butun) so'zi orqali **barmoq** so'zining ma'nosi anglashilmoqda. **Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan (Oyb.)** gap-da qism (**tuyoq**) orqali butun (**mol**) ifodalanayotir.

Vazifadoshlik. Narsa va hodisa o'rtasidagi vazifaviy o'xshashlik asosida o'rning nomini ikkinchisiga ko'chirish vazifadoshlik asosida ma'no ko'chirish deyiladi.

Vazifaviy ko'chirish ham o'xshashlikka asoslanadi. Bu jihatdan u metaforaga yaqin turadi. Faqat shunday vazifaviy ko'chirishda tashqi ko'rinish o'xshashligi emas, balki vazifa o'xshashligi hisobga olinadi. Masalan, qushning uchishi uchun xizmat qiladigan a'zosi **qanot** deb ataladi. O'xshash harakatni bajaruvchi samolyot qismi ham shunday nomlanadi. **Tugma** yoqalarning oldini bekitib yopuvchi bog'ich nomi bo'lgan. Hozir shu vazifani bajaruvchi narsa ustida ayrim hollarda **tugma** deyiladi.

Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi faqat ot turkumida uchraydi.

Kinoya. So'zni teskari ma'noda ishlatish **kinoya** deyiladi. Kinoyadagi so'z qo'shimchaga o'tadi:

Bizni «homiy»lardan himoya qilg'il,
Degan shiorg xalqida piching – duo bor.
Xo'sh, janobi oliy, qaysi sho'rlik xalq

Sizning ehtiyotingizga qolmoq intizor. (G.Gʻ.)

Bu o'rinda homiy so'zi zolim, himoya so'zi esa zolim ma'nosida ishlatilgan.

Mustaqil kuzatish uchun savollar

1. Metafora haqida gapiring va misol keltiring. 2.Metonimiya haqida gapiring va misol keltiring. 3.Sinekdoxa haqida gapiring va misol keltiring. 4 Vazifadoshlik haqida gapiring va misol keltiring. 5 Kinoya haqida gapiring va misol keltiring

SO'ZNING SHAKL VA MA'NO MUNOSABATIGA KO'RA TURI. SINONIM

So'z ma'no munosabatiga ko'ra ma'nodosh, zid ma'noli, uyadosh bulur-ba'lak, tur-jins munosabatidagi so'zga, shakl munosabatiga ko'ra esa shakldosh va talaffuzdosh so'zga bo'linadi.

Sinonim. So'z ma'nosi asosida o'zaro turli munosabatda bo'ladi.. Ba'zi so'zlar ma'nosi asosida o'zaro bir-birga yaqin bo'lsa, ba'zilari bir-biridan ikkoq qiladi. Ma'nosi bog'lanmasa-da, tashqi tomoni (aytilishi, yozilishi) bir xil bo'lgan so'z ham bor bo'lib, biri ortiqchasiz ong mavjudligini eslatib turadi. Shunga ko'ra, sinonim, antonim, omonim va paronim ajratiladi.

Ifodalar so'z ko'p ma'noli anglatishi bilan birga, bir nech a so'z bir tushuncha ifodalashi ham mumkin. Masalan, **osmon, falak, ko'k, samo, qardon; yurak, qalb, dil, ko'ngil** kabi. **Bir tushunchani turli ma'noda ifodalaydigan so'z sinonim (ma'nodosh) deyiladi.** Ma'nodosh so'zning o'zaro qo'shimcha ma'nosi bilan farqlanadi. Masalan, **yuz, oft, bashara, chehra** so'zining o'zaro ma'nosidagi hissiy va uslubiy bo'yoq farqi.

Sinonim grekcha **synonym** so'zidan olingan bo'lib, **syn** 'birga' va **onoma** 'nom' demakdir. Shakli har xil, bir tushunchani ifodalovchi til birliklari sinonim deyiladi.

Sinonimiya quyidagiga bo'linadi.

a) lug'aviy (leksik) sinonimiya, ya'ni so'z ma'nodoshligi: ish, yumush; **gapirmoq, so'zlamoq**;

b) ibora (frazeologik) ma'nodoshligi: **boshi osmonga yetdi, terisiga sig'madi**;

d) qo'shimcha (affiksal) ma'nodoshligi. Bu o'z o'rnida ikkiga bo'linadi.

a) so'z yasovchi qo'shimcha ma'nodoshligi: **-ser, -dor, -siz, -be**;

b) grammatik shakl ma'nodoshligi: **-yap, -yotir, -moqda** kabi.

e) sintaktik ma'nodoshlik.

Leksikologiyada faqat leksik (lug'aviy) va frazeologik sinonimiya o'rganiladi.

Tilshunos olimlar (o'zdagi ma'no xususiyatini ko'zda tutib, sinonimga turlicha ta'rif berdi.

Sinonimning mohiyatini to'g'ri tushunish uchun ikki holatni bir-biridan farqlash lozim:

– tushuncha va so'z, ular o'zaro nisbatda;

– so'z va uning ma'nolari, ular o'zaro munosabatda olinadi.

Tushuncha – predmet, belgi, voqea, hodisa, harakat haqida kishining tasavvuri bo'lib, so'z – uni anglatish vositasi bo'lish. Tushuncha bo'lgan so'z esa tushunchaga bo'lgan munosabatni, xolosini bildiradi. Masalan, **yuz, afti, bashara,** sifatlari bir tushunchani bildiradi, ammo ma'nosi boshqa-boshqa. Ma'nosi bir xil so'zlar ham bir-biridan farq qiladi, boshqasi o'rnini olishi qiyin kechadi.

So'z tushunchaning hamma tomonini qamrab olmaydi, balki uning mohiyatini va muhim belgilarini ajratib ko'rsatadi. Tushunchaning boshqa tomonini va xususiyatini o'ziga xos bilan ifodalanadi.

Sinonimik qator. Sinonim so'z qatori sinonimik qator deyiladi. Sinonimik qator bir nechta o'nlab so'zdan tashkil topadi: **osmon, ko'k, samo, falak; qizil, g'alati, ajoyib, olomat, antiqa, ajab, ajib** kabi.

Sinonimik qatorning ma'lum aniqlikka ega bo'lgan, uslubiy jihatdan betaraf so'z bosh so'z (dominanta) deyiladi: **yurak, ko'ngil, qalb, dil** qatorida bosh so'z – **yurak**.

Bosh so'z quyidagi xususiyatga ega:

a) boshqalariga nisbatan ko'p ishlatiladi.

b) uzoq farqlanmaydi.

d) boshqasini erkin almashtiradi;

e) hissiy bo'yoqsiz bo'ladi.

Qo'shimcha ma'no anglatish-anglatmasligiga ko'ra, sinonimlar ikkiga bo'linadi:

a) ma'noviy sinonim.

b) to'liq sinonim.

Agar ikki ma'no rang, qo'shimcha ma'no ham bir-biriga to'g'ri kelsa, to'liq sinonim deyiladi: **lingvistika – tilshunoslik, fazogir – kosmonavt, huquqshunos – yurist** kabi. Bir tilning o'z so'zlari o'zaro to'liq sinonim bo'lmaydi.

Asos ma'nosi bir xil bo'lib, lekin qo'shimcha ma'nosi (hissiy, uslubiy ma'nosi) bir-biridan farq qilsa, ma'noviy sinonim deyiladi. Masalan, **yurak, dil, qalb, ko'ngil, kerak, lozim, shart, darkor** kabi.

Sinonimik munosabat bir so'z turkumi doirasida bo'ladi: **ulug', buyuk, katta** sifatlari; **odam, inson, bashar** (ot). Va'nodoshlik deyarli barcha so'z turkumi doirasida uchrashi mumkin.

Ko'p ma'noli so'zda ma'nodoshlik o'zga xos. U har bir ma'nosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qatorda bo'lishi mumkin. Masalan, **bitirmoq** so'zi uch ma'nosi bilan uch sinonimik qatorga birlashadi:

a) **bitirmoq, tugatmoq, tamomlatmoq**. Bu so'z ayniqsa yakunlovchi bo'lishchisi asosida o'zaro sinonim.

b) **bitirmoq, bajarmoq, ado etmoq, do'ndirmoq**. Bu so'zlar ish, vazifa, topshiriqni amalga oshirmoq, unga kelishmoqqa tushunchasi asosida o'zaro sinonim.

d) **bitirmoq, sap qilmoq, yo'qotmoq**. Bu so'z «butkul yo'q» holatga keltirmoq» tushunchasi asosida sinonimlik hosil qiladi.

Yoki **birinchi** so'zini olaylik:

a) **birinchi** (sentabr) (sinonimi yo'q);

b) **birinchi** (farzand), **bosh, to'ng'ich, katta**;

d) **birinchi** (masala), **asosiy, muhim, dolzarb**;

e) **birinchi** (qadam), **dastlabgi**, dk.

Tilda sinonim quyidagi yo'l bilan paydo bo'ladi:

a) bir tildan ikkinchi tilga so'z o'tishi natijasida: **manglay, peshona; kuch, quvvat; josus, agent.**

b) mahalliy shevadan so'z olish natijasida: **to'pni, kaapo'sh; buzoq, go'sala;**

d) so'z yasalishi natijasida: **his, sezgi; savol, so'roq; vazifa, topshiriq;**

e) so'zning yangi ma'no kasb etishi natijasida: **o'rin, joy, lavozim.**

Eslatma

*Ayrim so'z ko'chma ma'noda qo'llanib, boshqa so'zga vaqtincha ma'nodosh bo'ladi. Masalan, **qattiq** so'zi ko'chma ma'noda **baxil, xasis, ziqna, mumsik** so'zi bilan, **o't** so'zi **chiroy, husn** so'zi bilan ma'nodosh. Bu **shartli ma'nodoshlik** deyiladi.*

Ko'rinib turibdiki, sinonimlarning asosi turlicha bo'lib, ular o'zaro umumiy ma'nosi asosida bog'lanadi. Har bir sinonim so'z ma'no xususiyatiga ko'ra farqlanadi. Shuning uchun ham uning ba'zisini ikkinchisining o'rniga qo'llab bo'lmaydi.

Og'zaki va yozma nutqda sinonimning amaliy ahamiyati katta. Sinonimlar so'zni o'rinsiz takrorlashga yo'l qo'ymaydi, uslubning ravonligini ta'minlaydi.

Sinonim badiiy nutqda tasvir vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yozuvchi personaj xarakterini, voqea-hodisani, manzarani aniq va ifoz bosh qilib tasvirlaydi. Sinonimdagi bunday xususiyatni XV asrdayoq idrok etgan Alisher Navoiy «Muhokamat ul-lug'atayn» asarda **ichmoq** so'zining 6 ta, **yig'lamoq** so'zining 7 ta sinonimini keltiradi. Masalan, **yig'lamoq, ingramoq,**

singramoq, siqilmoq, o'kirmoq, inchkiramoq, boy-boy yig'lamoq. Alisher Navoiy bu sinonim qatorlarni bir-biridan o'zining nozik ma'no qirrasi bilan farqlanish mumkinligini ko'rsatgan.

Sinonimning uslubiy xususiyati. Sinonim o'zaro hech qaysi bir jihati bilan farqlanmasa, yuz, o'l, boshqa, bet, chehra, jamol, ruxsor, diydor sinonimik qatoridagi yuz so'zi betaraf hisoblansa, bet, aft so'zi salbiy bo'yoq'i, **bashara** so'zida esa salbiy bo'yoq yanada kuchli. **turq** so'zida **bashara** so'zigacha ifodalash ham kuchliroq, chehra go'zal bo'yoqqa ega. **jamol** so'zida bu ho'yoq yanada kuchli. So'zlovchi o'z kayfiyati, maqsadi va munosabatiga qarab undan foydalanadi. Shuningdek sinonimning ishlatilish doirasi chegaralangan yoki cheklanmagan bo'lishi mumkin: kelsa, qari, oqsoqol, nuroniy, mo'ysafid so'zlarini kattalardagi qari so'zining o'rnida ishlatish mumkin, qolganlari esa chegaralangan.

Sinonimni o'rinsiz ishlatish oqibatida turli uslubiy xato kelib chiqadi. Buldozer ko'chanizida **yiqilay** deb turgan devorlarni bir chekkaga surib yo'l ochar edi gapida yiqilay so'zi noo'rin qo'llangan, chunki bu so'z kishiga nisbatan ishlatiladi, bunda devorga nisbatan **qulay** (qulamoq) so'zi qo'llanishi maqsadga muvofiq bo'

Mustahkamlash uchun savollar

1. Sinonim so'zning lug'aviy ma'nosi nima? 2. Sinonimlarga ta'rif bering. 3. Lug'aviy sinonim nima? 4. Ma'nodosh so'zga ta'rif bering va misol keltiring. 5. Ma'nodosh so'z yasovchiga ta'rif bering va misol keltiring. 6. Ma'nodosh grammatik shaklga ta'rif bering va misol keltiring. 7. Sintaktik sinonimga ta'rif bering va misol keltiring. 8. To'liq sinonim nima? 9. Ma'noviy sinonim nima? 10. Sinonimik qatorga ta'rif bering va misol keltiring. 11. Sinonimik qatorda bosh so'z va uning xususiyati haqida gapiring. 12. So'z va tushunchaning farqi nimada namoyon bo'ladi?

Topshiriq

1. Tarix g'ildiragini orqaga aylantira olishga kuch, jo'a durpasa. (Oybek.) 2. Dasturxonga boqqan do'st emas. (Maqol.) 3. Soldatning qoshi bir oz chimirildi, mayin tovushi o'zgardi. (A.Qah.) 4. ...oyog'im uzoqdan loyib, tuproq ko'rmagan. (Oyb.) 5. Nikolay zamonida oshonam buyoq ko'rmagan. (Oyb.) 6. Zebixon g'ildirak yog'ochlariga oyog'ini bir-bir no'yib, aravaga chiqdi. (S.Zun.) 7. Havo isib, maysalarga, daraxt shoxlariga to'plangan shudringni bir zumda yalab oladi. (Sh.Rash.) 8. Bo'g'moq so'zi aslida «qattiq qismoq» ma'nosini bildiradi. 9. Bu yerda hayot bayotdan bo'g'ladi, temir tamom g'ijiydi, o't o'chdi so'nmoqdi. (Oyb.) 10. Mayli tugasa, tuliq so'xta bo'lgan chiroq bo'lib olib sovdi. (S.Anor.) 11. Oto-nasabing chirog'ini yoqadigan

kishi farzandidir. (M.Isa.) 12. Mening sabrim to'ldi qoldi. (A.Qah.) 13. Sesh qo'lini og'ziga tiqadi. (I.Rah.) 14. Hamroy lardan himoya qilgin. (G.Gʻul.)

Berilgan gaplarni o'qing.

2. So'zlarni 2 guruhga ajratib yozing:

a) to'g'ri (hosil ma'noda qo'llangan so'z.

b) ko'chma ma'noda ishlatilgan so'z.

3. Ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zni ichki guruhga ajrating:

a) o'xshashlik asos bo'lgan ma'no;

b) qarama-qarshilik asos bo'lgan ma'no;

d) vazifadoshlik asos bo'lgan ma'no;

e) butun-qism munosabati asos bo'lgan ma'no.

f) kinoya asos bo'lgan ma'no.

4. O'xshashlik asos bo'lgan ma'noning ichki guruhini aniqlang.

a) shakl o'xshashligi asos bo'lgan ko'chma ma'no.

b) rang o'xshashligi asos bo'lgan ko'chma ma'no;

c) joylashish o'xshashligi asos bo'lgan ko'chma ma'no;

d) boshqa asosdagi ko'chma ma'no.

5. Karama-karshilik asos bo'lgan ko'chma ma'noli so'zni farqlang.

a) o'rin munosabatiga ko'ra;

b) vaqtga ko'ra;

d) muallif-asar munosabatiga ko'ra.

e) boshqa asosdagi ko'chma ma'no.

Butun-qism munosabati asos bo'lgan ma'noli so'zni ikki guruhga ajrating.

a) butun-qism munosabatli.

b) qism-butun munosabatli

ANTONIM

Bilish jarayonida narsa va hodisa, harakat-holat, belgi va xususiyatni bir-biriga zidlash, ularning o'zaro o'xshash va farqli tomonini aniqlash katta ahamiyatga ega. Butun bilish faoliyatimiz zidlanishga asoslangan. Ana shunday zidlanish tilimizda ham o'z ifodasini topgan. Bir ni aytishimiz bilan uning ziddi xayolimizga keladi. Masalan, **oq – qora, uzun – qisqa (kalta), baland – past, dono – ahmoq; -li** (suvli), **-siz** (suvsiz) va boshqa.

Antonim grekcha **anti** – "zid", **onoma** – "nom" demakdir. **O'zaro zid ma'noli so'z, ibora va qo'shimcha antonim deyiladi.** Antonimiya – so'z va qo'shimchaning o'zaro zid ma'noli munosabati. Uning leksik (**yaxshi – yomon, keng – tor**), morfologik (**-li – -siz**), frazeologik (**qo'li uzun – qo'li kalta**) ko'rinishi mavjud.

Antonimlar hosil qiladigan qism – affiks doim ham belgi zidlik. Qo'shimcha ma'nodagi zidlik antonimlik hosil qila olmaydi. Masalan, chehra va bashara so'zi qo'shimchasi ma'no bilan farqlanadi.

Inkor yoki fe'lning bo'lishlilik-bo'lishsizlik shakli ham antonimlik hosil qila olmaydi. Ma'lumki, zidlik asosida boradigan inkor bilan biror narsa, belgi yoki harakatning aynan o'zining inkorini ifodalash farqlash kerak. Antonimiyada, yuqoridan ko'rinyapti, o'zaro zidlik yuz beradi. Bu zidlik ikki so'zning ma'nosi orasida bo'ladi. Qabul qilish va qilmaslik, ayrim hollarda, belgi yoki harakat inkori sifatida ishlatilishi mumkin. Lekin bu holat antonimiyaga kirmaydi. Masalan: kulmoq so'zi bilan kulmaslik, qarsak chalmoq so'zi bilan chalmaslik, qarsak chalmaslik bir-birini inkor etsa-da, antonim emas. Chunki ular o'rtasida zidlik yo'q.

Ko'pincha antonimlarning antonimligi qandaydir ma'noda kelishmaslikka qarab belgilanadi. Bir so'z bir xil ma'noda bilan bir xil so'zga antonim bo'la olishi mumkin. Masalan, qattiq so'zi bir ma'nosi bilan yumshoq so'ziga, boshqa bir ma'nosi bilan esa sekin so'ziga antonim. Qiyoslang: qattiq predmet – yumshoq predmet, qattiq odam – saxiy odam.

Antonim juft so'zda qo'llanib kelganda ma'no ifodalaydi: yaxshi-yomon (ma'noli yaqin), ertalab-kech (doim) kabi.

Antonimlar asosan, belgi bildiruvchi so'z – sifat va ravishda uchraydi. Ot va fe'lda kamroq: vafo – jafo, yig'lamoq – kulmoq kabi.

Eslatma

Antonimlar yon'alishga qarab ot(olmoshlar), fe'l, sifat, ravish kabi turli so'z turkumlarida bo'ladi. Chiroq antonimlari sifatlarga, ko'rmoq antonimlari fe'llarga, bir xil turkumda bo'lishi kerak. Antonimlar bir-biriga zid bo'lgan ma'no munosabatini ifodalaydi.

Antonimlarning uslubiy xususiyati. Antonimlardan to'g'ri foydalana olmaslik ham uslubiy xatolikni keltirib chiqaradi: ... **choyxona mudiri Yusufjon Nazimov turmushining issiq-chuchugini tatigan kishiga o'xshaydi, Su**gapdagi **issiq-chuchugini** jumlasini o'rnida **achchiq-chuchuk** jumlasini ishlatish kerak edi. Antonimdan foydalangan holda yuratiladigan badiiy san'at tazod (antitezа) deb ataladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Antonim nima? 2. Antonim so'zga ta'rif bering va misol keltiring. 3. Antonim iborага ta'rif bering va misol keltiring. 4. Antonim qo'shimchaga ta'rif bering va misol keltiring. 5. Antonimlik va omonimga farqli va o'xshash tomoni nimada?

OMONIM

Tilda tovushva yozuv tomoni bir xil bo'lib, ammo turlicha bir-biridan bog'liq bo'lmagan ma'no ifodalovchi so'z qatlamicha va ko'p uchraydi. Bunday turli **omonim** deyiladi. Omonimlik so'z qo'llanmasi, ibora, so'z birikmasi va gapga xos.

Omonim grekcha "bir xil nom" demakdir: **Dalada ot kishnadi. Chaqaloqqa ot qo'yildi. To'pni monga ot.** Har uchala gapda qo'llangan **ot** so'zi shaklan bir xil bo'lsa-da, aslida mutlaqo boshqa-boshqa so'z.

Omonim bilan ko'p ma'noli so'zni chalkashtirmaslik kerak. Uning farqi quyidagicha:

– omonimning nechta ma'nosi bo'lsa, u shuncha so'z hisoblanadi. Ko'p ma'noli ikki esa uning ma'nosi qanchalik ko'p bo'lmasin, baribir, bir so'z hisoblanadi.

– omonimdagi ma'no bir-biriga mutlaqo bog'liq emas, lekin ko'p ma'noli ikki ma'no bir-biriga albatta bog'liq bo'ladi.

– omonim turli tildan so'z kirib kelishi, bir tildagi turli shaklning aynan to'g'ri kelib qolishi natijasida yuzaga kelsa, ko'p ma'nolilik esa uning nechta ma'nosi bo'lsa, barchasi bir ma'nodan o'sib chiqadi.

Omonim ham, ko'p ma'noli so'z ham qaysi ma'noda kelayotganligi matn orqali aniqlanadi.

Omonim bir so'z turkumi doirasida ham, bir nechta so'z turkumi doirasida ham bo'lishi mumkin. **Uyga o't ketdi. Dalada o't ko'kardi.** Gapda faqat ot turkumiga mansub so'z o'zaro omonimlik hosil qilgan. Faqat bir so'z turkumi doirasida hosil bo'lgan omonim so'zlar grammatik shakl olsa ham omonim bo'lib turaveradi: **Bu uningni o'zing non qilib ye. Uningni o'chir!** gapidagi un so'zidagi **-ing** egalik va **-ni** tushum kelishigi qo'shimchasi qo'shilganda ham omonimlik bartaraf bo'magan. Lekin omonimlik boshqa-boshqa so'z turkumi doirasida bo'lsa, grammatik qo'shimcha olishi bilan u yo'qoladi. Masalan, **ot** – ism, **ot** – harakat: **Oting nima? Uzoqqa otib yubor.** Ba'zan, omonimlik harxil so'z turkumi doirasida bo'lsa-da, qo'shimcha qo'shilsa ham saqlanib qolishi mumkin. Bunda qo'shimcha grammatik omonimlikni hosil qilishi mumkin: **Oting nima? G'ishtni yuqorizoqqa oting.** Bunda **-ing** – egalik, **-ing** – shaxs-son qo'shimchasi. Bunday holda omonimlik gapdagi boshqa so'z yordamida bartaraf etiladi.

Omonimning uslubiy xususiyati. Nutqda omonimdan foydalangan holda turli so'z o'yini hosil qilinadi va badiiy nutqning go'zalligiga erishiladi: **Qo'lingdan kelguncha chiqar yaxshi ot, Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot, Nasihatim yod qilib ol, farzandim. Yolg'iz yursa chaang chiqarmas yaxshi ot.** Bu o'rinda **ot** omonimi turli ma'noni ifodalayapti.

Omonim so'zlarga boyliksiz bo'lgan holda so'z o'yinlari yaratish, tilning ifoda imkoniyatini oshiradi. Badiiy adabiyotda shu badiiy san'at qo'llanib yaratilgan to'rt misrali she'r ham buyuk deb ataladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1.Omonim nima? 2.Omonim va ko'p ma'noli so'zning farqi nimada ko'rinadi? 3.Bir so'z turkumi doirasidagi omonim haqida gapiring va misol keltiring. 4.Bir turkum so'z turkumi doirasidagi omonim haqida gapiring va misol keltiring. 5.Omonimning uslubiy xususiyati haqida gapiring va misol keltiring. 6. Omonim so'zlarga misol (omonim juft misol) keltiring. 7.Omonim qo'shmachaga misol qilib yozing va misol keltiring. 8.Omonim affikslarga misol bering va misol keltiring. 9.Omonim so'z birikmasi haqida gapiring va misol keltiring. 10.Omonim gap haqida gapiring va misol keltiring.

UYADOSH SO'Z

Tilning barcha so'z boyligida ma'lum bir mazmuniy uyaga birlashgani holda yashaydi. Bu so'zlarning ham xat misolidan osongina tanishish va ularning qaysi uyaga tegishli ekanligini aniqlaymiz.

Bir mazmuniy uyaga mansub so'z uyadosh deyiladi. Masalan, daraxt so'zi o'z mazmunini ichiga olma olcha, terak, tol, archa, chinor, nok, tut, qayin, qayrag'och kabi so'zni oladi. O'z ichiga oluvchi so'z uya so'z va uyaga kiruvchi so'z uyadosh so'z deyiladi. Qo'y uya so'zi o'z ichiga qo'zi, sovliq, qo'chqor, shishak, to'qli so'zini olsa, qoramol so'z- sigir, novvos, ho'kiz, buqa, g'unajin so'zini oladi.

Bir uyaga kiruvchi uyadosh so'z ichki guruhga bo'linishi mumkin.Masalan daraxt uyasi o'z ichida mevali daraxt va mevasiz daraxt uyasiga bo'linadi. Bu uyachada daraxt nomi meva va mevasizga bo'linishi holati yashiqdi. Misollar, ot uyasi quyidagi 4 ta uyachaga bo'linadi:

a) jins uyasi: ayg'ir, bayta...

b) zot uyasi: arabi, bedov, qozoqi, muguli, axaltaka.

v) rang-tusi uyasi: saman, to'riq, chovkar, qorabayir, qashqa, jiyron;

g) vazifa uyasi: salt, aravakash, yukchi, uloqchi, poygachi;

Uya vaka uyadosh so'z o'rnida so'z birikmasi ham bo'lishi mumkin. Bunga yuqoridagi mevali daraxt va mevasiz daraxt birikmasi misol bo'ladi. U daraxtning mevali turiga nisbatan uya birikma daraxt uyasiga nisbatan uyadosh birikma.

Mustahkamlash uchun savollar

1.Uyadosh so'z nima? Misol keltiring. 2.Uya so'z nima? Misol keltiring. 3.Uyacha nima? 4.Uyadosh birikmaga misol keltiring. 5.Uya birikma nima? Misol keltiring.

PARONIM

Paronim – talaffuzi bir-biriga juda yaqin, ammo yozilishi va ma'nosi har xil bo'lgan so'z. Masalan: **asr** va **asir**, **afzal** va **abzal**, **sher** va **she'r**, **adib** va **adip** kabi so'z talaffuzda bir xil aytilsa-da, yozilishida farq qiladi. Ma'nosi ham butkul boshqa-boshqa. Paronimlar ikki xil yozilishga bo'lgan, ammo ma'nosi bir xil bo'lgan dublerdan farq qilishi kerak: **arava – aroba, bekak – berklik, benihoya – benihoyat, gado – gadoy** kabilar paronim emas, balki dublet, variantdosh so'zlardir.

Paronim so'zlarni to'g'ri ishlatmaslik qanchalik noo'rin qilinmasin talaffuz qilishda paydo bo'ladi.

Paronim talaffuz jihatdan o'zaro o'xshash bo'lganligi uchun undan badiiy adabiyotda cofiya sifatida keng foydalaniladi.

Paronimning uslubiy xususiyati. Paronimni to'g'ri qo'llamaslik orfoepik jihatdan ham xatolik yuz beradi: **Chanoqdagi to'ppi ochilgan paxta quyoshda yarqirab kumushdek tohlanadi.** Bu gapdagi **tohlanadi** so'zi o'rnida **tovlanadi** so'zi ishlatilishi kerak edi.

VARIANTDOSH SO'Z

Variantdosh so'z ikki yoki bir nechta xil yozilishga ega. Hammasi ham imlo qoidasiga biridan to'g'ri yozilgani hisoblanadi. Bu so'zni paronim va sinonimdan farqlash kerak. Paronimda yozilishi va aytilishi bir-biriga yaqin bo'lgan ikki so'zning ma'nosi butunlay boshqa bo'lishi bo'lsa, sinonimda esa shakli butunlay o'zgacha, ma'no qirrasida ham farq sezilib turadi. Variantdosh so'z ma'noda zarracha farq qilmaydi. Ular so'z faqat yozilishida farq bor, xolos. Buning sabablari: bir variantni fonetik yozuv asosida bo'lsa, ikkinchi varianti morfologik yoki boshqa yozuv qoidasi asosida yozilganidir. Demak, bir so'z turli yozuv (imlo) qoidasi asosida ham yozilishi mumkin ekan. Quyidagi variantdosh so'z turli xil yozilishi bilan farq qilib turadi:

ebr va avr
odob va odobu

aydarho, ajdahar, ajdar va ajdaho
ak idoq ik va akid alak
a'lochqosh va lo'chqoshsh
baaziy va baaziy hu
beb-baraxvar va beb-barakat
bekatjoya va bekatqabul
beklamoq va beklanmoq
depsamoq va depsanmoq
dirham va dirxam
dostonsaro va dostonsanny
hakkal va hakkoni
hamsoya va hamsoyaq
he va ha
hayladi va xayladi
hukmronlik va hukmdorlik

qirra va qirra
qirraberg va qirraberg
qo hulo Jlaki bu at
sirg'a va sirg'a
uymoq va uimoq
yanday va jandak
jir va jar
jirrak va jizzaki
kaboutar va kaptar
karla va qarla
kelkalanmoq, kelkalamoq
korol va qirol
lifchil k va liflychik
ma ne va ma'n
ma nodor va ma nodor
mahal va mahal

Bo'g'in va morfemadan so'z, juft so'z emasga bog'lovchi vazifasida xizmat -u affiksi yuklanmagan ning qo shib kel shi va kelmasligiga ko'ra farq qiladi. Lekin barcha juft so'z namunalarida ham -u yuklanmasligi kuzatilavermaydi. Masalan, *daqiqa-chaqarmi, yo'qmi-chiqmi, yo'qol sarso* kabi so'z -u yuklamasiz yozilsa, shuningdek, ohang asosida *dog'hijron, balo-qazo* so'z -i bilan, yoki *dog'i hasrat, dog'i hijron, balayi qazo* tarzida yoziladi. Quyida bog'lama vazifasidagi -u yuklamasi bilan yoziladigan juft so'zdan keltiramiz.

abgor-abgashta va abgor-u abgashta
afsus-nadomat va afsus-u nadomat
afu-angor va afu-u angor
afu-bashara va afu-u bashara
baxt-iqbol va baxt-u iqbol
baxt-saodat va baxt-u saodat
bayt g'azal va bayt u g'azal
bazm-ayshva bazm-u ayshva
bazm-ishrat va bazm-u ishrat
bazm-suhbat va bazm-u suhbat
dard-alam va dard-u alam
dard-armon va dard-u armon
dard-azob va dard-u azob
dard-bolo va dard-u bolo
dard-falokat va dard-u falokat
dard-hasrat va dard-u hasrat

Variantlarda so'zning ko'plik qismi *bormoq, olmoq, yuormoq* ko'makchi fe'l (harakat tarzini bildiruvchi) bog'liq. Ko'makchi fe'l qo'shilib kelgan yakchi fe'lga *-vermoq, -olmoq* va *-vormoq* larzida qo'shiladi.

bajara olmoq va bajarolmoq
beravermoq va bera bermoq
berolmoq va bera olmoq
deyu olmoq va deyolmoq
deyavermoq va deya bermoq
deyolmoq va deyu olmoq
eplolmoq va eplay olmoq
gap qovermoq va gapga bermoq
javray bermoq va javrayvermoq
jonlana bermoq va jonlanavermoq
jo'navormoq, jo'nab yubormoq

12- DARS
BARQAROR BIRIKMA

Barqaror birikma. Nutqda fikr ifodalash uchun barqaror bir kvarga ham ehtiyoj mavjud. Masalan, kuchli hayron bo'lib qolganlikni ta'sirchan ifodalash uchun **hayron bo'lmoq** fe'li yetarli emas. Shunda barqaror birikma qo'llaniladi: **Og'zi ochilib qoldi.**

Og'zi ochilib qoldi – idiom. U ikki mustaqil so'zdan iborat bo'lib, nutqqacha tayyor holga kelgan. Nutqdan keyin ham ongimizda shu holicha turadi. Uning ma'nosi **hayron bo'lmoq** fe'lining ma'nosiga teng bo'lsa-da, qo'shimcha, ya'ni hissiy-ta'sirlanish ma'nosini ham o'zida saqlaydi.

O'zbek tilida barqaror birikma sifatida maqol, hikmat, ibora e'tirof etiladi. Tilshunoslikning barqaror birikmani o'rganuvchi bo'limi **paremiologiya** (yunoncha **parema** – "barqaror", **logos** – ta'limot), uning lug'atini tuzish bilan mashg'ul bo'luvchi soha **paremiografiya** (yunoncha **parema** – "barqaror", **grapho** – yozmoq) deyiladi.

Tilda ikki yoki undan ortiq so'zning bog'lanishidan hosil bo'lgan birlik ko'p. Masalan, so'z birikmasi, so'z qo'shilmasi, qisqa qo'shiqcha so'z, tasviriy ifoda, maqol, matal va hokazo. Shuning uchun dastlab, turg'un bog'lanish va erkin bog'lanishni bir-biridan farqlash kerak.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning bir grammatik butunlikni ma'noviy yaxlitlikni tashkil etib, murakkab tushuncha yoki tugal fikrni ifodalaydigan so'z bog'lanishi **erkin bog'lanish** deyiladi. So'z birikmasi va gap erkin bog'lanishga kiradi. Chunki so'z birikmasi va gap nutq jarayonida hosil qilinadi.

Ikki yoki undan ortiq so'zning qotib qolib, nutqda tayyor holda ishlatiladigan bog'lanish barqaror, turg'un bog'lanishni tashkil qiladi.

Barqaror birikma qo'shma so'z va erkin so'z birikmasidan quyidagi xususiyati bilan farq qiladi:

1. Barqaror birikmada birdan ortiq so'z birikib ko'chma ma'noni ifodalaydi.

2. Barqaror birikmani tashkil etgan barcha so'z shu gap tarkibida butunlay shu bir bo'lak yoki bir gap vazifasida keladi.

3. Barqaror birikmaning tarkibiy qismi qat'iy bir qolipga ko'nikkan bo'ladi.

Demak, ularda rasmiy tashkiliy, tarkibiy-grammatik barqarorlik bilan birga ma'no barqarorligi ham uchraydigan, yaxlitligicha qo'llanish xususiyatiga ega, tayyor holda mavjud, obrazli, ba'zan, ma'no jihatdan shakllangan so'z bog'lanmasi barqaror birikma deyiladi.

Barqaror birikmani "buzish" – unga so'z kirish, almashtirish, olib tashlash mumkin emas.

Maqol. Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, xalq donishmandligi mahsuli bo'lgan barqaror birikma **maqol** deyiladi. Masal: **To'g'ri o'zadi, egri**

ozadi. Ko'ngli qoraning yuzi qora. Maqollar voqelik holati yashiriyb va xulosaning ma'naviy borligi hisoblanadi.

Maqolning aksariyati qo'shma gap shaklli bo'ladi. **1. O'zga yurtda shoh bo'lguncha, o'z yurtingda gado bo'l. 2. Bekorchining beti yo'q, qozon osar eti yo'q. 3. Bodom po'sti bilan, odam do'sti bilan. 4. Kamtar bo'lsang osh ko'p, manman bo'lsang, tosh ko'p.**

Sodda gap tipidagi maqol ham tilda ancha: **1. Bir tarlqdan bo'tqa bo'lmas. 2. Arg'amchiga qil quvvat. 3. Beli og'rimaganning non yeyishini ko'r.**

To'liqsiz gap shaklli maqol kam ko'p uchraydi. **1. Arslon izidan qaytmas, yigit so'zidan (qaytmas). 2. Oltin o'tda bilinadi, odam mehnatda (bilinadi).**

Matal. Matal ham, barqaror birikma hol da bo'ladi. Matal deganda to'g'ri ma'no ifodalamaydigan obrazli iboda, tugal shaklga ega bo'lmagan hikmatli birikma nazarda tutiladi. Masalan, **qizil qor yoqqanda, tuyaning dumi yerga yetganda, dumi xurjunda, ali desa vali deydi, berdisini aytguncha** kabi. Matalga boshqa bir gap qo'shilishi bilan fikr to'liq ifodalanadi. Masalan, **Berdisini aytguncha jim tur. Tuyaning dumi** yerga yetganda **qarzini to'laydi** kabi.

Maqol tugal fikr bildirishi, bora bir so'zga teng tushunchani anglatishi, matal esa o'rgashgan holda shu ma'no gap tarkibidagi so'zlar orqali ifodalanishi bilan o'zaro farqlanadi. Mazmuni obrazli va ko'chma xarakterda bo'lishi bilan o'xshash.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Barqaror birikma nima? 2. Iborani ta'riflang va misol keltiring. 3. Maqolni ta'riflang va misol keltiring. 4. Matalga ta'rif bering va misol keltiring.

IBORA

Ibora. Barqaror birikmaning bir guruh tarkibidagi so'z ma'no jihatdan uyg'unlashib, mazmuniy yaxlitlikni vujudga keltiradi. Ko'pincha ma'nosi bir so'zga teng va ko'chma bo'ladi. So'zning bunday barqaror bog'lanmasi **ibora** (frazeologik birlik)dir.

Tilshunoslikning iboralarni o'rganuvchi maxsus bo'limi **frazeologiya** deyiladi.

Qismlari qat'iy bir qolipga kirib, barqarorlashgan, ko'chma ma'no anglatib gapda butunligicha bir bo'lak vazifasida keladigan obrazli, uzviy barqaror birikma frazeologik birikma (ibora) deyiladi: **Eshon mayizning tagiga tuproq ekibdi** ("bugalmoq") – **Boshi osmonga yetdi** ("xursand").

So'z ham, ibora ham tug'ma yoki bilib o'rganiladi. Tilning tug'ma boyligini tashkil etadi. Ibora so'z birikmasi yoki gap singari nutq jarayonida hosil bo'lmaydi, balki xuddi so'z kabi tilda tayyor holda bo'ladi. Demak, ibora nutq hodisasi emas, balki til hodisasi.

Ibora ham xuddi so'z kabi, shakl va ma'no birligini qayd etadi. So'zning shakliy tomoni tovushdan iborat bo'lsa, iboraning shakliy tomonini so'z tashkil etadi: **rahmdil** (r+a+h+m+d+i+l) – **ko'ngli bo'sh** (**ko'ngli+bo'sh**) **xursand** (x+u+r+s+a+n+d) – **boshi osmonga yetdi** (**boshi+osmonga+yetdi**)

Ibora tarkibidagi so'z mustaqil ma'noga ega emas. Ibora so'z yig'indisining ko'chma ma'nosiga asoslanadi. Shuning uchun uning tarkibidagi bir nechta so'z bir butunligicha gap bo'lagi vazifasida kelsa, **Ko'z ochib-yumguncha** nechaming piyoda va suvoriy kishilar paydo bo'ldi. (A.Qah.) **Ko'z ochib-yumguncha** iborasining ma'nosi "juda tez" va gapdagi vazifasi – hayot.

Tug'ma, bilib olish sifati ila boshqa so'zga xos barcha xususiyatlarga ega.

Iboraning ma'no tarkibi. Iboraning ma'no tarkibini frazeologik va qo'shimcha ma'nolar tashkil etadi.

Iboradan anglashiladigan belgi, miqdor va harakat kabilar haqidagi ma'lumot frazeologik ma'no deyiladi. Masalan, **Qizim boshimni osmonga yetkazdi** (A.Qah.) **Endi to'rtinchi rotani ham ratsiya bilan ta'min qilsak, oshiq elchi bo'lardi.** (I.Rah.) Birinchi gapda harakat (juda xursand qildi), ikkinchisida belgi (juda yaxshi) ifodalangan. Iboraning anglash ma'nosi biror so'zning atash ma'nosiga teng, lekin ayni shunday ma'no so'zda ko'rinchha bo'lmaydi, yoki so'zni ichidan kuzatib bo'lmaydi. Masalan, xufiya so'zi o'z yengi ichida, osmonni yer atash ma'nosi bir xil. Ammo birinchi uchtaboy va ikkinchi ma'no ma'lum.

Frazeologik ma'no obrazli va ajralib turadi. Shu xususiyatdan o'lim so'zining lug'aviy ma'nosidan farqlanadi. Chog'ishtiring: **xufiya** – **yeng ichida, begiyos** – **yon bilan osmonchа, xursand** – **og'zi qulog'ida.** Ayrim iborani bilmagan ma'noni bir so'z bilan ifodalab bo'lmaydi: **Qildan qiyiq topib,** (**Jon**) **chiqarardi, qosh qo'yaman deb, ko'z chiqarib qo'ydi**

Frazeologik ma'no ibora tarkibidagi biror so'zning ko'chma ma'nosiga asoslanishi (sharin so'z, achchiq gap, ishning ko'zi, gapning tuzi) yoki tarkibidagi qismlarning umumiy ma'nosiga tayanib ko'chma ma'noda ifodalash mumkin (**og'zi qulog'ida, bel bog'lamoq, og'iz ochmoq, tili tutildi, beburni qizigunda ur;** Yaxlit tarkibdagi qismning ma'nosiga mutlaqo aloqasi bo'lmagan ma'no anglatadi (**boshi osmonga yetdi, tepa sochi tik bo'ldi, yulduzni benarvon uradi, yuragiga qil sig'maydi**)

Ibora tarkibidagi so'z boshqa oddiy bir kasbdagi so'zga shaklan o'xshash qolishi mumkin: 1.Qodir(ul mingboshining bundaqangi ishlarga suyagi yo'q (F.Hak.) – Bu go'shtning suyagi yo'q. 2.Mirzakarimboyning qo'li

uzun, **bu ishlarni oddalaydi** (Oyb.) – **Basketbolchining qo'li uzun edi**. Bunday holda frazeologik ma'no matnga qarab aniqlanadi.

Iboraning qismlari qat'iy bir qolipga kirib kelganligi uchun uni bir tildan ikkinchi tilga so'zma-so'z tarjima qilib bo'lmaydi. So'zma-so'z tarjima fikr chalkashligiga olib keladi.

Ibora so'z birikmasi va gap ko'rinishida bo'ladi.

1) so'z birikmasi shaklidagi ibora: **anqoning urug'i, bosh ko'tarmoq, og'ziga olmoq**.

2) gap shaklidagi ibora: **ko'zi ochildi, dami kesildi, tili tutildi.**

Iboraning ham so'z kabi shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turi mavjud.

1. **Ko'p ma'noli ibora**. Birdan ortiq ma'noga ega bo'lgan ibora ko'p ma'noli ibora deyiladi: **Bosh ko'tarmoq**: 1) "sekin sog'aymoq"; 2) "sekin qaramoq"; 3) "qo'zg'olon qilmoq". **o'ziga kelmoq**. 1) "sekinlik bilan tushunmoq"; 2) "sekinlik bilan sog'aymoq"; **ko'zi ochildi**. 1) "qoqilib tushundi"; 2) "ko'rdi".

2. **Omonim ibora**. Bir xil qismi (so'z)dan tuzilgan, ya'ni shakli o'xshash, ammo ma'nosi har xil bo'lgan ibora omonim ibora deyiladi: **uyni boshiga ko'tarmoq – onasini boshiga ko'tarmoq**. Misollar: **1. Ilgari bir qatra og'izimga olmas edim** (Oyb.) 2. **Komissiya hayron bo'lib qoldi, ammo hech kim meni og'iziga olmas edi**. (A.Qah.)

3. Sinonim **ibora**. Shakli har xil, ma'nosi bir-biriga yaqin bo'lgan ibora sinonim ibora (frazeologik sinonim) deyiladi: **toqati toq bo'lmoq-sabr kosasi to'lmoq; yaxshi ko'rmoq – ko'ngil bermoq; terisiga sig'madi – boshi osmonga yetdi.**

Bog'lovchi birlik sifatida ibora so'z bilan sinonimlik tashkil qila oladi: **g'azablanmoq – joni chiqmoq, sevmoq – yuragidan urmoq, maqtamoq – ko'kka ko'tarmoq**.

4. **Antonim ibora**. Qarama-qarshi ma'no ifodalovchi ibora antonim ibora (frazeologik antonim) deyiladi: **ko'kka ko'tarmoq – yerga urmoq; qo'li uzun – qo'li kalta. ko'ngli oq – ichi qora.**

Iboraning so'z, gap va so'z birikmasiga munosabati. Ibora so'z, gap, so'z birikmasiga o'xshash va farqli belgiga ega.

Ibora va so'z. So'z ham, ibora ham tushuncha ifodalaydi va gapda bir bo'lak vazifasida keladi.

So'z tovushdan, ibora esa so'zdan tashkil topadi.

So'z to'g'ri va ko'chma ma'no, ibora faqat ko'chma ma'no ifodalaydi.

So'zning ma'no tarkibida qo'shimcha ma'no bo'lmasligi mumkin. Unda esa har doim qo'shimcha ma'no mavjud.

Ibora va so'z birikmasi, gap. Iborani tashkil etuvchi so'z barqaror aloqaga ega. So'z birikmasi va gapning tashkil etuvchisi erkin bog'lanadi.

Ibora nutqqacha tayyor holda bo'ladi. So'z birikmasi va gap nutq jarayonida hosil qilinadi.

So'z birikmasi va gapni o'zgartirish mumkin, iborani "buzish" mumkin emas.

Mustahkamlash uchun savollar

1.Iboraning belgilari haqida gapiring? 2.Frazeologik so'zlarning ma'nosi haqida gapiring? 3.Iboraning ma'no turlari haqida gapiring. 4.Ko'p ma'noli ibora haqida gapiring. 5.Ma'nodosh ibora haqida gapiring va misol keltiring. 6.Omonim ibora haqida gapiring va misol keltiring. 7. Antonim ibora haqida gapiring va misol keltiring. 8. So'z va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. misol keltiring. 9. So'z birikmasi va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring, misol keltiring. 10. Gap va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring.

Topshiriq

mazasi qochdi, alamini oldi, aqli kirdi, baloga qoldi, bag'ri to'ldi, bag'ri tosh, bet bog'lladi, gapi bir joydan chiqdi, joni xalqumiga keldi, kalavaning uchini topdi, ko'zi ilindi, lafzi halol, nomi chiqdi, oq-qorani tanidi, till bir qarich, zo'rligi keldi

1. Berilgan iboraning ma'nosini yozing. Bir ma'noli va ko'p ma'nolisini aniqlang.

2. Iboraning qaysi turkumga mansubligini aniqlang va bu jadvaldan foydalanib, har bir turkumga mansub qatorni noyiling. Iborага boy va kam ibora turkumini aniqlang.

3. Iboraning ma'nodoshlik, uyadoshlik, zid ma'nolilik, shakldoshlik qatorini tuzing.

4. Lug'atdan ibora a'zosi nomi qatnashgan iborani aniqlang.

5. Lug'atdan iboraning eskirgan ko'rinishini aniqlang.

6. Tarkibidagi ba'zi so'zi ko'chma ma'noli, ba'zisi o'z ma'nosida bo'lgan iboraga misol toping.

7. Tarkibidagi barcha so'zi ko'chma ma'noda bo'lgan iboraga misol toping.

8. Lug'atdan gap ko'rinishidagi iboraga misol toping.

9. Lug'atdagi birikma tarzidagi iboraga misol toping.

TASVIRIY IFODA

Tasviriy ifoda. Tasviriy ifoda – predmet, voqea va hodisani o'z nomi bilan emas, balki muhim xususiyatini tasvirlash orqali ifodalovchi birikma: **oq oltin – paxta, oq oltin ijodkori – paxtakor, kumush tola – pilla, zangori kema kapitani – mexanizator** va hokazo.

Tasviriy ifoda uslubiy vosita sifatida nutqqa ko'tarinkilik, obrazlilik baxsh etadi, jamiyat taraqqiyoti talabidan kelib chiqib, lug'at tarkibini boyitadi. Nutq jarayonida takror va qaytarishdan qochish imkonini beradi, nutqni so'zamollikka undaydi. Shuningdek, tasviriy ifoda faqat jozibadorlik va obrazlilik, nutqni boyitish, ma'no ma'nosini kuchaytirish uchungina emas, balki jamiyatning olg'a qadam qo'yishiga to'sqinlik qilayotgan illatni fosh qilish, undan kulish va unga qarshi kurashga chaqirish maqsadida ham ishlatiladi. Binobarin, tasviriy ifoda predmet, voqea-hodisaning o'z nomi orqali yuzaga chiqmagan muhim xususiyatini tasvirlab, bo'rttirib, ochib va ta'kidlab ko'rsatishda muhim nutqiy vosita hisoblanadi.

So'z ma'nosining kengayishi va ko'chgan holda qo'llanish tilning, ayniqsa, lug'at tarkibining boyligini ta'minlovchi omildan biridir. So'zni ko'chma ma'noda qo'llash – lug'at boyligini ko'rsatuvchi, uslub ravonligi, nutq ta'sirchanligini ta'minlovchi, obrazlilik yaratishga xizmat qiluvchi muhim vosita.

Tasviriy ifoda ko'proq badiiy va og'zaki turkumga mansub bo'ladi. Ba'zan ikki predmetga oid bir xil tasviriy ifoda (**adil gimnastikasi – matematika, shaxmat**) yoki bir nechta predmetga nisbatan tasviriy ifoda qo'llanishi (**zangori ekran, oynai jahon – televizor**) mumkin.

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Tasviriy ifoda nima? 2. Tasviriy ifoda va so'zning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 3. Bir ma'noli tasviriy ifoda haqida gapiring, misol keltiring. 4. Ko'p ma'noli tasviriy ifoda haqida gapiring, misol keltiring. 5. Omonim tasviriy ifoda haqida gapiring, misol keltiring.*

ETIMOLOGIYA

Tilshunoslikda so'z va qo'shimchaning kelib chiqish tarixi, taraqqiyoti muhim masala hisoblanadi. **Etimologiya** tilshunoslik sohasi bo'lib, unda so'z va qo'shimchaning kelib chiqishi o'rganiladi. U yunoncha **etymon** "harakat" va **logos** "ta'limot" so'zidan olingan.

Ayrim so'zning etimologik tavsifini keltiramiz.

Axborot. So'zning lug'aviy mohiyati ni anglash uchun **xabar** va **axbor** so'zni qiyoslash lozim. Bu so'zning har ikkisi ham arabcha bo'lib, **xabar** bu – *"ma'lumot yetkazish"*, *"ma'lumot berish"*; **axbor** esa **xabar** so'zining ko'pligi. **-ot** – arab tilida ismga qo'shilib ko'plik hosil qiluvchi qo'shimcha. O'zbek tilida **xabar** ham **axborot** ham birlikda bo'lib, "xabar" ma'nosni anglatish uchun qo'llanadi.

Bilak. O'zbek tilining eng qadimgi davrida, bundan o'n ikki besh asr burun, allofonlari I belgili til hisoblanar edi. Shuning uchun hozirgi tilimizda iste'molda bo'lgan ayrim o'zak tarkibidagi *i/e/o/ö/ü/u* undoshli o'rnida **I** qo'llangan. **Bilak** so'zida esa bunday fonetik o'zgarish sodir bo'lmagan, unda eng qadimgi holat saqlanib qolgan. Hozirgi o'zbek tilida bu so'z *"beshlik"* so'zining o'zgargan ko'rinishi sifatida qo'llanadi. Ko'rinadiki, hozirgi tilimizda faol qo'llanadigan so'zning tarixi juda qadimgi zamonga borib taqaladi.

Maktab darsligida etimologiyaga oid maxsus bo'lim yoki mavzu kiritilmagan, lekin so'zning etimologik xususiyatini ustida hosh qolish, so'zning lisoniy-tarixiy qiyosi qiziqarli

So'z va boraning etimologik tavsifini o'zlashtirish juda murakkab. Chunki buning uchun tilimizning nafaqat hozirgi belgisini, balki uning tarixini tarixiy fonetik va grammatik qonuniyatlini, shuningdek, qardosh tillar bilan umumiy xususiyatlarini, va, hatto, tillar tarixiy qiyosiy o'rganish usulidan xabardor bo'lishni talab etadi. Bundan tashqari, mazkur tilda so'zlovchi xalq tarixini ham bilish zarur, chunki xalq tarixi bilan til tarixi chambarchas aloqadorlikda rivoj topadi.

So'z, qo'shimcha yoki shakl etimologiyasini taxminiy hamda ishonchli dalil asosida keltirib chiqarishga yo'l qo'ymaslik kerak. Chunki taxminiy etimologiya ko'p holda noto'g'ri yoki yolg'on bo'lib chiqadi. Masalan, **qaychi** so'zini so'z tarkibini hal dan tahlil etganda, shakl va ma'no nomutanosibligini sezish qiyin emas. Bu so'zni zohiran **qay-** o'zagi hamda **-chi** yasovchi qo'shimchasiga ajratish mumkin. Biroq har ikki ma'noli qism ham shakl va ma'no jihatidan nomutanosib: **qay-** tarixan **qiy-** fe'lining fonetik o'zgargan shakli (bu yerda y tovushining r tovushiga almashishi natijasida **qirq** so'zi yuzaga kelganligini ham aytib o'tish lozim). **-chi** esa **-g'ich** yasovchi qo'shimchasining fonetik jihatdan ham o'zgargan, ham qisqargan shakli..

Demak, har bir so'zning etimologiyasini ongli ravishda idrok etish zarur aks holda mohiyat noto'g'ri anglashilishi mumkin.

O'quvchi shuni yaxshi bilishi lozimki, etimologik talqin barcha so'zga ham to'g'ri kelavermaydi. Umuman so'z yasovchi organ hosil bo'lgan so'zga bu tahlil mos tushmaydi, chunki bu yerda mohiyat so'zning morfemik tuzilishida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham **ishchi, ochqich, to'plam, o'rin, o'sma, suvoq, qatlama** singari so'zning hosil bo'lish imkoniyati aniq

Bu tizimdagi so'zni o'quvchi o'z idroki bilan talqin qila oladi va talqin qilishi kerak.

Boshqa so'zda esa etimologik talqin umuman boshqacha. Bunday so'zda uning tarixiy taraqqiyoti – eksik ma'nosining, grammatik yoki fonetik xususiyatining o'zgarganligida aks etgan bo'ladi. Bu uning kelib chiqishini tahlil qilish, tarixi va etimologik talqini bilan bog'liq.

So'zning ichki shakli etimologik jihatdan bir qadar sodda. Masalan:

kaylım – kiy so'zidan: bu so'zning qadimgi ko'rinishi **kir**- o'zagi bilan bog'liq bo'lib, so'zning keyingi tarixida r tovushi y ga aylangan;

quduq qayi so'zidan o'sgan.

o'ra o'y so'zidan kelib chiqqan. **o'yiq, o'ymoq** (anqishvona), so'zi bir o'zakdan yasalgan so'z hisoblanadi.

to'g'ri luz so'zdan o'sgan. **tuzuk** ham shu so'zga o'zakdoshdir.

13- DARS
O'ZBEK TILI LEKSIKASI VA UNING BOYISH MANBAI

Tildagi o'zgarish. Butun qurshab turgan olamdagi hamma narsa va hodisa kabi til ham muttasil rivojlanish va o'zgarishda. Buni shu tilning ikki davrdagi holati farqiga qarab bilish mumkin. Masalan, eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili orasidagi farq lug'at tarkibida ko'proq aks etganini sezish mumkin.

Ko'rinadiki, tildagi o'zgarish lug'at jamg'armasida ko'proq namoyon bo'ladi, chunki xalq tarixida ro'y bergan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy o'zgarish tufayli yangi so'z kirib keladi, ayrimi chiqib ketadi. Masalan, eski o'zbek tiliga xos **cherik** (askar), **o'kush** (ko'p), **talim** (bir qancha) singari so'z hozir qo'llanmaydi.

Shunday qilib, til lug'at tarkibi turmush uchun keraksiz bo'lib qolgan tushunchani bildiruvchi so'zning iste'moldan chiqib ketishi, yangi paydo bo'lgan tushunchani ifodalovchi so'zning esa kirib kelishi hisobiga doimo rivojlanib, boyib boradi.

O'zbek tilining boyish manbai. O'zbek tili leksikasi bir qancha manbalar asosida boyib, rivojlanib boradi. Uni, eng avvalo, ikki katta guruhga ajratish mumkin:

1) ichki imkoniyat;

2) tashqi imkoniyat.

Birinchisi ichki manba, ikkinchisi tashqi manba ham deyiladi:

1. O'zbek tili lug'at tarkibining birinchi yo'l bilan boyib borish imkoniyati juda keng. Masalan,

a) ilgari qo'llanib, keyin iste'moldan chiqib ketgan so'zdan yangi tushunchani ifodalash uchun foydalanish: **vazir, hokim, viloyat, shirkat, noib, tuman** kabi.

b) yasovchi qo'shimcha yordamida yangi so'z yasash: **uyali (telefon), omonatchi, pudratchi, bojxona, auditchi (auditor), dizaynchi (dizayner)** va boshqa.

d) shevaga xos so'zni faollashtirish: **mengzamoq** (Xorazm) «o'xshalmoq», «tenglashtirmoq», «qiyoslamoq», **chechа** (yangа) ma'nosida.

2. O'zbek tili lug'at tarkibi tashqi manba asosida ham boyib bormoqda. Dunyoda faqat ichki imkoniyat asosidagina rivojlanadigan til yo'q. Faqat ma'lum zaruriat tufayli yangi tushunchani ifodalovchi o'z tilimizning ichki imkoniyati asosida ifodalab bo'lmagandagina tashqi manbaga murojaat qilish foydali. Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy ham shuni ta'kidlagan.

Keyingi davrda tilimizga Yevropa tillaridan bir qancha so'z yangi tushuncha bilan birgalikda kirib keldi. Masalan: **monitoring, diler,** ekoloq kabi. Buning hammasi o'zbek tili leksik imkoniyatini kengaytirib, boyitmoqda.

Har qanday tilda o'z so'z boyligiga ega. Tilning lug'at tarkibi ma'nosida **leksika** atamasi ham qo'llaniladi. Leksika muayyan tildagi barcha so'zlar yig'indisidir.

Hozirga qadar biror bir tilning lug'at tarkibida qancha so'z borligi to'liq aniqlangan emas. Bu borada taxminiy bo'lsa xolos. Jumladan, Olimovus Elbek Navoiy davrida 1930- yilga qadar o'zbek tilida 40-45 ming so'z bo'lgan deb taxmin qiladi. Tilshunos G.Abdurahmonov hozirgi kunda o'zbek tili so'z miqdori 80 mingdan ortiq deb ko'rsatadi. Akademik E.Fozilov esa o'zbek tilidagi so'zlar miqdorini yuz-ikki yuz mingdan ortiq deb taxmin qiladi.

Tildagi taxminiy so'z miqdorini lug'atdan ham bilsa bo'lar.

1981- yil nashr etilgan «O'zbek tilining izohli lug'ati»da 60 ming, 1976- yil nashr qilingan «O'zbek tilining imlo lug'ati»da 65 ming so'z qayd etilgan. Buning ham to'liq emasligi o'z-o'zidan ravshan.

Til lug'at tarkibi juda murakkab va keng qamrovli tushuncha. U tilning yashash shakliga ko'ra aniq lug'aviy qatlam (o'zbek adabiy tili leksikasi, shevа, kasb-hunar so'zi va hokazolarni o'z ichiga oladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Tildagi o'zgarish haqida gapiring. 2. Tilning boyish manbai haqida gapiring va misol keltiring. 3. Tilning ichki boyish manbasi va uning turi haqida gapirib, misol keltiring. 4. Tashqi manba va uning turi haqida gapirib, misol keltiring.

O'ZBEK TILI LEKSIKASI TASNIFI

O'zbek tili leksikasi tasnifi turli So'zni turlicha tasnillash mumkin. Quyida uning ayrimini ko'rib o'tamiz

So'z o'zlashgan-o'zlashmaganligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) o'z qatlam;

b) o'zlashma qatlam.

O'zbek lilidagi turkiy so'z o'z qatlam deyiladi: **men, sen, biz, o'qi, oq, ket, bir, besh**

O'z qatlamga oid so'zning muhim belgisi quyidagi:

1) bu qatlamga oid so'zning **o'zagi** asosan, bir-ikki bo'g'inli bo'ladi **ol, ber, qol, ota, uka, qo'y, echki** kabi.

2) bir bo'g'inli so'z ko proq **undosh+unli+undosh** shakliga ega **kun, kul, bo'l, qil.**

3) ikki bo'g'inli so'z ko'proq ochiq bo'g'indan tuziladi.**ikki, olma, ola.**

4) so'z **r, f, v, h, ts** tovushi bilan boshlanmaydi;

5) so'z oxiri **e, u, o** unlisi bilan tugamaydi (undov, taqlid so'z, **de** fe'li bundan mustasno),

6) so'z tarkibida sirg'aluvchi dj, bo'g iz h, qorishiq **ts** tovushi uchramaydi (undov va taqlid bundan mustasno);

7) so'zda ikki unli yonma-yon kelmaydi **saodat, baayni, mutolaa, maorif** kabi;

8) sof o'zbekcha qo'shimcha undosh bilan boshlanadi: **-chi, -li, -lik, -la** kabi. Ayrimi unli bilan ham boshlanadi **-im, -ib** kabi Bunda tovush orttirilishi mavjud;

9) **f, d** kabi yumshoq va lab-tish **v undosh** sof o'zbekcha so'zga xos emas: **daftar. dard, dil, dunyo, falak, vagon** kabi;

10) fe'l, son, taqlid so'z faqat o'z qatlamga mansub;

11) o'z qatlamga mansub so'z **o'zagi** alohida talaffuz qilinganda, tovush o'zgarishi yuz bermaydi O'zak holida tovush o'zgarishiga uchragan so'z o'zlashma qatlamga mansub: **go'sht, dard, hukm, daftar, kitob** kabi;

12) boshqa tildan o'zlashgan so'z asosida shu tilda yasalgan so'z ham o'z qatlamga mansub bo'ladi: **kitobxona, nonchi, ma'rifatli, komputerchi** kabi.

13) o'z qatlam so'zi tutuq belgisi bilan yozilmaydi.

Qarindosh bo'lmagan tildan kirib kelgan so'z o'zlashma, olinma yoki o'zlashma qatlam deyiladi **kitob, daftar, non, ma'rifat, telefon, komputer**

O zbek tilidagi o'zlashma so'zning asosiy qismini fors-tojik, arab tilidan o zlashgan ham ruscha-baynalmilal (xalqaro) so'z tashkil qiladi.

O'zbek tilidagi fors-tojikcha so'zni fonetik ko'rinishiga ko'ra o'zbekcha so'zdan farqlash qiyin. Lekin ayrim muhim belgisi mavjud:

1) sirg'aluvchi **dj** tovushi fors-tojikcha so'zda uchraydi. **mujda, gijda, mujgon** kabi,

2) so'z oxirida undosh qator keladi: **taxt. baxt, dard, go'sht, farzand, daraxt** kabi;

3) **o** unlisi cho'zib aytiladi **non, darmon, bahor** kabi.

Lekin buning barchasi ham asosiy belgi bo'lolmaydi.

O'zbek tilida arabcha o'zlashma ham talay. Uning muhim belgisi

1) tuluq belgili so'z arab tiliga mansub (ruscha-baynalmilal (xalqaro) so'z mustasno);

2) ko'pl.k qo'shimchasi so'z oldida bo'ladi: xulq axloq, she'r-ash'or, xabar axbor kabi

3) **-at, -at, illo, ullo**, iy, viy unsuri bilan tugagan so'z arab tiliga xos. axborot, hayvonot, nabotot. shaxsiyat. tabiat, Abdullo, adabiyot, oilaviy, ilmiy kabi.

4) arabcha so'z tarkibida **g, dj, ch, p, ng** tovushi uchramaydi;

5) so'z boshida **-ik, -iq, -ak, -mu, -ma** unsuri bo'ladi: **ikrom, iqror, akram, muallim, maktab, mahorat** kab

Qatlam	1923- yil	1940- yil
O'zbekcha so'z	61 %	69 %
Arabcha-forscha so'z	37.4 %	25 %
Ruscha-baynalmilal so'z	2 %	20 %

Eslatma

Turkiylar ham boshqa tilga ko'plab so'z bergan. Masalan rus tiliga ***chugun, tovar, kirpich, utyug, aliy, bumaga, topor, yarlik, bara, karakuli, arik, djugara, xirman, dengi, altin, izumrud, jemchug, bazar, kazna, chulok, karman, tulup, sarafan, kaftan, yapancha, tyubeteyka, xalat, kolbasa, kavardak, shurpa, plov, kumis, ayran, jir, arbuz, vishnya, uryuk, ayva, kumach, churek, xalva, alcha, injir, Barsunov, Baskakov, Tolmachov, Turgenev, Saltikov, Polivanov, Arakchoyev, Chirikov, Saratov, yessentuki, Berdichev, Arbatskaya*** *kabi so'zlarni*

Qo'llanilishiga ko'ra tasnifi. So'z qo'llanish miqdoriga ko'ra farqlanadi. Ko'p so'z cheklanmagan, ba'zisi kam qo'llanishga ega. Shu jihatdan so'z ikki turga bo'linadi:

a) qo'llanishi chegaralanmagan so'z;

b) qo'llanishi chegaralangan so'z.

Qo'llanilishi chegaralanmagan so'z. O'zbek til lug'at tarkibining asosini ana shu qatlam tashkil etadi. Qo'llanilishi chegaralanmagan so'zni shu tilda so'zlashuvchi kishi, qanday shevaga, qaysi hududga, qaysi kasb yoki sohaga mansub bo'lishidan qat'i nazar, cheklanmagan darajada ishlatadi.

Qo'llanilishi chegaralanmagan so'z barcha turkumda mavjud.

Fe'l: **ishlamoq, kelmoq, olmoq, ko'rsatmoq, buyurmoq, saylamoq.**

Ot: **ota, ona, non, suv, stol, eshik, tog', yer, shamol, radio.**

Sifat: **shirin, achchiq, qizil, ko'k, katta-kichik, xunuk, go'zal.**

Son: **bir, o'n, yuz, ming.**

Ravish: **hamisha, ba'zan, ataylab, hozir, ilgari.**

Olmosh: **kim, nima, qanday, nima qilib, qancha, shu, biz, hamma.**

Undov va modal: **xo'p, mayli, rahmat.**

Ko'makchi: **uchun, bilan, singari.**

Bog'lovchi: **ham, va, bilan, ammo.**

Yuklama: **faqat, xuddi, hatto.**

Qo'llanilishi chegaralanmagan so'zning aksariyati umumtushkiy va o'zbekcha. Ammo, shu bilan birga, ular uncha-muncha o'zlashmasi ham ko'p. Masalan:

Tojikcha: **go'sht, non, dard, bobo, dugona, do'st.**

Arabcha: **avlod, bilan, inson, sinf, millat, himoya.**

Qo'llanishi chegaralangan so'z ikki guruhga bo'linadi:

a) qo'llanish davri chegaralangan so'z;

b) qo'llanish doirasi chegaralangan so'z.

Qo'llanish davri chegaralangan so'z. Davr taraqqiyoti, ijtimoiy hayotdagi o'zgarish tilning leksikasida ancha sezilarli. Bunda to'rt holat kuzatiladi. **Birinchidan**, ayrim so'z eskirib, iste'moldan chiqib ketadi. **Ikkinchidan**, allaqachon iste'moldan chiqib ketgan so'z qayta qo'llanadi. **Uchinchidan**, yangi-yangi so'z paydo bo'ladi. **To'rtinchidan**, nofaol so'z faollashadi, iste'mol doirasi kengayadi, ma'nosida o'zgarish yuz beradi.

Hozirgi adabiy tildagi eskirgan so'z **eski so'z**, yangi so'zning hammasi **yangi so'z**, na eskirgan, na yangilik belgisiga ega bo'lgan so'z **zamonaviy so'z** deb yuritiladi. Demak, o'zbek tili leksikasini bir xil nuqtai nazardan uchta asosiy qatlamga bo'lib o'rganish mumkin: 1) zamonaviy leksika; 2) eskirgan leksika; 3) yangi leksika.

Zamonaviy so'z. Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasining asosini zamonaviy leksika tashkil etadi. Bu leksika **umumiste'mol so'z**, **qo'llanilishi chegaralanmagan so'z**, **faol so'z** kabi atamalar bilan ham yuritiladi.

Eskirgan so'z. Endi qo'llanilgan old so'z o'ziga xos xususiyatiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1) tarixiy so'z;

2) arxaik so'z.

Tarixiy so'z hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanuvchi o'tmishga oid, iste'moldan chiqib ketgan narsa-hodisani bildiradi:

1) ijtimoiy-siyosiy nom: **podsho, xon, qul, qullik, batrak, qarol, chorikor**;

2) mansab, amal, unvon nomi: **qozi, amin, bek, amir, arbob, udaychi, g'umchachi, shohir zakolchi**;

3) buyum nomi: **qalqon, dubulg'a, sovut, charx, duk, hajaj, kajava, loytun, dirijon, kashkul**;

4) o'lchov, pul birligi nomi: **botmon, dirham, miri, paqir, qadoq, tanob, arshin**.

5) ayim-kechak nomi: **kuloh, choriq, paranji, chachvon, qalami, hirqa**;

6) hujjat nomi: **vasiqa, sanad, taraka xati, vaqfnoma**.

7) mansab nomasi: **mudarris, xalfa, hoftiyak**.

Tarixiy so'z bildirilgan narsa-hodisa iste'moldan chiqib, o'tmish voqeligiga aylanganligi sababli uning ko'pchiligi hozirgi davr kishisi uchun notanish bo'lishi mumkin.

Ayrim ko'p ma'noli so'zning ba'zi ma'nosi tarixiylashib, boshqasi saqlanib qoladi. Masalan, **millat** so'zining **Millatingni ayt: • Ibrohim Xalilulloh millati** gap da voqelangan «biror dinga mansublik» ma'nosi eskirgan. Misollar:

eski ma'no	yangi ma'no
rais – diniy rasm-rusum nazoratchisi	**rais** – rahbar
arbob – qishloq oqsoqoli	**arbob** – unvon
saroy – podsho qarorgoh	**saroy** – madaniy tadbir uyi
boy – feodal yer egasi	**boy** – mo'l, ko'p
oqsoqol mahalla xo'jayini	**oqsoqol** – keksa hurmatli shaxs

Arxaik so'z = o'z o'rnini boshqasiga bo'shatib bergan so'z. Ijtimoiy taraqqiyot natijasida ayrim narsa-hodisa boshqa leksema bilan ataldi, avvalgisi iste'moldan chiqib ketdi: **ulus** (xalq), **afandi** (o'qituvchi), **lang** (ahmoq), **ilmoch** (tarjimon).

Eslatma

Bundan tashqari arxaik qo'shimcha (-g'a (-ga), -g'an (-gan), -g'i (-gi), -ur (-ar), -g'ay (-gay, -sin)) arxaik ibora (**jismini dol aylamoq** – qadrini bukmoq, **fotiha olmoq** – javob so'ramoq, **yoqasini chok etmoq** – faryod solmoq) ham mavjud

Tarixiy va arxaik birlikning muhim belgisi.

1) arxaik so'z hozir mavjud narsa, tarixiy so'z – o'tmish narsa-hodisasi atamasi;

2) arxaizmning lug'aviy ekvivalenti mavjud, tarixiy so'zning ekvivalenti yo'q;

3) tarixiy so'z yakka nom, arxaik so'z birdan ortiq nomning biri.

Yangi so'z – ilk davrda paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'i sezilib turgan so'z: **lizing, audit, market, test, internet** kabi. Ular fanda **neologizm** deb ham yuritiladi.

Neologizm quyidagilarga ega:

a) yangi yasalgan: **serverxona, dendixona, devonxona, orolliq nazorat, yakuniy nazorat.**

b) yangi ma'no kasb etgan: **tadbirkor, halqa (yo'l), nazorat, do'kon, foiz.**

v) yangi kirib kelgan: **reyting, test, audit, market.**

Yangi so'z davr o'tishi bilan zamondosh leksika tarkibiga o'tib ketadi. Masalan, yaqin vaqtgacha neologizm sifatida qaralgan **kosmos, televidenie** leksemasi bugungi kunda yangilik bo'yog'ini yo'qotdi.

Faollashgan so'z yangi so'zning turidan bo'lib, u vaqtlar iste'moldan chiqib ketgan va bugungi kunda qayta qo'llana boshlangan: **hokim, viloyat, tamnn, oqsoqol, sardor** kabi.

Qo'llanish doirasi chegaralangan so'z. Qo'llanish doirasi chegaralangan so'zni uchga bo'lib o'rganish mumkin:

a) shevaga xos so'z;

b) termin (atama);

v) argo va jargon.

Shevaga xos so'z. Ma'lum bir hududda yashovchi kishilar nutqiga **xos so'z shevaga xos so'z deyiladi. kalapo'sh** (Buxoro) – do'ppi, g'o'z (Xorazm) – yong'oq, mishiq (Farg'ona) – mushuk, **poku** (Samarqand) – ustara.

Sheva so'zi fanda **dialektizm** deb ham yuritiladi.

Badiiy adabiyot va kinofilmda mahalliy ruhni aks ettirish, asar qahramoni nutqini aniq berish maqsadida shevaga xos so'zdan foydalaniladi.

Ayrim so'z adabiy tilda boshqa shevada boshqa ma'noda ishlatiladi. Masalan, **pashsha** so'zi adabiy til lug'atida «yozgi qo'sh parda qanotli hasharot» deb izohlangan. Biroq ayrim shevada u **chivin** so'zi o'rnida ishlatiladi: **Ajal yetmay o'lmas Boysunning xoni, Besabab chiqmaydi chivinning joni** («Alpomish») gapidagi chivin so'zi xonduzi uchadigan qo'ng'ir-qora tusli mayda hasharotni ifodalasa, **Atrofda g'uv-g'uv pashsha: ayoqlarga yopishadi, burun kataklariga suqiladi, qulog'ini uzadi** (Oybek) gapida pashsha so'zi mazkur hasharotning atamasi. Yoki **irkit** leksemasi adabiy tilda «ilon» ma'nosini anglatuvchi so'z bo'lsa, ayrim shevada «ayron» ma'nosiga ega. Shevaga oid so'zni umumiy adabiy tildagi muqobiliga almashtirib sanamaslik lozim.

Termin (ot.ma'no). **Fan-texnika, qishloq xo'jaligi, san'at va madaniyat sohasiga xos so'z termin deyiladi.**

Terminning cheklanlangan qo'llanishga egaligi boshqa soha kishisi uchun tushunarsiz ekanligini anglatmaydi. Masalan, to'g'ri chiziq, gap, so'z turkumi, tezlik atamasi ko'pchilik uchun tushunarli, lekin kam qo'llaniladi.

Termin ko'p hollarda umumiste'mol so'zidan ma'lum bir ma'noning maxsuslashuvi natijasida hosil bo'ladi. Masalan, **fojia, ega, ot, termik, qo'shish, ayirish** so'zi umumiste'mol so'z. Lekin ular fanga termin bo'lib o'tgan.

Kasb-hunarga oid so'z – turli kasb-hunar egasi nutqida qo'llanuvchi so'z. Kasb-hunar atamasi shu hunar egasi qaysi shevada vakili bo'lsa, shu shevaga leksikaga leksikaga kiradi. Masalan, Shovrisatz shevasiga mansub hunarmand ishlatadigan so'z Buxoro shevasida bo'lmasligi mumkin. Kasb-hunarga oid so'z, birinchidan, ma'lum bir shevaga doirasida bo'lsa, ikkinchidan, shu shevada so'zlashuvchi ayrim kishi nutqiga xos.

Jargon (fransuzcha **g'argon** – "buzilgan til") nam qo'llanishda cheklanlangan leksika tarkibiga kiradi. **Kasbi, jamiyatdagi o'rni, qiziqishi, yoshiga ko'ra alohida guruhni tashkil etgan kishilarning ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida ishlatadigan so'z jargon deyiladi.** Masalan, programmist jargoni, talaba jargoni, askarlar jargoni, o'g'ri jargoni, artist jargoni va h.

1) talaba jargoni: **yopmoq** (sessiyani tugatmoq), **vozdux** (stipendiya), **yaxlamoq** (imtihondan qaytmoq), **stukach** (chaqimchi).

2) yoshlar jargoni: **g'isht** (kuchuk), **sindirmoq** (haydamoq), **krutoy** (kelishgan), **risavka** (so'z-so'z qilmoq), **uxatib ketmoq** (aldamoq).

Argo (fransuzcha **argot** – "lanja") ayrim ijtimoiy-professional yoki jinsiy guruhning o'ziga xos tili. Argo bir necha til unsuridan iborat bo'lishi va ko'p holda boshqaga tushunarsiz nutq ko'rinishida namoyon bo'ladi. Argo tili o'z

grammatikasiga ega emas. Unda umumxalq tili grammatikasiga tayaniladi. Argo ikki maqsadning biri uchun qo'llaniladi:

1) fikrni sir tutish;

2) o'zini ajratib ko'rsatish.

Jargon umumxalq tilidan maxsus leksikasi va frazeologiyasi hamda yasovchi vositalarining o'ziga xosligi bilan farqlanadi:

1) otaroshi jargoni: **yakan** (pul), **hasut** (non);

2) o'g'ri jargoni: **xurmo** (buxoro tilla tangasi),

3) mahbus jargoni: **maymun** (oyna), **timsoh** (qaychi), **oq kaptar** (geroin), **yashil** (millsioner);

Qo'llanishi chegaralangan so'zning uslubiy xususiyati. Bunday so'zga eskirgan va yangi, sheva va kasb-hunarga oid so'z atama, jargon, argo, vulgar va varvar so'z kiradi. Nutqda bu kabi so'z ham muhim uslubiy vazifa bajaradi. Arxaizm badiiy yoki ommabop asarda nutqqa kinoya, hajv ruhini berish uchun qo'llansa, tarixiy so'zdan o'tmish voqeligini jonli ifodalash maqsadida foydalaniladi. Sheva so'zi mahalliy ruhni ifodalashda ishlatilsa, atama ilmiy va badiiy asarda fan-texnikaga oid tushunchani aniq ifodalash uchun qo'llanadi, jargon esa ma'lum toifaga mansub kishi nutqini berish uchun zarur. Bu – qo'llanishi chegaralangan so'zning badiiy uslubdagi vazifasi.

Albatta, bu guruh so'zidan me'yorida foydalanish lozim, aks holda nutqda g'alizlik paydo bo'ladi: **Terilgan paxtani tashib turish uchun ko'tarimchi ajratildi. 2. Buning ustiga tokarlik stanogining rezioderjateli o'rniga maxsus moslama tayyorlanib, unga grebenlarni tozalovchi frez o'rnatildi.** 8-misol gapda **ko'tarimchi** o'rinsiz yasalgan yangi so'z bo'lsa, ikkinchi gapdagi atama me'yordan ortiq ishlatilganligi natijasida gap mazmuni tushunarsiz bo'lib qolgan.

Nutqda hora, tasviriy ifoda va maqol ham ma'lum uslubiy vazifa bajaradi. Iboradagi omonimlik, sinonimlik, antonimlik xususiyati, tasviriy ifodadagi balandparvozlik, maqoldagi mazmuniy ixchamlik kabi uslubiy imkoniyat yaratadi: **Bir yoqadan bosh chiqarmoq** iborasi badiiy nutqqa mansub bo'lsa, **bir jon, bir tan bo'lmoq** iborasi umumnutqqa xos. Yozuvchi va shoir ham hora va maqol yoki ularga shaklan o'xshash **O'likning yog'ini, tirikning tirnog'ini yeydi** bu (Abdulla Qahhor). **O'qsiz soldat – qilichsiz qin** (Cyuek) kabi

Mustahkamlash uchun savollar

1.O'zbek tili leksikasi tasnifi turlari haqida gapiring. 2.O'zlashgan qatlam nima? Misol keltiring. 3.O'z qatlam so'zlari haqida gapiring. 4.Qo'llanishi chegaralangan so'z haqida gapiring. 5. Qo'llanishi chegaralanmagan so'z haqida gapiring. 6. Zamonaviy so'z nima? Misol keltiring. 7.Eskirgan so'z haqida gapiring. 8.Tarixiy so'z haqida gapiring va misol keltiring. 9. Arxaik

so'z haqida gapiring va misol keltiring. 10.Yangi so'z haqida gapiring, misol keltiring. 11 Shevaga xos so'z haqida gapiring va misol keltiring. 12.Termin (atama) haqida gapiring va misol keltiring. 13 Jargon haqida gapiring va misol keltiring. 18.Argo haqida gapiring va misol keltiring

Topshiriq

1. Lug'atdan **go'sht, non, oftob, gul, daraxt, kitob, daftar** *kabi qadimdan tilimizga o'zlashib o'zimizniki dek bo'lib qolgan so'zdan topib, ularning etimologiyasi bilan tanishing.*

2. Lug'atdan shakli bir xil, talaffuzda urg'usi bilan farqlanuvchi so'z formografidan topib, qaysi tilga va qaysi turkumga mansubligini izohini daftaringizga yozib oling. Masalan: **akade'mik-akademi'k, sarf'-sa'rf.**

3. Rus tilidan o'zlashgan **adyol, karavot, cherkov, cho'tka** *kabi so'zda yuz bergan fonetik o'zgarishni aniqlang va tushuntiring*

4. Lug'atdan **barter, biznes, dizayn, futbol, jinsi, voleybol** *kabi ibolizcha so'zdan toping, so'ngra inglizcha-o'zbekcha lug'atdan foydalanib, ularning o'z tilida qanday yozilishini aniqlang*

5. Tilimizga o'zlashtirish jarayonida fonetik o'zgarishga uchrab o'zbek tilidagi hozirgi ko'rinishi o'zining asl shaklidan uzoqlashib ketgan so'zga 20-30 tacha misol keltiring. Masalan: **admiral – [arabcha amir al-bahr], astoydil – [forsche-tojikcha az tahi dil], bo'yra – [forsche-tojikcha buryo], g'isht – [forsche-tojikcha xisht], vaj – [arabcha vajh].**

6. Lug'atdan bir xil shaklga ega bo'lgan turli turkumga oid omonim so'zdan topib, ular ishtirokida gap tuzing.

7. O'zlashma so'z negizida hosil qilingan o'zbekcha so'zga misol keltiring Masalan: **asfaltlamoq, aksiyador, baxtsiz, komputerchi, menejerlik, samolyotsozlik.**

8. Lug'atdagi biror harf (masalan, **B***) bilan boshlanadigan so'zni qaysi tilga mansubligiga ko'ra, guruhga ajrating. Mazkur undosh bilan boshlanadigan so'zlar qaysi tildan ko'proq o'zlashganini aniqlang*

9. Lug'atdan **adab, adabiy, adabiyot; aerodinamika, aerodrom, aeroflot, aeroplan, aeroport** *kabi o'zakdosh so'zdan topib, ularning ma'nosi orasidagi umumiylik va xususiylikni aniqlang*

10 Tarix, kimyo, fizika, matematika, iqtisod fanlari bo'yicha o'tilgan darslarda uchragan o'zlashma so'zlarning ma'nolarini yozing. So'ngra izohingizni lug'atdagi bilan taqqoslang.

14- DARS
LUG'AT

Lug'at muhim ijtimoiy vazifani bajaradi. Bu quyidagicha ko'zga tashlanadi:
– ona tilini va boshqa tilni o'rgatishga xizmat qiladi.
– ona tili so'zlarini tasvirlash va me'yorlashtirish vazifasini o'taydi;
– tillararo munosabatni ta'minlaydi.
– til leksikasini ilmiy tekshiradi va talqin qiladi;
Lug'at avvalo, maqsadi va mo'ljalga ko'ra ikkiga bo'linadi
1) umumiy lug'at;
2) maxsus lug'at

Umumiy lug'at keng o'quvchi ommasiga, maxsus lug'at esa tor doiradagi kishi – alohida soha mutaxassisiga mo'ljallangan bo'ladi.

Har ikkala lug'at ham o'z o'rnida yana ikkiga bo'linadi
1) ensiklopedik lug'at
2) filologik lug'at

Demak, lug'atni: umumiy ensiklopedik lug'at va maxsus ensiklopedik lug'at, umumiy filologik lug'at va maxsus filologik lug'atga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq va qulay.

Umumiy ensiklopedik lug'at. Ma'lumki, umumiy ensiklopedik lug'at alfavit tartibida bo'lib, ularda so'z emas, balki shu so'zdan anglashilgan tushuncha uchun asos bo'lgan narsa, tarixiy voqea, tabiiy va ijtimoiy hodisa, shaxs, geografik nom haqida ma'lumot beriladi va lug'at maqolasi (lug'atdagi tavsif lug'at maqolasi deyiladi) lug'at yozilgan tilni tushunuvchi keng o'quvchi ommasiga mo'ljallangan bo'ladi. «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» ana shunday lug'at.

Maxsus ensiklopedik lug'at fan-texnika, san'at va madaniyatning ma'lum bir sohasiga oid tushunchani shu soha qiziquvchisi va mutaxassisi uchun mo'ljallab tavsiflaydi. Bunday lug'at sifatida soha ensiklopedik lug'ati – «Meditsina ensiklopediyasi», «Физический энциклопедический словарь», «Лингвистический энциклопедический словарь» kabilni misol qilish mumkin. Umumiy ensiklopedik lug'atdan farqli ravishda, maxsus ensiklopedik lug'at tor sohaga doir tushunchani keng va batafsil sharhlaydi.

Ko'rinadiki, maxsus ensiklopedik lug'at soha mutaxassisi uchungina zarur bo'lgan tushunchani ana shu soha ilmiy uslubiga xos holda bilan tasvirlaydi.

Ensiklopedik lug'at **qomusiy lug'at** ham deb ataladi.

Umumiy filologik lug'at – barcha soha kishisi, keng foydalanuvchi ommasiga mo'ljallangan izohli imlo orfoepik, tarjima lug'at. «O'zbek tilining izohli lug'ati», «Ruscha – o'zbekcha lug'at» ana shunday lug'at sirasiga kiradi.

Umumiy izohli lug'atda so'zning barcha – grammatik, uslubiy, frazeologik birlik tarkibida qo'llanishi, umumiylik, qaysi tildan o'zlashganlik belgisi ko'rsatiladi.

Imlo lug'ati so'zni amaldagi imlo qoidasiga muvofiq ravishda qanday yozish kerakligini o'rgatadi. Demak, bunday lug'at ham amaliy, ham nazariy tabiatga ega bo'ladi. 1995- yilda Botir imlosidagi «Imlo lug'ati» «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan chop etildi.

Orfoepik lug'atda so'zning to'g'ri adabiy talaffuzi ko'rsatiladi. Bunday lug'at birinchi marta kichik hajmda M.Sodiqova va U.Usmonova tomonidan «O'zbek tilining orfoepik lug'ati» nomi bilan 1977- yilda «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan bosib chiqarildi.

Maxsus filologik lug'at tor o'quvchi ommasi – olishunoslik bilan shug'ullanuvchi va boshqa ilmiy tadqiqotchiga mo'ljal olgan bo'ladi. O'zbek tilining morfem, chastotali, ters, o'zlashma so'z, frazeologizm, sinonim, antonim, omonim, sheva so'zlari, terminologik, etimologik lug'ati shular jumlasidan.

Morfem lug'atda so'zning tarkibi ko'rsatiladi. Bunday lug'at birinchi marta A.G'ulomov, A.N.Tixonov, R.G.Qo'ng'urov hamkorlikda tuzilib, 1977- yilda «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan chop etilgan. 2007- yil "Yangi asr avlodi" nashriyotida B.Mengliyev va B.Bahriddinovalarning maktab o'quvchisi uchun mo'ljallangan "O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati" chop etilgan.

Chastotali lug'atda so'zning qo'llanish darajasi haqida ma'lumot beriladi. I.A.Kasen muallifligida chop etilgan «Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка» (Toshkent, 1970) lug'ati chastotali lug'at bo'lib, unda so'zning ma'lum bir tanlangan matnda necha marta uchrashi va qo'llanishi ko'rsatilgan.

Ters lug'atda so'z teskari tomondan, oxiridan alfavit tartibida joylashtiriladi. Bu lug'at ham lingvistik lug'at bo'lib, R.Qo'ng'urov va A.Tixonov tomonidan «Обратный словарь узбекского языка» nomi bilan 1960- yilda Samarqandda chop etilgan.

O'zlashma so'z lug'atida o'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'z izohlanadi. Bu tildagi lug'at – izohli lug'atning bir ko'rinishi. Ular qaysi tildan o'zlashgan so'zni izohlashiga ko'ra turlicha nomlanadi. Masalan, O.Usmonova va R.Qodirov tomonidan 1965- yilda nashr etilgan «Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati»da rus va boshqa yevropa tillaridan kirib kelgan so'z izohlangan. 2007- yil "Yangi asr avlodi" nashriyotida Y.Hamrayevaning maktab o'quvchisi uchun "O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv izohli lug'ati" chop etilgan.

Frazeologik lug'at maxsus filologik lug'atlarning bir turi bo'lib Sh.Rahmatullayev tomonidan tuzilgan «O'zbek tilining izohli frazeologik

lug'ati» (Toshkent, 1978) - uning mukammal namunasi. 2007- yil "Yangi asr avlodi" nashriyotida B.Mengliyev, O.Boymatova va M.Xudoyberdiyevning maktab o'quvchisi uchun "O'zbek tili terminlarining o'quv izohli lug'ati" chop etilgan.

Etimologik lug'at o'zbek lug'atshunosligining alohida sohasiga aylanadi. Bunday lug'atda so'zning kelib chiqishi izohlanadi. Bunga T.Nafasov tomonidan tuzilgan «Janubiy O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati»ni misol qilib keltirish mumkin. 2007-yil "Yangi asr avlodi" nashriyotida T.Sumayevning maktab o'quvchisi uchun "O'zbek tilining o'quv etimologik lug'atini chop etish rejalashtirilgan.

Dialektal lug'at o'zbek tilining shevasiga xos bo'lgan so'zni qayd qiladi. Bunday lug'at umuman o'zbek tilining barcha yoki ma'lum bir shevasiga xos so'zini izohlashga mo'ljallangan bo'lishi mumkin. 1971- yilda muallif jamoasi tomonidan «Fan» nashriyotida chop etilgan «O'zbek xalq shevalari lug'ati»ni bunga misol qilib ko'rsatish mumkin.

Terminologik lug'at ma'lum bir sohaga tegishli so'zni izohlaydi. Terminologik lug'at izohli yoki tarjima ko'rinishiga ega. Demak, terminologik lug'atni bir tilli va ko'p tilli lug'atga bo'lish mumkin. A.Hojiyevning «Lingvistik terminlarning izohli lug'ati» (Toshkent, O'qituvchi 1985) dan o'rnak namunasiga e'tibor qiling!

"*Kriptologiya*. Maxfiy til, ularni tuzish qonuniyatini rasshifrovka qilish usulini o'rganuvchi fan.

***Ko'makchili aloqa*.** So'zlar o'rtasida ko'makchi vositasida yuzaga keladigan aloqa: **qalam bilan yozmoq, uyga qadar yugurmoq** kabi.

Tarjima lug'at bir tildagi so'z ma'nosining boshqa tilda ifodalanishini, berilishini ko'rsatadi.

Ko'p tilli lug'atda so'z ikkitadan ortiq tilda beriladi. Bunday lug'at juda ko'p.

Tarjima lug'at qanday birlikni ifodalashiga ko'ra turicha bo'ladi:

1) leksik birlik lug'ati;

2) frazeologizm lug'ati;

3) har ikkala birlik lug'ati;

4) maqol lug'ati.

1984- yilda Toshkentda nashr etilgan ikki tomli «Ruscha-o'zbekcha lug'at» leksik birlik lug'atidir.

Tarjima frazeologik lug'atiga M.Sodiqovaning «Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at»i (Toshkent, 1972) misol bo'ladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1.Lug'at nima? 2.Lug'atning vazifasi qanday? 3.Lug'atning maqsad va mo'ljalga ko'ra turi qanday? 3.Umumiy lug'at qanday lug'at? 4.Umumiy

qanday lug'at bo'lsa gapiring. 5. Umumiy fanlarga lug'atning xususiyatlari haqida gapiring. 6.Maxsus lug'atlar haqida ma'lumot bering. 7.Maxsus mashhurlarga lug'atlar haqida gapiring. 8.Maxsus fanlarga lug'atning xususiyatlari haqida gapiring. 9.O'quv lug'atlari haqida gapiring. 10.Orfoepik lug'at qanday lug'at? 11.Morfem lug'at qanday lug'at? 12. Onomastik lug'at qanday lug'at? 13.Ghesotlak lug'at qanday lug'at? 14.Frazeologik lug'at qanday lug'at? 15.Ters lug'at qanday lug'at? 16. Terminologik lug'at qanday lug'at?

Topshiriq

1. 10 ta so'z olib, bir nechta lug'atlar bo'yicha izohlarini va dastlabkilarini yozing.

2. 20 ta so'z olib, ters lug'atini tuzing.

3. Darslaringizga oid qisqa dars mobaynida egallagan bilimlaringiz asosida lug'atini tuzing.

4. O'rtoqlaringiz bilan lug'atdan so'z qidirish bo'yicha "Kim oldin topar" o'yini o'ynang.

15- DARS
MORFEMIKA

Morfemika haqida ma'lumot. Morfemika atamasi ikkinchi so'z tarkibi, ya'ni ma'noli qismi haqidagi bo'limni birlab yunoncha morphe – forma, shakl so'zidan olingan.

So'zning ma'noli qismi. O'zak va qo'shimcha so'zning ma'noli qismi deyiladi. Masalan, paxtakorlarga so'zi paxta-, -kor, -lar, -ga qismlardan iborat. Ajratilgan har bir tarkibiy bo'lak – so'zning ma'noli qismi. Paxta so'zining ma'nosi "g'o'zada vujudga ko'chadigan oq momiq tola" ma'nosi bo'lsa, -kor qismining ma'nosi "o'zakdan anglashiluvchi narsani yaratuvchi shaxs"dir. Yoki -lar "ko'plik", -ga "qilish, yo'nalish" kabi ma'noga ega.

Ma'noli qism **morfema** ham deyiladi.

Paxta- va -kor, -lar, -ga qismlari ma'nosi va qo'llanish xususiyati bilan farqlanadi. Paxta mustaqil lug'aviy ma'noga ega. U bu ma'noni qo'gan qismsiz ham anglana olishi bilan ajralib turadi. Shuning uchun u **o'zak** deyiladi. Boshqa qism esa ajratilgan holda mavhum bo'lishi, o'zaksiz mustaqil ma'no anglatmasligi va mustaqil holda qo'llanmasligi bilan farqlanadi. Bu – qo'shimcha. Shunga ko'ra, **o'zak morfema** va **qo'shimcha morfema** ajratildi. O'zak morfema **leksema** ham deyiladi.

O'zak so'z yasovchi qo'shimcha olishi bilan o'zakdosh so'z vujudga keladi: **gul** + **guldi, guldon, gulli, gulsiz, gulbarg** kabi. Shakl yasovchi o'zak so'zlar o'zakdosh so'z sanalmaydi: **kitob** + **kitoblar, kitobni, kitobcha** kabi.

O'zak tarixiy taraqqiyot natijasida qo'shimchaga aylanib qolishi ham hozirgi o'zbekchaga singib ketishi mumkin. Masalan, **xona** so'zi taraqqiyot natijasida tovushga aylangan. Biroq «joy» ma'noli yasama so'zni hosil qiluvchi so'z yasovchiga aylanib ketgan bo'lsa (**oshxona, ishxona, molxona**), ikkinchisida uy, yashash joyining ma'nosi saqlangan (**uchinchi xona, ikkinchi xona**). **Nomi, goh, xo'r** so'zi ham shunday tarixiy siljishni boshidan kechirgan.

So'z tarkibidagi o'zgarish. Til taraqqiyoti natijasida so'zning ma'no qismi tarkibida jiddiy o'zgarish yuz beradi. Uning bir nechta ko'rinishi bor:

1. So'z va qo'shimcha birlashib, tobelashishi mumkin: **yuksak, yuzsiz, biron, biror, bezor**.

2. Ikki so'z qo'shilib **yaxlitlashishi** mumkin: **bugun, saksон**.

3. So'z va qo'shimcha orasidagi aloqa **soddalashishi** mumkin: **yumaloq, qattiq**.

4. So'z qo'shimcha holiga kelishi, murakkab qo'shimcha bir-biriga qo'shilib ketishi, ya'ni **birlashishi** mumkin: **bomb yotibdi** → **bomb yatipti** → **boryapti**; **ning** + **ki** = **niki**.

Keltirilgan misolning barchasi tarixiy yasalish deyiladi.

Qo'shimchaning tasnifi. Qo'shimcha vazifasiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi:

1) so'z yasovchi qo'shimcha

2) shakl yasovchi qo'shimcha

So'z yasovchi qo'shimcha so'zga qo'shilib, yangi so'z hosil qiladi. Yangi so'z yangi lug'aviy ma'noga ega bo'ladi. Masalan, **paxta** so'zi **-chi** qo'shimchasini olib, **paxtachi** so'zi vujudga keladi.

So'z yasovchidan boshqasi **shakl yasovchi qo'shimcha** deyiladi. Shakl yasovchi qo'shimcha grammatik ma'no ifodalaganligi uchun lug'aviy ma'no hosil qiluvchi so'z yasovchiga muqobil ravishda grammatik qo'shimcha ham deyiladi. Grammatik qo'shimcha asosiy xususiyatiga ko'ra ikkiga ajraladi:

1) lug'aviy shakl hosil qiluvch. qo'shimcha (lug'aviy shakl)

2) sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimcha (munosabat shakli)

> Eslatma
> *Maktab darsligida* ***shakl yasovchi qo'shimcha***, ***so'z o'zgartiruvchi qo'shimcha*** *atamasi ham ishlatilgan.*

Lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimcha so'zga qo'shilib, unga qo'shimcha ma'no yuklaydi. Masalan, *kitob* leksemasining atash ma'nosida

birlik va ko'plik ma'nolari noma'lum. So'z lug'aviy shakl hosil qiluvchiga bo'lgan ehtiyoj ko'plik ma'nosini muayyanlashtiradi: **-lar, -roq, -cha, -xon, -(i)l, -(i)n, -(i)nchi, -ta** - lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar.

Sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimcha so'z boshqa so'z bilan bog'lanish usulida sintaktik qurilmadagi o'rnini belgilaydi. Masalan, shaxs-son, zamon, mayl, tasdiq-inkor qo'shimchalari so'zga kesimlik mavqeini beradi. Kelishikning gap va fikr bilan sintaktik aloqasini ta'minlaydi. Kelishik qo'shimchasi oldirg'i mustaqil so'zni keyingi egalik qo'shimchasi esa keyingi mustaqil so'zni oldingisiga bog'laydi. **Kelishik, egalik, shaxs-son, zamon, mayl, tasdiq-inkor qo'shimchasi – sintaktik shakl hosil** qiluvchi qo'shimcha.

Eslatma

*Tasdiq-inkor va bo'lishli-bo'lishsizlikni farqlash kerak. Bo'lishli-bo'lishsizlik faqat fe'lga xos bo'lib, qo'qo'shimcha bilan bo'lishlik, -ma qo'shimchasi bilan bo'lishsizlik ifodalanadi. O'qiydigan – bo'lishli fe'l, **o'qimaydigan** – bo'lishsiz fe'l. Bo'lishli-bo'lishsizlik hodisasi fe'l kesimdan boshqa vazifada kelganda voqelanadi.*

*Tasdiq-inkor shakli so'z kesim vazifasida kelganda yuzaga chiqadi. **O'qigan – o'qimagan, borgan – bormagan; yo'q, o'qituvchi – o'qituvchi emas** kabi. Fe'l gapda kesim vazifasida kelganda bo'lishli-bo'lishsizlik shakli tasdiq-inkor deb qaraladi.*

Bo'lishli-bo'lishsizlik lug'aviy shakl hosil qiluvchi bo'lsa, tasdiq-inkor sintaktik shakl hosil qiluvchidir.

Bo'lishli-bo'lishsizlik shaklida faqat fe'l tasdiq-inkor shaklida esa barcha mustaqil so'z kela oladi. Chunki ular kesim vazifasini ham bajara oladi.

O'zbek tilida shakl yasovchi (ya'ni grammatik qo'shimcha ko'pmishiga ko'ra farqlanadi. Masalan, **maktab** va **maktablar** so'zini qiyoslang. **Maktab** so'zi birlik sonda bo'lib, hech qanday qo'shimchasiz ifodalangan. **Maktablar** so'zida esa ko'plik ma'nosi **-lar** shakli bilan yuzaga chiqqan. Shuning uchun shakl yasovchini ikkiga ajratish mumkin:

a) moddiy ko'rinishga ega shakl yasovchi;

b) moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan shakl yasovchi.

Moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan shakl yasovchi nol qo'shimcha ham deyiladi. Masalan, nutqdagi **Kitobni o'qi, Uyga bor, U o'qituvchi** gapidagi **o'qi, bor, o'qituvchi** so'zi – nol qo'shimchali. Son shaklida **birlik son**, kelishik shakli da **bosh kelishik**, fe'l nisbat da **aniq nisbat**, bo'lishli-bo'lishsizlikda **bo'lishlilik** sifat va ravish darajasida **oddiy daraja**, mayl sirasida **xabar mayli** nol qo'shimchalidir.

Eslatma

Nol qo'shimcha bilan qo'shimchaning belgisiz qo'llanishini aralashtirmaslik kerak. Masalan, maktab bog'i birikmasida maktab so'zi belgisiz qo'llangan. Kitob o'qimoq birikmasida kitob so'zi belgisiz qo'llanish holatidir.

Asos. So'zning shakl yasovchidan xoli qismi asos deyiladi. Masalan, **paxtakorlarga, ishlarimizni** so'zining grammatik shaklini olib tashlasak, **paxtakor, ish** qismi qoladi. Bu - asos.

Asos ikki xil bo'ladi:

1) o'zak holdagi asos: **maktab, ish, gul, dala, yur** kabi.

2) negiz holdagi asos: **ishxona, gulchi, tilshunos, ishchan** kabi.

Qo'shimchaning tuzilishiga ko'ra tasnifi. Qo'shimcha tuzilishiga ko'ra sodda va murakkabga bo'linadi:

Sodda qo'shimcha tarixan qanday bo'lganligi doir qo'l nazar, o'zi bir yaxlit, bir tarkibli bo'ladi: **-lar, -roq, -chi, -mtkl, -sin, -di, -gach.**

Murakkab qo'shimcha aslida mustaqil qo'shimchaning ma'lum vazifa bajarish maqsadida birlashgan holda qo'llanishi: **odamgarchilik, oygacha, xotinchilik, chorvachilik, borganda.** Murakkab qo'shimcha umuman olganda ajraladi, lekin ba'zi bir so'z tarkibida ajralmas holga kelgan bo'ladi: **kolxoz**

Qo'shimcha morfemaning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turi. Qo'shimcha morfemasi ham shakl va ma'no munosabati mavjud bo'ladi.

Qo'shimcha ko'p ma'noliligi (ko'p ma'noli qo'shimcha). Bu haqda keng to'xtalgan. Misol sifatida **-chilik** qo'shimchasini olaylik. Darslik va qo'llanmada uning quyidagi uch ma'nosi farqlanadi:

1. Asosdan anglashilgan narsa yetishtiriladigan sohani ifodalovchi ot: **paxtachilik, urug'chilik, chorvachilik, uzumchilik.**

2. Asosdan anglashilgan narsa-hodisaning borlik holatini bildiruvchi ot: **pishiqchilik, mo'lchilik, arzonchilik.**

3. Asosdan anglashilgan tushuncha bilan bog'liq bo'lgan ishni bildiruvchi ot: **ulfatchilik, tirikchilik, dushmanchilik.**

Aksariyat qo'shimcha – ko'p ma'noli. Tilda qo'shimchaning kam ishlatiladigan ko'p ma'noli bo'lishiga olib kelgan.

Ko'p ma'noli qo'shimchaga misol:

Qo'shimcha	Misol
-li	aqlli (mavjudlik) yog'li (o'riqlik), o'rinli (moslik)
-ma	qovurma (harakat natijasi), buruma (odatdagi xususiyat)

-lo	moyla (qora bo'ldirish) - rondala (vosita bilan), bolala (paydo qilish)
-chilik (holati)	pistachilik (sohat), to'rachilik (mavjudlik), hikachilik
-dor	oyildor (mavjudlik), bo'ydor (ortiqlik)
-no	normid (qora emaslik), normard (qarama-qarshilik)
-be	bec'umor (yo'qlik), beg'am (kamlik)
-siz	asossiz (eg'a emaslik) madorsiz (kamlik)
-lik	o'rtlik (qarindoshlik), bolalik (holat) mudirlik (kasb-hunar)

Qo'shimcha shakldoshligi (omonim qo'shimcha). Shakllovchi qo'shimcha omonim qo'shimcha deyiladi. Shakldoshlik bir turkumga oid bo'lishi ham, turli qo'shimchalarga oidligi ham bo'lishi mumkin.

1. So'z yasovchi qo'shimcha shakldoshligi:

-ki I: tunki, tepki, ko'chki (ot yasovchi).

-ki II: ichki, keyingi, ustki (sifat yasovchi).

2. Grammatik qo'shimcha shakldoshligi:

-(i)sh I: borish (bo'rmoq), kelish(kelmoq), ko'rish(ko'rmoq) (harakat nomi shakli)

-(i)sh II: (bir-ga) yuvish, (birga) tarash, (birga) solash (birgalik nisbat shakli)

3. So'z yasovchi va grammatik qo'shimcha shakldoshligi:

-(i)m I: yig'im, terim, sig'im (ot yasovchi morfema)

-(i)m II: uylim, xolalim, singlim (egalik morfemasi).

O'zbek tilidagi asosiy shakldosh qo'shimchalar quyidagilar (bunda s/y – so'z yasovchi sh/y – shakl yasovchi)

Qo'shimcha	Otda	Sifatda	Fe'lda	Ravishda	Yordamchi so'zda
-a	(ona/oy)	katta (sa/y, sh/y)	ora (sa/y) bora (sh/y), buta (sh/y)	chig'a, chiqa (s/y)	qara
-ay	–	–	kuchay (s/y), qoray (sh/y)	–	–
-ak	g'ilak (s/y)	(emizak (s/y)		–	–
-ar	–	–	toker (sa/y), keler (sh/y)	–	–
-qa	bolaga (sh/y)	–	surqaroq (sh/y)	–	–

-gi	supurgi (s'y)	yozgi (s'y)	tonyim (ch'y)	–	–
-g'inа	qisqina (ch'y)	–	–	–	qo'rqinchin
-g'oq	to'g'oq (s'y)	loy g'oq (s'y)	–	–	–
-da	uyda (ch'y)	–			kechki da
-dir	–	–	sezdir (sh'y)	–	kelgandir
-dosh	ko'cha (s'y)	o'qituvchi (ch'y)	–	–	–
-dar	chorvadar (ch'y)	pardor, yo'lovchilar (ch'y)	–	–	–
-i	eli (s'y)	paxtali (s'y)	tinchi (ch'y) ko'zi (sh'y)	–	–
-k	ko'rik (s'y)	ogik (s'y)	bilik, kinzik (s'y)	–	–
-q	chaqiq (s'y)	oshiq (s'y)	yo'llaq (s'y), tanlamoq (ch'y)	–	–
-li	–	–	ogikli (sh'y, o'zbek, ichki (s'u'y, mehnatli)	–	–
-m	uyim (ch'y), zilim (s'y), chaqim (s'y)	dyrim (s'y)	–		–
-n	oldin (s'y)	sog'lom sigir (s'y)	ko'rin (sh'y)	oldin (s'y)	–
-ing	uying (s'y)	–	ostiring (sh'y)	–	–
-ingiz	uyingiz (ch'y)		o'chingiz (s'y)		
-ish	–	ko'rish (s'u'y)	yozish (s'u'y, o'qish (s'u'y)	kirish (s'u'y)	–
-y	–	–	qoruy (s'y), o'qiy (sh'y)	–	–
-k	kirshik (s'y)	chirik (s'y)	bordik (ch'y)	–	–
-q	karoq (s'y)	yumshoq (s'y)	–	–	–
-ka	yo'lka (sh'y), etikka (s'u'y)	–	ikka (s'y), sutka (sh'y)	–	–
-qa	o'qqa (ch'y)	qaqa (s'y)	chaqqa (sh'y)	–	–
-kash	ayruvkash (s'y)	yonjoqlash (s'y)	–	–	–
-kl	topla (s'y)	kechla (s'y)	–	–	qonaklik, bilaGa

-gi	qiziqish (o'y)	sevimli (sh'y)	–	–	–
-kin		keskin (s'y)	sokkizinchi (s'ifat)	–	–
-(i)n	tolajin (o'y)	xotirjam (s'y)	bosqich (sh'y)	–	–
-(i)q	tuloqsiz, bosqaloq (o'y)	yopiq (s'y)	–		–
-kor	pichoqlar (o'y)	o'quvchi (o'y)	–	–	–
-ch	–	–	ishchi (o'y), quvlik (sh'y)	–	sanoq
-lik	qalin (o'y)	o'simlik (o'y)	–	–	–
-m	qilich (o'y), chizma (sh'y)	–	yozdim (sh'y)	–	–
-mas	tugma (o'y)	yasama (s'y)	xabar (sh'y)	yo'q (s'y)	–
-miz	o'quvchi (sh'y)	–	olmoz (sh'y)	–	–
-moq	tuymoq (o'y)	–	bilmoq (sh'y)	–	–
-n	o'qi(n) (sh'y)	–	yozuvchi (sh'y)	–	–
-oq	o'roq (s'y)	qo'rqoq (s'y)	–	–	kechqoq
-on	to'qson (s'y)	sinqdon (s'y)	–	–	–
-sa	–	–	suvsamoq (o'y), kelsa (sh'y)	–	–
-si	otasi (sh'y)	–	qarindosh (o'y)	–	–
-siz	–	ishsiz (o'y)	ishsiz (sh'y)	ko'rsatkich (o'y)	–
-t	–	–	to'ldirdi (o'y), o'qitdi (sh'y)	–	–
-vchi	kitobxon (o'y), o'qituvchi (sh'y)	–	–	–	–
-sh	o'quvchilik (o'y)	bosh (s'y)	–	–	–
-cha	qo'shcha (o'y)	bo'g'inchasi (o'y)	–	o'zbekcha (o'y)	–
-chak	ko'rinishsiz (o'y)	kuyinchak (s'y)	–	–	–
-ch	o'qichi (o'y)		–		ot qo'y
-chiq	tozachiq (sh'y)	sirpanchiq (o'y)	–	–	–
-choq	tayanchoq (o'y)	mustanchoq (s'y)	–	–	–

Qo'shimcha ma'nodoshligi Barcha tur qo'shimcha ma'nodoshlik munosabatida bo'ladi. Shu boisdan **so'z yasovchi qo'shimcha ma'nodoshligi** hamda **grammatik qo'shimcha ma'nodoshligi** farqlanadi.

Qo'shimcha ma'nodoshlik ga misol

Qo'shimcha	Misol	Qo'shimcha	Misol
be-+li	baxtiyor – baxtli	-g(i)-ag'on	topqir – topag'on
-gal/-ni	unga tushunmadi – uni tushunmadi	-chi/-shunos	ilmiy – ilmshunos
-dan/-ri	nondan oling – nonni oling	no-/-siz	noo'rin – o'rinsiz
-dan/-ga	teshikdan sig'madi – teshikka sig'madi	-ona/-larcha	mardona – mardlarcha
-dan/-ning	shundan bir – shuning bir	-sa/-sira	suvsamoq – suvsiramoq
-digan/-ar	qiladigan ish – qilar ish	-dan/-dan	saharlab – sahardan
-mas/-li	bilmdan – bilimli	(-uv/-(i)sh	o'quv – o'qish
-da'zi-chi	mahsida'z – mahsichi	-imli/-ish/-roq	oqish – oqimtir – oqroq
-yapti/-moqda/ -yapti	boryapti – borayotir – bormoqda	-iz/-dir	tomiz – tomdir
-ish/-lar	kelishdi – kelidlar	-larcha/- cha/ -chasiga	erkaklarcha – erkakchasiga – erkakcha
-ayi-/-iglicha	bo'lmlay – bo'lmaylicha		
-log/-zor	o'liq – o'lzor	-li/-dor	unumli – unumdor
ser-/-li	sersil – o'li	bev/-siz	bemaza – mazasiz
-sozi/-chi	so'zsiz – so'zchi		

So'z yasovchi qo'shimcha ma'nodoshligi So'z yasovchi qo'shimchaning bir-biriga yaqin ma'noni ifodalashi **so'z yasovchi qo'shimcha ma'nodoshligi** deyiladi. Masalan, sifat yasovchi **-li, -dor, -ser, -ba** qo'shimchasi o'zaro sinonim: **savlatli, savlatdor, sersavlat, basavlat** kabi. Biroq ma'nodoshlik to'liq emas, balki qo'shimchaning ayrim ma'no qirrasi orasidadir. Ya'ni bir qo'shimcha ikkinchi qo'shimcha bilan barcha ma'nosi asosida sinonim bo'la olmaydi.

Grammatik qo'shimcha ma'nodoshligi. Nomni yang - nondan yeng, uyga jo namoq - uy tomon jo'namoq kabi hodisada grammatik ma'nodoshlik mavjud. Grammatik ma'nodoshlik grammatik qo'shimcha orasida ham, grammatik qo'shimcha va yordamchi so'z orasida ham bo'ladi.

Qo'shimcha zid ma'nolilig'i Grammatik antonimiya so'z yasovchi qo'shimcha orasidagina mavjud. Unga misol sifatida **-li** va **-siz**

qo'shimchasi ni keltirish mumkin: and shall-ancıshasiz, harasali-**be**baraka, baxtli-baxtsiz.

Qo'shimcha varianti. Qo'shimcha nutqda turli variantga ega bo'ladi. Misol sifatida qaratqich kelishigi shaklining variantini kuzating:

a) poetik variant: bog'in mevasi;

b) tarixiy variant: **manim**;

v) dialektal variant: kitobting;

g) fonetik variant: mening.

Bundan tashqari, fakultativ (**borayapti – boryapti**), kombinator (**yoza oladi – yozoladi**) variantlari ham ajratiladi.

Qo'shimchaning so'z yasash darajasi. So'z yasash darajasiga ko'ra so'z yasovchi qo'shimcha ikkiga bo'linadi:

1) mahsuldor qo'shimcha;

2) kammahsul qo'shimcha.

So'z yasovchi qo'shimchaning ayrim juda ko'p so'z yasagan yoki yasamoqda. Masalan, **-la (moylamoq, ziralamoq, aliflamoq, kraxmallamoq, g'aramlamoq, bo'laklamoq), -chi (ishchi, g'iybatchi, paxtachi, suvchi)** kabi. Bunday qo'shimcha mahsuldor qo'shimcha deyiladi.

Ayrim qo'shimcha kam so'z yasagan yoki yasaydi. Masalan, **-ka (iska), -archilik (ocharchilik)** kabi. Bunday qo'shimcha kammahsul qo'shimcha deyiladi.

Qo'shimchaning zamonaviylik darajasi. Zamonaviylik darajasiga ko'ra qo'shimcha ikkiga bo'linadi:

1) unumli qo'shimcha; 2) unumsiz qo'shimcha.

Ba'zi qo'shimcha bugungi kunda so'z yasash faoliyatini davom ettirmoqda. Bunday qo'shimcha unumli qo'shimcha deyiladi. Masalan **-chi (komputerchi, videochi), -la (randala, aliflaj)** kabi.

Ayrim qo'shimcha tarixda ozmi-ko'pmi so'z yasagan bo'lib, hozir so'z yasash faoliyatini to'xtatgan bo'ladi. Bunday qo'shimcha unumsiz qo'shimcha deyiladi. Masalan, **-doq (shaqildoq, qovurdoq, hiqildoq), -ak (pirpirak, bizbizak, qarsak)** kabi.

Eslatma

*Qo'shimchaning zamonaviylik darajasi bilan so'z yasash darajasini farqlash kerak. Ayrim qo'shimcha mahsuldor, lekin unumli emas: **-vul (qoravul, yasovul), -ag'on (bilag'on, chopag'on, qopag'on) -ak (bizbizak, pirpirak, guldirak, varrak, qarsak, xurrak).** Ba'zi qo'shimcha kammahsul lekin unumli: **-ma (qovurma, burama, siltama** (ovqat turi)**, -dosh (sinfdosh, musobaqadosh, suhbatdosh)***

Qo'shimchaning so'zga qo'shilish tartibi. O'zakning oldidan yoki orqasidan qo'shilishiga ko'ra qo'shimcha ikkiga bo'linadi:

1) prefiks;

2) affiks.

So'zning oldidan qo'shiluvchi qo'shimcha – prefiks: **no- (notabiiy, beg'am), -be (bemalol, bemajol)** kabi. Sifat yasovchi old qo'shimcha prefiksdir.

O'zakdan keyin qo'shiluvchi qo'shimcha – affiks: **odam+dan, mehnat+kash+lar+ni** kabi.

So'zni ma'noli qismga ajratish. Har bir so'zning ma'noli qismga ajralishi undagi qismning hozirgi o'zbek adabiy tilida o'zaro munosabatiga kirisha olish xususiyatiga asoslanadi. So'zning tarkibini ajratishda, avvalo, o'zak ajratilib, uning lug'aviy ma'nosi aniqlanadi. O'zakka qaysi qo'shimcha turi qo'shilmasin, u har doim o'zakdagi ma'no bilan aloqador bo'ladi va yangi so'z yasalganda ham o'zakning ma'nosi saqlanib qoladi. Masalan, **suvoqchilik** so'zining tarkibi **suva+q+chi+lik, anglashilmovchilik** so'zinniki **ong-la-sh-il-ma-v-chilik, sanoqsiz** so'zinniki **son-a-q-siz** kabi. Yasama so'zning o'zakdagi **suva, ong, son** so'zi bilan aloqasi uzilmagan.

So'zning ma'noli qismi tarkibidagi o'zgarish. Davr o'tishi bilan so'zda ma'no taraqqiyoti yuz berib, yasama so'z o'z atash ma'nosidan uzoqlashishi, kuchli tovush o'zgarishiga uchrashi yoki ayrim grammatik qo'shimcha o'z vazifasini yo'qotib, «qotib qolish» mumkin. Agar o'zakdagi ma'no bilan yasama so'z ma'nosi orasida aloqa uzilsa, ma'noli qism o'zak tarkibida soddalashishga uchragan bo'lsa, bunday so'z ma'noli qismga ajralmaydi, unga yaxlit so'z sifatida qaraladi. So'z yasovchi qo'shimchada ham, lug'aviy va munosabat shakli yasovchi qo'shimchada ham bu holatni kuzatish mumkin: **qishloq** (aslida "qishlaydigan joy", bugungi kunda doimiy yashash joyi, ya'ni qish bilan aloqasi uzilgan), **ovloq** (aslida "ovlaydigan joy", bugungi kunda qana, xoli joy), **qovurg'a** (**qopurg'a** – "yurak, o'pka kabi a'zoni qoplab turadigan a'zo"), **qopqoq, yaproq, bo'yin, yurak, ichak, uyg'on, uyg'ot, uyg'oq, yumshamoq, o'xshamoq, qurshamoq, olcha** (aslida **olu-chai**), **qizilcha** (1) kichik qizil toshmali kasallik; 2) qizartirib qovurilgan go'shtli taom), **ko'kcha** (qovun navi), **Onaxon, Olmaxon, Qizlarxon, Beklar** (mahallasi), **qizg'ish, sarg'ish** (aslida qizil-ish, sariq-ish), **ko'rish** (ko'rinishi), **kelish** (bir qarorga kelmoq), **tortinmoq, cho'qinmoq, botinmoq, kechirmoq, surishtir, cho'milmoq, kelin, kechasi, kunduzi, tunlari, chamasi, mazmuni, qisqasi, yaxshisi, rosti, birdan, birga, birvarakayiga, kunda** va hokazo.

Ko'p holda so'zning tarkibini aniqlashda so'zdagi fonetik o'zgarish qiyinchilik tug'diradi. Tilni kuzatishdan ma'lumki, grammatik qo'shimcha

yo mustaqil ma'noli ekssamadan, yoki har xil qo'shimchaning o'zaro birikib yangi qo'shimcha hosil qilish dan shakllanadi. Ko'pgina so'z qo'shilib kelishi natijasida ikkinchi qism qo'shimchaga aylanib ketishi mumkin: **gapir** (gap ur), **tupir** (tuf ur), **supur** (suv ur), **berkit** (berk et), **to'lat** (to'la et), **bo'shat** (bo'sh et), **yo'qot** (yo'q et), **yo'qol** (yo u o'l), **aytoladi** (ayta oladi), **ketaver** (keta ber), **ketvormoq** (ketib yubormoq), **boryapti** (borib yotibd).

Hozirgi o'zbek adabiy tili so'zga qo'shimcha qo shilganda o'zakda fonetik o zgarishning quyidagi ko'rinishlari kuzatiladi

Tovush tushishi sariq-ay / **sarg'ay**, pasl-ay / **pasay, og'iz-aki** / **og'zaki**, o'yin-a / **o'yna**, o'rnash / **o'rnash**, ayir-im / **ayirim**, ayir-il / **ayril**, buyur-uq / **buyruq**; ikk-ov / **ikkov**, olti-ala / **oltala**, yetti-ovlon / **yettovlon**; men-ning / **mening**, sen-ni / **seni**, burun-i / **burni**, shahar-im / **shahrim**, o g il-ng / **o'g'ling**.

Tovush orttirilishi. issi-q / **issiq**, qot-iq / **qattiq**, tib-iy / **tibbiy**, his-iy / **hissiy**, shu-cha / **shuncha**, bu-day / **bunday**, u-ga / **unga**, shu-da / **shunda**, bu-dan / **bundan**, haq- / **haqqi**, parvo-i / **parvoyi**, obro'-ing / **obro'ying**

Tovush almashishi:

a – o: taru-q / **taroq**, so'ro-q / **so'roq**, qiyna-v / **qiynov**, so'ra-v / **so'rov**

o – a: son-a / **sana**, ong-ia / **angla**, yosh-a / **yasha**, ot-a / **ata**

i – u, i: tint-v / **tintuv**, o'qi-v / **o'quv**, sovi-q / **sovuq**, quri-q / **quruq**.

q – g': qishlo-q / **qishlog'i**, yuluq im / **yutug'im**, buyruq i / **buyrug'i**.

k – g: yurak- / **yuragi**, eshik-im / **eshigim**, tilak-ing / **tilaging**;

O zakni ajrata bilish, so'z tarkibidagi tovush o zgarishin, tushmlash so'zn to g'ri yozishga imkon beradi

So'zning tuzilish turi. Ayrim so'zda lug aviy ma'noli qism bitta yoki birdan ortiq bo'lishi mumkin: **kitob, singil, ishla, sodarayhon, sotib oldi, tuyaqush, soddadil, bir oz, bir nafas, bir pas, qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-tiziq, bola-chaqa, katta-kichik** kabi. Shu asosda so'z tuzilishiga ko ra ikkiga bo linadi.

a) Bir o'zakli (**sodda**) so'z: **kitob, singil, ishla,**

b) birdan ortiq o'zakli (**murakkab**) so'z: **sodarayhon, sotib oldi, tuyaqush, soddadil, bir oz, bir nafas, bir pas, qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-tizziq, bola-chaqa, katta-kichik** kabi

Sodda va murakkab so z o z o rnida yasama ham, tub ham bo lishi mumkin.

Sodda tub so'z tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha bo'lmaydi: **kitob, suvni, o'qigan** kabi

Sodda yasama so'z tarkibida so'z yasovchi qo shimcha bo'ladi: **ishchi, gulchiga, boshla, qiziqchini** kabi.

Murakkab tub so'z tarkibidagi keyingi o'zak yangi lug'aviy ma'no hosil qilmaydi: **tez-tez, aka-uka, o'qib yubordi**, o'n **bir** kabi.

Murakkab yasama so'z tarkibidagi keyingi o'zak yangi lug'aviy ma'no hosil qiladi: **bir nafas, sotib oldi, tuyaqush, soddadil, bir oz** kabi.

Murakkab so'z qismlari uch xil

a) **chiziqcha bilan** ajratib;

b) **chiziqchasiz** ajratib;

d) **qo'shib**

yozilishi mumkin.

Chiziqchasiz (chiziqchasiz ajratib yoki qo'shib) yoziluvchi murakkab so'z **qo'shma so'z** deyiladi: **sadarayhon, sotib oldi, tuyaqush, soddadil, bir oz, bir nafas, birpas, o'qib yubordi, tashlab qo'ydi** kabi. Chiziqcha bilan ajratib yoziluvchi murakkab so'z **juft va takroriy so'z** deyiladi: **tez-tez, qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-tiziq, bola-chaqa, katta-kichik, baland-baland** kabi. Chiziqning ikki tomoni ikki xil so'zdan tashkil topgan murakkab so'z **juft so'z** (qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-tiziq, bola-chaqa, katta-kichik), bir xil so'zdan tashkil topgani murakkab so'z takroriy (tez-tez, baland-baland) so'z deyiladi. Ayrim yangi lug'aviy ma'no hosil qiluvchi takroriy so'z qo'shib yozilishi mumkin: **patpat** (matoisidi: shiqshiq qilmoq).

Tuzilishiga ko'ra murakkab so'z **qo'shma** nomi bilan ataluvchi murakkab so'zlarning qo'shilishidan yangi lug'aviy ma'no vujudga kelgan bo'lsa, bunday so'z murakkab yasama deyiladi: **qozon-tovoq, sholib chiqarmoq, saxmishmish**. Yangi lug'aviy ma'no ifodalamaydigan, yasama bo'lmagan qo'shma so'zga misol: **ota-ona, o'qiy boshlamoq, tog'-tog'**.

Eslatma

*So'zning tuzilishiga ko'ra farqlaydigan **qo'shma, juft va takroriy so'z** atamasi so'z yasalishidagi **qo'shma, juft va takroriy so'zdan** farq qiladi. Yasama **qo'shma, juft va takroriy so'z** tuzilishiga ko'ra **qo'shma, juft va takroriy so'z**ning bir qismini tashkil qiladi.*

Mustahkamlash uchun savollar

1.Morfemika nima? 2.Ma'noli qismlar haqida nimalarni bilasiz? 3.Morfema nima? 4. O'zak nima? 4.Qo'shimchalarga ta'rif bering. 5.Qo'shimchaning turlarini bayon eting. 6 Nol qo'shimcha haqida gapiring. 7 So'z tarkibida qanday o'zgarish yuz beradi? 8 Tublanish nima? 9. Yaxlitlanish nima? 10. Sodda lashish nima? 11. So'z yasovchi morfema haqida gapiring. 12.Grammatik morfema nima? 13.Grammatik morfemaning qanday turi

bor? 14. So'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 15.Lug'aviy shakl qo'shimchasi qanday qo'shimcha? 16.Mustaqil shakl qo'shimchasi qanday qo'shimcha? 17.Qanday qo'shimcha sodir qo'shimcha deyiladi? 18.Murakkab qo'shimcha qanday qo'shimcha? 19. Qanday qo'shimcha ma'nodosh qo'shimcha deyiladi? 20. Ma'nodosh so'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 21. Qanday qo'shimcha ma'nodosh grammatik qo'shimcha deyiladi? 22.Ko'p ma'noli qo'shimcha haqida gapiring. 23.Ko'p ma'noli so'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 24. Ko'p ma'noli grammatik qo'shimcha haqida gapiring. 25. Shakldosh qo'shimcha haqida ma'lumot bering va misol keltiring. 26. Shakldosh so'z yasovchi qo'shimchalarni farqlab misol keltiring. 27. Qanday qo'shimcha shakldosh grammatik qo'shimcha deyiladi? 28.Qanday qo'shimcha ma'noli qo'shimcha deyiladi? 29. Zid ma'noli so'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 30.Zid ma'noli grammatik qo'shimcha haqida gapiring. 31.Vazifa qo'shimcha haqida gapiring. 32.Qo'shimcha vazifasining turi haqida gapiring. Qo'shimcha bilan bog'liq tovush o'zgarishi haqida gapiring. 33. Qo'shimcha bilan bog'liq tovush tushishi haqida gapiring. 34.Qo'shimcha bilan bog'liq tovush orttirilishiga misol keltiring. 35.Qo'shimcha bilan bog'liq tovush almashishiga misol keltiring. 36.So'zni ma'no qismlari ajratishdagi qiyinchiliklar nimada ekanini?

Topshiriq

*1. **Kitobxonlarning, ta'kidlamoq, ishchilarimiz, qizilroq, to'rttacha, o'qigan, yozdirtirmoq, kiyintirmoq, do'stlik, ko'kishroq, aybdor, kitobcha, do'stunizning, maktabniki, dehqonchilikdan, ko'pchilik, shaklan, xayolan, ajratilmoq, asabiylashmoq, akolarim.***

a) berilgan so'zni ma'noli qismga ajrating. Tegishlisini to'g'ri bajarganligingizni ko'rsatish maqsadida ko'rsating.

b) qo'shimchalar yozilsagu ko'rsatib, nomlanmagan ajratib ko'rsating

*Namuna: **ish-chi-lar-imiz-ning***

16- DARS
SO'Z YASALISHI

So'z yasalishi va uning turi. Yangi so'z hosil qilish so'z yasash deyiladi. **O'zbek tilida to'rtta mustaqil so'z turkumi – ot, sifat, fe'l, ravish yasalishi tan olinadi.** Yasama so'z va olmosh tilda mavjud emas.

Tarixiy va zamonaviy so'z yasalishi. So'z yasalishining tarixiy va zamonaviy turi farqlanadi. Zamonaviy so'z yasalishida yasama so'zning o'zakka aloqasi sezilib turadi. Masalan, **kitobxon** so'zi **kitob** so'zi bilan, **ishchi** so'zi **ish** so'zi bilan, **gulla** so'zi **gul** so'zi bilan a'loqadorligi ko'rinib turibdi.

Tarixiy yondashishda yasama so'zning o'zakka aloqasi sezilmaydi. Bu maxsus izlanishlar natijasida aniqlanadi. Masalan, **qishloq, ovloq** so'zini qish, ov so'zlariga bog'lab bo'lmaydi. Chunki u tarixiy yasalishga ega. **Qonovul, yasovul, sidiq** so'zida ham shu hol kuzatiladi.

Test topshirig'ini berishda yasalish ning bu turlariga ishora bo'lishi lozim. Aks holda savol noaniq bo'lib qoladi.

Darslikda so'z yasashning qariyb uch usuli e'tirof etiladi:

a) **qo'shimcha qo'shish usuli** (affiksatsiya yoki morfologik usul);

b) **so'z qo'shish usuli** (kompozitsiya yoki sintaktik usul).

Yuqoridagilardan boshqa turli xil manbalarda bundan boshqa usul borligi ham qayd etiladi:

c) **boshqa turkumga ko'chirish usuli** (konversiya);

d) **so'zni yangi ma'noda qo'llash usuli** (semantik yoki leksik-semantik usul);

e) **tovushni o'zgartirish usuli** (fonetik usul);

g) **so'zni qisqartirish usuli** (abbreviatsiya).

So'z yasashning munozarali turi. Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova, A.Hojiyev va boshqalarning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida so'z yasashning qisqartirish (abbreviatsiya) usuli ham bor deyiladi. "E.Qilichevning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" o'quv qo'llanmasida esa bu usul keltirilmaydi. Demak, bu masala munozarali. Ma'lumki, so'z yasalganda, yangi lug'aviy ma'no vujudga kelishi lozim. Qisqartma so'zda esa bunday hol kuzatilmaydi.

Mazkur darslik va qo'llanmada qayd etilgan sintaktik-leksik usulda so'z birikmasining vaqt o'tishi bilan qo'shma so'zga aylanishi nazarda tutiladi: **tokqaychi, qashqargul, mingboshi, jo'xoripoya, yengiltabiat, kaltafahm** kabi. Ko'rinadiki, bunday so'z yasalishi so'zni so'zga qo'shish, ya'ni sintaktik usuldan farq qilmaydi. **erksevar, belbog', tomorqa, boshpana, asalari, tuyaqush, oybolta, qo'ziqorin, xushfe'l.** Demak, bu ikki usulni birlashtirib, so'zni qo'shib so'z yasash (kompozitsiya – sintaktik) usuli deyish mumkin.

Forsiy usul deganda so'z tarkibiga qo'shimcha qo'shish orqali yangi so'z yasash tushuniladi. Bunda so'z turkumini ko'p hollarda aniqlash mumkin. ko'r (fe'l) – ko'z (ot), qattiq (sifat. – qat'iy (ravish), noyon (fe'l) – sovuq (sifat), oyoq (ot) – yayov (ravish), artmoq (fe'l) – orqa (ot).

So'z turkumi o'zgadigan qo'shimcha yordamida ham kategoriya (lot. conversio – "o'zgarish") deb yuritiladi.

So'zning otga ko'chishi

1. Rang-tus, miqdor-daraja va holat bildiruvchi sifat: ko'k (osmon, nasha, dollar), achchiq-chuchuk, yosh, qari, yosh-qari (so'z yoshi bilan emas, balki sifatdagi ko'chgan).

2. To'ziya va toy marosimi: oilada boy, o'rtahol va kambag'al sanoq: uch, yetti, yigirma, qirq, to'qqiz-to'qqiz.

3. Ozaq: ichmoq, ho'l, kurash, yel, kongash, otilish, yurq, ich, ko'ch, qir (kelsin).

4. Birgalikni sezdiruvchi so'zlar: o'ynash.

5. O'zak holdagi juft va takroriy fe'l: uryinjik, urinqir, tirgiz-chaqir, yasab-tusab, supur-sidir, yugur-yugur.

6. Harakat nomlarining -ish-uv, -inish, -moq qo'shimchasini olgan sodda fe'l va ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi: saylov, ishlov, qushov, qatnov, qistov, tanlov, tintuv, maqtov, tergov, to'lov, o'quv, chanqov, qalov, qarov, to'ntarish, o'zgarish, qizigish, o'qish, o'tirish, qarash (qarmoq), muyulish/burilish, burilish ("o'zgarish" ma'nosida); yozuv-chizuv, yurish-turish, borish-kelish, bosar-tusar; ko'rolmaslik, kiraverish.

7. Aniq o'tgan zamon shaklidagi sodda, juft va takroriy fe'l: chaqirdi, chaqishdi, ko'rdi; keldi-ketdi, qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, oldi-sotdi, mindi-tushdi (bola o'yinining nomi).

8. Takroriy va juft so'zlardagi taqlid so'zi: ququ (qush), dudut (yengil mashina), popop (aslida pop-nop, tikuv mashinasi), tutu (hovuq), patoqat (matoqat), shapshap.

So'zning sifatga ko'chishi:

1. Juft va takroriy shakldagi ot: mosh-guruch, yo'l-yo'l, rang-barang, xilma-xil.

2. O'zak holdagi fe'l: daydi, qari, och, chalkash, yanglish, sutash, aralash.

3. Aniq o'tgan zamon shaklidagi juft fe'l va fe'lli birikma: otdi-qochdi (qari, kuydi-pishdi (ayol), iliguzildi (vaqt), ichakuzdi (hargoma), supraqoqdi (farzand ya'ni so'nggi farzand).

4. Takroriy shakldagi ko'plik olmoshi: manman.

So'zning ravishga ko'chishi. Ravish turkumidagi so'zlarning aksariyati boshqa turkumdan o'tgan:

1. Oldin. **es-es, qop-qop, kunda, qo'qqisdan, jo'rttaga, bexosdan, piyoda, zimdan, oyda-yilda, kechasi, kunduzi, oqshomlari.**

2. Sifatdan **tezda, yaqinda, qatorasiga, yonlamasiga.**

3. Sondan: **birdan, birga**

4. Olmoshdan:**bunda, shunda.**

Eslatma

Maktab va akademik litsey darsliklarida so'z yasashning faqat qo'shimcha qo'shish va so'zni qo'shish usuliga beriladi. Demak, o quvchi so'z yasash usuli deganda shu ikki usul bilan cheklanishi lozim. Boshqa usul so'z yasalishi emas, balki tarixiy so'z hosil bo'lish jarayoni sifatida qaralishi kerak. Shuning uchun so z yasash va so'zning tarixiy shakllanishini farqlash lozim. Biz ham quyida ikki usul **qo'shimcha qo'shib so'z yasash** va **so'zni qo'shib so'z yasash** bilan cheklanamiz

So'z yasash usuli. Qo'shimcha qo'shib so'z yasash. Bu usul bilan so'z yasash 12 ta so'z turkumining 4 tasigagina xos. Ular:

1. Ot. 3. Fe'l.
2. Sifat. 4. Ravish.

Faqat mana shu to'rtta so'z turkumida so'z yasovchi qo'shimcha mavjud. Son, olmosh, taqlid, undov va modal so'z yasalmasa-da, xuddi shu usul bilan ot, sifat, fe'l va ravish yasashda ishtirok etadi.

Qo'shimcha qo shilayotgan so'z asos, hosil bo lgan so'z yasalma deyiladi.

Yasama so'z tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha bir dan ortiq bo'lishi ham mumkin. So'zning yasamal'gan belgilashda eng so'nggi yasa ish hisobga olinadi. Masalan, **terimchilik, suvoqchilik, bichiqchilik, to'qimachilik** so'zi **ter, suva, bich, to'qi** fe'lidan **terim, suvoq, bichiq, to'qima** otidan ham emas, balki **terimchi, suvoqchi, bichiqchi, to'qimachi** so'zidan yasalgan.

So'zda so'z yasovchi qo shimcha bir dan ortiq bo'lishi mumkin: **dard-mand-lik, darmon-siz-lan-moq, til-shunos-lik, tarjima-shunos-lik, osh-paz-lik, tekis-la-gich, ba-davlat-lik, be-ma'ni-garchilik, bos-qin-chi, vafo-dor-lik, no-tin-ch-lik, be-o'xsha(o)-v-lik.**

Qo'shimcha qo shib so z yasashga faqat so'z yasovchi qo'shimcha emas, qo'shimchasimon (ya'ni qo'shimchalashgan so'z, affiksoid) ham ishtirok etadi. **-aro: xalqaro, davlatlararo; -baxsh: orombaxsh, hayolbaxsh, shifobaxsh; -noma: taklifnoma, tavsifnoma, yilnoma; -xona: darsxona, kutubxona, mehmonxona; xush-: xushmanzara, xushfe'l, xushbichim.**

O'zak va undan yasalgan so'z o'zakdosh so'z deyiladi. Masalan, gulla, gulchi, guldon, guldor kabi. Turli grammatik qo shimcha olgan bir so'z

ko'rinishlari o'zaktdosh sanalmaydi: **kitob, kitobning, kitobni, kitobdan, kitobda** kabi.

So'z yasovchi qo'shimcha umumiy va unumsiz bo'ladi. Umumiy yasovchi – bugungi kunda ham ko'plab so'z yasayotgan qo'shimchalar: **-chi, -dosh, -kor** kabi.

Unumsiz qo'shimcha til tarixida so'z yasagan va bugungi kunda yasamayotgan qo'shimchalar: **-voy, -archilik** kabi.

So'zni qo'shib so'z yasash. Ikki mustaqil so'zning birikib yasalishidan qo'shma, juft va takroriy so'z hosil bo'ladi.

Qo'shma so'z. **sadarayhon, sotib oldi, tuyaqush, soddadil, biroz, bir nafas, birpas**

Juft so'z: **qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-tiziq, bola-chaqa, katta-kichik.**

Eslatma

*Juft so'z yangi lug'aviy ma'no anglatsa, yasama so'z hisoblanadi: **tordi-keltdi** (aloqa), **issiq-sovuq** (tanish), **quyuq-suyuq** (ovqat). Masalan: **chol-kampir** so'zining ma'nosi **chol** va **kampir**, **aka-uka** so'zining ma'nosi **aka** va **uka**, **asta-sekin** so'zining ma'nosi **asta** va **sekin** so'zining alohida-alohida atash ma'nosidan farqlanmaydi. Demak, bular yasama so'z emas.*

Takroriy so'z: **ququ** (qushni), **dudut** (yengil mashina), **popop** (asli, pop-pop, likuv mashinasi), **tutu** (tovuq), **patpat** (mototsikl), **shapshap, es-es, ko'z-ko'z, qop-qop.**

Eslatma

*Barcha takroriy so'z yasama emas. **tez-tez, tog'-tog', katta-katta** kabi. Masalan: **tez-tez** so'zining lug'aviy ma'nosi **tez** so'zining lug'aviy ma'nosidan farqlanmaydi. Bundan so'zning takror lug'aviy ma'no emas, grammatik ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi. Lekin **yo'l-yo'l, yor-yor, izma-iz** kabi takroriy so'z yangi lug'aviy ma'no hosil qiladi. Masalan, **yo'l** so'zining lug'aviy ma'nosi **yo'l-yo'l** so'zining lug'aviy ma'nosidan tubdan farq qiladi.*

Qo'shma, juft, takroriy so'zning hosil bo'lishi kompozitsiya usulidadir, lekin undan so'z yasovchi qo'shimcha qo'shib yangi so'z yasalsa, qo'shimcha qo'shish usuli ham yuzaga chiqadi: **nom-nishonsiz, don-daraksiz, orzu-havasli, og'a-inigarchilik, pirpirak, pirpiramoq, po'sht-po'shtlamoq, sarson-sargardonlik, son-sanoqsiz, uy-joyli,**

gijgijlamoq, hayhaylamoq, qarindosh-urug'chilik, haybarakallachi, vaqtichog'lik, boshpanasiz kabi. Demak, bir so'zda ikki usul ham voqelanishi mumkin.

Mustahkamlash uchun savollar

1.So'z yasash nima? 2. Yasaluvchi turkumlar qaysilar? 3.Yasalmaydigan turkum qaysilar? 4.Tarixiy va zamonaviy yasalishni farqlab tushuntiring. 5.So'z yasashning aniq usullari qaysilar? 6.Qo'shimcha qo'shib so'z yasash nima? 7.So'z qo'shib so'z yasash nima? 8.So'z yasashning munozarali usuli qaysilar? 9.Yasama bo'lmagan fakriy so'zga misol keltiring. 10.Yasama bo'lmagan juft so'zga misol keltiring.

Topshiriq

1. Lug'at yordamida [taqlid so'z + yasovchi qo'shimcha] qolipli so'zdan 10-15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Taqlid qaysi so'z turkumi yasalishiga asos bo'lishini aniqlang.

*Namuna: **shilp+ildoq** - taqlid so'zdan ot yasalgan, **qurr+os** – taqlid so'zdan sifat yasalgan, **taq+illa** – taqlid so'zdan fe'l yasalgan.*

2. Lug'atdan [ot + yasovchi qo'shimcha] qolip hosilasi bo'lgan so'zdan 10-15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Otdan qaysi so'z turkumi yasalishini aniqlang va fikringizni bayon qiling.

*Namuna: **ish+chi** - otdan ot yasalgan; **kuch+li** – otdan sifat yasalgan; **kuch+ay** – otdan fe'l yasalgan. ..*

3. Lug'atdan [sifat + yasovchi qo'shimcha] qolip hosilasi bo'lgan so'zdan 10-15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Sifatning qaysi so'z turkumini yasash uchun asos bo'lishini aniqlang va fikringizni namunadagidek bayon eting.

*Namuna: **yaxshi+lik** - sifatdan ot yasalgan; **yashirin+cha** – sifatdan ravish yasalgan; **no+muvofiq** – sifatdan sifat yasalgan; **sariq+ay (sarg'ay)** – sifatdan fe'l yasalgan. ..*

4. Lug'atdan [fe'l + yasovchi qo'shimcha] qolip hosilasi bo'lgan so'zdan 10-15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Fe'lning qaysi so'z turkumini yasash uchun asos bo'lishini aniqlang va fikringizni namunadagidek bayon eting.

*Namuna: **qir+g'ich** - fe'ldan ot yasalgan, **yugurgan+cha** – fe'ldan ravish yasalgan; **maqtan+choq** – fe'ldan sifat yasalgan.*

5. Lug'atdan yasalish asosi tuzilishiga ko'ra juft so'z bo'lgan yasama topib daftaringizga ko'chiring. Imloviga e'tibor qiling.

*Namuna: **sihat+salomat+lik** - juft sifatdan ot yasalgan, **baxt+saodat+li** - juft otdan sifat yasalgan.*

5. Lug'atdan yasalish asosi tuzilishiga ko'ra takroriy so'z bo'lgan yasalmani topib daftaringizga ko'chiring. Yozilishiga diqqat qiling.

Namuna: **ko'zko'z+la+moq** *- takroriy otdan fe'l yasalgan,* **sharshar+a** *- takroriy to'qlki so'zdan ot yasalgan.*

7. Lug'atdan yasalish asosi qo'shma so'z bo'lgan yasalmani topib daftaringizga ko'chiring. Yozilishiga diqqat qiling.

Namuna: **asalari+chi+lik** *- qo'shma otdan ot yasalgan,* **nonko'r+lik** *- qo'shma sifatdan ot yasalgan*

17- DARS
GRAMMATIKA HAQIDA TUSHUNCHA

Grammatika haqida. **Grammatika** atamasi yunoncha **grammatike** so'zidan olingan bo'lib, harf o'qish va yozish san'ati degan ma'noni bildiradi. **Grammatika** ko'plab tilshunoslik atamasi kabi ikki ma'noli. Bir ma'nosida tilning grammatik qurilishi tushunilsa, ikkinchi ma'nosida tilshunoslikning shu grammatik qurilishni o'rganuvchi sohasi anglashiladi. Grammatika tilshunoslik sohasi sifatida so'z turkumi, grammatik ma'no, shakl yasovchi qo'shimcha, so'z birikmasi va gap kabi masalani o'rganadi.

Tillar o'zaro grammatik xususiyatiga ko'ra farqlanadi. Masalan, o'zbek tilida kesim gap markazi sifatida boshqa barcha bo'laklarni o'z atrofida uyushtiradi. Rus tilida ega va kesim bilan gap markazi hisoblanadi. O'zbek tilida ega birinchi va ikkinchi shaxsda tushirib qoldiriladi. Rus, ingliz, nemis va boshqa ayrim tilda bunday emas. O'zbek tilida sifatlovchi sifatlanmishdan oldin keladi: **qizil gul, maktab bog'i** kabi. Tojik tilida buning aksi bo'ladi: **guli surx, bogi maktab** kabi.

Til hamisha taraqqiyotda. Bu, asosan, tilning leksikasida ko'proq ko'zga tashlanadi. Ijtimoiy hayotning o'zgarishi leksikada katta o'zgarish yasaydi. Yangi so'zning vujudga kelishi, so'zning o'zlashishi, eski so'zlarning chiqib ketishi kabilar buning misoli. Tilning fonetik va grammatik sohasiga ijtimoiy o'zgarish ta'sir qilmaydi, unda faqat vaqt o'z izini qoldiradi. Chunki yaqin yillarda tubdan o'zgarishga uchragan ijtimoiy hayotning ta'siri natijasida, masalan, o'zbek tilining morfologik xususiyati, sintaktik qurilishida o'zgarish kuzatilmagani buning yorqin dalili. Lekin asrlar davomida bunday o'zgarish yuz berib turadi. Masalan, eski o'zbek tilida **-gu** affiksi yordami bilan yasalgan sifatdoshga **-m-** ning qo'shimchasi qo'shilib, ommiq kesim ekanligini ko'rsatgan: **Men ko'rgumi** shaklida. Bu hozirgi o'zbek tilida kuzatilmaydi. **Ul, alar, andin, anda, ko'zun ko'rub** (ko'zi bilan ko'rib) kabi qator so'z –

fikrimiz dalil'. Yoki eski o'zbek tilida **Bu sening, Bu mening** ko'rinishidagi sintaktik qurilma mavjud bo'lgan. Uning hozirgi kundagi **Bu seniki, Bu meniki** ko'rinishiga ega.

Grammatikaning tarkibiy qismi. Grammatika deganda tor ma'noda morfologiya va sintaksis birligi, keng ma'noda til qurilishi tushuniladi. **Morfologiya**da so'zning grammatik shakllanishi, bun: hosil qiluvchi shakl yasovchi qo'shimcha va yordamchi so'z - ko'makchi fel, to'liqsiz fe'l, so'z turkumlari o'rganilsa, **sintaksis**da so'z birikmasi va gap qurilishi tekshiriladi. Demak, tor ma'noda **grammatika** - so'zning shakl yasalishi asosida o'zgarishi (morfologiya) va erkin bog'lanishi haqidagi (sintaksis) bo'lim.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Grammatika nima? 2.Grammatikaning o'rganish obyekti nima? 3.Keng ma'noda grammatika nimani anglatadi? 4. Tor ma'noda grammatika deganda nimani tushunasiz? 5. Grammatikadagi o'zgarish yuz beradimi? 6. Grammatikaning tarkibiy qismi qaysilar? 7. Morfologiya nimani o'rganadi?8. Sintaksis nimani o'rganadi?

MORFOLOGIYA
SO'Z TURKUMI

Morfologiya. Morfologiya – grammatikaning tarkibiy qismi. U yunoncha **morphe** va **logos** so'zidan olingan bo'lib, «shakl haqidagi ta'limot» ma'nosini beradi.

Morfologiyada so'z turkumi, unga xos grammatik kategoriya va grammatik shakl, bu shaklni hosil qilish yo'li va vositasi o'rganiladi. Morfologiyaning obyekti, asosan, so'zning shakl yasalishi masalasi. So'zning shakl yasovchi qo'shimcha va nomustaqil so'zni o'rni shakl yasalishi, o'zgarishi deyiladi. Masalan, **kitob, kitobning, kitobni, kitobga, kitobda, kitobdan, kitob uchun, kitob bilan** so'zlari **kitob** so'zining kelishik qo'shimchasi va ko'makchi asosidagi o'zgarishidir.

Eslatma

Yaqin ma'noli shakl yasovchi qo'shimcha yoki mazmuniy grammatik kategoriya deyiladi. Masalan, yaqin ma'noli bo'lgan 6 ta kelishik shakli kelishik kategoriyasi, 3 ta nisbat shakli nisbat kategoriyasi deyiladi. Ot turkumidagi egalik, son, sifatdagi daraja, fe'ldagi nisbat, inkorlik-bo'lishsizlik, mayl, zamon, shaxs-son shunday kategoriya.

So'z turkumi tasnifi. So'z quyidagi belgi asosida tasnif qilinadi:

1) **so'zning ma'noviy xususiyati;**

2) **so'zning morfologik xususiyati (grammatik shakllari);**

3) **so'zning yasalish xususiyati.**

So'zni tasniflash uchun avvalo har birining atash ma'nosini emas, balki umumiy ma'nosini hisobga olish kerak. Masalan, ot predmet, sifat predmet belgisi, ravish harakat belgisi, son aniq miqdor, fe'l ish-harakat va holat ma'nosiga ega.

So'z turkumi. O'zbek tilida 12 ta so'z turkumi bo'lib, u uch guruhga bo'linadi:

1. Mustaqil so'z turkumi: **ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish**

2. Yordamchi so'z turkum : **ko'makchi, bog'lovchi, yuklama**

3. Alohida olingan so'z: **modal, undov, taqlid**

Mustaqil so'z olamdagi **narsa, hodisa, belgi, miqdor, harakat, holat** kabilni atraydi, ya'ni **mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lib,** so'roq oladi. Mustaqil so'z turkumi orasida faqat olmosh predmet-hodisa, belgi va miqdorni bildira olmaydi, balki unga ishora qiladi.

Eslatma

Ot narsaning, sifat belgining, son miqdorning atamasi bildirgani va olmosh uni almashtirgani uchun bu to'rt turkum ism atamasi bilan ham yuritiladi.

Yordamchi so'z gap bo'lagi va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o'zaro bog'laydi yoki ularga qandaydir qo'shimcha ma'no yuklaydi. Lug'aviy ma'noga ega emas, so'roqqa javob bo'lmaydi va yakka holda gap bo'lagi bo'lib kelmaydi.

Alohida so'z nisbiy mustaqil lug'aviy ma'noga ega. Ular gohо so'roqqo javob bo'lsa ham, o'zining maxsus so'rog'iga ega emas. Gapda qandaydir sintaktik vazifani bajaradi. Lekin har biri o'ziga xos umumiy xususiyati bilan alohida-alohida turkumni tashkil etadi.

Mustaqil so'zning qaysi turkumga kirishini aniqlash so'roq berish asosida bo'ladi. Har bir turkumning o'z so'roq tizimi bor. Ammo birdan ortiq turkumga xos umumiy so'roq ham mavjud. Masalan, **qanday** so'rog'i sifat, ravish va otga, **nima** so'rog'i ot, olmosh, taqlid harakat nomiga ham xos. Ot esa sifat va ravish vazifasida kelganda uning so'rog'iga javob bo'ladi: **yog'och qoshiq – qanday qoshiq?, takror aytmoq – qay tarzda aytmoq?**

Sifatning so'rog'iga sifat o'rnida qo'llanuvchi olmosh fe'lning sifatdosh shakli, sifat vazifasida kelgan ot, taqlid va modal ham javob bo'ladi. Sifat ottashib, olmoshning so'rog'ini olishi mumkin.

Demak, mustaqil so'z turkumiga xos so'roqqa olish bular birga, bindan ortiq turkumning umumiy so'rog'i borligini ham esda tutish lozim.

So'zning so'roqqa javob bo'lolmasligi uning sof yordamchi yoki yordamchi vazifasidagi so'z ekanligini ko'rsatadi.

So'z turkumining morfologik belgisi – uning qanday grammatik qo'shimchalarni qabul qila olishi. Masalan, ot turkumi -lik va ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchasini, sifat va ravish darajalarini, fe'l nisbat, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi qo'shimchasini oladi.

So'z turkumining yasalish bilan bog'liq belgisi – har bir yasaluvchi turkumning o'ziga xos yasovchi qo'shimchasi borligi. Masalan, -li sifat, -chi ot, -la fe'l, -ona ravish yasovchi. Olmosh va sonda yasovchi qo'shimcha yo'q.

So'zning ma'noviy tasnifi. Bunda so'z quyidagi guruhga ajraladi:

a) **mustaqil lug'aviy** ma'noli so'z (fe'l, ot, sifat, son, ravish);

b) **nomustaqil lug'aviy ma'noli so'z** (olmosh, undov, modal, taqlid);

v) lug'aviy ma'nosiz so'z (ko'makchi, bog'lovchi, yuklama).

Olmosh anglatadigan ma'no – u almashib qo'yishga qilayotgan so'zning ma'nosi. Masalan, ot o'rnida qo'llangan olmosh uning, sifat o'rnida qo'llangan olmosh esa sifatning ma'nosiga ishora qiladi: **mustaqil** holda ma'no anglatmaydi. **Salim keldi. U ishlaydi** gaplarida u olmoshi **Salim** otini, **Gul – qizil. Gul – qanday?** gapining ikkinchisidagi **qanday** olmoshi oldingi gapdagi **qizil** sifatini almashtirgan.

Undov, modal, taqlid so'zning lug'aviy ma'nosi g'oyatda oz. Ular hatto bir butun gap vazifasida ham kela oladi. Bu undov va modalning lug'aviy ma'nosiz so'zdan farqini ko'rsatadi. Biroq lug'aviy ma'nosi matnda anglashiladigan. Masalan, **po'sht-po'sht** so'zining nimani haydash uchun qo'llanayotganligi matnda ma'lum bo'ladi. Yoki **Uyga bor. –Mayli**, gapida **mayli** so'z-gapi **boraman** so'zi anglatgan lug'aviy ma'noga teng mutlaq ma'noga ega. Biroq bu ma'no mustaqil emas.

Ko'makchi, bog'lovchi, yuklama lug'aviy ma'no ifodalamaydi.

So'zning morfologik tasnifi. Bu tasnifga binoan, so'z, aytilgan dek, ikki guruhga ajraladi:

a) o'zgaruvchi so'z,

b) o'zgarmas so'z.

O'zgaruvchi so'z lug'aviy shaklni qabul qila oladi. O'zgarmas so'z esa bunday xususiyatga ega emas. Bu tasnifda so'zning o'rni quyidagicha:

So'z	
O'zgaruvchi	**O'zgarmas**
Fe'l	Ko'makchi
Ot	Bog'lovchi
Sifat	Yuklama
Ravish	Taqlid
Son	Undov
Olmosh	Modal

O'zgaruvchi so'z uchun lug'aviy shakl mavjud. Masalan, **otda** birlik, ko'plik, kichraytirish-erkalash shakli, **fe'lda** nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi qo'shimchasi, ko'makchi fe'l (harakat tarzi), **sifat** va **ravishda** daraja.

O'zgarmas so'z lug'aviy shaklga ega emas.

So'zning sintaktik tasnifi. So'zning sintaktik tasnifida, asosan, uning so'z birikmasi hosil qila olish, gap bo'lagi bo'lib kela olish-olmaslik xususiyati o'z aksini topadi.

1. Faqat gap bo'lishga xoslangan so'z: **undov, modal**

2. Gap bo'lagi bo'lishga xoslangan so'z: **fe'l, ot, sifat, son, ravish, taqlid, olmosh**

3. So'z va gapni bog'lashga, ularga qo'shimcha ma'no berishga xoslangan so'z: **ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.**

Undov va **modal** boshqa so'z bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi, o'zi mustaqil gap, ya'ni so'z-gap bo'lib kelish qobiliyatiga ega. Yordamchi so'z gapda alohida bo'lak bo'lib kela olmaydi, balki so'zni bog'lash vazifasini bajaradi. Mustaqil so'z esa gap bo'lagi bo'lib kela oladi.

So'zning yasalishga ko'ra tasnifi. Ot, sifat, fe'l, ravish yasalish lug'iga ega. Boshqa turkum yasalmaydi.

So'zning ma'noviy, morfologik, sintaktik, yasalish belgisi quyidagi jadvalda berilgan:

№	So'z turkumi	Ma'noviy belgisi	Morfologik belgisi	Sintaktik belgisi	Yasalish belgisi
1	Fe'l	Harakat va holat ifodalaydi	Nisbat, harakat nomi, zamon, mayl, harakat tarzi bo'lishi, bo'lishsizlik	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasalish

2.	Ot	Shaxs, predmet, o'rin ifodalaydi	Son kategoriyasiga ega	Gap bo'lagi bo'la kelad	Yasalish
3.	Sifat	Predmet belgisini ifodalaydi	Daraja	Gap bo'lagi bo'la kelad	Yasalish
4	Son	Miqdor ifodalaydi	Turlanish, daraja, shaxs, jinsga ega bo'lish shakli	Gap bo'lagi bo'la kelad	Yasalmaydi
5	Ravish	Harakat belgisini ifodalaydi	Lug'aviy shakli yo'q	Gap bo'lagi bo'la kelad	Yasalish
6	Taqlid	Tovushiy va ko'rinishga taqlid ifodalaydi	Lug'aviy shakli yo'q	Gap bo'lagi bo'la kelad	Yasalmaydi
7	Olmosh	Barcha mustaqil so'z turkumi ma'nosini ifodalaydi	Barcha mustaqil so'z turkumi belgisi-shakllariga ega	Gap bo'lagi bo'la kelad	Yasalmaydi
8	Ko'makchi	Lug'aviy ma'noga ega emas	Lug'aviy shakli yo'q	So'zni so'zga bog'lash vazifasini bajaradi	Yasalmaydi
9	Bog'lovchi	Lug'aviy ma'noga ega emas	Lug'aviy shakli yo'q	So'zni so'zga, gapni gapga bog'lash vazifasini bajaradi	Yasalmaydi
10	Yuklama	Lug'aviy ma'noga ega emas	Lug'aviy shakli yo'q	Gap bo'lagi sanalmaydi	Yasalmaydi
11	Modal	Munosabatni anglatadi	Lug'aviy shakli yo'q	So'z-gap bo'lish, gap bo'laklari bilan bog'lana olmaydi	Yasalmaydi
12	Undov	Hissiyotni ifodalaydi	Lug'aviy shakli yo'q	So'z-gap bo'lish, gap bo'laklari bilan bog'lana olmaydi	Yasalmaydi

Sifat, son, ravish, shu uch so'z turkumi o'rnida qo'llanuvchi olmosh, fe'lning sifatdosh shakli, taqlid, undov va modal (ma'noli) otlashish xususiyatiga ega. Chunki ular o zi bog'langan otni tushirib, unnoq grammatik shakli va sintaktik xususiyatiga ega bo'la oladi

Eslatma

Ot vazifasidagi olmosh va fe'lning harakat nomi shakli otlashmaydi. Ular ot vazifasini bajaruvchi so'z hisoblanadi. Demak, otlashish bilan ot vazifasini bajarishini farqlash kerak.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Morfologiya so'zining ma'nosi nima? 2. So'z turkumi qanday tasniflanadi? 3. So'zning semantik tasnifini aytang. 4. So'zning morfologik tasnifi

aytilg. 5 So'zning sintaktik lasnifi tasnifini aytib. 6 So'zning yasalish bilan bog'liq tasnifini bayon qiling. 7 Mustaqil so'zning xususiyatlari haqida gapiring. 8 Yordamchi so'z qaysilar? 9 Alohida olingan so'zni tavsiflang. 10 So'z turkumining ko'chishini bayon qiling.

Topshiriq

Barakalla o'g'lim, bu hikoyatni eshit.

Hind dengizida bir savdogar bor edi. U savdo-sotiq ishlarida juda mohir edi. Savdogarning omadiga savdo mayasi o'mashib olib, suvga g'arq bo'lish xavfiga ham kolmasdi. Bir mamlakatdo o'n kun turmas, savdosi tugagach, yana suv sari yo'l olar edi. U dengizni bor xo'jalaridan xoli etib o'ynab, yilni shu yangiliq safar qildi. Savdogar Makka a'rofini anchor nechta bor aylanib o'tgan bo'lsa-da, uning yoniga yolg'iz o'z karvoni etib olmay qaytardi. Kunlar unga hayot ham bayram kunlar, tinch oylar bolar, karvoni gul-lab-yashnagani tomon borishga yo'l qo'ymas edi.

Bir kun dengizda bo'ron ko'tarildi. Savdogar bo'lgan kema gon osmonga sapchir, yoki pastga kulab ketar edi. Savdogar savdo ishlaridan g'am holiyasidek uning kemasi ham dengizda g'arq bo'ldi. Dengizda suzish keyni hoj sari yo'l bermadi. Oxir-oqibatda u ochlik bo'qinqiri yem bo'ldi.

Chol hikoyani tugatib, "Alhamg" - deb qo'ydi.

1. Gapdagi so'zlarni uch guruhga ajrating:

a) gap bo'lagi vazifasidagi so'z.

b) gap bo'lagi vazifasida bo'lmagan so'z.

v) faqat gap bo'lib kelayotgan so'z.

2. Lug'aviy ma'no ifodalaydigan har bir so'zning xususiyatini quyidagi tartibda bering.

a) ma'noviy xususiyati.

b) morfologik xususiyati.

v) sintaktik xususiyati.

g) yasalish xususiyati.

d) tuzilish xususiyati.

3. Lug'aviy ma'no ifodalamaydigan so'zni quyidagi tartibda guruhlang.

a) so'zning lug'aviy ma'nosini bir oz o'zgartirayotgan so'z.

b) yangi lug'aviy ma'no hosil qilayotgan so'z.

v) so'z yoki gapni bog'layotgan so'z.

18- DARS
BIR TURKUMDAN BOSHQASIGA SO'Z KO'CHISHI

So'zni turkumga ajratishdagi qiyinchilik. So'zni turkumga ajratishning yuqoridagi tortta asosini bilish o'zbek tilidagi istalgan so'zni biror turkumga kiritish uchun yetarli emas. Buni murakkablashtiradigan qator holat mavjud.

Birinchidan, omonim shaklli so'z birdan ortiq turkumga mansub bo'lishi mumkin. Masalan:

1. Endi nima qilsam ekan, – deya Otabek o'z-o'zidan so'radi (o'z-o'zidan – o'lmoshiq).

2. Qancha o'z-o'zidan ravishga qarab kelsa (o'z-o'zidan – ravish).

3. O'z-o'zidan mamlakat taqdiri hammani qiziqtiradi (o'z-o'zidan – modal so'z).

Kasal, issiq, sovuq, salqin, nam, ko'k kabi so'z ham sifat, ham ot hisoblanadi: sifat: **issiq non, sovuq havo, salqin joy, nam iqlim, ko'k choy;** ot: **issiq ta'sir qilgan, sovuq urgan, salqin tushdi, nam tushdi, ko'k yuzini bulut qopladi.** Ular shakldosh so'zlardir.

Ikkinchidan, so'z mavjud bo'lib ma'nosi yoki ma'nosidan biri bilan bir turkumdan ikkinchisiga ko'chishi mumkin. Masalan, yo'l so'zi akoniy shaklda sifatga o'tadi. To'liqsiz fe'l **esa** zidlov bog'lovchisi guruhiga ko'chib o'tgan. Ko'makchi va modal so'zning katta qismi bir ma'nosi bilan shu turkumga ko'chgan so'zdan tashkil topgan.

Uchinchidan, so'z turkumi bir-biriga vazifasini bajarib turishi mumkin. Masalan, ot **temir darvoza, cho'yan pechka, yog'och qoshiq, oltin kuz** kabi birikmasida sifat, **qon yig'lamoq, takror aytmoq, dahshat tayyorlanmoq** kabi birikmasida ravish vazifasini bajaradi.

Bir soni **faqat** yuklamasi, **goh-goh** bog'lovchisi **juda** ravish o'rnida qo'llanishi, ya'ni uning vazifasini bajarishi mumkin. **Bilan** ko'makchisi, **-u, -da** yuklamasi, **va** bog'lovchisi vazifasini bajaradi.

To'rtinchidan, so'z nutq jarayonida o'z vazifasini bajara turib, vaqtincha yana bir so'z turkumi vazifasini ham zimmasiga olishi mumkin. Bu o'tishishdir. O'tlashishning 4 ta muhim belgisi bor:

1. O'tlashgan so'z bog'langan ot tushib qolgan bo'ladi: **Yaxshi** (odam) **ot** – **yaxshi** (ot), **yomon** (odam) – **bo'rini.**

2. O'tlashgan so'z o'zining shakl yasovchi qo'shimchasini oladi: **Yaxshidan** adashma, **yomonga** yondashma.

3. O'zining so'roq ga javob bo'lishi mumkin. **Intilganga** (kimga?) tole yor.

4. O'zining sintaktik vazifasini bajaraveri. Shakarning **o'zi** shirin.

Ma'lum bir turkumga mansub so'zning o'tish ma'nosi kuchsizlanib, boshqa turkumga xos ma'noviy va sintaktik belgiga ega bo'lishi so'z turkumining

ko'chiqindir. O'zbek tilida boshqa turkumga ko'chgan yoki ko'chishga shay turgan so'z ta av bo'lib, bu so'zning qaysi turkumga kirishini aniqlash ba'zida murakkablik tug'diradi. Shuning uchun:

a) **vaqtincha boshqa turkum** vazifasini bajarish;

b) **mutlaqo boshqa turkumga** ko'chish

farqlanadi. Nutqiy ko'chishda nutqiy ko'chma ma'no ifodalanadi. Masalan, **Birni ko'rib fikr qil, birni ko'rib shukur qil** gapida son turkumiga mansub bir so'z vaqtincha o'l turkumi vazifasida kelmoqda va bu ko'chish, nutqiy hodisa.

Mutlaq ko'chishda so'z bir turkumdan boshqa turkumga butunlay o'tib ketadi. Butunlay ko'chish deyar. barcha mustaqil so'z qatorida hatto mustaqil va yordamchi so'z sirasida ham kuzatiladi. Misollar.

1. OTga o'tgan

a) sifat: yigit. qiz, o'g'il, qari. er. xotin, ko'r. issiq-sovuq (issiq-sovuq idan xabar olmoq); **achchiq-chuchuk**, yosh, qari, yoshu qari, ko'k (osmon, rang, dalan); (sayoh so'z ham asl da sifatdan ko'chgan);

b) fe'l: yel, shish. yuq. ich, ko'ch. qir. chaqirdi. cho'chidi. ko'rdi, **keldi-ketdi**, qo'ydi-chiqdi **oldi-berdi**, o'da-soldi (**oldi-berdi** (bahsni o'yinning nomi); **bordi-keldi, keldi-ketdi, oldi-berdi, ur-yiqit, ur-sur**, baqir-chaqir, yasan-tusan, supur-sidir, yuqur-yugur, **oldi-qochdi** (gap). **kuydi-pishdi** (ayol) **tilguzildi** (yaq) **ichakuzdi** (hangomalar), supsaqoqdi (farzand, ya'ni so'nggi farzand) kabi sodda, qo'shma, juft va takroriy fe'l.

b) fe'lning harakat nomi shakli: **kengash, kurash** o'qish, yozish, o'tmish, qilmish, **qidiruv**, o'ynash, saylov, ishlov, qurshov, qatnov, qiston, tanlov, **tintuv, maqtov**, tergov, to'lov, o'quv, chanqov, qalov, qarov, to'ntarish, o'zgarish, qiziqish, o'qish, o tirish, qarash (esdusi), muyulish/burilish, **burilish** (o'zgarishma nosoda) yozuv-chizuv, yurish-turish, borish-kelish, **bosar-tusar, ko'rolmaslik, kiraverish**

v) fe'lning sifatdosh shakli: **o'qituvchi, bog'lovchi, kuzatuvchi**;

g) son: uch, yetti, yigirma, qirq, **to'qqiz-to'qqiz**.

d) taqlid: **ququ** (qush), dudu (engil mashina), pepop (eski pop-pop. tikuv mashinasi), tuto (tovuq), patpat (motosikl), shapshap (mingzkushak), chaqshaq (qushning nomi)

2. SIFATga o'tgan:

a) fe'l: **daydi**, qari, och, chalkash, yanglish, tutash, aralash.

b) fe'lning sifatdosh shakli: **kelajak**, bo'lajak;

v) ot: **tilla, kumush, taxta** (*tilla uzuk, ustibolo*), **mosh-guruch, yo'l-yo'l, rang-barang, xilma-xil**

g) o'rinbosar: **mannan**).

3. **OLMOSH**ga o'tgan:

a) ot: **odam**, kishi, inson (*Zamon ko'pdi odam* (men), *hayron qolmasa iloj* (men); *dardimni eshitadigan inson* (hech kim) *topmadi*);

b) son: **bir** (*bir vaqt* (kimdir);

v) sifat: **ba'zi** (*ba'zilar* (allakimlar) *unday deydi, ba'zilar bunday*).

4. **RAVISH**ga o'tgan:

a) ko'lmng sifatdosh shakli: **qaramasdan** (ishlamyapti, o'ylamasdan (gapirdi, indamasdan, bilinar-bilinmas;

b) fe'lning ravishdosh shakli: **osha**, o'ta, ura, qayta, qo'yarda-qo'ymay, ura-sura.

v) ot: **erta**, **kecha**, **kech**, **kechqurun**, **savat-savat**, **navbatma-navbat**.

5. **YUKLAMA**ga o'tgan:

a) son: **bir**;

b) sifat: **yakka**, **yolg'iz**.

6. **MODAL**ga o'tgan:

a) ot: **haqiqat**dan, **chamasi**, **mazmuni**;

b) sifat: **yaxshi**, **so'zsiz**, **tuzuk**, **to'g'ri**, **tabiiy**.

d) olmosh: **qani**, **qalay**.

7. **BOG'LOVCHI**ga o'tgan:

a) son: **bir**;

b) ravish: **ba'zan**

b) yuklama: **ham**.

d) ko'makchi: **bilan**.

8. **KO'MAKCHI**ga o'tgan:

a) ot: **ost**, **ust**, **old**, **orqa**, **tomon**, **tag**, **tepa**, **ich**, **ora**, **qosh**, **lab**, **yoqa**, **og'iz**;

b) ko'lmng ravishdosh shakli: **qarab**, **boshlab**, **ko'ra**, **deya**, **deb**, **o'xshab**.

d) sifat: **tashqari**, **boshqa**, **bo'lak**, **o'zga**;

e) ravish: **avval**, **oldin**, **ilgari**, **keyin**, **so'ng**.

Lekin sanalganning ayrimi bugungi kunda boshqa turkumga butunlay o'tib bo'lganligi tan olinsa, ayrimi darslikda hali o'tish bosqichida ekanligi aytiladi. Masalan, mavjud grammatikalarda son turkumning tasnifi bo'yicha sonlar ekan, predmetning sanog'i (aniqligi, bildirishi, qancha, nechta, nechanchi so'roqlaridan biriga javob bo'lish, ot turkumi grammatik xossalari ekan, aloqada bo'lishi va gapda, asosan, sifatlovchi bo'lib kelishining o'ziga xos kelishik va tuslanishlari. Son turkumiga xos so'z jamlovchi son shaklida qo'yilganda javob berolmaydi.

Ayni paytda jamlovchi sonning -ov, -ala, -ovlon, -ovlab, -ovlashib shakli ajratiladi. Qayd etilgan shakldan -ovlab, -ovlashib shakli, bizningcha

jamlovchi son shakli emas, balki jamlovchi sondan yasalgan ko'plikning ravishdosh shaklidir: ikki+ov+lash+ib.

Demak, birinchi ikki shakl jamlovchi son qatori sirasidan chiqishga "tayyorlanmoqda". Asosiy shakl sifatida -ov, -ala, -ovlon ko'rsatkichlari ajratilishi mumkin. Ma'lumki, bundan —ov, -ala shakli boshqa son ma'no turidan farqlanmay, deyarli har doim egalik shakli bilan qo'llanadi. -ovlon shakli jamlovchi sonning ajtash ma'nosi bugungi kunda aniqdor emas, balki «qanchadir miqdordagi shaxs» deb qaraladi: Oltovlon o'a bo'lsa, og'zidagin oldirar. -ov, -ovlon shakli barcha son kabi ot bilan birikmaydi, gapda aniqlovchi-izohlovchi vazifasida kelmaydi. Sonning so'roq gapda javob bo'lmaydi, barcha son o'zgalar jamlovchi son ma'nosi qilmaydi. U ko'proq ega xos belgiga ega. -ala shakli esa sonlik belgisini ham o'zida birmuncha saqlab turibdi: uchala bola ham qo'shni qishloqdan ekan. Jamlovchi son shakllardagi ma'no tamoqq yali quyidagicha:

-ala -ov -ovlon

Ko'rib o'tganimizdek, bular orasida -ala shaklida sonlik belgisi birmuncha saqlangan, -ovlon shaklida otlik belgisi kuchaygan. -ov shaklida sonlik ham, otlik ham mushtarak.

Demak, aytish mumkinki, sof jamlovchi sonlarda otlashish hech qachon bo'lib bo'lmaydi. Buning sababi lingvistik jihatdan taraqqiyotida ekanligidan dalolat beradi.

GRAMMATIK MA'NO VA GRAMMATIK SHAKL

Grammatik ma'no. Grammatik ma'no – murakkab hodisa. Mustaqil va alohida olingan so'zda lug'aviy ma'no ustiga qavatlanadigan, yordamchi so'zning mohiyatini tashkil etadigan, ko'plab so'z uchun umumiy bo'lgan ma'no grammatik ma'no deyiladi. Masalan, kitob so'zining lug'aviy ma'nosi ustiga ot, turdosh ot, aniq ot, yakka ot ma'nosi qavat-qavat bo'lgan holda "Atash" ma'nosi va so'zni o'zgalash so'z sifatida bosh so'zga bog'lash uchun so'zining mohiyatini tashkil etadi.

Grammatik ma'no leksik ma'nodan bir guruh so'z uchun umumiyligi bilan farqlanadi. Chunki lug'aviy ma'no har bir so'z uchun alohida bo'ladi. Masalan, hatto bir ma'nodoshlik qatoridagi har bir so'zning lug'aviy ma'nosi farq qiladi: bashara so'zining lug'aviy ma'nosi "odam boshi old tomoni peshonadan iyakkacha bo'lgan qismining salbiy ifodasi" bo'lsa, yuz so'zining lug'aviy ma'nosi "odam boshi old tomoni peshonadan iyakkacha bo'lgan qismining betaraf ifodasi" dir. Farq "salbiy ifoda" va "betaraf ifoda". Lekin

nafaqat ma'nodosh balki narsa-predmet va shaxsni bildiruvchi so'zning barchasi uchun ot grammatik ma'noni umumiy. Grammatik ma'no birgina turkum so'zida bor. Lug'aviy ma'no esa gap bo'lagi va gap bo'la oladigan so'zda mavjud.

Grammatik ma'noning turi. Mavjudligiga ko'ra grammatik ma'no uchga bo'linadi:

a) **so'zning tabiatida** avvaldan mavjud grammatik ma'no;

b) **grammatik vosita yordamida hosil qilinadigan** grammatik ma'no;

v) **so'z birikmasi va gap tarkibida** vujudga **keladigan** grammatik ma'no.

So'zning tabiatida avvaldan mavjud grammatik ma'no. Ot turkumiga mansub **ot, aniq ot, mavhum ot, yakka ot, jamlovchi ot, ateqli ot, turdosh ot, sifat turkumida sifat, asliy sifat, nisbiy sifat,** son turkumida **son, miqdor, fe'l turkumida fe'l, o'timli fe'l, o'timsiz fe'l,** ravish turkumida **ravish, miqdor, payt, sabab** ko'makchida **ko'makchi, sof ko'makchi, ko'makchi vazifasidagi so'z** kabilar ularda avvaldan mavjud grammatik ma'no. Har bir so'z turkumida bunday ma'no bor. So'z biror turkumga xos, bu turkum ma'nosi uning bir grammatik ma'nosining nomidir.

Grammatik vosita yordamida hosil qilinadigan grammatik ma'no. Bunday ma'no mustaqil so'zda mavjud bo'lib, grammatik qo'shimcha va yordamchi so'z vositasida hosil qilinadi. Masalan, ot turkumiga oid **kitob** so'zi **egalik, kelishik** qo'shimchalari va ko'makchi yordamida vujudga keladi: **kitobchalarimizga** so'zidagi ko'plik qo'shimchasi, **kelishikdagi** qo'shimchalar birlik-egalik shakllari, qo'shilish-kelishigidagi grammatik ma'no grammatik vosita yordamida vujudga kelgan grammatik ma'no. Sifat va ravishdagi daraja so'zining semantik asosini tashkil etuvchi barcha ma'no turi, fe'lda nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, fe'lning xoslangan shakli, mayl kabilar shunday ma'no sirasiga kiradi.

So'z birikmasi va gap tarkibida vujudga keladigan grammatik ma'no. Masalan, so'z erkin birikma tarkibida boshqa so'z yoki organik so'z, gap tarkibida boshqa gap bo'lagi, umuman, kishi so'z ojizi gap bo'lagi, gap esa matn bo'lagi bo'lishi mumkin. Yuqoridagi so'z so'z va gap o'zaro hodisaviy (ko'makchi va bog'lovchi) qo'shimcha ma'no beradi (yuklama). Bu ma'no faqat gap tarkibida hosil bo'ladi. Gapdan tashqaridagi so'zda bunday grammatik ma'no bo'lmaydi.

Grammatik ma'no ifodalovchi vosita. O'zbek tilida grammatik ma'no ifodalashning quyidagi vositasi mavjud:

1. Grammatik qo'shimcha.
2. Yordamchi so'z.
3. So'z tartibi.
4. Tiniqlar.

5. Ohang

Grammatik qo'shimcha – bola grammatik ma'no ifodalashning eng keng tarqalgan turi. Ifodalaydigan grammatik ma'noning tabiatiga ko'ra u ikkiga bo'linadi: lug'aviy qo'shimcha va sintaktik qo'shimcha.

Lug'aviy qo'shimcha so'zni bog'lamaydi, balki so'zning lug'aviy ma'nosini ifodaga moslaydi. Masalan, o'zbek turkumiga mansub so'zga ular lug'aviy qo'shimchasi qo'shilib, uning lug'aviy ma'nosi u birlik yoki ko'plik ko'rinishida yuzaga chiqaradi. Fe'lda nisbat lug'aviy ma'noning harakat bajaruvchisini ko'rsatadi. Lug'aviy shakl hosil qiluvchi – so'z ma'nosini qisman o'zgartiruvchi, muayyanlashtiruvchi qo'shimcha. Masalan, kitob so'zida birlik ma'nosi nami (Bu kitob qiziqarli), ko'plik ma'nosi ham (Do'konga kitob keldi) mujassamlangan. Ana shunday kitob so'zida birlik yoki ko'plik voqelanishini ajratib beradi. Shu so'zga ular shakli qo'shilishi bilan u kitob so'zida birlik ma'nosini ko'plik ma'nosidan chegaralaydi, ya'ni lug'aviy ma'noni muayyanlashtiruvchi bo'ladi. Lekin lug'aviy shakl hosil qiluvchi, asosan, 4 yirik so'z turkumi – fe'l (nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, o'zgalovchi, sanelik va analiklik harakat tarzi shakllari), ot (son, kichraytirish-erkalash), sifat (daraja) va gonda (uning ma'no turini hosil qiluvchi) mavjud.

Sintaktik qo'shimcha (munosabat shakli) so'zni so'zga bog'laydi yoki so'zga sintaktik mavqe beradi. Kelishik organ so'zni asosli so'zga, egalik esa asosli so'zni o'zganing so'zga bog'laydi: kitabni o'qimoq, daftarning varag'i kabi. Sintaktik (munosabat) shakl hosil qiluvchi qo'shimcha so'z lug'aviy ma'nosiga ta'sir etmay, bir so'zga bog'lanishga yoki so'zga nisbatan bir sintaktik vazifa berishga xizmat qiladi. Kelishik, egalik, mayl, zamon, shaxs-son shunday grammatik vosita. Kelishik egalik qo'shimchasi so'zni bog'lasa (Salimning ukasi), mayl, zamon, shaxs-son esa gapkesim shakllanadi. o'qidim (xabar mayli, o'tgan zamon, birinchi shaxs).

O'zbek tilida shunday shakl borki, ular bir tomondan so'zning lug'aviy ma'nosiga ta'sir etadi, ikkinchi tomondan sintaktik aloqaga kiritadi. Fe'lning vazifa shakli (ravishdosh, sifatdosh) shunday ikkiyoqlama mohiyatga ega. Masalan, shoshilib gapirmoq birikmasida –ib ravishdoshi shakl shoshik so'zining lug'aviy ma'nosiga ta'sir etgani yarim urg'u ravishlik ma'nosiga yaqin ma'no bergan, shu bilan birga, bu so'zni keyingi so'zga bog'lash vazifasini ham bajargan.

Yordamchi so'z ham grammatik ma'no ifodalovchi vosita sirasida muhim o'rin tutadi. U mustaqil so'zda va gapda grammatik ma'no ifodalashning alohida turini tashkil etadi.

Ko'makchi mustaqil so'z bilan birga kelib, oldin turgan so'zni keyingi so'z bilan sintaktik aloqaga kirishadi. Bu bilan kelishikka o'xshaydi. **Biz kelajakka ishonch bilan qaraymiz** gapida ko'makchi yordamida «holat» grammatik ma'nosi yuzaga chiqib, **ishonch** so'zi **qaraymiz** so'ziga bog'lanadi. **Telefon orqali gaplashdim** gapida ko'makchining «vosita» ma'nosi yuzaga chiqib, **telefon** so'zini **gaplashdim** so'ziga bog'laydi. **Do'stlik biz uchun hamisha ilhom va kuch-quvvat manbai bo'lib kelgan** gapida yordamchi so'z vositalanish ma'nosini ifodalab, biz so'zini **bo'lib kelgan** so'ziga bog'lagan. Ko'rinadiki, grammatik ma'no va vazifa birgalikda yashaydi.

Bog'lovchi uyushiq bo'laklar, qo'shma gapning tarkibiy qismini bog'lash, ular orasida noaniq munosabatni ifodalash, zidlash, ayirish kabi grammatik ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladi: **olma va anor, o'qidi, lekin yozmadi** kabi. Ba'zan gap boshida ham keladi: **Sitora aytdi. Lekin Munira tushunmadi.**

Ko'makchining morfologik ma'no ifodalash imkoniyati uning sintaktik imkoniyatidan kengroq. Chunki ular mustaqil so'z va gapga qo'shimcha ma'no yuklashi bilan ahamiyatli. Shu sababli ko'makchi kelishik bilan qo'shilishga ehtiyoj sezadi.

Mustaqil so'z ham o'rni bilan yordamchi so'zdek grammatik ma'no ifodalaydi: **juda, eng, bag'oyat, nihoyatda, o'ta, sal, birmuncha** kabi ravish darajа ma'nosini ifodalaydi; *olmoq, bermoq, qolmoq, o'tmoq, chiqmoq, kelmoq, boshlamoq, bo'lmoq* kabi 40 dan ortiq ko'makchi lo'nda harakat ma'nosini anglatishga moslaydi, lug'aviy ma'noga grammatik ma'no qo'shadi: **o'qib chiqdi, yoza boshladi, qo'rqib ketdi** kabi.

So'z tartibi grammatik ma'no ifodalashning maxsus vositasi bo'lib, tartib o'zgarishi so'z grammatik ma'nosining o'zgarishiga olib keladi. Masalan, **Dalalar yam-yashil** birikuvi gap bo'lsa, **yam-yashil dala** birikuv – so'z birikmasi. «gap» va «so'z birikmasi» – grammatik ma'no atamasi. Grammatik ma'no doda ashda so'z tartibiga chang hamrohlik qiladi. Ya'ni yuqoridagi gap va so'z birikmasida tartib o'zgarishi bu atamaning ohangi ham o'zgarib ketgan (so'z birikmasida tugallanmagan ohang bo'lsa, gapda tugallangan ohang mavjud).

Ohang - grammatik ma'no ifodalashning fonetik vositasi. Bu vosita yordamida gapning turini, gap bo'lagini ajratish, farqlash mumkin: **Gulnora, singlim keldi. Gulnora, singlim keldi. Gulnora singlim keldi** gapining birinchisida **Gulnora** va **singlim** so'zi uyushiq bo'lak vazifasida, ikkinchi gapda **Gulnora** so'zi undalma, **singlim** so'zi ega, uchinchi **Gulnora** so'zi aniqlovchi **singlim** so'zi izohlanmish – ega vazifasida kelgan. Gapni tashkil etuvchilardagi bunday farq so'zlovchining maqsadiga muvofiq farzdagi ohang yordamida yuzaga chiqmoqda.

Grammatik vositaning tuzilish turi. Grammatik vositaning tuzilishiga ko'ra turi bu qarashda uning sintetik va analitik turlarining yangicha nomlanishiga o'xshaydi. Grammatik shakl tuzilishiga ko'ra **sodda** yoki **murakkab** bo'lishi mumkin. Sodda shakl bir grammatik ko'rsatkichdan iborat bo'ladi: **kelishak, egalik, kichraytirish, nisbat shakli.** Murakkab shakl bir nechta ko'rsatkichdan iborat bo'ladi: **uydagi, aytib_qo'ydi.**

Grammatik vositaning so'zga qo'shilish tartibi. Grammatik vositaning so'z tarkibidagi tartibi ma'lum qonuniyatga ega. Bu vosita ma'lum tartibda joylashadi: so'z yasovchi qo'shimcha+lug'aviy qo'shimcha+sintaktik qo'shimcha. Grammatik vositaning joylash shaboqi turlicha va qo'shilish o'ziga ma'lum va grammatik xususiyati bilan bog'liq: **yangi lug'aviy ma'no hosil qiluvchi vosita** birinchi, **lug'aviy ma'nega ta'sir qiluvchi vosita** ikkinchi va **lug'aviy ma'nega ta'sir qilmaydigan, lekin so'zni bog'laydigan vosita** uchinchi bo'lib qo'shiladi.

Qo'shimchaning joylashuvidagi me'yoriy holat ba'zan buziladi: **opa-lar-im - opa-m-lar, ayt-di-ng-lar – ayt-di-lar-ing** kabi. Bu kam uchraydigan hodisa.

«O'zak+so'z yasovchi+lug'aviy shakl+sintaktik shakl» qolip bir qancha xususiyatga ega. Biz quyida faqat shakl hosil qiluvchi qatorasida fikr yuritamiz.

Lug'aviy shakl hosil qiluvchining o'ziga xos tartibi:

a) oldin **kichraytirish-erkalash+son.** Kichraytirish-erkalash shaklining kam qo'llanadiganlari ko'p qo'llanadiganlardan avval keladi: **to'ychoqcha, to'yloqcha**

b) sifatda **-roq** qo'shimchasi **-ish, -imtir** qo'shimchasidan, shuningdek ravishdosh va sifatdoshga qo'shilganda ham ularni hosil qiluvchi qo'shimchalardan keyin qo'shiladi: **oqishroq, ko'kimtiroq, sevinqiraganroq, tortinibroq** kabi.

v) sonda taxmin bildiradigan **-cha** affiksi sondan ma'nosini farqlaydigan **-ta** (**-gina, -a**) unsuridan keyin keladi: **o'ntacha** kabi.

g) otroshdagi yomon bildiruvchi **-dir** (**-tir, -sir**) unsuri hamma, yuklama tabiatica bo'lib, hamma turdagi qo'shimchadan keyin qo'shiladi: **nima-lar-ni-dir...;**

d) fe'lda: o'zlikdan boshqa nisbat ko'rsatkichi orttirma nisbat qo'shimchasidan keyin qo'shiladi: **tarqa-til-di, yugur-tir-ish-di, tik-tir-ish-di.** fe'lning farz qo'shimchasi va kuchaytiruvchisi (**chayqa, bura, to'zg'i**); birlashtirlik qo'shimchasi (**urintirma, chayqatma**), zamon qo'shimchasi, shart mayli qo'shimchasi va buyruq maylining kuchaytiruvchisi (**bordi, boradi, borsa, boray, borgin/borgil**), fe'lning xoslangan shaklini hosil qiluvchi qo'shimcha (**bormoq, borgan, borib** va boshqa) oxirida qo'shiladi.

Sintaktik shaklning tartibi

a) egalik qo'shimchasi+kelishik qo'shimchasi: **bolamni, o'qiganimni;**

b) munosabat shakli: tasdiq+inkor+zamon+mayl+shaxs+son: **o'qimayapsan**

Hamma turdagi qo'shimchadan keyin qo'shimcha tipidagi yuklama qo'shiladi: **o'qimayapsanmi.** Qo'shimcha qo'shilishida istisno holat ham bor. Til hodisasining davrga ko'ra o'zgarishi, shevaviy farqi va o'zganalik xususiyati, badiiy talab bilan bog'liq bo'ladi. Misol: **Bilurlar erdi** (Qutbi) – **bilar edilar, qilmag'aylarsiz** (Bobur nomasi) – **qilmag'aysizlar, solurlar erdi quloq** – **quloq solur erdilar.**

Bunday tartib o'zgarishi o'zida nozik ma'noviy farqni aks ettiradi.

Shakllarda ortiqlik va tejam. Bir so'zda ma'nosi bir xil yoki yaqin bo'lgan qo'shimchaning takrorlanishi **qo'shimcha ortiqchaligi** deyiladi. Bu bir necha ko'rinishga ega. Masalan, bir qo'shimchaning aynan o'zi yoki ma'nodosh qo'shimcha takrorlanadi. Takrorlanayotgan bu qo'shimcha: a) zich holda (**aytmag+lig+lar**); ham; b) ajralgan holda ham bo'lishi (**ish+da+lig+lm+da**) mumkin.

Qo'shimcha ortiqligi har xil sabablarga ko'ra yuzaga kelishi mumkin. Bir qo'shimcha o'zak bilan juda ham zich bo'lishib o'zakning tarkibiga singib ketadi, bunda o'zak mustaqilligidan mahrum bo'ladi, natijada so'zga shu qo'shimchaning ma'nodoshidan biri qo'shilishi mumkin, qo'shimchalar arxeiklashib, undan keyin tildagi iste'molda bo'lgan qo'shimcha qo'shiladi: **ich+kari+ga, tash+qari+ga, na+ri+ga, be+ri+ga, bor+i+si** kabi). Takrorlanayotgan sinonim qo'shimchaning barchasi kirib bo'lsa, ular tarkibi kuchaytirish kabi uslubiy vazifani o'z zimmasiga oladi (**sizlar** aytingizlar kabi). Boshqa tildan kirgan qo'shimcha tushunarli va keng iste'molli bo'lmaganda ham unung tilimizdagi ma'nodoshi qo'llanadi (**yer+on+lar** kabi). Qo'shimcha qo'shilishi natijasidagi tovush o'zgarishi ham ma'nodosh qo'shimchaning qo'shilishiga sabab bo'ladi: **yarm+i+si, kich+kina+gina, u+n+i+si, anavi+n+i+si, qay+si+n+i+si, singl+i+si, toy+choq+cha** kabi.

Ortiqchalik aksar holda tilning rivojlanishi bilan bog'liq hodisa. Bunga o'zbek tilining akademik grammatikasida ayrim izoh berilgan.

Ot va sifat yasovchi **-lik** qo'shimchasi farqlanib, vazifasi ajralganidan keyin (masalan, -li sifat yasaydi, **-lik** ot yasaydigan bo'lgani) ular ketma-ket qo'llanadigan bo'lgan: **aqllilik, ifodalilik, bilimlilik.**

Og'zaki so'zlashuv nutqida ba'zan uchrab qoladigan **mashshoqchi, xodimchi** kabi so'zda «bajaruvchi» ma'nosi ikki marta ifodalangan: so'z ma'nosi (arab tilida **mashshoq** – mashq qiluvchi shaxs, **xodim** – xizmat qiladigan shaxs) va **-chi** qo'shimchasi orqali.

Bir xil ma'noga ikki qo'shimcha qo'shma qo'shimcha maqomini oladi: **yog'ingarchilik, namgarchilik, rasvogarchilik** kabi.

Kelishik va egalik qo'shimchasining ikki marta qo'llanilishi (kitobni uch so'mdanga o'ldi, romanning **so'zboshisi**) ham ortiqchalikning o'ziga xos ko'rinishi.

Bir qo'shimchaning o'zi takrorlanganda, ko'p hollarda u fonetik variantining qator kelishi tufayli bo'ladi (fonetik, uslubiy qulaylik): **qistalang** (-ta, -la), **shoshilinch** (-l, -n), **tiqilinch** (-l, -n) kabi.

Tejam – ortiqchalikning ziddi. Tildagi tejam b-birligini qisqartirish, tushirib qoldirish orqali keladigan vaqtni kamaytirish, oldagi ortiqchalikni bartaraf etish ehtiyojidan kelib chiqadi. **Opkeng** (olib keling), **buyam** (bu ham), **qong** (qoling) kabi hodisa bunga misol bo'ladi. Tejamning fonetik, morfologik ko'rinishi mavjud. Morfologik tejam asosida fonetik tejam yotadi. **Yirik-irik, yigit-igit, yiroq-iroq** qisqarishi fonetik tejamga misol. **Olib ber-obar, bizim-bizning, sizing-sizning** – morfologik qisqarishga misol. **Olib ber-obar, bizim-bizning, sizing-sizning** tejalishi nutqiy qisqarishdir.

Tejam o'z maqomiga ko'ra yo doimiy, yo vaqtincha bo'lishi mumkin. Masalan, joriy holish kelishigi shakli dastlab **-qaru** ko'rinishida bo'lgan, bugungi kunda u qisqarib, **-ga** shakliga kelib qolgan. Bu – barqaror tejam. **Olib ber-obar, bizim-bizning, sizing-sizning** tejalishi – vaqtincha nutqiy qisqaruv. Chunki, masalan, **sizing** so'zshakli dagi **-ing** hida **-ning** shaklida yashaydi.

Tejam nutqiy aloqani osonlashtirishga xizmat qiladi, biroq axborot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Grammatik ma'no nima? 2. Grammatik va lug'aviy ma'noning farqini nayon qiling. 3. So'zning o'zida mavjud grammatik ma'no haqida gapiring. 4. Grammatik vosita orqali ifodalanadigan ma'noni bayon qiling. 5. So'z birikmasi va gap tarkibida vujudga keladigan grammatik ma'no haqida gapiring. 6. Grammatik ma'no ifodalovchi vositalar qaysilar? 7. Qo'shimcha ortiqchaligi nima? 8. Qo'shimcha tejalishiga misol keltiring.

Topshiriq

1. Kutubxonadan Xushnidaga ikkita kitob oldim. 2. U o'qishga kolgan. 3. Aliaxon yana dars tayyorlanayotgan uyini. 4. Muhabbat bog'iga kirmadim bir bor. Suyo bir gulga qo'l urmadim bir bor. (M.Yus.) 5. Uning yuzlari quvonchdan yorishib ketdi. 6. Ko'rgim qolsa bulbuldan ham, gulidan ham. Qolar bo'lsam bir kun xor tikan ham, Agar bir zol yig'lasa chin dildan ham. Sinam yig'lar. (M.Yus.) 7. Mehnatdan oralanda stolgacha yurib bordi. 8. Mirkomil yolg'on gapirganidan uyaldi. 9. Sunnatjon hammadan nam singlisini ko'proq yaxshi ko'rardi. 10. Mahbubaning bo'yi Xurshidaqan uzunroq. 11. Onasining ko'rpachasi. Ammo sovuqda eshildi. 12. Javohirni telefonda eytib turdi.

15. Uning suyaklari mehnatda qotgan. 14. Kuch – adolatda. 15. Ravon ko'r yuzangda bir xol bo'layin, Ko'rsat ag'yoringga zavol bo'layin. Kattalar to'y qilib, rog'ora chalgan. Ko'yingda suv tashib hamroh bo'lgan. (A. Orip.)

1. Berilgan gapdagi so'zning lug'aviy va grammatik ma'nosini aniqlang.

2. So'zdagi grammatik ma'noni uch turga ajratib yozing:

a) so'zning o'zida mavjud grammatik ma'no;

b) so'zga shakl yasovchi qo'shimcha yoki yordamchi so'z tomonidan beriladigan grammatik ma'no.

d) so'zning gap tarkibida hosil bo'lgan grammatik ma'nosi.

3. Gaplardagi ajratilgan mustaqil so'zga grammatik ma'no beruvchi vositani aniqlang:

a) sintaktik qo'shimcha;

b) lug'aviy qo'shimcha;

d) yordamchi va yordamchi vazifadagi so'z;

e) so'z tartibi;

f) ohang.

4. Grammatik ma'no ifodalovchi vositani ikki guruhga ajrating:

a) so'zning lug'aviy ma'nosini bir oz o'zgartiradigan so'z va qo'shimcha;

b) so'zlarni o'zaro bog'laydigan so'z va qo'shimcha.

19- DARS
MUSTAQIL SO'Z TURKUMI. FE'L

Ma'noviy xususiyati. Harakat va holat bildiruvchi so'z fe'l deyiladi: **Bola yugurdi** (harakat). **It hurdi** (harakat). **Qarshi shahri viloyat markazida joylashgan** (holati). **Sitora uxlabdi** (holat).

Fe'l **nima qilmoq, nima bo'lmoq** so'rog'ini oladi. Ravishcosh shakli **qay tarzda** (shoshilib), **nima uchun** (shoshganidan), **nima maqsadda** (o'rgani), **qachon** (o'qigach), sifatdosh shakli **qanday, qaysi** (o'qigan bola), harakat nomi shakli **nima** (ishlash) so'rog'iga javob bo'ladi.

Lug'aviy ma'no turi. Maktab darsligida fe'lning 4 ta ichki lug'aviy ma'no guruhi ajratiladi:

1) nutqiy faoliyat: **gapirmoq, pichirlamoq, demoq, so'zlamoq, so'ramoq, yalinmoq, o'tinmoq, yolvormoq, vaysamoq, surishtirmoq, baqirmoq, o'shqirmoq, ming'irlamoq, to'ng'illamoq, aytmoq** kabi.

2) aqliy faoliyat: **o'ylamoq, fikrlamoq, xayol qilmoq, tasavvur qilmoq, hukm chiqarmoq, o'yga botmoq, ko'z oldiga keltirmoq, gavdalantirmoq, fikr qilmoq** kabi.

3) jismoniy faoliyat: **chizmoq, yozmoq, yasamoq, qurmoq, yaratmoq, bino qilmoq, asos solmoq, bo'yamoq, tozalamoq, yiqmoq, yemoq, artmoq, sayqal bermoq, o'chirmoq, nobud qilmoq, yurmoq, yugurmoq, chiqmoq, bermoq, qirqirlamoq, yelmoq, sudralmoq, sakramoq, uchmoq, o'tmoq** kabi.

4) holat: **kulmoq, uxlamoq, yig'lamoq, brjaymoq, dam olmoq, shoshmoq, rumoq, qizarmoq, nemirmoq, shishmoq, ranjimoq, xursand bo'lmoq, xandon urmoq, dahshatlanmoq, shod bo'lmoq, og'rinmoq** kabi.

2. Morfologik xususiyati. Fe'l o'ziga xos shakl yasovchiga ega:

1) lug'aviy shakl yasovchi: **nisbat, bo'lishli/bo'lishsizlik, vazifa shakli, ko'makchi fe'l, harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruvchi qo'shimcha.**

2) grafik (munosabat) shakl yasovchi: **tasdiq-inkor, zamon, shaxs-son, mayl.**

Maktab darsligida fe'lning qo'shimchalarini farqlashda izchillik yo'q. Masalan, ayrim darsliklarda **zamon, shaxs-son, mayl, bo'lishli/bo'lishsizlik** xesimlik, ya'ni munosabat shakli sifatida berilgan. Qolgan fe'l qo'shimchalari (nisbat, vazifa shakli, ko'makchi fe'l, harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruvchi qo'shimchalar) lug'aviy shakl sirasiga kiritiladi.[17] Boshqasida **zamon, shaxs-son, mayl** munosabat shakli sifatida olinib, bu shakllarga ega bo'lgan har qanday fe'l gapda kesim vazifasida keladi[18] deyiladi va **bo'lishli/bo'lishsizlik** shakl haqida hech narsa deyilmaydi. Natijada uning lug'aviy shaklini yoki munosabat shakli ekanligi noaniq bo'lib qoladi. Harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruvchi qo'shimcha (**kulimsira, oqarinqira, turtkila** kabi) ham shunday.

Demak, bu masalada aniq fikr aytilgan H.Ne'matov, A.G'ulomov, M.Ahduraimova va M.Qodirovning 7–9-sinflar uchun 2000-yilda chop etilgan "Ona tili" darsligiga tayangan ma'qul.

Eslatma

1. Yuqorida sanalgan munosabat shakli ko'proq fe'lga xos. Boshqa so'z turkumi ham kesim vazifasida kelsa, ushbu shaklga ega bo'lishi aniq. Masalan:

*Ot: **Men** – **o'qituvchiman** (hozirgi zamon, xabar mayli, tasdiq, birinchi shaxs).*

*Sifat: **Gul qizil.** (hozirgi zamon, xabar mayli, tasdiq, uchinchi shaxs).*

*Son. **Kitoblar o'nta edi.** (o'tgan zamon, xabar mayli, tasdiq, uchinchi shaxs).*

*Olmosni: **Yig'lagan** men**man**. (hozirgi zamon, xabar mayli, tasdiq, birinchi shaxs)*

*Taqlid: **Atrof g'ovur-g'uvur**. ((hozirgi zamon, xabar mayli, tasdiq, uchinchi shaxs).*

*2 Bo'lishli-bo'lishsizlik va tasdiq-inkorni farqlash kerak. Fe'l kesimdan hoshqa vazifada kelganda bo'lishli-bo'lishsizlikka ega bo'lish: **o'qigan bola – o'qimagan bola** kabi.*

Bo'lishli-bo'lishsizlik faqat fe'lga, tasdiq-inkor barcha mustaqil so'z turkumiga xos

Grammatik ma'no turi. Fe'l grammatik ma'noga ko'ra o'timli va o'timsiz fe'lga bo'linadi.

O'timli fe'l tushum kelishigidagi so'zga bog'lanadi: **o'qidi, ko'rdi, yod oldi** kabi. Bu so'z **kimni, nimani** so'rog'iga javob bo'ladi: nimani o'qidi, **kimni ko'rdi, nimani yod oldi** kabi.

O'timsiz fe'l tushum kelishigidagi so'zga bog'lanmaydi: **bordi, uxladi, ranjidi, xandon urdi** kabi. Bu so'z **kimni, nimani** so'rog'iga javob bo'lmaydi.

O'timli fe'l o'timsizga, o'timsiz fe'l o'timliga aylanishi mumkin: **o'qidi** (o'timli) – **o'qildi** (o'timsiz) **yig'ladi** (o'timsiz) – **yig'latdi** (o'timli) **yuvdi** (o'timli) – **yuvindi** (o'timsiz) kabi.

Fe'lning vazifa shakli bo'lgan sifatdosh otlashadi. Chunki u otga so'roq qo'yiladigan aniqlovchi bo'lib keladi, otning shakl yasovchisi va sintaktik vazifasini oladi: **Bilmagan** (otlashmagan, aniqlovchi) **narsani** (ot – tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **so'rab bilish kerak**: **Bilmaganni** (otlashgan, tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **so'rab bilish kerak.**

Eslatma

Otlashgan so'z otning so'z yasovchilari bosh(a) ot shakllarini oladi

Sintaktik xususiyati. Fe'l gapda quyidagi vazifada keladi:

– kesim: **U choyxona yonidan o'tdi. Ojizgina vizillagan tovush eshitildi.**

– hol: **Bola shoshilib gapirdi. Kula-kula gapirdi.**

– aniqlovchi: **O'qigan kishi o'zadi. Aytar so'zni ayt.**

– kesim: **Aytishicha, kechga qaytarmaish. Gapiga qaraganda, ko'p ish qilgan.**

Otlashganda:

– ega: **Eshitgan** (kishi) **uyaladi. Ko'rgan** (odam) **gapiradi**

– to'ldiruvchi: **Bilmagan** (narsa) **ni so'rab bilish kerak.**

– qaratqich-aniqlovchi: **Ko'rmaganning ko'rgani qursin.**

– undalma. Eshitgan (kishi) lar, aytinglar.

Lug'aviy ma'noga egalega emasligiga ko'ra fe'l turi. Bunga ko'ra fe'l ikkiga bo'linadi:

mustaqil fe'l: gapirmoq, o'zgartirmoq, semirmoq, shishmoq, ranjimoq;

nomustaqil fe'l: o'qib bo'lmoq, yozib tashlamoq, asos solmoq, qaror qilmoq.

Nomustaqil fe'l. Nomustaqil fe'l turkiy tilda lug'aviy ma'no ifodalamaydi va fe'l yoki boshqa so'z turkumi ma'nosini yangilaydi, ya'ni yangi so'z yasaydi: (**yordamchi fe'l**), bir ish-harakatni (**ko'makchi fe'l**) yoki so'zni kesim vazifasiga xoslaydi (**to'liqsiz fe'l**).

1) *yordamchi fe'l* so'z yasovchi qo'shimcha xususiyatiga ega: **sotib oldi, qaror qildi, ishqor edi.**

2) *ko'makchi fe'l* lug'aviy shakl yasovchi qo'shimcha xususiyatiga ega: **o'qib chiqdi, aytib qo'ydi, qarab qoldi.**

3) *to'liqsiz fe'l* munosabat shakli yasovchi qo'shimcha xususiyatiga ega: **o'qigan ekan, qiziq emish, o'nta edi.**

Eslatma

Yordamchi fe'l "So'z qo'shib fe'l yasash" mavzusida o'rganiladi.

Eslatma

Mustaqil fe'l ***tuslangan fe'l*** *(sof fe'l) va* ***tuslanmagan fe'l*** *ga ajraladi. Kesim vazifasidagi fe'l – tuslangan, ya'ni sof fe'l. Fe'lning nokesimlik shakli (ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi) tuslanmagan fe'l hisoblanadi.*

Mustahkamlash uchun savollar

1.Fe'lning ma'noviy xususiyati haqida gapiring. 2. Fe'lning qanday lug'aviy ma'no turi bor? 3. Nutqiy faoliyat fe'li haqida gapiring va misol keltiring. 4.Aqliy faoliyat fe'li haqida gapiring va misol keltiring. 5 Jismoniy faoliyat fe'li haqida gapiring va misol keltiring. 6 Holat fe'li haqida gapiring va misol keltiring. 7 Fe'lning morfologik xususiyati haqida gapiring va misol keltiring. 8 Grammatik ma'no turi haqida gapiring va misol keltiring. 9 O'timli fe'l haqida gapiring va misol keltiring. 10.O'timsiz fe'l haqida gapiring va misol keltiring. 11. Fe'lning sintaktik xususiyati haqida gapiring va misol keltiring. 12. Lug'aviy ma'noga egalega qarashiga ko'ra fe'l turi haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

Keyingi yillarda rivojlangan zamonaviy meditsina bo'lgan yurak-qon tomir kasalliklarining kelib chiqishida ovqatlanish rolining buzilishi sabab bo'lishi ko'rsatmoqda. Hayvonlar hayoti davomida kasallik, yoki yoqimlik ta'mini tez-tez ochi qonishga mubtar bo'ladi. Bu esa ularning immuni susayishi va mutatsiya bo'lgan kasalliklarni bevosita davolanishga sabab bo'ladi. Inson hayotida ular bunday holatlar deyarli kuzatilmaydi. Ovqat to'g'ri tanlash, ovqatlanish muammolari xususida keyingi davrda qator ilmiy izlanish olib borilmoqda. Bu haqda mutaxassislar shunday deydilar. 1. Kam yeang, uzoq umr ko'rasan. Kimki, o'zidagi ahtonona komplikatsiya yerga o'tib (parchalanishga bo'lgan harakat) ya otsa, u rodaxir. (Benjamin Franklin) 2. Ortiqcha ovqatlanishdan o'zni tiyish – organizmni uchun buyuk bezaklanish. Ammo bu - kasallikka qarshi malham emas. (Pol S. Bragg) 3. Ortiqcha ratsionlarga ega bo'lish. Har bir yangi ratsionlash uchun qisqatdan-qisqa yangi bir qadamdir. (Pol S. Bragg) 4. O'zingizni ortiqcha ovqatlanish bilan zaharlamang. Bu sizni moddalardan olish qilgan yo'qotiydi. (Pol S. Bragg) 5. Hayot – bu ovqatlanish hamdir. (Anatol Emerst) 6. Inson sondagi va qoshq bilan o'ziga qabr qaziydi. (Pol S. Bragg) 7. Oliqo no ygona yonon) hayvonning ishi. Og'ziga borganni tomoq natanning ishi. (Navoiy)

1. Gapdagi fe'lni aniqlang

2. Qaysi qatorda so'zni mustaqil holda turlanish bilmaydigan va ediolmaydigan hisoblash shakliga ega bo'lmagan so'z qo'llanmagan qatorni ko'rsating

3. Ravish fe'lni nima deb va o'lmas fe'lga qaratilsin

4. Mumkin holda harakat bildiradigan fe'lni inson vazifasidagi so'z bilan vazifadosh bo'lmagan so'z bilan ikki guruhga ajrating

5. Izohsiz holda tushunib bo'lmaydigan fe'lning so'z yasash va shakl yasash xususiyatlar aniqlang.

6. Gapda qo'llangan bo'lishlik ma'nodosh, shakldosh va zidlari ratorini bering.

20- DARS
FE'L NING LUG'AVIY SHAKLI

Fe'lning lug'aviy shakli atamasiga nisbat, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi shakli, harakat tarzi ikki maksadli fe'l, harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruvchi qo'shimchalar kiritilgan.

Nisbat. Nisbat - fe'lning lug'aviy shakllaridan biri. Nisbat shakli harakat va holatning bajaruvchiga munosabatini ko'rsatadi. Bajaruvchining harakat va holat jarayonida qay darajada ishtirok etishini ifodalovchi lug'aviy shakl nisbat deyiladi. Nisbat shakli fe'lga o'zak yoki negizdan keyin, ya'ni fe'l negiziga shakl yasovchidan oldin qo'shiladi. Nisbat turlari quyidagi:

1) aniq;
2) o'zlik;
3) majhul;
4) orttirma;
5) birgalik.

Aniq nisbat qo'shimchasiz negiz emas, ya'ni nol shaklli. Bajaruvchisi aniq bo'lgan harakat yoki holatni bildirgan fe'l shakli aniq nisbat deyiladi: bildi, ko'rdi, so'radi, aytmadi, qaytmadi.

O'zlik nisbat. Bajaruvchisi ustida amalga oshadigan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe'l shakli o'zlik nisbati deyiladi. Qo'shimchasi

-(i)n	o'qin, kir-in, yuv-in, kam-ay-in, ko'z-in, suyan, sara-la-n, yoli-n, tara-l-in, ko'z-ga-n, ayta-la-n
-(i)l	o'q-il, ayt-il, qayir-il, sog'-l-ang-il, qad, yig'-il, ol-ti-n-ma-t, tes-k-i-l

Ayrim manbada o'zlikning -(i)sh shakli ham qayd etiladi: joylashdi, kurishdi, qo'rishdi.

> **Eslatma**
>
> 1. *O'zlik daraja shakli quyidagi fe'llar qo'shilmaydi: e'tibor, fe'l-atvor, hayra, yashna, qichqir, uxla, bor, kel.* 2) *O'zlik nisbat shakli fe'l o'zakdagi -la so'z yasovchisi bilan yoki birikib, bu bo'lishi mumkin.* Bunday fe'llarga misol shaklida quyidagi: *jonlanmoq, odatlanmoq, harakatlanmoq, zavqlanmoq, xezlanmoq.*

Orttirma nisbat. Bajaruvchining ta'siri bilan boshqa shaxs yoki narsa tomonidan bajarilgan harakat yoki holatni bildiruvchi fe'l shakli orttirma nisbat shakli deyiladi. Bu nisbat shakli

1) **-ar** – tuqqiz 2 ta fe'lga qo'shiladi: chiqar, qaytar.

2) **-giz/kiz/qiz/g'iz/goz/kaz/qaz**

Eslatma

-giz/g'iz jarangli undosh bilan tugagan fe'lga qo'shiladi: yurgiz, kirgiz, turg'iz, ko'rgaz.

-kiz/qiz/kaz/qaz jarangsiz undosh bilan tugagan fe'lga qo'shiladi: ketkiz, o'tkaz, yutqiz, o'tqaz.

3) **-dir/tir:**

Eslatma

-dir unli va jarangli undosh bilan tugagan fe'l o'zagiga qo'shiladi: yedir, yaydir, burdir, kuldir, qoldir, to'ldir, oldir;

-tir – jarangsiz va r, n, y, l kabi jarangli undosh bilan tugagan fe'l o'zagiga qo'shiladi: toptir, aytir, uqtir, tiktir, oqortir, ko'paytir, kuchaytir, keltir.

4) **-ir** t, ch, sh undoshi bilan tugagan fe'l o'zagiga: botir, qotir, ichir, qochir, shoshir, eshir, tushir, pishir.

5) **-iz** q, m tovushi bilan tugagan ba'zi fe'lga qo'shiladi: oqiz, tomiz, emiz.

6) **-it** – unli bilan tugagan ikki va undan ortiq bo'g'inli so'zga qo'shiladi: ishlat, tugat, boshlat, o'qit, yurit, kirit.

Eslatma

Bir fe'lning o'ziga orttirma nisbat turlaridan ortiqlari ham qo'shilishi ham mumkin. Bu tojikcha-fors va bajartiruvchi soda orttirma nisbat bilan tasdiqlanadi: yozdir – yozdirtir, o'qit – o'qittir.

Orttirma nisbat qo'shimchasi bir–biriga ma'nodosh bo'lib kelishi mumkin: **bitir – bitkaz, yedir – yegiz, kirgiz – kirit, ko'payt – ko'paytir, to'ldir – to'lg'iz.**

Orttirma nisbat qo'shimchasi o'zlik va birgalik nisbat qo'shimchasidan keyin qo'shilishi ham mumkin: **yuvintir, kiyintir.**

Eslatma

Orttirma nisbat qo'shimchasi o'timsiz fe'lni o'timliga aylantiradi: kel – keltir, to'l – to'ldir, uxla – uxlat.

Majhul nisbat. Bajaruvchisi noma'lum bo'lgan harakat yoki holatni ifodalovchi fe'l majhul nisbat deyiladi. Bu nisbat unli bilan tugagan fe'l asosiga -(i)n, -(i)l qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'ladi: **tozalandi, ta'riflandi, ochildi, tayinlandi, o'rib bo'lindi, ishlandi, o'qildi, hayd(a)ldi, o'raldi, yasaldi, archildi, yuqurtirildi, keltirildi, to'xtatildi, yurildi, tushildi, tushirildi, topshirildi.** Bunda so'zlovchi bajaruvchiga emas, bajariluvchi narsaga e'tibor qaratadi. Yer haydaldi. Gul yuvildi, Takdim tozalandi.

> **Eslatma**
>
> *O'zlik va majhul nisbat qo'shimchasi - shakldosh: **yuvildi** (majhul) **tug'ildi** (nasl), **yopindi** (o'zlik) **takrorlandi** (majhul). Ularni farqlash uchun **kim tomonidan, nima tomonidan** so'rog'idan foydalanish kerak. Majhul nisbatdagi fe'l qaysidir **kuch tomonidan**, **paymol qilindi** (nima tomonidan).*

Birgalik nisbat. Birdan ortiq bajaruvchi tomonidan birgalikda bajarilgan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe'l shakli birgalik nisbat deyiladi va -(i)sh shaklchasi yordamida **borishdi, kelishdi, o'qishdi, ko'rishdi** kabi. Shuni qayd qilish lozimki, ko'plik son shaklidagi aniq nisbat fe'liga III shaxs ko'plik son shaklidagi birgalik nisbat fe'liga III shaxs birlik son shaklidagi birgalik nisbat ma'nodosh bo'ladi: **o'qidilar – o'qishdi** kabi.

Ma'nosi:

– birga bajarish: **Mehmonlar kelishdi**

– ko'maklashish: **U ukasiga paxta terishdi;**

– umuman ko'plik: **Talabalar imtihonga tayyorlanishdi.**

– qarama-qarshi bajarishdikkovlari birga arra tortishdi.

> **Eslatma**
>
> *Ba'zan birgalik nisbat qo'shimchasi fe'l yasovchi -la qo'shimchasi bilan, yaxlitlanib, bir butunlik hosil qiladi: **go'zallashmoq, omonlashmoq, hazillashmoq, o'rtoqlashmoq, tuzlashmoq** kabi. Bunday fe'l oddiy nisbatda deyiladi.*

Fe'l bir nechta aniq nisbat qo'shimchalarini olgan bo'lishi mumkin: **art+in+ish+di, kel+tir+ish+di, o'q+t+tir+ish+di.** Bunga savol ikki xil qo'yiladi:

1. Fe'l qaysi nisbatda? Bunda oxirgi nisbat qo'shimchasiga e'tibor qaratiladi: **to'xta+t+il+di, kiy+in+tir+il+di, yugur+tir+i+l+di** (o'zlik nisbat); **art+in+ish+di, kel+tir+ish+di, o'q+t+tir+ish+di** (birgalik nisbat).

2. Fe'lda qaysi nisbat qo'shimchasi bor? Bunda barcha qo'shimchalarga e'tibor qilinadi: **to'xta+t+il+di** (o'timsiz, majhul), **art+in+ish+di** (majhul, birgalik)

Fe'ldagi nisbat qo'shimchalari birga kelgan vaqtda quyidagi tartibda joy ashadi: **Fe'l asos + o'zlik + orttirma + majhul + birgalik: kiy+in+tir+il+ish+di.**

Fe'lning vazifa shakli. Fe'l gapda turli vazifada keladi: kesim, ega, to'ldiruvch., hol, aniqlovchi. Buning uchun maxsus shakl – qo'shimcha oladi. Tilda gap bo'laklariga xoslangan fe'l shakli vazifa shakl deyiladi. Fe'lning vazifa shakli 4 ta:

1) **kesim shakli** (sof fe'l);

2) **ega, to'ldiruvchi shakli** (harakat nomi);

3) **sifatlovchi - aniqlovchi shakli** (sifatdosh);

4) **hol shakli** (ravishdosh).

Buni ikkiga bo'lish mumkin:

1) **kesimlik shakli**: zamon, shaxs-son, mayl, bo'lishli-bo'lishsizlik;

2) **nokesimlik (kesimdan boshqa vazifaga xoslangan) shakli**: ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi.

Nokesimlik shakli. Fe'lning nokesimlik shakli bo'lgan ravishdosh **ravish**, sifatdosh **sifat**, harakat nomi **ot** vazifasini bajaradi.

Ravishdosh. Ravishdosh ravish kabi ish-harakat va holatning belgisini bildiradi., ja'ng so'rog'iga javob bo'lib, sintaktik vazifasi (hol va ba'zan kesim) ni bajaradi, shu bilan birga, harakat-holat ma'nosini saqlaydi. Demak, unda ravishlik va fe'llik xususiyati uyg'unlashgan bo'ladi: U **ikkilanib** javob **berdi. Ishning boshi boshlanguncha.**

Ma'no turi:

Holat ravishdoshi -(i)b, -a/y; -gancha/kancha/qancha; -gudek/kudek/qudek: o'qib, yozib, sevinib, yura–yura, yig'lay–yig'lay, yeb qo'ygudek, bitirib yuborgudek, shoshgancha.

> Eslatma
> *-a/y ko'rsatkichli ravishdosh takror holda qo'llanadi. bora-bora, chopa-chopa. Uning bo'lishsiz shakli yakka qo'llanaveradi.*

Ho'lat ravishdosh shakli holni kesimga bog'lasa, ma'no va shakl jihatdan ravishdosh bo'ladi: **sevinib gapirdi.** U, shuningdek, boshqa vazifani ham bajaradi:

– yetakchi fe'lni ko'makchi fe'lga bog'laydi: ***o'qib chiqdi, yoza boshladi.***

– ergash gapni bosh gapga bog'laydi: ***Bahor kelib, men ta'tilga chiqdim.***

-fe'lga shaxs-son qo'shimchasini biriktiradi: **boribman, boraman.**

Bunda ravishdosh shakli bo'lsa-da, ravishdosh ma'nosi yo'q. Demak, bunday holda u fe'lning vazifa shakli bo'lmaydi.

Payt ravishdoshi: -gach/kach, -guncha/kuncha: ko'rgach, tikkach, kelguncha;

Maqsad ravishdoshi: -gani/kani/qani (ba'zan -(g)ilikali/qali) 1. Siz bilan maslahatlashgani keldim. 2. Bu gapdan so'z ekan, so'z ustiga so'z etgali keldik.

Eslatma

Ravishdoshning barcha ko'rsatkichi uchun -may/mayin bo'lishsiz shakl. Faqat maqsad ravishdoshi bo'lishsiz shaklga ega emas.

Sintaktik vazifasi. Ravishdosh quyidagi sintaktik vazifani bajaradi

payt holi. Kelguncha o'yladim;

maqsad holi. So'z etgali keldik,

ravish holi: Kulib gapirdi;

kesim: Ishning boshi boshlanguncha.

ergash gap kesimi Bolta tushguncha, to'nka dam olar.

Sifatdosh. Fe'lning sifatdosh shakli sifat kab. predmet–hodisaning belgisini bildiradi, shu bilan birga, harakat-holat ma'nosini saqlaydi. Demak, unda sifatlik va fe'llik xususiyat mujassam bo'ladi: o'qigan, o'qiyotgan, chopadigan. Sifatdoshda nisbiy zamon mavjud. Ya ni, u kesim zamoniga nisbatan belgilanadi,

O'tgan zamon sifatdoshi. -gan/kan/qan (kelgan odam, kechikkan o'quvchi, olmiqqan gilam)

Eslatma

yot, tur, o'tir, yur fe'l -gan affiksi bilan qo'llanganda hozirgi zamon ma'nosi ifodalanadi: derazasi ko'chaga qaragan uy, sochi o'sgan bolakay, so'rida yotgan odam, tokchada turgan gulduvak, yonimizda o'tirgan tabib, shaharni aylanib yurgan sayyoh.

O'tgan zamon sifatdosh shakli kesimda fe'l zamonini ko'rsatadi. Bunda sifatdosh shakli bor bo'lsa da, sifatdosh ma'nosi yo q. Masalan:

Men	}		{ man
Sen			-san
U		kelgan	–
Biz			-miz
Siz			-siz
Ular			-(-lar)

Eslatma

-mish - o'tgan zamon sifatdoshining kam uchraydigan shakli: ***O'zbek adabiy tilining asoschisi bo'lmish Navoiy....***

Eslatma

O'tgan zamon sifatdoshi fe'lning uzoq o'tgan zamon qo'shimchasi bilan shakldosh. ***Qilgan bola*** *(sifatdosh) –* ***bola o'qigan*** *(tuslangan fe'l)*

Hozirgi va kelasi zamon sifatdoshi quyidagicha hosil bo'ladi.

1) -a shakli ravishdoshiga **-yotgan** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil bo'ladi, faqat bunda -y tushib qoladi: **o'qiyotgan** bola, **chopayotgan** olapar.

-a/y shakliga **-digan** qo'shimchasini qo'shish bilan **bor-a-digan, o'qi-y-digan;**

-(a)r, -mas: oqar suv, borar joyimiz, so'nmas hayot;

-(g)(u)vchi: ishlovchi, tanuvchi, xohlovchi, boruvchi, uyg'onguvchi.

-g'lik, -rlik, -gullik yasatig'lik xontaxta, yopig'lik qozon, qorin to'ydirarlik bir kasb, arzigulik ish.

Eslatma

1) -(u)vchi, -g'lik, -rlik, -gulik shakli uchun -ma+gan ko'rsatkichi bo'lishsiz shakl: ***yasatig'lik – yasatilmagan, to'ydirarlik – to'ydirmaydigan.***

2) bu shakldi sifatdosh sifatga ko'chadi.

3) sifatdoshning **-(g)(u)vchi, -g'lik, -rlik, -gulik** shakli bo'lishsiz qo'llanmaydi.

Sifatdoshning otlashishi. Otga bog'lanuvchi boshqa so'z kabi sifatdosh ham otlashib otning shakl yasovchisi va sintaktik vazifasini oladi: **Ko'rgan** (sifatdosh, aniqlovchi) **kishilar** (ot, bosh kelishikda ko'plikda, ega) **gapirsin – Ko'rganlar** (sifatdosh, bosh kelishikda, ko'plikda, ega) **gapirsin. Ko'rgan** (sifatdosh, aniqlovchi) **paytda** (ot, o'rin-payt kelishigida hol) **gapiradi - Ko'rganda** (sifatdosh, ot, o'rin-payt kelishigida, hol) **gapiradi.**

Sifatdoshning sintaktik vazifasi

1) sifatlovchi-aniqlovchi: **Uyg'onguvchi bog'larni kezdim**

2) **-(a)r, -mas** qo'shimchali bo'lishli-bo'lishsiz shakli juftlashib hol. **Bemor bilinar-bilinmas nafas olar edi.**

Otlashganda.

3) ega: **Qumrilagan** qir oshar;

4) qaralqich-aniqlovchi: O'qiganning tili ko'p uzun bo'ldi;
5) to'ldiruvchi: Aytadrganingni ayt
6) kesim: Kambag'alning ko'chgani – to'zonqani.
7) hol: Ko'rgan tovrida gapiradi.
8) undalma: Eshitqanlar, qolmanglar.

Eslatma

*Sifatdoshning istaksi ifodalovchi (kelasi zamonni ifodalovchi) **guri/kuri/ qurig'ur** shakli ham qayd etiladi. **bo'yning uzilgur bola, qurg'ur yigit, bo'lmag'ur gap.***

Eslatma

*Ayrim darslikda ravishdoshning **-(i)b, -a/y**, sifatdoshning barcha shakli tuslanadi deyiladi. **boribman, boraman, borganman, borajakman, borurman** kabi. Bunda ravishdosh va sifatdoshning faqat shakli mavjud, ravishdosh ma'nosi esa yo'q. Shu mazmundagi test topshirig'ida faqat shakl nazarda tutiladi.*

Harakat nomi. Harakat nomi otning xususiyatiga ega bo'lib, ish-harakatning bajarilish/bajarilmasligi, harakat-holatning nomi kabi ma'noni bildiradi va otning shakl yasovchisini olib, unga xos sintaktik vazifani bajaradi.

Eslatma

Harakat nomi otning shakl yasovchisini olib, otga xos sintaktik vazifani bajarishi o'zlashish deganı emas.

Qo'shimchasi
-moq: o'qimoq, yozmoq, tanishmoq;
-(i)sh: o'qish, yozish, tanishish;
-(u)v: o'quv (o'q[+v), yozuv, tanishuv.
-rlar: ucharga qanot, turarga joy, ko'rarga ko'z.
-rlar qo'shimchasi sifatdoshdagi shunday qo'shimcha bilan shakldosh.

Eslatma

*Ko'pincha, diniy matnda **-moq** va **-(i)sh** qo'shimchasi **-lik** so'z yasovchisi bilan qo'llanadi: **o'qimoqlik, borishlik, bormoqlik, kelishlik, kelmoqlik**.*

(-(u)v qo'shimchasi bilan yasaluvchi shakl kam qo'llaniladi, ya'ni u arxaiklashmoqda. U qo'shilganda fe'l oxiridagi i o'rnida u, o o'rnida o ishlatiladi: bil – biluv, o'qi – o'quv, tashi – tashuv, qirsha – qurshov.

Eslatma

-(u)v shaklidagi harakat nomi asosning ko'pchilik qismiga qo'shilgan: o'quv, bilim, uqtiv, qidiv, tanlov, o'qitiv shaklida.

Eslatma

-moq shakli harakat nomi fe'lning bosh shakli, asosiy shakli nomi deyiladi.

Bo'lishli-bo'lishsizlik. Aytilganidek, ravishdosh, sifatdosh va harakat nomida bo'lishli-bo'lishsizlik mavjud. Bo'lishlilik asl shakli yordamida ko'rsatilsa, bo'lishsizlik ravishdoshda *-maylmasdan* (o'qib – o'qimasdan), sifatdoshda *-ma* (o'qigan – o'qimagan), harakat nomida *-maslik* (o'qish – o'qmaslik) qo'shimchasi yordamida yuzaga chiqadi. Bu shakllar *-ma* yordamida hosil qilingan murakkab qo'shimchadir.

Fe'l shakli yasovchisi bilan hosil qilingan ayrim murakkab shakl maktab darsligida qayd etilmagan. Ularning tarkibi va ma'nosi quyidagicha:

Murakkab shakl	Tarkibi	Ma'nosi	Misol
-a/-i ...-gan bo'l	sinf mayishuv modasi so'z sifatdosh shakli + bo'l fe'li	qonun tasnifi yuzaki bajarish	bo'sh kovak tugatasan kerak qaragan bo'l achirayotgan bo'lsa
-(u)v/-ish bo'lish -(u)v da	ravishdosh shakli + egalik qo'shimchasi + bo'l fe'li buyruq shakli + da yuklamasi	jadal qilish harakat chaqirganga	tanqidni tashlab qilmasdan bo'lsin tugaydi uchmoq-da!
-ish kor	-(i)sh qo'shimchasi + egalik shakli + kel fe'li	harakat istagi	borish kerak kelgan edi
-gani	sifatdosh va ravishdosh takrorlanishi	surunkali davomiylik	o'qigani o'qigan yurgan yurgan ketayotganidan ketayotgan

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi (birikish) – Ayrim fe'l bosh qo'shilishning ma'nosini bir oz o'zgartirgan uchun xizmat qiladi va shakl yasovchi qo'shimcha deb ham ataladi. Bunday fe'l ko'makchi fe'l deyiladi va ular bir oz o'zgargan ma'noni yuzaga keltiradi. Masalan, bir oz o'zgartirgan fe'l yetakchi fe'l deb nomlanadi. Masalan, Sabir kitobni o'qib chiqdi gapidagi o'qib fe'lining ma'nosi ni ifodalash uchun xizmat qilmoqda. Yetakch. va ko'makchi fe'l orasini ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi deyiladi

Yetakchi fe'l va ko'makchi fe'l uch xil bir'ladi:

- ravishdosh + -(i)b shakli orqali o'zaro bir-biriga tutashadi, aytib qoldi,
- ravishdosh + -a/-y shakli orqali o'zaro bir-biriga tutashadi, yozay deb,
- ravishdosh + -gach, -guncha, -ganda, -kach, -kanda, -ganday, -kandek, -gani, -kani, -gali, -kali, -gudek, -kudek, -gunday, -kunday, -gandek, -kandek, -gudek, -kudek, -gunga, -kunga, -gandagi, -kandagi, -gunchalik, -kunchalik, -gandayin, -kandayin, -gandayoq, -kandayoq, -gandaroq, -kandaroq, -gandagina, -kandagina, -gandagidek, -kandagidek, -gandagiday, -kandagiday, -gandagiga, -kandagiga, -gandagilik, -kandagilik, -gandagisi, -kandagisi, -gandagiyoq, -kandagiyoq, -gandagiroq, -kandagi

Demak, 10 ta ko'makchi fe'l -a/y shaklidagi ravishdosh qo'shimchasini olgan yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'lda so'z qo'shimchasi hosil qilmaydi, yo'nalish bilan qo'shimchasini olgan yetakchi fe'lga birikadi. bit (bitir), ber, be'r, yet, yor, kel, tashla, tush, o'tir, yubor, yor, o'l, o'tir, qara, qo'y.

9 ta ko'makchi fe'l ravishdoshining turli shakllariga birikib, turlicha ma'no qo'shadi. ber (qilib ber, ayta ber), bil (yozib bildi (shoshildi), yozib qo'ydi, ber (o'qib berdi, o'qiy berdi), ket (ish ketdi, qaqrab ketdi), ko'r (yozib ko'r, ayta ko'rmoq), ol (yozib ol, yozma ol), set (do'kon solici, xona solish), tur (o'qib tur, yoza tur), qot (tugab qoldi, ayta qol)

Ko'makchi fe'llar ko'pincha – (-i)b shakli bilan boshqa -a/y shaklli bilan boshqa ma'no ifodalaydi: yozib oldi – yoza oldi, kelib qoldi – kela qoldi, aytib ko'r – ayta ko'rmoq, o'qib berdi – o'qiy berdi, nonig'izoq qilib tur – qo'ng'izoq qilib tur. Ayrim hollarda ma'no farqi kuzatilmaydi: o'qib berdi – o'qiy berdi.

Eslatma

77 ta ko'makchi fe'ldan 2 tasi -(i)b, 11 tasi -a/y, 9 tasi ham -(i)b, ham -a/y shaklli yetakchi fe'lga birika oladi.

Ko'makchi fe'l ifodalaydigan ma'no

Shakl	Ma'nosi	Misol
-(i)b bir	harakat natijasining o'zgaga yo'nalishi	qo'yib ber, tuzib ber
-a/y ber	davomiylik	ko'tarver, o'ylayver
-a/y olbil	qobiliyat	bilsa oldi, tayinlasa bo
-(i)b bilbeur	ishni bajarish	yonib bitgan, qilib bit
-(i)b...-a/y berdi	harakatning davomiyligi	unutib berdi, o'ynashib ket
-a/y kechir	bajarilish	yem berib, o'qiy berdik
-(i)b bo'g'dirma	sabab	o'qitib bos, olvitib qam, yo'qotib
-(i)b bol	ishni bajarish	yozib bo', yozib bo', qo'yib bo'
-(i)b yot	ishni bajarish	qarab yotib, qilib yotibsan
-a/y yaz	bajarishga tayinlash	qata yozdi, yoda yozdi
-(i)b yot-a/bilyur	davomiylik	o'qiy yot, o'qib tur, yozib o'r
-(i)b ket	ishni, kuchni bajarishni boshlash va davom etish	qarab ketdi, ishga berib ketdi, gapirib ketdi, maqtab ketdi
-a/y ket	boshlash va davom etish	o'qiy ketdi, gapira ketdi

-(i)p qol	bo'lishli bajarish	[illegible]
-a qol	tezkorlik	[illegible]
-(i)b [illegible]	takrorlanish yuzaga kelishi	[illegible]
-(i)b ket	tugallik	[illegible]
-(i)b tush	sodirlik	[illegible]
-(i)b o'l	[illegible]	[illegible]
-(i)b ol	[illegible]	[illegible]
-(i)b qol	[illegible]	[illegible]
-ish qol	[illegible]	[illegible]
-(i)b+ravishdosh	[illegible]	[illegible]

Ko'makchi fe'l – fe'l so'z turkumiga oid shunday mustaqil va qo'shimcha vazifa bajaruvchi so'z turkumiki, u ayrim holda mustaqil fe'l bo'lib kelishi mumkin: aytib bermoq – bermoq, unutib olmoq – olmoq.

Ko'makchi fe'lli so'z qo'llanmasiga ko'ra ikki turdan iborat bo'lishi mumkin: aytib bermoq tipiga oid, aytib bera olmoq qabil. Ularda keyingi ko'makchi fe'l o'zidan oldingi ko'makchi fe'lli so'z qo'llanishini yo'naltiradi. Bu holda *aytib* (yordamchi fe'l) *ber* (ko'makchi fe'l), aytib berib (yordamchi fe'l) *tur* (ko'makchi fe'l). Bu ko'makchi fe'lli so'z qo'llanishi mustaqil ravishdosh+fe'lli so'z qo'llanishidir.

Eslatma:

Ko'makchi fe'lli so'z qo'llanmasi fe'l+fe'l tipidagi qo'shma fe'l va ravishdosh+fe'l tipidagi so'z birikmasiga o'xshaydi. Farqi:

1) ko'makchi fe'lli birikmada, ravishdosh fe'lli birikmadagidek yozib berdi – yozdi, isib ketdi –isidi; qo'shma fe'llardagi yordamchi va fe'l qismlari ma'nolaridan o'zgaradi: sotib ol – sot; isitib chiqardi – isitdi;

2) so'z birikmasida turkum ma'no mustaqil ravishdosh: Gavharni [ko] qo'rqitib ol-gan. ko'makchi fe'li so'z birikmasida fe'l gap bo'lagi bo'lib kelgan: O'ylab qolsa yaxshi.

Eslatma

Ravishdosh shaklidagi ko'makchi fe'l so'z qo'shilmasida nisbat va bo'lishsizlik ko'rsatkich yo'nalkich va boshqalar fe'lning birortasiga yoki ularning birikmasiga qo'shilishi mumkin: to'xta-t-ib qo'y-ish-di; aytib qo'y-ma, ayt-may tur, ayt-may tur-ma; qarab-moyl, yiqi-ta yor-gi'lanmas; ikki ko'makchi fe'lden iborat. Ikkala fe'l bir shaklda yo'dalashsa - sanalgan qo'shimcha ikkalasida ham va bo'lishsizlik ravishdosh tarkibida qo'yiladi.

Yakkalanish qoidaviy xarakterga ega bo'lmagan va shakl hamda ma'no jihatdan ajralib chiqishi qiyin bo'lgan qo'shimchalar mavjud. Ularni barcha qismlarga bo'lgan holda ajratish:

1) harakatning kuchsiz darajasini bildiruvchi qo'shimchalar:

- ma-/-ma-:	qiyinsimsa, ko'rinmas
- qirsiliqsa:	ishqiyasa, oqimsiz, o'qimas
- shlish:	ko'rish qiyin, eshitish qiyin
- oqlikli:	kuchsiz, ko'p, ko'p, ko'p

2) harakatning kuchli darajasini bildiruvchi qo'shimchalar:

-kal-/-kal-:	quvlaqiyasa, ishqiyasa, sevgi, sevgi, chiqiq, chayqiq, sillab, qochib
-qil-/-g'il:	yulqi, sizg'i, to'zg'i, bji-bijg'i
-chil:	ko'rinish, qochish, to'qnash
-a:	bor - bora, qovon - qovona, uno - una
-g'ilas-/-g'il- -qila/-g'ila:	yugurgan, tikka, tepasi, chayqiq, sudrab, tortqila, orqida, chayqiq
-gal-/-kal-qal-:	surg'i, surkal, chayqal

Mustahkamlash uchun savollar

1.Fe'lning lug'aviy shakl hosil qilish haqida gapiring. 2.Fe'l nisbat nima? 3.Nisbat va uning shakli haqida gapiring. 4. Orttirish nisbati va uning shakli haqida gapiring. 5. Majhul nisbat va uning shakli haqida gapiring. 6. Ortoqlish nisbati va uning shakli haqida gapiring. 7. Birgalik nisbati va uning shakli haqida gapiring. 8. Fe'lning ravish shakli nima? 9.Ravishdosh shakli haqida gapiring. 10. Ikki ravishdosh shakli haqida gapiring. 11. Ravishdoshning inkor, shaklidagi va sintaksik vazifasi haqida gapiring. 12. Sifatdoshning o'rni nasl shakllar hosil va sintaksik vazifasi haqida gapiring. 13. Harakat

namuning ma'noli, shakl tizimi va sintaktik vazifasi haqida gapiring. 13. Ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasi haqida gapiring. 14. Yetakchi fe'lning xususiyatlarini bayon qiling. 15. Ko'makchi fe'llarni xususiyatlarini bayon qiling. 16. Ko'makchi fe'llarni ma'nosi va vazifasi haqida gapiring. 17. Ko'makchi fe'l, so'z birikmalarini va so'z birikmasi qanday farqlanadi? 18. Qilib olmoq yetakchi fe'lga bog'lanib, qo'makchi fe'l qaysilar? 19. ...ni y shaklli yetakchi fe'lga birikuvchi ko'makchi fe'llar qaysilar? 20. Yetakchining kamsiz darajasini, bildiruvchi qo'shimchalarini sanang va ma nosini izohlang. 21. Harakatning kuchli darajasini bildiruvchi qo'shimchasini sanang va ma nosini izohlang.

Topshiriq

1. Bir vaqtlar Gulomjon tuyuqdan o'qib chiqqanga bitunga qarab so'zlardi. (Mirm.) 2. So'ng uzun bo'yli bo'lib o'sib, ko'zlari ochildi. (P.Qod.) 3. Yigit ko'zini yashnatib gapirar, boy qiyofada. (S.Zunn.) 4. Siz bo'sha bo'lib ko'rinib yurar edim, aslida qizg'anchiq ekan. (H.Stan.) 5. Qushlar nozik va tashvishlar. (O.Yash.) 6. Qishloq bilanoqda ko'rinishdadir. (A.Qod.) 7. O'qituvchiga nimalar sodir bo'yotganidi. 8. Yo'l chiqishlarmahalga qalin qolardi. 9. Yuzlari tanishlardan o'tdan eshik darazalar ochildi. 10. Mashinalar xayriga berildi. 11. Intizomli, a lochi talaba ...ga muddat berildi. 12. Masala ikki yo'l bilan ishlandi. 13. Bahorda yerlar ishlanib, ekinlar qadaldi. 14. Yerning mamlakatlari ko'rsatdi. 15. Parda yopiqda o'tirib qarash ko'rsatdi. 16. Qizlar nurlarga sundi. 17. Ish qizlar ilg'ab ketdi. 18. Qanot o'qildi. 19. Dunyo chuqur ma. 20. Ko'z qiyanishga yozildi. 21. U yosh bosmachilar to'g'risidagi yozildi. 22. Qush o'lganga e'tibor berishdi. 23. Uning ayblari ochib tashlangan edi. 24. Qor qary uyga ...ndek o'zi ko'rinar edi. 25. Inson tirik ekan, umidsizlanmaslik kerak.

1. *Fe'lni ajrating.*
2. *Fe'lning lug'aviy shaklini aniqlang.*
3. *Nisbat shaklini aniqlang.*
4. *Bo'lishli-bo'lishsiz fe'lni guruhlang.*
5. *Sifatdosh ravishdoshi, harakat nomi shaklini aniqlang.*
6. *Yetakchi ko'makchi va bo'lishsiz fe'lni aniqlang.*
7. *Infinitiv fe'l qanday so'z bilan ma'lumotlanadi kuchaytiradi.*
8. *Kelasilik, o'tgan shaklini olgan fe'lni, uning sintaktik vazifasini aniqlang.*

9. Quyidagi so'z birikmada yozilgan so'zni nisbat shaklini ajrating. Nisbat shaklining o'tish-o'timsizlikka ta'sirini aniqlab, qavs ichida izohlang:

tortinmoq, qarshimoq, ko'nishmoq, yoqtirmoq, bo'lishmoq, yoqtirmoq, cho'chimoq, botinmoq, oshinmoq, sevinmoq, kechirmoq, o'ynashmoq, ta'kidlamoq, ong'irmoq, kelin, qiyin, kirish, tuzuk, yomon, surishtir, uyg'ot, uyg'on, ro'parla.

21- DARS
FE'LNING SINTAKTIK (MUNOSABAT) SHAKLI

Kesimlik shakli. Fe'lning munosabat shakli – tasdiq-inkor, zamon, mayl va shaxs-son. Bu shakl hosil bo'lib kelgan fe'l analitik bo'lib va boshqa so'z turkumiga o'xshab fe'l kategoriyasiga xos shakl-yasovchi qo'shimchalarni turkum bo'lagidagi uchun bu shakl unga erkin va chastotaga ega bo'lgan holda birikadi.

Tasdiq-inkor. Tasdiq-inkor harakatning yuz berishiyoki bermasligini ko'rsatadi. Tuslangan fe'l tasdiq yoki inkor shaklida bo'lishi shart.

Tasdiq quyidagicha ifodalanadi:

a) sof shakl orqali (O'qiyman. Keldim);

b) ko'makchi fe'l + so'z qo'shilmasining har ikki qismiga bo'lishsizlik ko'shimchasini qo'shish orqali (aytmay qo'ymas, yozmay turmas, bolmay qolmaymas);

d) kinoya orqali (Bormaytgan-a, bormaysan!)

Ifodalanadi

Inkor quyidagicha ifodalanadi

-1) -ma orqa ko'p qo'llaniladigan shakl orqali: o'q – o'qima, kel(k) – kelmadi, borgan – bormagan, yuryapti – yurmayapti, to'xtabdi – to'xtamabdi kabi

2) -mas, -may, -maslik ko'rinishiga ham ega: aytmas (so'z), aytmay, aytmaslik;

2) emas fe'l-kesimdagi -gan/-kan/-qan va -moqchi qo'shimchasidan keyin bo'lishsiz shaklni hosil qiladi: kelgan – kelgan emas, borganman – borgan emasman, o'qimoqchisan – o'qimoqchi emassan.

3) yo'q modal so'zi -gan/-kan/-qan va -yotgan/-ayotgan qo'shimchali fe'lning kesimdagi bo'lishsiz shaklini vujudga keltiradi. Bunda egalik shakli ham qo'shiladi: **Borgani yo'q.** Aytayotganiniz yo'q!

4) na inkor yuklamasi yordamida ham ifodalanadi. Bugun na o'qidim, na yozdim.

5) inkor tasdiq (kinoya ohangi asosida) orqali ham voqelanadi. Boraman-a, bormasam! Boriq bo'libsan!

Mayl fe'l orqasida ifodalangan harakat-holatni har xil kayfiyatlarda, ya'ni xabar, buyruq-istak, shart, maqsad va orzu-xohish kabi turlicha munosabatda bo'lishini ko'rsatuvchi fe'l shakli mayl deyiladi. Maylning quyidagi turlari bor:

1) xabar;
2) buyruq-istak;
3) shart;
4) maqsad.

Eslatma

Mayllarning soni bir xil emas. Masalan, Q.Sa'dulla 3 ta mayl (xabar, buyruq-istak, shart mayli), E.Ubaydov 4 ta mayl (xabar, buyruq-istak, shart, maqsad mayli), A.Hojiyev 5 ta mayl (xabar, buyruq-istak, shart, maqsad, orzu-istak mayli) deb ko'rsatadi.

Xabar mayli harakat-holatning zamon bilan bog'liq ravishda bajarilishi/bajarilmasligini ifodalaydi. Bu mayl fe'l asosiga zamon va shaxs-son qo'shimchalarini qo'shish orqali ifodalanadi: keldi, kelyapti, kelardi kabi. Xabar maylining ko'rinishlari:

Men Sen U Biz Siz Ular	}	bor	{	-ay(-in) -(-gin) -sin -ayl k -ing -sin(-lar)	o'q { -y(-in) (-gin) -sin yl k -ng -sin(-lar)

Buyruq-istak maylining inkor shakli -ma qo'shimchasi orqali hosil qiladi: bormay, borma(gin), bormasin kabi.

Maqsad mayli maqsad, niyat, mo'ljal ma'nosini shaxs-son qo'shimchasidan oldin kelgan -moqchi qo'shimchasi orqali ifodalaydi.

Men Sen U Biz Siz Ular	}	bormoqchi	{	-man -san – -miz -siz -(-lar)

Shart mayli shart, payt, ilak, iltimos, maslahat, shuningdek, to'siqsizlik (asosan **ham** va **-da** yuklamasi bilan) kabi ma'noni shaxs-son shaklidan oldin kelgan **-sa** qo'shimchasi yordamida bildiradi

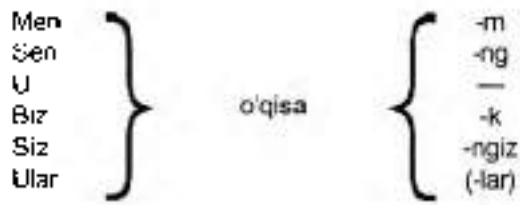

Mayl qo'shimchasi ma'nodoshligi. Mayl qo'shimchasi bir-birining o'rnida qo'llanadi:

a) xabar mayli buyruq maylini ifodalaydi: 1. **Qani, yozamiz, bola**lar. 2. **Ketdik, yigitlar.** 3. **Bugun ish ko'p, bolam.** 4. **Mehmonlarning qo'liga suv quyasan, joy-joyiga o'tqazib, avval choy berasan**

b) xabar mayl. shart mayli o'rnida Va'da **berdingmi, bajar.**

d) buyruq mayli xabar mayli o'rnida: **1. O'zingiz o'ylab ko'ring.** 2. **Mehnatni ular qilsin-u, foydani siz ko'zlaysiz.**

Zamon Zamon shakli harakatning uch zamondan birida sodir bo'lishini ifodalaydi. Shunga ko'ra, uch zamon farqlanadi

1) **o'tgan zamon;**
2) **hozirgi zamon;**
3) **kelasi zamon**

Eslatma
*Hozirgi zamon **hozirgi-kelasi zamon** ham deyiladi.*

O'tgan zamon. O'tgan zamon harakatning gap aytilayotgan paytdan oldin sodir bo'lganligini bildiradi. Uning quyidagi turi bor

1) yaqin o'tgan zamon (**-di**) :

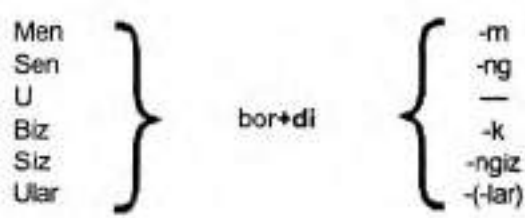

2) uzoq o'tgan zamon (**-gan/-kan/-qan+shaxs-son**):

3) o'tgan zamon hikoya (**-b/-ib+shaxs-son**):

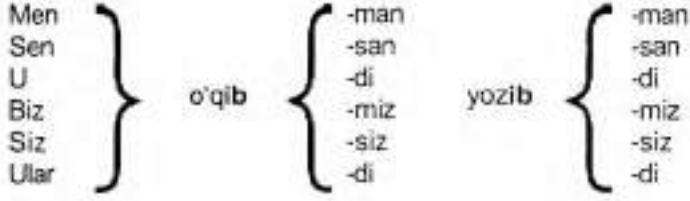

4) o'tgan zamon davom (**-b/-ar/ayotgan/moqda edi+shaxs-son**): Bo'lishsiz shakli **-mas edi** ko'rsatkichi orqali hosil qilinadi.

Bunda bo'liqsiz fe'l **-di** shaklini olishi mumkin: **borardim, bormasdim, borarding, bormasding, borardi, bormasdi** va hokazo.

> ***Eslatma***
> *O'tgan zamonning yana quyidagi ko'rinishi bor:*
> *- (i)b sof (-uvdi/-ovdi): **ko'ribdi, o'quvdi;***
> *-ytib/-ayotib edi: **borayotib edi, o'qiyotib edi;***
> *-guvchi edi: **qaraguvchi edi;***

Hozirgi zamon. Hozirgi zamonning uchta ko'rsatkichi bor:

1) **-yap** (-yol b).
2) **-yotir/-ayotir;**
3) **-moqda.**

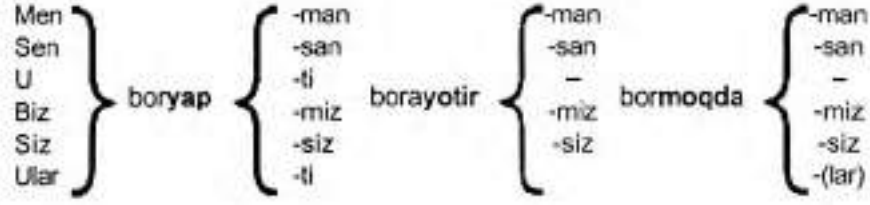

Hozirgi zamon shakli o'zaro ma'noviy emas, uslubiy qo'llanishi bilan farqlanadi.

Eslatma

To'rtta fe'l ***(yot, tur, o'tir, yur)*** *- (il)b qo'shimchasini olib, hozirgi zamonni ifodalaydi:* ***Salim uyda yotibdi. Qalam stol ustida turibdi. Kitob o'qib o'tiribman. Imtihonlarga tayyorlanib yuribmiz.*** *Shuning uchun bu 4 fe'lning o'tgan zamon ifodalashini ajrata bilish kerak. Afandi yo'l* ***yuribdi,*** *yo'l yursa ham non'* ***yuribdi.*** *Qari chorchoh, bir daraxtning soyasida bepas* ***o'tiribdi.***

Kelasi zamon. Kelasi zamon **-ar-y** shaklidagi ravishdoshni shaxs-sonda tuslash va orqali hosil qilinadi.

Men	yoza	-man	o'qiy	-man	o'qimay	-man
Sen		-san		-san		-san
U		-di		-di		-di
Biz		-miz		-miz		-miz
Siz		-siz		-siz		-siz
Ular		-di		-di		-di

Bu shakl 2 xil.

1) hozirgi-kelasi zamon (**qush uchadi, odam gapiradi, kollejda o'qiydi**);

2) sof kelasi zamon (**ertaga boraman, uch-to'rt kun chidaysan**) ma'nosini ifodalaydi

Eslatma

Kelasi zamon shakli umumzamonni ham ifodalaydi. Yer o'z ***o'qi atrofida aylanadi. Baliq suvda yashaydi.***

Sifatdoshning **-r/-ar** (-mas) ko'rsatkichi bilan hosil bo'luvchi shaklini shaxs-sonda tuslash orqali **kelasi zamon gumon fe'li** ifodalanadi.

Men	o'qir	-man	yozar	-man	yozmas	-man
Sen		-san		-san		-san
U		–		–		–
Biz		-miz		-miz		-miz
Siz		-siz		-siz		-siz
Ular		-(lar)		-(lar)		-(lar)

Hozirgi-kelasi zamonning **-gay/-kay/-qay, -gu/-ku/-qu** qo'shimchasi orqali hosil bo'luvchi shakli ham bor. U asosan she'riyatda shoirlarga o'xshab, o'g'uz lahjasida ishlatiladi: **bor-gay-man, bor-gu-m** kabi.

Zamon shakli ma'nodoshligi. Zamon shakli ko'chma ma'noda bir-birining o'rnida ishlatiladi. U quyidagicha:

1) aniq o'tgan zamon kelasi zamon o'rnida: **Hozir qorong'ida qayoqqa <u>bordingiz</u>, nimayam <u>qildik</u>!**

2) hozirgi zamon kelasi zamon o'rnida: **Bugun Qarshi poezdi bilan Toshkentga jo'nab <u>ketyapman</u>.**

3) hozirgi-kelasi zamon o'tgan zamon o'rnida: **Alisher Navoiy 1441-yilda Hirotda <u>tug'iladi</u>.**

4) o'tgan zamon kelasi zamon o'rnida: **Qani, yozdik.**

5) hozirgi zamon o'tgan zamon o'rnida: **Tashqariga qarasam, ikki bola urishyapti.**

Shaxs-son. Fe'ldan ifodalangan harakat-holatni bajaruvchi shaxsni bildirib, fe'lni va boshqa mustaqil so'zni kesim sifatida shakllantiruvchi, ega bilan bog'lab keluvchi shakl **shaxs-son** shakli deyiladi. **So'zning shaxs va sonda o'zgarishi tuslanish deyiladi.**

Hozirgi o'zbek tilida shaxs-son ko'rsatkichlarining 4 ta guruhi mavjud:

1) birinchi (**-man, -san**, nol shakl yoki **-di/-ti, -miz, -siz**(lar) guruh **-(lar) -yap, -yotir, -moqda, -gan/-kan/-qan, -i)b, -a/-y, -moqchi** ko'rsatkichidan keyin qo'shiladi:

Men	}	borgan	{	-man	boryap	{	-man	bora	{	-man
Sen				-san			-san			-san
U				–			-ti			–
Biz				-miz			-miz			-miz
Siz				-siz			-siz			-siz
Ular	}		{	-di		{	-ti		{	-(lar)

2) ikkinchi (**-m, -ng, -k, -ngiz, -(lar)**) guruh **-di, edi, -sa** ko'rsatkichidan keyin qo'shiladi:

Men	}	bordi	{	-im	borgan edi	{	-im	borsa	{	-im
Sen				-ing			-ing			-ing
U				–			–			–
Biz				-k			-k			-k
Siz				-ngiz			-ngiz			-ngiz
Ular	}		{	-(lar)		{	-(lar)		{	-(lar)

2) uchinchi (-im, -ing, -i, -imiz, -ingiz, -(lar)i) guruh o'tgan va hozirgi zamon ko'rsatkichi bilan yo'q so'z orasida bo'ladi:

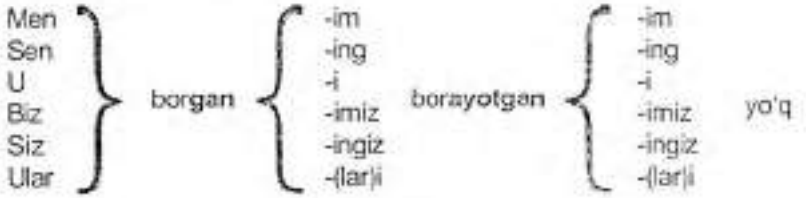

Shaxs-son qo'shimchasining uchinchi guruh -kelasi zamonning sintetik usuliga xos -gul-kul-qu va fe'l modal shakl dan bir bo'lgan -gi/-ki/-qi (xel) ko'rsatkichidan keyin ham qo'shiladi. men borgum, borgim keldi. son **borgung, borging keldi** va hokazo.

4) to'rtinchi guruh buyruq-istak mayl bilan birgalikda ifodalanadi: bor, **boring** borsin, boray, borayilik kabi.

Eslatma

Shaxs-son shakli kesim vazifasida kelgan to'liq fe'l bo'lmish murakkab ot bo'lgan fe'lni ishlatilsa, o'tkazilsa, bitiruvchilik xos.

Shaxs-son qo'shimchasining ko'chma ma'noda qo'llanishi. Shaxs-son qo'shimchasi ko'chma ma'noda ham qo'llanadi.

Son ko'chishi:

1) birlik o'rnida ko'plik. **1.Biz ko'rganmiz** (Men ko'rganman). **2.Ayam keldilar** (U keldi). 3.Dada, **boring** (bor).

2) ko'plik o'rnida birlik. **Sonlar bilmaysan** (Siz bilmaysiz). **Ular** keldi (Ular keldilar).

Shaxs ko'chishi.

3) II shaxs o'rnida I shaxs: Qani, bola'lar, yozamiz.

4) II shaxs o'rnida III shaxs. Anvar yugurib borib Ahmadjonning yoqasidan oldi: - **Shunaqa narsa bilan hazil qiladimi, odam.**

5) I shaxs o'rnida III shaxs. 1. **Bu borada kamina uzr so'raydi**. 2. Nasriddin afandi asli G'irvondan chiqmaganmikan, deb o'ylanib qoladi kishi.

To'liqsiz fe'l. To'liqsiz fe'l (edi, ekan, emish, emasi) lug'aviy ma'nosini yo'qotib, asosan, kesim vazifasidagi so'zning o'tgan zamonini ifodalashga moslashgan. **U o'qituvchi edi/ekan/emish/emas** kabi.

Xususiyati:

1) lug'aviy ma'noga ega emas;

2) fe'l lug'aviy shaklini olmaydi;

3) asosan, ot-kesimni (fe'lning vazifa shaklini) shakllantiradi;

4) gapda bog'lama vazifasida keladi.

Fe'lning tuzilish turi. Fe'l tuzilishiga ko'ra sodda, juft, takroriy va qo'shma bo'ladi.

Sodda fe'l:

1) ildiz sodda: bermoq, kelmoq, o'qimoq, yozmoq, o'tirmoq, turmoq, to'xtamoq kabi.

2) yasama sodda: kechikmoq, birlashmoq, ranjimoq, oqarmoq, qarangsimoq kabi.

Qo'shma fe'l:

1) fe'l + fe'l: sotib olmoq, olib bermoq, olib kelmoq, olib chiqmoq, olib qochmoq, ishlab chiqarmoq, chiqarib olmoq, sotib yubormoq, qarab qolmoq;

2) fe'l + ot/sifat/son/taqlid: vafot etdi, vaz kech, voyaga yet, voqe bo'l, garov bog'la/o'yna, girgitton bo'l, giriftor bo'lqil, gum bo'lqil, gumdon bo'lqil, da'vat etdi, yod et/ol, jabr ko'r/qil, javob ber/ol/qaytar, jazm etqil, jalb et/qil, jiz et, jilva qil, jo'n ber, jodo bo'lqil, zabt et/qil, zarba bo'lqil, zikr et/qil, zoe bo'lket, zomin bo'l, zor bo'lqil, izza bo'l/qil, izn ber/so'ra, izhor et/qil, imo et/qil, inkor et/qil, intizor bo'l/et/qil, in'om et/qil, isyon ko'tar/qil, isloh et/qil, isnod keltir.

Eslatma

Yasama qo'shma fe'l - tuzilishiga ko'ra qo'shma fe'llarning ma'lum bir qismi. Chunki tuzilishiga ko'ra qo'shma fe'l deganda ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasini ham tushunamiz.

Juft fe'l

1) bir ravishdosh ikkinchisi boshqa shaklga aylanib-o'rgilmoq, yeb-ichmoq, yelib-yugurmoq, yayrab-yashnamoq, o'ynab-kulmoq, qo'llab-quvvatlamoq, gapirib yurmoq;

2) ikkisi ham bir xil shaklda (ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasining tuzilishga ham shu shakl ham shunga kiradi) o'tgan-ketgan, o'tgan-qaytgan, o'lib-tirilib, o'lib-qutulib, qolgan-qutgan, qizarib-bo'zarib, qisinib-qimtinib, qo'llab-quvvatlab, qo'shilib-qorilib, hormay-tolmay; aytdim-qo'ydim, yozding-oldingiz, chiqdi-qoldi, o'qidik-tashladik va hokazo.

Takroriy fe'l: yurib-yurib, kula-kula, yig'lay-yig'lay, turib-turib, pishgan-pishgan, chiniqqan-chiniqqan.

Eslatma

O'zak holdagi va ortiq o'tgan zamon shaklidagi takroriy fe'llarning ba'zi-bir ko'chadagi: yugur-yugur, chopa-chop, mindi-mindi, dedi-dedi.

Fe'l turkumiga xos uslubiy xususiyat sifatida uning bilgini ko'rsatish mumkin.

Shaxs-son qo'shimchasi ma'nodoshligi

1) fe'lning II shaxs birlik qo'shimchasi o'rnida II shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi. **Anaki, ertaga kelasizmi?**

2) fe'lning I shaxs birlik qo'shimchasi o'rnida II shaxs birlik qo'shimchasi: **Tabiatning ishlariga hayron qolasan kishi;**

3) II shaxs ko'plik o'rnida I shaxs ko'plik qo'shimchasi: **Bolalar, bugun diktant yozamiz.**

4) II shaxs ko'plik o'rnida III shaxs birlik qo'shimchasi. **U norozi ohangda dedi: - Shunaqa ish bilan hazillashib bo'ladimi?**

Zamon qo'shimchasi ma'nodoshligi:

1) hozirgi zamon davom fe'li o'rnida hozirgi-kelasi zamon shakli qo'llanadi. **Butun qishloq ular haqida gaplashishadi (gaplashishyapti).**

2) kelasi zamon o'rnida hozirgi zamon shakli keladi. **Ertaga bolmajja tushyapmiz.**

3) hozirgi zamon o'rnida o'tgan zamon shakli keladi. **Qarasam, yuguriib kelayotibdi.**

Mayl qo'shimchasi ma'nodoshligi:

1) xabar maylidagi fe'l buyruq mayli o'rnida keladi: **Qani, ketdik, bolalar;**

2) xabar mayli shart mayli o'rnida keladi: **Kelaman dedingmi, kelish kerak.**

Nisbat qo'shimchasi ma'nodoshligi:

1) birgalik nisbat shakli ko'plik qo'shimchasi ma'nosini bildiradi: **Men keldim. - Ular keldilar.**

2) nisbat qo'shimchalarining o'zaro ma'nodoshligi: **-l, -il, -n, -in, -sh, -ish; -t, -tir, -dir, -ir, -giz; -kiz, -kaz, -qiz, -qaz.**

Mustahkamlash uchun savollar

1 Kesimlik shakli nima? 2.Tasdiq-inkor haqida gapiring. 3 Tasdiq va uning ifodalanishi haqida gapiring. 4 Inkor va uning ifodalanishi haqida gapiring. 5 Mayl va uningturi haqida ma'lumot bering. 6.Xabar mayli nima va u qanday ifodalanadi? 7.Buyruq-istak mayli nima va u qanday ifodalanadi? 8 Maqsad mayli nima va u qanday ifodalanadi? 9. Shart mayli nima va u qanday ifodalanadi? 9 Zamon va uningturi haqida ma'lumot bering. 10 O'tgan zamon va uning turi, ifodalanishi haqida gapiring. 11 Hozirgi zamon va uning ifodalanishi haqida gapiring. 12 Kelasi zamon va uning turi, ifodalanishi haqida gapiring. 13.Zamon shaklining ko'chma ma'noda qo'llanishi haqida gapiring. 14 va uningturi haqida ma'lumot bering

15.Tuslanish nima va uning necha turi bor? 16.Birinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 17.Ikkinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 18.Uchinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 19.To'rtinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 20.To'liqsiz fe'l nima? 21.Fe'lning tuzilishi haqida gapiring 22.Tub sodda fe'l qanday fe'l? Misol keltiring. 23.Yasama sodda fe'l qanday fe'l? Misol keltiring. 24.Qo'shma fe'l haqida gapiring. 25.Yasama qo'shma fe'l qanday fe'l? Misol keltiring. 26.Juft fe'l haqida gapiring va misol keltiring. 27.Takroriy fe'l haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

1. Oyim narsalarb ortiqcha qorong'ion tugunchani likillaydi. Kayin enlikib-enlikib yig'lab yubordi - Rangi o'chgan ko'yl lobiasi ilinib, yuzimga qarab turib turib da. Onamni ko'rib ovga ishi toldi (O' Hosh.) 2. Xazinachilar qiponlar rejasidan ikkala yaxlashib hadeyoni yerga yotdilar (A.Qod.) 3. Xo'rak orasi Otaiek Zaynabdan so'rab. Kumushning uxlab yolgonini aytdi. (A.Qod.) 4. Oqsoyning ayrimgacha kunda yana xotin qurol olish butun yurtga esn bendi. 5. Sizdan o'zimni ensiqtirgan kolgan emasmi? Men yig'lagan ko'y. Zaynab ...(A.Qod.) 6. Aniva omborga borib-kelguncha kotiqan xumon nimi o'yin tandaymiz (O' Hosh.) 7. Dorit yozda bo'lguncha ochma, yozma so'l (Maqol). 8. O'rik gullashi bilan non sovuq bo'lib, hammayoqni qorchiqni kelsa. 9. Inson bo'lish kuyasini bo'lmaganlar (Gyete) 10. Sivotdan uyat qotadi. Har kimda bor bu savol. . 11. Qoraksbning zarra miqdori qancha gapirilmasin, bu darahtni og'irga qarsi kurash susi bolmoqda.

1. Kesim vazifasida kelgan fe'lni ajrating.

2. Bir fe'lning grammatik shaklini aniqlang.

3. Zamon turi va shaklini aniqlang hamda fe'l qanday payt holiga tushilganini aniqlang

4. Mayl turi va shaklini aniqlang

5. Shaxs-son shakli va turini aniqlang

6. To'g'ri javob raqami

Tahlil tartibi:

1.Mustaqil yoki yordamchi fe'lligini aniqlash.

2.Qaysi lug'aviy ma'no guruhiga mansubligini aniqlash

3.Tub yoki yasamaligi.

4.O'timli-o'timsizligi.

5.Lug'aviy shakllari.

6.Sintaktik shakllari.

7. Tuzilishiga ko'ra turi.
8. Gapdagi vazifasi.

22- DARS
FE'L YASALISHI

Fe'l yasalishi haqida. Fe'l ham qo'shimcha qo'shish va so'z qo'shish usuli bilan barcha mustaqil va alohida olingan so'z turkumidan yasaladi.

Qo'shimcha qo'shish – fe'l yasalishining keng tarqalgan usuli. **Bu yo'l bilan faqat boshqa turkumdan fe'l yasaladi** (5 ta mustaqil va 3 ta alohida so'z turkumi). Ular quyidagi:

1. Ot: **ishlamoq, ko'rikmoq, qo'nmoq, suvsamoq**
2. Sifat: **oqarmoq, qisqarmoq, ozaymoq, qorayaymoq**
3. Son: **ikkilanmoq, birikmoq**
4. Olmosh: **sizlamoq, mensimoq, sensiramoq**
5. Ravish: **ko'paymoq, kechikmoq, tezlashmoq**
6. Modal: **yo'qotmoq, yo'qlamoq, yo'qolmoq**
7. Undov: **voyvoylamoq, dodlamoq**
8. Taqlid: **gumburlamoq, shildiramoq, yaltiramoq, miltillamoq**

Fe'l yasovchi qo'shimcha. Fe'l yasovchi qo'shimcha, uning xususiyati, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qo'shimcha	Xususiyati	Yasama	Asos
-a:		sana, tana, yola, yasha, asha, qara, oyna	ot
		bo'sh, quruq	sifat
		shirra, nopa, g'ijja, guldura	taqlid so'z
-an:	unumsiz	kuchan	ot
-i:		rang, chang, avj	ot
		lichi, jovi	sifat
-ira:		chimilla, guvla, zilla lovilla	taqlid
-ik:		ko'zik	ot
		Lirik	son
		kechik	ravish
-ch-/-sh-:		uzoq	sifat
		kabob	ravish
		tupur (tul+ur)	taqlid
-ira:		sharana, yalla, zarpa, yalpa, mo'ra	taqlid
-y/i-ay:		kuldi-ay	ot
		lovey, kengay, keksay, cony, Uljay (ulug'+ay), pasay (past+ay), susay (sust+ay)	sifat

		kimmay, ozay, xolaay	ravish
-ku,	-guncha	sha	ot
-dor		egarda, ishqalda, bordala, g..., yozda, o'ta, emish, zarrala, egarla (egarlay), kelish, [illegible], bo'lish, yo'la	ot
		mavjud, tuzuk, yaxshi, ...a, [illegible], go'zal	sifat
		sikh, siesta	olmosh
		toza, sovuk	ravish
		dodai, chuchuk	undov
		qunduzlu, sh...	taqlid
		yoki?	modal
-den		[illegible], qaytdim, [illegible], yozdim, qildim, sevaman, ayg'oqchi, loydalan	ot
		shaxtda, achchiq, sayrokiy,	sifat
		kelar	son
-lash:		do'stlash, suhbatlash, ahdlash, bandlash, muloqotlash	ot
		yaxshi, qurilish, asabiylash, qayrilish, yoqimsiz, o'qimish, oydinlash, maqtash, qo'pchish, go'zallash	sifat
		tikish	son
		qaytish (matn)	ravish
-lik;		qaytish	sifat
-lashlik:		ochiqchalik, qiziqchan	ot
		yozuvchi	sifat
-ol:	-guncha	yo'q	modal
-ovchi,		o'qish, ega, ko'kat, mayat, erta	sifat
-ma:		bo'lgan gapim	taqlid
-sh:	-guncha	men	olmosh
		gumangi	sifat
-sin:		qaqqan, yotsin	sifat
-sit:	-guncha	aytdi	ot
-sim:		kamsi,	ravish
		ravsha, kuchli, xayolimi, qonsha, erta, yoqishi, xavotira, gumonga, radiksiz	ot
		yaxshi, begonasha	sifat
-ki-gi-qi:		emish, sadra	olmosh
		bo'ldi, berkit	sifat
		to'g'ri	modal
-chilleki,	-guncha	ko'pchi	ravish
		g'ayrati	taqlid
-gi-iq:		o'roq, yo'q	ot
		dimo zang, nanoq, zo'riq	sifat
-gan/-g'an/ -qin:	-guncha	jamg'ar, boshqar	ot
		hayir	taqlid

Eslatma

Yasama fe'lda o'ziga xoslik mavjud.

1. Ba'zi yasama fe'l iboraga teng kelsa-da va u bilan ma'nodoshlik hosil qilsa-da, gulladi – gulga kirdi, qotqladi – qattiq soldi, tiladi – tilak qildi;

2. Fe'l yasovchi tizimda ma'nodoshlik qatori hosil qiladigan bor: suvsadi – suvsiradi, sentadi –sensiradi.

3. Barcha qo'shmacha bilan yasalgan fe'lni qo'shma fe'lga almashtirish mumkin. tasdiqladi – tasdiq qildi, imzoladi – qo'l qo'ydi, yodga oldi – yodladi, esdan chiqardi –unutdi, otga qamchi bosdi – qamchiladi.

So'z qo'shish yo'li bilan qo'shma va juft fe'l yasaladi.

Qo'shma fe'l. Qo'shma fe'l qismining qaysi so'z turkumiga mansubligiga ko'ra 2 ga bo'linadi.

1. **Fe'l+ fe'l** qo'shilmasidan qo'shma fe'l hosil bo'lmaydi.

2. **Fe'l bo'lmagan so'z+fe'l** qo'shilmasidan qo'shma fe'l hosil bo'ladi: **qilmoq, etmoq, aylamoq**, topmoq, yemoq, urmoq, ko'rmoq, kelmoq, keltirmoq, bo'lmoq, bermoq, olmoq kabi yordamchi fe'l qatnashadi: bezor bo'lqil, bid-bid qil, bino bo'lqil, qo'y, bong ur, bunyod qil/et, vasf et, vafot et/ing, voz kech, voyaga yet, voqe bo'l, garov bag'lo/o'yna, girgitton bo'l, gisfor bo'l/qil, gum bo'l/qil, gumdon bo'l/qil, da'vat et/qil, yod et/ol, jabr ko'r/qil, javob ber/ol/qaytar, jam et/qil, jo'b et/qil, jiz et, jilva qil, jilo ber, judo bo'l/qil, zabt et/qil, zadu bo'l/qil, zikr et/qil, zos bo'l/ket, zomin bo'l, zor bo'l/qil, izza bo'l/qil, izn ber/so'ra, izlear et/qil, imo et/qil, inkor et/qil, intizor bo'l/et/qil, isrof et/qil, isyon ko'tar/qil, isloh et/qil, isnod keltir, iste'fo ber, ibgor bo'l/et, ado bo'l/et/qil, aziyat chek/tort, azm et/qil, azob ber/tort/chek, ayb et/qil, ayyuhannos solt/ort, iqror bo'l/qil, yo'l bosl ko'rsat/ol/qo'y, kallo ur/tashla, karomat qil/ko'rsat, kasal bo'l, kashf et/qil, ko'ngil her/qo'y, lat ye, madh et/qil, mazax qil, mayl qil/ko'rgiz, mashq qil, mag'lub bo'l/qil/et, mahv et/qil, mahliyo bo'l/qil/et, muolaja qil, musodara qil/et, muhoyya qil, nazar sol/et, nazorat qil/et, namoyon bo'l/et/qil, namoyish q.l/et, nasib bo'l/et/qil, nashr et/qil, na'ra tort/er, nido qil.

Juft fe'lning ikki shakli bor:

1. **Sirli ravishdosh. Ikkinchisi** boshqa shaklda: yayrab-yashnamoq, o'ynab-kulmoq, aylanib-o'rgilmoq, yelib-ichmoq yelib-yugurmoq, qo'lab-quvvatlamoq.

2. Har ikkisi bir xil shaklda: **kelib-ketib, kirib-chiqib, ko'rgan-bilgan, oshirib-toshirib, ochilib-sochilib, osha-tosha, tejab-tergab, yuvib-tarab, yayrab-yashnab, o'tgan-ketgan, o'tgan-qaytgan, o'lib-tirilib, o'lib-qutulib,**

qolgan-qutgan, qizarib-bo'zarib, qisinib-qimtinib, qo'llab-quvvatlab, qo'shilib-qorilib, aylanib-o'rgilib, aylmay-netmay, aldab-suldab, aralashib-quralashib, achib-bijib, baqirib-chaqirib, buralib-suralib, bo'zarib-gezarib, yeb-ichib, yegan-ichgan(i), yelib-yugurib, yig'lab-siqtab, indamay-netmay, bosmay-tolmay.

Har ikki qismi yakka qo'llanmaydigan juft fe'l so'z hosil

1. Qismi o'zaro sinonim: bosmay-tolmay, qo'llab-quvvatlamoq.

2. Qismi o'zaro antonim: kelib-ketib, kirib-chiqib, o'tib-o'tirib, o'tirib-turib.

3. Qismining ma'nosi yagona: baqirib-chaqirib, ko'rgan-bilgan, oshirib-toshirib, ochilib-sochilib, oqlanmay-tozimsiz, aylanib-o'rgilmoq, yeb-ichmoq, yelib-yugurmoq, yayrab-yashnamoq, o'ynab-kulmoq, achib-bijib, yuvib-tarab, o'tgan-ketgan, qisinib-qimtinib, qo'shilib-qo'rilib. Ikkinchi qismi yakka qo'llanmaydigan: yig'lab-siqtab, yarnab-yasqab, aldab-suldab, qolgan-qutgan.

Har xil ko'plab bo'lgan bir fe'lning bir qismida shakl hosil bo'lishi mumkin:

1. Fe'l vaqtda shakllanib bo'lsa-bo'lmasa: ko'rsa-ko'rmasa, bo'lar-bo'lmas, yetar-etmas, aytish-aytmaslik, bilib-bilmay.

2. Har xil ravishdosh qo'shimchasini olgan fe'l: keta-ketguncha, o'la-o'lguncha.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qo'shimcha qo'shib fe'l yasash haqida gapiring. 2. Yasama nima? 3. Asos so'z nima? 4. So'z qo'shib fe'l yasash haqida gapiring. 5. Qo'shma fe'l nima va uning qanday turi bor? 6. Juft fe'l nima va uning qanday turi bor? 7. Takroriy fe'l nima va qanday turi bor?

Topshiriq

kabaxa, oson, sizlo, hozirlo, salomlash, afsuslan, yaltir, o'yna, qiyna, qanay, ozgar, gumonsira, yoq, kechik, hadi, orzi qilmoq, ahgor qilmoq, ado bo'lmoq, ayyamnasos solmoq, javob bermoq, afv etmoq, xalal bermoq, boyon aylamoq, qiron etmoq, tanbeh kelmoq, bezo o'tmoq, o'tunmoq, tush kelmoq, ko'zimoq, qo'lmoq, topmoq, barbod aylamoq, tanish, suyunchi, bajo keltirmoq, nimchi, ubaydo, hide olmoq, to'polonchi, kiyuvchi, bardam topmoq, borg olmoq, jonsarak, qovon atmoq, z, mudofaa, bo'sh emoq, mazbut, ukol, kokak, yaxlit, ustara, kechirim bo'lgan, ravojlan, nomustaqil bo'lmoq, sevinch, g'urur, bahom ko'rmoq, g'ing'ara, baho bermoq, bahra olmoq, chuvvos, olik olmoq, sharros, kechuv, toshko'mir, kamaygul, qoraqurt, mingyoq, qo'ziqorin, sochoupuk, piyozbog', O'rta Qurchiq, kaftakesak,

Markaziy Osiyo, ovora bo'lmoq, lo'killamoq, almisoq, afsus qilmoq, band etmoq, Sho'rolar, ko'ksulton, qoradori, Oltiariq, uchburchak, mingboyga, isitibtopar, ishlab chiqarish, sevaroh p, gavjum, yoyish, abituriyent, maslahat, sergo'sht, beg'ubor, yashovchan, umrboq, qizg'anchiq, payomon, yig'lasi so'lg'in, ko'klama, arzidi, jirkanch, xolayiq, lutfu, talmovchi, bo'rsiqzor, izchil, terskay gapdon qaram, sog'lom qisqa, drujbomat, kafanpoya, cho'pchasoya, sho'rtomoq, xodabuzar, bo'rsiqlab, kemgan, cho'rtkesar, yeb to'ymas, o'zboshimcha, siyog'lama, o'zbilarmon, qo'yarmon;

1. So'zlarni turkumga ajrating.

2. Fe'l turkumiga mansub so'zni lug'at va javobnomaga qarab tog'ri yozing.

3. Ajratilgan so'zni tuzilishiga ko'ra guruhlang.

4. Yasama fe'llarning nechi qismga ajratilg.

5. Ajratilgan qo'shimcha asosida yangi so'z yozing.

6. Yasama fe'l o zag'ining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.

7. Qo'shimchalar qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishini aniqlang.

8. Qo'shma, juft va takror y fe'llarning tarkibini aniqlang va mustaqil turlarini ko'rsating.

23-DARS
OT

Otning ma'noviy xususiyati Shaxs tushunchasini bildiradigan so'z ot deyiladi: **odam, o'quvchi**. Ishchi so'z shaxsni, inoyisa. **kitob, ildiz, bulut** so'zi predmetni, **yolg'on, bahs, kengash, aviatsiya, inversiya, gurung, istiqlol, raqobat, qo'zg'olon, surgun, bayram, urush, janjal, to'fon** so'z hodisani, **qishloq, shahar, avtul, maktab** so'zi joyni bildiradi.

Ot **kim, nima, qayer** so'roq iga javob bo'ladi. Gap tarkibida **qanday** so'roq ini ham oladi: **asalari yo'l, tilla sirg'a kabi**. Joy nomi **nima** so'roq iga nom javob bo'lishi mumkin: **shahar** (nima).

Grammatik shakl olishi bilan so'roq i ham o'zgaradi: **uydagi** (qayerdagi). Qarshidagi (qaysi). Bu ot ning o'ziga xos so'roq i emas.

Otning morfologik xususiyati. Ot kelishik, egalik, kesimlik, son, ehtiroytirish, ajratish, qaratishlilik, o'rin va payt bolg'ovi, chegara shakl bosh'ni mustaqil turkumga ham xos. Lekin ot ularga ko'proq xos bo'lgan:

Eslatma

Kelishik, egalik, kesimlik, qaratishlik, o'rin va payt bolg'ovi, chegara shakl bosh'ni mustaqil turkumga ham xos. Lekin ot ularga ko'proq xos bo'lgan.

Otning sintaktik xususiyati Ot so'z birikmasida ergash so'z (**kitobni o'qimoq**), bosh so'z (**qizil kitob**) bo'lib keladi. U barcha mustaqil so'z turkumi, hatto taqlid, o'tishgan undov va modal bilan ham sintaktik aloqaga kirishadi.

Ot gapda quyidagi vazifada kela oladi:

a) ega: Salim keldi.

b) to'ldiruvchi: Salimni ko'rdim. Kitob o'qidim.

d) aniqlovchi: Salimning akasi keldi. Asfalt yo'l ta'mirlandi. General Rahimov so'zladi.

e) hol: Qishloqda yashayman. Shibirg'on ketdi.

f) ega+ Dadam – o'qituvchi. Shahar – shahar.

g) to'ldiruvchi+ Kuyla, dilkash duturim.

4. Otning ma'no turi. Ot bir turdagi shaxs/predmet/hodisa/joydan biri yoki ularning umumiy nomini bildirishiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1) atoqli ot,

2) turdosh ot.

Bir turdagi shaxs/predmet/hodisa/joydan biriga atab qo'yilgan nom atoqli ot deyiladi. Alisher, Qarshi. Mustaqillik kuni. Atoqli ot nom deyiladi.

Atoqli ot odatda ko'plik qo'shimchasini olmaydi. Uni olsa, ko'plikdan boshqa ma'no jilolanadi.

a) Har turdagi shaxs(lar) ma'nosini: To'ya Zulfiyalar ham keldi (Zulfiya nomida yoqimlilar).

b) To'xtovsiz ish: Farhodlar keldi. Kecha qazmaqqa (Farhod) ertasi, o'sha(lar)...

Atoqli ot odatda belgisiz tushum bo'lishi gapni noaniqlantiradi.

Atoqli ot bir qaydagi:

1. Shaxs nomi: Salim, Uyg'un, Jumaqulov, Oybek, Ergashevich,

2. Geografik nom: Qashqadaryo, Bolliqbo'yi, Kavkazorti, O'zbekiston, Hisor, Kavkaz.

Eslatma

Tarkibida bo'yi, orti, oldi so'z bo'lgan joy nomi qo'shib yoziladi.

3. Tashkilot nomi: Qarshi davlat universiteti, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, "Rohat" kichik korxonasi.

Eslatma

Xalqaro tashkilot, davlat/xalq oliy tashkilot, mansab va unvon nomining har bir so'zi bosh harf bilan yoziladi. Boshqa tashkilot mansab va unvonining birinchi so'zigina bosh harf bilan boshlanadi.

4. Osmon jismi nomi: **Zuhal, Mirrix, Yupiter.**

5. Gazeta, jurnal, darslik, asar nomi: **"Nasaf", "Yoshlik", "O'tgan kunlar", "Ona tili".**

6.Suv havzasi va inshoot nomi: **Chimqo'rg'on suv omborl, Hisor tog'l.**

Eslatma

Suv havzasi va inshoot nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan yoziladi.

7.Tarixiy sana va bayram nomi: **Ramazon. Xalqaro xotin qizlar kuni, Mustaqillik kuni.**

Eslatma

Tarixiy sana va bayram nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan yoziladi.

8. Hayvon nomi: **Boychibor, Yo'lbars, Olapar**

Bir turdagi shaxs/predmet/hodisa/joyning umumiy nomini bildiruvchi ot - turdosh ot. Olmoq asosiy qismi: turdosh: suv, havo, odamzot, qalam, daftar, shamol, yong'in.

Turdosh ot **lug'aviy ma'nosiga** ko'ra 4 ga bo'linadi:

a) shaxs otl: **kishi, odam, jin, farishta, ishchi, o'quvchi**

b) narsa otl: **paqir, daraxt**

d) o'rin-joy otl: **uy, dorixona, maktab, oshyon.**

e) faoliyat(jarayon otl: **ezmalik, g'allachilik, serobgarchilik, chaqiuv, terish, umum, mehribonlik, yoshlik, tantov, chopiq, loygarchilik, chorvachilik.**

Turdosh ot **grammatik ma'nosiga** ko'ra uchga bo'linadi

1. Bevosita kuzatish mumkin bo'lmagan narsa otlarini bildirishiga ko'ra.

a) **aniq ot** ifodalagan narsani sezgi a'zosi bilan sezish mumkin: **daraxt, kishi, ovoz, rang.**

b) **mavhum ot** ifodalagan narsani sezgi a'zosi bilan sezish mumkin emas: **sevgi, oqim, tuyg'u, yaxshilik, pishiqchilik, gina, gumon, did, ibo, istehzo, mung, rashk, rohat, taskin**

Aniq otga ko'plik shakli qo'shilib, **sof ko'plik** ma'nosini namoyon qila oladi.

2. Bir turga kiruvchi **bitta predmetning** yoki **predmetlar to'dasining** nomini bildirishiga ko'ra:

a)yakka ot bir turga kiruvchi bitta predmetning nomini bildiradi: **barg, qalam, terak, yaylov**

b)jamlovchi ot predmet to'dasining nomini bildiradi: **armiya, qo'shin, lashkar, xalq, ulus, el, jamoa, poda, uyur, kurtov, komanda, guruh.**

3. Sanalish-sanalmas ilgako'ra:

a) sanaladigan narsa ot: **daftar, qalam, daryo, tosh**

b) sanalmaydigan narsa ot: **havo, suv, bug', yog', qum**

Atoqli otning katta o'smirlardan boshqa turkumdan o'tgani:

a) turdosh otdan: **Asat, Arslan, Raino, Rayhon, Anor, Lola;**

b) sifatdan: **Shirin, Buyuk, Tuyg'un, Aziza, Ulug';**

d) sondan: **Yetmishboy, Sakson, To'qson;**

e) ravishdan: **Bultur;**

f) olmoshdan: **Kimsarboy;**

gi fe'ldan: **Tursun, Turdi, O'lmas, Sotiboldi, Unsin.**

Rentgen, xosiyatxon, amper, makintosh, musiqa kabi so'z kushilgan sintaksis nomidan turdosh otga o'tgan.

3. Boshqa turkum so'zining otga ko'chishi. Ayrim sifat, fe'l, son, taqlid otga ko'chadi:

a) sifat: **yigit, qiz, o'g'il, qari, er, xotin, kor, issiq-sovuq** (issiq-sovug'idan xatar qilmoq), **achchiq-chuchuk, yosh, qari, yoshu qari, ko'k** (osmon, rasha, dalla) (siyosat so'z. ham aslida sifatdan ko'chgan).

b) fe'l: **shish, yuq, ich, zo'ch, qir, chaqirdi, chorladi, ko'rdi, keldi-ketdi, qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, oldi-sotdi; mindi-mindi** (bolalar o'yinining nomi): **berdi-keldi, keldi-ketdi, oldi-berdi, ur-yiqit, ur-sur, beqit-chaqir, yasam-tusan, supur-sidir, yugur-yugur, oldi-qochdi** (qarz), **kuydi-pishdi** (ayrdi), **iliguzildi** (vaqt), **ichakuzdi** (hangomalar), **supraqaqdi** (farzand yoki sanoqli farzandli kata sodda qo'shima, juft va lakabiy fe'l.

d) fe'lning harakat nomi shakli: **kengash, kurash, o'qish, yozish, o'tmish, qilmish, qidiruv, o'ynash, saylov, ishlov, qurshov, qatnov, qistov, tanlov, tintuv, maqtov, tergov, to'lov, o'quv, chorgov, qalov, qarov, to'ntarish, o'zgarish, qiziqish, o'qish, o'tirish, qarash** (vzglyad), **muyulish/burilish, burilish** (o'zgarish ma'nosida), **yozuv-chizuv, yurish-turish, borish-kelish, bosar-tusar, ko'rolmaslik, kiraverish**

e) fe'lning sifatdosh shakli: **o'qituvchi, bog'lovchi, kuzatuvchi**

f) son: **uch, yetti, yigirma, qirq, to'qqiz-to'qqiz;**

g) taqlid: **ququ** (qushi), **dudut** (eski mashina), **popop** (eski pop-pop. likuv mashinasi), **tutu** (poyezd), **patpat** (motosiklet), **shepshep** (maqnzkashak), **chaqchaq** (qushning nomi).

Otning tuzilish turi. Ot tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'ladi.

a) **sodda ot** bir o'zakdan iborat bo'lib, tub sodda (qo'ysh, gul, tosh, Buxoro) va yasama sodda (dehqonlik, guzar, tashvishmand, rangarezlik) kabi turga ajratiladi.

b) **qo'shma.**

– ot+ot. **O'zbekiston Respublikasi, ajdargul, ayiqtovon, atirgul, arpabodiyon;**

– sifat+ot **Markaziy Osiyo, ko'ksulton, kaltakesak, Shu'rko'l, oqsoqol, xomtok;**

– ot+fe'l. **echkiemar, kaltakesar, hasanbuzar, beshiktervatar, dunyoqarash;**

– son+ot **beshbarmoq, yettiqavat, Oltiariq, uchburchak, ming'oyoq, qirqog'ayni**

– son+fe'l **beshotar, birqoqar**

– ot+sifat: **ustabuzarmon, gulbezak, oshko'k**

– fe'l+fe'l: **Iskabtopar, ishlab chiqarish**

– fe'l + ot: **savacho'p**

d) **juft:**

– ikki qism ham yakka qo'llanadi: **azob-uqubat, azmu qaror, avlod-ajdod, ariq-zovur;**

– faqat bitta qism yakka qo'llanadi: **aldam-qaldam, hayot-mamot, qand-qurs;**

– ikki qism ham yakka qo'llanadi: **ashqol-dashqol, zer-zabar, ikir-chikir, tush-tush.**

e) **takroriy: yor-yor, kazo-kazo, mish-mish, jag'-jag' (o'simlik nomi), dedi-dedi;**

f) **qisqartma:**

– faqat bosh harfdan: **BMT, AQSH,**

– birinchi so'zning dastlabki qismi, keyingi so'zning bosh harfi olinadi: **O'zMU, SamDU, BuxDU, O'zFA;**

– birinchi so'zning bir qismi va keyingi so'zning to'liq shakli olingan: **medinstitut, sanoatnik, agitpoezd;**

– barcha so'zning dastlabki qismi olinadi: **ximfak, ijroqo'm.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Otning ma'noviy xususiyati haqida gapiring. 2. Otning morfologik xususiyati haqida gapiring. 3. Otning sintaktik xususiyati haqida gapiring. 4. Otning grammatik ma'no turi haqida gapiring. 5. Atoqli otlar haqida gapiring. 6.

Atoqli otning qanday turi bor? 7. Atoqli ot tarixi haqida gapiring. 8. Turdosh ot haqida gapiring. 9. Turdosh otning qanday grammatik ma'no turi bor? 10. Otning lug'aviy ma'no turi haqida gapiring. 11. Boshqa turkumdan olga so'z ko'chishiga misol keltiring.

OTNING LUG'AVIY SHAKLI

Son. Otning birlik va ko'plik sonda bo'lishi grammatik son deyiladi. Ot birlikda birlik yoki ko'plikda bo'lish shart. Otning -lar qo'shimchasini olgan shakli ko'plik (**gullar, daraxtlar, yulduzlar**). -lar siz shakl birlik (**gul, daraxt, yulduz**) deyiladi.

Arabcha ko'plikni bildiruvchi -ot/-at qo'shimchasini olgan so'z ham birlik shaklida deyiladi: **axborot, hayvonot.** Bu so'zda u mavhum ot yasaydi: **ma'lumot, mushkulot, zaruriat, madaniyat.**

Ko'plik -lar shaklisiz ham ko'p xil ma'no anglatadi:

a) son bilan: Darsda 10 ta o'quvchi qatnashdi. To'rt **tup** olma ko'chati o'tqazdik.

b) ravish bilan: *Maydonda ko'p odam* yig'ilgan edi. Ta'tilda ancha badiiy asar o'qidim.

d) olmosh bilan: **Shuncha qalamni** nima qilasiz?

e) takroriy hisob so'z bilan: **dasta-dasta** gul, to'da-to'da odam, savat-savat non, <u>top-top</u> yuk ko'tarmoq

f) mansub otga oid: **Bog'bonlar bog'iga** ko'chat o'tqazishyapti. Zaynidd n – davra ko'rgan odam.

Sunday ot ham ko'plik shaklida keladi.

Aytilganlar asosida ko'plik ma'nosining qaysi shakli quyidagicha tartiblanganligini muhokama qiling:

1) morfologik usul: kitoblar, uylar;

2) sintaktik usul: **ancha** o'rtoq, **bir qancha** kitob;

3) leksik usul: **armiya, xalq, olomon, guruh, to'da, dasta;**

4) so'zni juftlash usuli: qop-qop, dasta-dasta;

5) leksik-morfologik usul: **ancha** kitoblar,

Eslatma

Aytish mumkinki, sintaktik usul leksik usul, leksik usul sintaktik usul hech qaysisi.

Ot birlik yoki ko'plikda qo'llanishiga ko'ra ikkiga ajiraladi:

1) birlik va ko'plikda qo'llanadigan ot;

2) birlikda qo'llanadigan ot.

Ko'pgina otlar faqat ko'plik shaklida ham, ko'plikda ham qo'llanaveradi: **lolalar (lar), uy(lar), og'ayni(lar)**.

Otning ba'zi turi ko'plik shaklini olmaydi: **atoqli ot, mavhum ot, yakka predmet nomi, sanalmaydigan jism nomi, juft predmet nomi**. mavhum ot. Ular ko'plik shaklida qo'llanganda, ko'pincha boshqa ma'no ifodalaydi:

a) **atoqli ot** turdosh otga aylanib, "o'xshashlik" (**zamonamiz farhodlari, Mirg'ulomning kunoshlari**), yoki "yaqin shaxs to'dasi" ma'nosini (**aka-uka Shojalilovlar, Salimlarnikiga bordik**) bildiradi;

b) **yakka predmet nomi** ko'plikda (**Navoiy, Bobur va Mashrab muxtasar she'riyatimizning so'lmas quyoshlaridandir**) yoki kuchaytirilgan ma'no (**Quyoshlarga yaqin hayotim**) ifodalaydi;

d) **sanalmaydigan predmet nomi** (yog', suv, qum, tuproq, havo kabi) har xil turi, mo'llik ma'nosini (**yog'lar to'kib yog'ir yog'di, konyak yog'lar** holatini) bildiradi.

e) **juft predmet nomi** kuchaytirish ma'nosini (**Ko'zlari qamashib ketdi. Oyoqlari zirqirab og'rir edi**) ifodalaydi.

f) **mavhum ot** kuchayganda ma'no boradi: **U xayollarga cho'mib ketdi. Ahvollar yaxshimi?**

-lar shakli ko'plikdan tashqari yana quyidagi ma'noni ifodalaydi:

a) hurmat: **ayamlar, dadamlar, tog'amlar**.

b) taxmin: **kechalari, tunlari, yozlari**.

d) kuchaytirish: **Boshlarim** og'rib ketdi. **Yuraklarim** eziib ketdi. **Tillarim** achishdi.

e) predmetning, kasbiy: **Tog'alari** rais ekanmi? **Onalari** hozir qachon ishida qo'shdalarda?

f) tur-nav: **unlar, suvlar**.

Lekin bu ma'noning barchasi -lar shaklining ko'chma ma'nosi bo'lib, ular ko'plik ma'nosi asosida hosil qilgan.

Eslatma

Shaxs-son qo'shimchasidagi -lar shaklini ko'plik shaklidan farqlash kerak. U sintaktik usulda hosil bo'ladi.

Kichraytirish shakli. Ko'rsatkichi

-cha. **hovuzcha, uycha, kapalakcha**

Eslatma

Shalcha, bog'cha (bolalar bog'chasi), ko'rpacha kabi so'zlar yangi leksik ma'no vujudga kelganligi uchun qo'shimcha lug'aviy shakl hisoblanmaydi va so'z ma'nosi qismga ajralmaydi.

-choq//-chak: toychoq, qo'zichoq, kelinchak, tugunchak
-kuy: bolakay.
-ak: yo'lak.
Shaxsiy munosabat shakli. Ko'rsatkichi.
-jon: ukajon, ayjon, Parlatjon
-xon: Azizxon, Halimaxon, ukaxon, akaxon.
-oy: Salimaoy, kelinoy.
-loq//-aloq: bo'taloq, qizaloq,
-gina//-qina: ukaginam, buviginam.
-boy: Haydarboy, Shuhratboy.
-bek: Salimbek, Muxtorbek.

Eslatma

-jon, -xon, -boy, -bek birligi kishi ismining qisqarmas qismiga aylanganda lug'aviy shakllikdan chiqadi: *Norboy Jabborov, Muhammadxon Abdullayev, Mamajon Dadajonov, Tursunoy Oxunova, Nurxon, O'g'iloy.*

Ayrim ot turkumiga xos qo'shimcha maktab darsligida tasnifdan chetda qolgan. Jiha

1. Qarashlilik shakli *-niki*: meniki, seniki, olaniki, maktabniki, Rustamniki. Ko'rinishi ot+kesim tarkibida bo'lsa: *Kitob Salimniki.* Egalik kelishik qo'shimchasini olib to'ldiruvchi bo'lganda: *Bu kitob kimniki?* Hur kimniki o'zigа, oy ko'rmas ko'ziga. Biznikining toychog'i bor. Toq'asinikini so'rab-so'rab topdi. Qiziqa ketdi.

2. O'rin va payt belgisi shakli *-dagi*: uydagi, ko'chadagi, mendagi, sendagi. Bu qo'shimcha predmet-hodisaning belgisini bildirib, odatda sifatlovchi-aniqlovchi bo'lib keladi. Uydagi kompyuter boshqacha-da, istagan vaqtda ishlayverasiz. Ofisdagi, albatta, o'zimiz so'zlashuv vaziflarini bajaradi. Majlisdagilar ketishdimi?

Eslatma

Ayrim olimlar -dagi/-dek shaklini sifat yasovchi sifatida qaraydi. Bu o'rinda qo'shimchaga aylangan tek ko marchasidir. *-gacha//-kacha//-qacha* shakli ko'plikdagi *-lar* bilan qo'llanmaydi: *o'rtoqlarimgacha* qo'pol shakl. Ular qatorigi tuzuq bilan, kabi, uchun ko'rinishdagi qo'shimchalar hisobiga boradi.

3. Chegara shakli *-gacha//-kacha//-qacha*: uygacha, parkkacha, qishloqqacha. U ot olgan so'z, o'rnatish ma'lum, son va ko'plikning ikkinchisi shakliga ham qo'shila oladi. Zamon va makon bir xil turli predmet bilan

bog'liq chegarani anglatib, payt va o'rin holi, to'ldiruvchi bo'lib kelaci. **Markazgacha piyoda borishdi. Holigacha** daragi yo'q. **Ko'rgazmali** qurol, **bo'z**, hatto **jiltlargacha** tayyorlab qo'yildi.

4. O'xshatish shakli *-dek//-day* shardek, kaftdek, kaykcvk. Murdek suv, qitday dori xalqda yangi ma'noli so'zga aylangan. Predmet-hodisa va xn-harakatning belgisini bildirib sifatlovchi-aniqlovchi, hol, otkuzam bo'lib kelaci. Peshonasida **no'xatdek** g'umrn bor edi. U omonga xuddi **yosh boladay** erkalanar edi. Boshi **xumday** edi.

Otga xos bu shaklning barchasi – shakl yasovchi qo'shimcha

Eslatma

-dagi, -niki, -gacha kabi affiks larnom 2 ta qismdan iborat bo'lgan bo'lsa-da, lekin yaxlit murakkab qo'shimcha hisoblanadi

---

Ot turkumida son shakllarning uslubiy xususiyati bor.

Ko'plik qo'shimchasining uslubiy xususiyati. Ko'plik qo'shimchasi, odatda, ko'plik qo'shimchasini olmaydigan otga qo'shilganda turli uslubiy ma'no ifodalaydi:

a) sanalmaydigan predmet (yog', suv, qum, loy, qor, havo kabi nomga qo'shilganda "har xil turi", "mo'llik" yoglar (qaxla yog'i, zig'ir yog'i, kunjut yog'i va hokazo);

b) juft predmet nomiga qo'shilganda "kuchaytirish": 1.Ko'zlari qamashib ketdi. 2.Oyoqlari zirqirab og'rir edi);

d) mavhum ot ga qo'shilganda "kuchaytirish": 1.U xayollarga cho'mib ketdi. 2.Ahvollar yaxshimi?

-lar shakli ko'plikdan tashqari yana quyidagi ma'noni ifodalaydi:

a) "hurmat": ayamlar, dadamlar, tog'amlar.

b) "taxmin": Soat beshlarda majlis tugaydi.

d) "kuchaytirish": Boshlarim og'rib ketdi. Jigarlaring ezilgur. Tillarim nehisbdi.

e) "pand, kinoya": Tog'alari rais ekanmi? O'zlari hem qadam ranjida qilibdilar-da?!

Mustahkamlash uchun savollar

1.Son nima? 2.Sonlarning necha turkumi mavjud? 3.Sonlarning qanday turlari bor? 4.Miqdor son haqida gapiring. 5.Ko'plik shaklini olmaydigan sonning ko'plikdagi ma'nosi haqida gapiring. 6.Kuchaytirish shakli haqida gapiring. 7. Erkalash shakli haqida gapiring. 8. Qarashlilik shakli haqida gapiring. 9.O'rin belgisi shakli haqida gapiring. 10. Chegara shakli haqida gapiring. 12. O'xshatish shakli haqida gapiring

Topshiriq

1. Zum o'rtaylo kledon chirgellagan kuyi jar to'yidan kelayotgan odam. (Hoshimov bo'yicha O'Hosh.) 2. Lazzatni xalq deydurning og'zidan ketadigan kulliyot bosnik boshiga qo'yi. 3. Mening o'ylarim bekorga o'tib ketadigan bolalarmas. (O'Hosh.) 4. Chiqmagan jondan umid. (Maqol) 5. Qo'rqaman deb uy ichlarimga qorarmay, meni yolg'iz qoldirdi. (O'Hosh.) 6. Shundoq ularg fulay bo'lib yotso-yu, traktor haydashga bolo bormi. 7. Kichkinaligimda ruhlarga taqishni yaxshi ko'rardim (O'Hosh.). 8. Odam esdan og'ishi hech gap emas ekan. 9. Ilgak tomonidan qora. 10. Keyinchi yoshq qochoqlab yotish jonga tekkandi. 11. Uydagi turli ko'chaga olib chiqishning narn bergi bor. (O'Hosh.)

1. Ma'no buzilib, noreal shaxs birikuvida so'zni aniqlang.

2. Ajratilgan so'za atoqli va turdosh otlarga ajrating.

3. Turdosh otni aniq va mavhum, sanaladigan va sanalmas shaxs yoki narsa-ni ekanligini aniqlang.

4. Tuzgan gumhlagan so'z qo'shib boyiting.

5. So'zlarni lug aviy ma'no guruhiga ajrating.

6. Ot turkumiga mansub so'zlarning lug'aviy shakllarini aniqlang.

7. Matnda qo'llangan otning morfologik shakllarini, vazifadosh va zidlar, qatorini tuzing.

24- DARS
OTNING SINTAKTIK (MUNOSABAT) SHAKLI

Egalik shakli. Egalik shakli qaratmet-hol'zaning qaysi shaxs va songa qarashli ekanligini bildirib, o'zi birikkan bosh so'zni qaratqich kelishigidagi ergash so'zga bog'laydi: *mening kitobim*. Ergash so'z bo'lmasligi ham mumkin (*mening*) *Ukam keldi.*

Egalik qo'shimchasi unli yoki undosh bilan so'zga qo'shilishiga qarab ikkidan funktik variantga ega:

Mening	kitob	-im	Uka	-m
Sening		-ing		-ng
Uning		-i		-si
Bizning		-imiz		-miz
Sizning		-ingiz		-ngiz
Ularning		-i/-lari		-si/-lari

Eslatma

Ashida egalik shakli -m, -ng, -i, -miz, -ngiz, -lari. Boshqalari ularning l tovushi ertalanishi natijasidagi fonetik variant.

Undosh bilan tugagan so'zga qo'shiladigan fonetik variant: ba'zan unli bilan tugaydigan **tola, mamba, orzu-xohish** va ko'plik so'zga qo'shilishi mumkin: **tolaim, tolaing, tolei, tolamiz, tolangiz, tolalaritolalari**. Unli bilan tugagan so'zga qo'shiladigan **-si** va **-miz** qo'shimchasi ba'zan **-iy** tovushi bilan tugaydigan ko'p bo'g'inli so'zga qo'shilishi mumkin: **dohiysi, dohiymiz, homiysi, homiyimiz; murabbiysi, murabbiyimiz**.

Egalik qo'shimchasi faqat I va II shaxs ko'plikda belgisiz ishlatilishi, ya'ni tushirib qoldirilishi mumkin. Bu qarama-qarshi singicagi kishilik olmoshlari bo'lishi shart qilib qo'yadi: **bizning ayvon, sizning bola, sizlarning maktab, bizlarning shahar**.

Boshqa turkum so'zlarning egalik qo'shimchasini olishi natijasida:

a) kishilik olmoshlaridan boshqa barcha olmoshlarga, shuningdek o'z (o'zim, o'zing, o'zi, o'zimiz, o'zingiz, o'zlari), **kim, nima, qayer: hech kim, hech nima, hech qayer; har kim, har nima, har qayer, hamma, bari** kabi olmoshli birikmalar (**ular**dan tashqari) imkon qadar egalik qo'shimchasini olishi mumkin;

b) fe'lning harakat nomi shakli: **xayrlashmog'im, xayrlashishim, xayrlashuvim**;

d) barcha ot asosga: **oppog'im, oppog'ing, oppog'i; beshimiz, beshingiz, beshi**.

Egalik qo'shimchasining omonimi:

- ot yasovchi: **yig'im, terim, o'rim, bilim, to'plam, ho'plam, fishlam**;
- qaratqich kelishigining qisqargan shakli: **manim**;
- buyruq-istak maylining II shaxs ko'plikdagi qo'shimchasi: **boring, keling**;
- sifat yasovchi: **bahorj bug'doy, payvandi o'rik**.
- fe'l yasovchi: **changimoq, ranjimoq, boyimoq**;
- tushum kelishigining qisqargan shakli: **tushda ko'rdim yorim**.
- buyruq-istak maylining I shaxs ko'plik qo'shimchasi: **yuritguvchi, yozingiz, boringiz**,
- ravishning ayrim qo'shimchasi: **ertalab = ertalabgari, kechqurun = kechqurungari**.

Eslatma

Ravishdagi bu shakl hozir ajratilmayapti.

- shaxs-son qo'shimchasi: **bordim, o'qib odam, tursam**;

- buyruq-istak maylining I shaxs ko'plik qo'shimchasi yo'l**ing**, o'rn**ing**, o'q**ing**;

- dimoq va so'roq-inkor fe'l yasovchi kamdumum qo'shimchasi: **mensimoq**, qarang**sh**imoq

- shaxs-son qo'shimchasi: **borganmiz**, Boryapm**iz**, **Biz o'quvchimiz**. **Boramiz**.

- buyruq-istak maylining I shaxs ko'plik qo'shimchasi o'q**ing**iz, so'r**ang**iz, ishl**ang**iz;

Ot turkumida egalik shaklining uslubiy xususiyati e'tibori

Egalik qo'shimchasining uslubiy xususiyati.

1) qabul qilingan egalik qo'shimchasi qaratqich kelishigi qo'shimchasining mavjudligini qaratqich kelishigi qo'shimchasi esa egalik qo'shimchasining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab hovlisi, bizning maktab.**

2) egalik munosabatlik ma'nosi -niki qo'shimchasi yordamida ifodalanishi ham mumkin, faqat bu qo'shimcha shaxs-son ko'rsatolmaydi: **Bizning maktab - maktab bizniki.**

3) qaratqich turkmada shaxs almashib qo'llanishi ham mumkin: **Mening uyim shu yerda – Kaminaning uyi shu yerda.**

Kelishik shakli. Kelishik o'rgatish so'z vazifasidagi ismni bosh so'z vazifasidagi ism (qaratqich kelishigi) va fe'l bilan (boshqa kelishik) bog'laydi. So'zni bog'lagandagi uchun kelishik shakllari umumxalqiy ularni quyidagi:

O'zbek tilidagi kelishiklar:

- bosh. –
- qaratqich. -ning
- tushum. -ni.
- jo'nalish. -ga.
- o'rin-payt. -da
- chiqish. -dan

Fonetik varianti. Quyidagi kelishik fonetik variantga ega.

- jo'nalish. -ga/-ka/-qa/-g'a/-na.
- chiqish. -dan/-din.

Eslatma

-g'a va -din qo'shimchasi eskirgan va shevalargina saqlangan. -na faqat o'g'uz tarmog'iga xos: Go'zal yorim Shohsanamning to'yina borsam, olidiralar, bormasam. o'lam.

Qisqargan shakli. Quyidagi kelishik qisqargan shaklga ega:

1. qaratqich -ng. -n, -im: **Ittifoq**on**a**ro**n**ing diydoriga. Yer kurrasin boshin tang'idik, O'zbekiston vatanim manim;

2) tushum. -n, -i: Maktab bog'in tomosha qildik. Tushda ko'rdim yorimi;

3) undash. -a: Do'stlar, sog'inganimni gul yuzli yorga aytingiz. Do'stlar, men bir guli ra'noya oshiq o'lmishamen.

Belgisiz ishlatilishi. 4 kelishik belgisiz ishlatilishi mumkin:

1) qaratqich. **Maktab** ning) **stadioni kengaytirildi**;

2) tushum. **Bunda bulbul** kitob (ni) o'qiydi;

3) o'rin-payt. **Ertaga litsey** (ga) **borasanmi?**

4) o'rin-payt. **Yer haydasang, xuz** (da) **hayda**

3. Ma'nodoshlik. Kelishiklararo ma'nodoshlik:

1) -ning bilan -dan: mehmonning biri – mehmondan biri do'stimning ba'zisi – do'stimdan bazisi.

Eslatma

Qaratqich va tushum sinonim bo'lolmaydi. Ukamning daftari birikmasini ukamni daftari tarzida qo'llash noto'g'ri.

---

2) -ni bilan -ga, -dan, -da: gapning -ni tushurmadim – gapirganga tushunmadim, nonni olinq – nondan olinq; shaharni kezmoq – shaharda kezmoq;

3) -ga bilan -dan, -da, -ni: kelgan-ga xursand – kelgan dan xursand, vokzalga tusharman – vokzalda tusharman – vokzaldan tusharman, gapimg zga tushunmadim – gapirganga tushunmadim

4) -da bilan -ga, -dan, -ni: vokzalda tusharman – vokzalga tusharman – vokzaldan tusharman bog'ni aylanmoq – bog'da aylanmoq

5) -dan bilan -ning, -ni, -ga, -da: Iqbolning biri – Iqbolnnoqdan biri taassurotdan so'zlab bermoq – taassurotni so'zlab bermoq; bekatdan tushmoq – bekatgalda tushmoq

Kelishik va qo'makchi ma'nodoshligi.

1) -ning bilan **qarashli** va **tegishli**: maktabning stadioni – maktabga **qarashli** stadion; sizning xonangiz – sizga **tegishli** xona;

2) -ni bilan **haqida**, **to'g'risida**, **xususida**: o'qigan romanimni so'zlab bermoq–o'qigan romani **haqida** so'zlab bermoq.

3) -ga bilan **uchun**, **sababli**, **tufayli**, **vajdan**, **tomon**, **qarab**: senga oldim – sen **uchun** oldim; shunga xafa bo'ldi – shu **sababli** (tufayli) xafa bo'ldi shu **vajdan** xafa bo'ldi

4) -da bilan **bilan**, **orqali**, **yoqalab** (**bo'ylab**): qalamda yozmoq – qalam **bilan** yozmoq, telefonda gaplashmoq – telefon **orqali** gaplashmoq, soylda yugurmoq – soy **bo'ylab**/**yoqalab** yugurmoq;

5) -dan bilan **bilan**, **orqali**, **haqida**: shu yo'ldan boriladi – shu yo'l **orqali** boriladi – shu yo'l **bilan** boriladi; bolaligidan so'zladi – bolaligi haqida so'zladi

Kelishikning sintaktik vazifasi

Bosh kelishik

-ega: **Yomg'ir** yog'moqda.

-ot-kesim: Bugun sen **g**a**yb**at**chi**san.

-izoh ovchi-aniqlovchi: **Doktor** Ayboldi – bolalarning sevimli qahramoni

-sifatlovchi-aniqlovchi: Taxta **ko'prik** eskirdi.

-undalma: **Bolalar**, diqqat!

-ravish hol: **Oy** botib, tong otdi.

Qaratqich

– qaratqich-aniqlovchi: **Dunyoning** tashvishlari ko'p

Eslatma

Ko'rsatkich olmoshi kelganda

– *sifatlovchi-aniqlovchi: Sizning singari yoshlar xalqimiz kelajagidir.*

– *ravish hol: Sizning kabi ishlayman.*

o-no-nar: Eshik yonida o-no-bir o'rin ustida to-yo-bir

Bu so'z qaratqich kelishigi shaklini olmas.

Tushum:

– vositasiz to'ldiruvchi: **Xat** yozdim.

Jo'nalish

– hol: I. **Toshkentga** ketdi.

– vositali to'ldiruvchi: Bu kitobni **senga** oldim.

– kesim: Bu kitob **senga** (-dir, -di, -dan, -mish).

O'rin-payt:

– hol: **Buxoroda** yashaymiz.

– vositali to'ldiruvchi: Kalit **qorovulda** qoldi.

– ot-kesim: Lug'atlarim **uyda.**

Chiqish:

– hol: Xorazmdan qaytib keldi.

– vositali to'ldiruvchi: **Paxtadan** ko'plab sanoat mahsulotlari olinadi.

– ot-kesim: Umidim **sizdan.**

– ega: Restoranda har xil **ko'katlardan** bor edi (bosh kelishik bilan ma'nodosh bo'ladi).

– vositasiz to'ldiruvchi: **Nondan** oling (tushum kelishigi bilan ma'nodosh bo'ladi).

Kelishik qo'shimchasining uslubiy xususiyati. Kelishik qo'shimchasi o'zaro almashib qo'llanishi mumkin:

1) *-ni* va *-dan* almashishi: **Qani, oshdan (ni) oling, mehmon.**

2) *-ni* va *-ga* almashishi: **Gapingizga (gapingizni) tushunmadim.**

3) -ni va -da almashishi: Daleni (da) aylandim

4) -ning va -dan almashishi: kelganlarning biri – kelganlardan biri.

Ko'plik va ko'makchi almashib qo'llangan:

1) -ga ko'shimchasi o'rnida uchun ko'makchisi: Ukamga oldim - Ukam uchun oldim.

2) -da qo'shimchasi o'rnida bilan ko'makchisi: Xatni qalamda yozdi – Xatni qalam bilan yozdi.

3) -dan qo'shimchasi o'rnida orqali ko'makchisi: Xabarni radiodan eshitdik – Xabarni radio orqali eshitdik.

4) -ni qo'shimchasi o'rnida haqida ko'makchisi: Akasi kelganini gapirdi – Akasi kelgani haqida gapirdi.

Kelishik shaklining noto'g'ri qo'llanishi uslubiy g'alizlikni keltirib chiqaradi: Bu Salimnigina emas, mening ham kamchiligim. Bu gapda tushum kelishigi shakli noto'g'ri qo'llangan. Yoki o'rin-payt kelishigi shakli o'rnida jo'nalish kelishigi shaklini ishlatish ham uslubiy xato: Qarshida o'qiyman – Qarshiga o'qiyman kabi.

Eslatma

Testda kelishik bilan bog'liq quyidagi savol ham uchraydi:

1. Qaysi kelishik shaklidagi so'z kesim vazifasida kela olmaydi? (tushum, qaratqich)

2. Qaysi kelishik shakli belgisiz ishlatilgan? (qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt)

3. Qaysi kelishik qisqargan shaklda ishlanadi? (qaratqich, tushum, jo'nalish)

4. Qaysi kelishik shakli ravish, modal so'z tarkibida yashiringan bo'lishi mumkin? (tushum, jo'nalish)

Mustahkamlash uchun savollar

1.Egalik shakli nima? 2.Egalik shaklining qanday fonetik variantlari bor? 3.Boshqa turkum egalik shaklini qanday qiladi? 4.Egalik shaklining qanday omonimi bor? 5.Kelishik shakli nima? 6 Kelishik shaklining qanday variantlari bor? 7 Kelishik shaklining qanday qisqargan shakli bor? 8 Kelishiklarning belgisiz ishlatilishi haqida gapiring. 9 Kelishik ma'nodoshligi haqida gapiring. 10.Kelishik va ko'makchi ma'nodoshligi haqida gapiring. 11 Kelishiklarning emotsional vazifasi qanday?

Topshiriq

1. Dereza ochilishi bilan Yo'lchi boshini ko'tardi. (Oyb.) 2. Hashamatli mehmonxona mehmonlar uchun bezatildi. 3. Bu hol ko'p sayin takrorlanib

(Hikoya). 4. Ikki yildan buyon dam-daraksiz yo'q. 5. Tunglab bir asarday sado bo'ldi, Qadamlarga darshumni qadab o'rtada. Ikkovi bir-birin yaqinroqda ko'rsa Olisda bu dunyo ado bo'lardi. (A.Orip.) 6. Ra'no yer tepidan Rahmonovni kuzatdi. 7. Yetti yashiqdan tortib yetmish yashargacha shu yerda to'plangan edi. 8. Ungʻbak endi ketmoqchi edi. 9. Unida kecha ham darsga kechikib kelgan ekan. 10. Mekanizmni ko'rmasdan bo'lishi dunyoni. Yetuk bo'lolmadik o'zimiz biroq. O yillar armon, yillar armon, Armon ko'rmadim men sizdan buyukroq. (A.Orip.) 11. Sohibjon ostonada uzoq turib qoldi. (A.Qah.) 12. Shu tariqa yashirinib-yayrab maydonni kesib o'tishdi. (P.Qod.) 13. O'qiguvchi o'qidan o'zar.

1. Misralar qo'llangan, bu asarlar qahramonlari shaklan ikki guruhga bo'linadi.

a) bajaruvchi shakl yasovchi

b) sintaktik shakl yasovchi

2. Sintaktik shakl yasovchilarni biriktiruvchi so'z bilan birga quyidagi tartibda ko'chirib, yozing.

a) oldirg'i so'zni keyingi so'zga bog'lovchi sintaktik shakl yasovchi.

b) keyingi so'zni oldingisiga bog'lovchi sintaktik shakl yasovchi.

3. Gapni so'z birikmasiga ajrating.

4. Kelishik shakl dagi so'zning sintaktik vazifasini aniqlang.

5. So'z birikmasidagi xokishlikni xato tarzda bilan almashtirib ko'ring.

6. Egalik qo'shimchasini belgisiz qo'llab so'z birikmasini qayta yozing.

7. Ko'plik shakl ismi yasalgan, ismiy shaklini qo'llab ko'ring.

25- DARS
OT YASALISHI

Ot ikki usul bilan yasaladi

Qo'shimcha qo'shib ot yasash Qo'shimcha qo'shish bilan quyidagi ot xosil bo'ladi:

a) **shaxs oti**; b) **narsa-buyum oti**; v) **o'rin-joy oti** g) **mavhum ot**: d) **harakat-holat oti**.

Bu usul bilan ot quyidagi so'z turkumidan yasalishi mumkin

1) otdan: **qalamdon, gulzor, O'zbekiston, toshloq, odamgarchilik.**

2) ravishdan: **tezlik, sekinlik, ko'pchilik, ozchilik**

3) sifatdan: **yaxshilik, yomonlik, pishiqchilik, namgarchilik**

4) sondan: **birlik, to'rtlik**

5) taqliddan: **qahqaha, sharshara, chirildoq, hiqildoq, qarsak**

б) undovdan: ura-urachilik, haybarakallachi.

г) fe'ldan: yog'in, o'roq, taroq, kurak, elak

д) mocaldan: borliq, yo'qchilik, yo'qlik.

е) olmoshdan: o'zlik

Ot yasovchi qo'shimcha, uning xususiyati yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan

Qo'shimcha	Xususiyati	Yasalma	Asos
-a(l):		qahqaha, shaloxa, g'alg'ala, jizza dorcha, dag'dag'a	tovush
		bo'zo, qu'zo	sifat
		yara (yar+a)	fe'l
-o(y):		(ko'z) ko'rpacha, suyanch	sifat
-ov:		g'alayon, g'ovlov, qaldiroq, qarsak, qarsillov, xurillov	taqlid
-ovchilik:	ungmas	ochuvchilik	sifat
-ol:		ko'chat, chol	fe'l
		ko'kat	sifat
-bin:		kabin	ot
-bon:		darvozabon, navbatchi, tuyabon, xovuzbon	ot
-boz:		nayzaboz, qarchiboz, dorboz	ot
-vay:	unumsiz	navo-vay (navo+y)	ot
-vchi/-uvchi:		o'quvchi, yozuvchi, ochuvchi, chiqaruvchi	fe'l
		kelajakchi	
-g'ir/-kir		ezgin, sevikgan, daryogir, mirkab	ot
-gorchilik:		yog'ingarchilik, odamgarchilik	ot
		nomgarchilik, xafagarchilik, xunobgarchilik, shamandagarchilik	sifat
-gi/-ki/ -qi/-g'i/-g'u:		sevgi sevgi, supurgi kulgu, turki sanchiqi tanlagi, tuyg'u.	fe'l
-gir:		jahongir, fazogir	ot
-gich/-kich/ -qich/-g'ich:		kuygich, o'tkazgich, ko'rsatkich yorituvchi, tutqich ochqich to'g'rilagich, chizg'ich o'chirg'ich	fe'l
-g'in/-qin/ -kin/-gun/ -qun:		tegin, surgun, tolgin, tasqin, quvg'in, yog'in, uchqun	fe'l
-gon:		oromgoh sajdagoh sayrgoh, qarorgoh, tayanchgoh, bazmgoh	ot
-goy:		kafmagoy, maslahatgoy	ot
-dak/-doq:		yugurdak kalakdak, qovurdoq qo'ndoq	fe'l
-dig'/-dik:		o'rindiq	ot
		qoldiq, topildiq, hordiq	fe'l
-don:		gumdon, kuldon, galamdon	ot

-dor:		shumdor, dorivorlar	ot
-dosh:		sirtdosh, sinfdosh maxsusdosh	ot
-doz:		etikdoz, mehnatdoz, kasbdoz	ot
-dor:		shirinlar, gulmi, oltinchi	ot
-ik:		kunik, toshik(ot va gap), kokin,	fe'l
		bilik, bilik	fe'l
		kopis	ravish
-ildoq:		Tebraldoq, ombor	taqlid
-imiz:		o'rinish, xotirlik	fe'l
-inchor:		yo'lin, yo'lin, o'lin, kun, tug'in, tutun	fe'l
-indil:		o'rindiq, yuvinch, chiqindi, chiqindi, suyinch,	fe'l
-uni(-l-ni):		yig'indi	
-ister:		gofiston, gumston, O'zbekiston	ot
-it:	undosh:	chet	fe'l
-ich:		dumbok, duvlak, o'pkit, bog'ich	to'l
-ish:		qurg'ish	to'l
-iq/-uq:		chopiq, kesatiq yorliq, chopiq, yutuq, buyruq,	fe'l
-k:		sok, ishi, tirik, kurak, bezak, o'qish	fe'l
-kash:		mashkash, qalamkash, qurilish	ot
-k-/-g-/-q-:	unlidan	chek, o'rgak	fe'l
-kor:		qurilishor, pochtalor, chizmakor, ishchilar	ot
-kov:		go'zkov	ot
-lik/-liq:		bolalik, vaqtichoqlik, do'stlik, yaxshi,	ot
		mashhur, ezgulik, yomonlik, sevgilik	
		kelish, to'lish	ism
		o'qish	olmosh
		tezin, sekinlik, birgalik	ravish
		hodis, yo'qlik	modal
-loq:		chopq, qumloq, toshloq	ot
-m/-ma/-um:		bo'lim, ko'pum, tanlam, tasnim, kesim, qo'rin, kelma, chopm, bosh, bosim, o'lum, tuzma	fe'l
		jo'nab	taqlid
-ma:		suma, o'sma, to'qma	to'l
-mak/-moq:		emak, ilmoq, chopmoq, topshiroq	fe'l
-machoq:		boshlamachoq, qo'yamachoq	fe'l
-mehi:		o'qmish, kechmish, qilmish,	fe'l
-movchilik:		o'qishmovchilik, kelishmovchilik, yo'qlashmovchilik	fe'l
-noma:	arabcha	tabrikнома, taqrizнома, pandнома	ot
-navis:		farmonnavis, voqeanavis, nomanavis	
-on:		g'alon, to'zon	fe'l
-os:		ovoz, chavos	taqlid
-ot/-at:	arabcha	ma'lumot, mushkulot, xarobot, sharhlot, tuzilmalar, mahsulot	sifat

-gina:		qo'ltiq, kabinaga, xonaga	ot
-son:		soatsiz, kamsiz	ot
-tirish:		bekitirish, rostirish	ot
-xon:	affiksoid	kitobxon, shoirxon	ot
-xona:		dorixona, mehmonxona, ukasxona	ot
-xo'r:		prezidentxo'r	ot
-chi/-lachi:		ovchi, quvonchi, yuguruvchi (it), qo'rqinchi	fe'l
-cha:		kichkinacha	sifat
		qizg'ishroq, oqishroq	sifat
		gilamcha	ot
-gich/-g'ich:		belanchak, emchak, quvnchoq, laganchoq	fe'l
		o'yinchoq	ot
-chi:		ishchi, jarrohchi, pechkachi, gulchi bosqinchi	ot
		qiziqchi	sifat
		sotuvchi, ichkilikchi, taxtachi	fe'l
		hayratlanarli	undov
-chilik:		hunarmandchilik, o'qituvchilik, dehqonchilik	ot
		pahlavonchilik, o'qituvchilik	sifat
		kelgindi, qochqinlik	ravish
-chiq:		suyuqlik, yig'indi,	fe'l
-shunos:		tilshunos, adabiyotshunos, ustozshunos	ot
-q/-oq:		sharchoq, tayoq, qayroq, qiyroq, o'roq, so'roq, suvoq, po'yoq, o'roq, yolg	fe'l
hamic		hamsoya, hamkor, hamqurt	ot

Ot yasovchi qo'shimchaning uslubiy xususiyati. Bu qo'shimchalar orasida o'zaro sinonim bo'lgani ham uchraydi: **adabiyotshunos – adabiyotchi, mehnatkash – mehnatchi.** Ular qaysi nutq uslubiga xosligi bilan farqlanadi.

So'zni qo'shib ot yasash. Bu usul bilan qo'shma, juft va takroriy so'zlar vujudga keladi.

Qo'shma ot. Qo'shma ot quyidagi turlar qolip asosida yasaladi:

1. Ot+ot: **jo'rabosh, zaharxanda, ishtonbog', karvonsaroy, karvonboshi, kinodramaturgiya, kinolenta, ko'zmunchoq, lolaqizg'aldoq, makkajo'xori, namozshomgul, oshqozon, otquloq, oshqovoq, piyozdog', sachpopuk, toshbo'ron, tilxat, tomorqa, toshbaqa, tog'oldicha, tuyaqush, tuyatovon, xontaxta, xo'rozqand, shakarqamish, shamchiroq, shaftolipoqi, yurtboshi, qo'zigorin, qo'ypechak, ajdargul, ayiqtovon, atirgul, arpabodiyon, baqatarak, belbog', billaguzuk, bo'yinbog', gugurtcho'p, gulbarg, gulbahor, gultojixo'roz, gulbog', guldasta, gulqaychi, gulg'uncha, gulhamishabahor, yer yong'oq, joynamoz, , qo'llarra, qo'lltiqtayoq, temiryo'l**

2.Sifat+ot: ko'ksulton, kaltakesak. Sho'rko'l, ko'rsichqon, ko'rshapalak, oqsoqol, xomtok, qoradori, boychechak.

3.Ot+ot: sochoʻsar, echkiemar, ko'zboylog'ich, kallakesar husnbuzar, beshiktervatar, dunyoqaroch, mushtketdi, o'rinbosar.

4.Son+ot: yettisuv, beshbarmoq, beshqarsak, Oltiariq, ochbuqchak, ming'oyoq, qirqog'iyna.

5.Son+ot: beshotar.

6.Ot+sifat: ustabuzarmon, gulbeor, oshko'k.

7.Fe'l+ot: iskabtopar, ishlabchiqarish.

8.Fe'l+ot: savatcho'p

Sintema xususiyatiga ega bo'lgan Markaziy Osiyo, Janubiy Amerika, O'zbekiston Respublikasi, Fanlar akademiyasi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti kabi qo'shma otlar ham bor. Uning bir qismi qisqargan holda ham qo'llanadi.

Juft ot: Juft ot qismining yakka ishlatilishi/ishlatilmasligiga ko'ra uchga bo'linadi

1) har ikki qismi yakka ishlatiladi.

2) faqat bitta qismi yakka ishlatiladi

3) har ikki qismi ham yakka ishlatilmaydi.

Har ikki qismi yakka ishlatiladigan juft ot tarkibidagi so'z ma nosir

1) o'zaro sinonim.

2) o'zaro antonim.

3) ma'nodosh yoki

bo'lishi mumkin

Misol

1.Qismi yakka ishlatiladigan juft ot.

1.1 Qismi o'zaro ma'nodosh so'z: rang-qut, rahm-shafqat, rohat-farog'at, sabr-jodu; tag-tub, talon-taroj, tuz-namak; ta'rif-tavsif; urush-janjal, urug'-oyimoq, urf-odat; fisq-fasod, fahm-farosat; xayr-ehson, xayr-baraka, xayr-saxovat, xavf-xatar, xesh-aqrabo, xulq-atvor; chang-g'ubor, cho'l-biyobon; shovqin-suron, shak-shubha, sharaf-shon//shon-sharaf, sharm-hayo, shon-shuhrat, shon-sharaf; es-hush, el-ulus, yuz-bet, yarog'-aslaha; o't-olov, o'ch-adovat, o't-o'kin; azob-uqubat, azm-u qaror, aysh-ishrat, alam-hasrat, amr-farmon, asbob-uskuna, atrof-tevarak//tevarak-atrof, aft-bashara, aql-zakoval, aql-idrok, aql-hush; baxt-saodat, bog'-u bo'ston, va'z-nasihat; gap-gashtak, gard-g'ubor; yo'l-yo'riq; kayf-safo, kibr-havo; lutf-u karam, lutf-marhamat, lutf-ehson; maza-ta'm, makr-hiyla, mol-mulk, murod-maqsad; nazar-pisand, nasl-nasab, nola-fig'on; or-nomus,

osmon-u falak, ochna-og'ayni, oziq-ovqat; pand-nasihat, ozod-o'g'il; qavm-qarindosh, qaddi-qomat, qahr-g'azab, qurol-aslaha; g'am-alam, g'am-g'ussa, his-tuyg'u, hazil-mutoyiba, huzur-halovat; dori-darmon, diqqat-e'tibor, davr-davron, dasht-biyobon; jabr-zulm, jabr-sitam; zeb-ziynat, ziyon-zahmat, zavq-shavq; ilm-fan, inon-ixtiyor, izzat-hurmat, izzat-ikrom, izn-ixtiyor, ishq-muhabbat.

1.2.Qismi o'zaro zid ma'noli so'z: avra-astar, avlod-ajdod, achchiq-chuchuk; **bor**di-keldi (fe'ldan ko'chgan), bosh-oyoq; do'st-dushman, yer-osmon, yer-ko'k, yoz-u qish/qish-u yoz; ko'ylak-ishton; oshiq-ma'shuq, savol-javob, salom-alik, choi-kampir, shoh-u gado; oguchi-singil, er-xotin; o'g'il-qiz; quf-kalit;

1.3 Qismi uyadosh so'z: chang-to'zon, shahd-shakar; ogir-jabduq, evara-chevara, el-yurt; yuz-xotir, yuz-qo'l//qo'l-yuz, yara-chaqa; o'q-yoy, o'q-dori, o'yin-kulgi, o'lim-yitim; qoci-qurta, qovoq-tamshuv, quloq-miya, qurt-qumursqa, qiz-quvon, qo'y-qo'zi; harb-zarb, hisob-kitob, hol-jon, ariq-zovur; baxt-taxt, baqir-chaqir, boj-xiroj, bosh-ko'z, go'sht-yog'//yog'-go'sht, izohlovchi-izohlanmish munosabatida: general-mayor, general-polkovnik; dala-dasht, dur-javohir, dard-u balo, dev-alvasti, domla-imom; yem-xashak, yetim-yosir, yer-suv; jon-u dil, jon-joho; zahar-zaqqum; idish-tovoq, ilm-ma'rifat, ish-harakat, igna-ip; kalla-pocha, kasb-kor, ko'rpa-to'shak, ko'rpa-yostiq, karnay-surnay, lab-lunj, mol-hol, munkar-nakir, mushk-anbar; nevara-chevara, nom-nishon, non-tuz, non-nasiba, ota-bobo, ot-ulov, orzu-havas; sa'y-harakat, sovg'a-salom; toj-taxt, tosh-tarozi, tashviqot-targ'ibot, tish-tirnoq; uy-ro'zg'or, ur-yiqit, ur-sur, ust-bosh, fikr-zikr; xas-xashak, kat-savod, xor-xas, xotin-qiz, ot-ulov.

1.4.Qismi o'zaro bolish-bo'lak ma'noli so'z: tog'-toch, gap-so'z, vaqt-soat, hovli-joy.

2. Qismidan bir yakka ishlatilmaydigan juft so: idish-oyoq, yig'i-sig'i, kiyim-kechak, ko'ch-ko'ron, kam-ko'st, ko'cha-kuy, latta-putta, maza-matra, mehmon-izlom, murosa-madora, meva-cheva, narx-navo, pardoz-andoz, rizq-ro'z, temir-tersak, to's-to'polon, fe'l-atvor xotin-xalaj, shox-shabba, ekin-tikin, erka-tinka, yasan-tusan, qo'ni-qo'shni, qirg'in-barot, quda-anda, qand-qurs, qiyomat-qoyim, g'ala-g'ovur, hayot-mamot, aldam-qaldam, bozor-o'char, bola-baqa, boq'-roq', bo'y-bast, bosar-tusar, vaj-korson, dov-darext, dabdaba-as'asa, dov-dastgoh, yog'in-sochin, ilm-chirim//rirm-sirim, non-pon, qo'y-po'y, paxta-maxta, bug'doy-mug'doy, tosh-posh.

3. Ba'zi hollarda ikki qismi yakka holda ishlatilmaydigan juft ot: **ya'juj-ma'juj, qalang'i-qasang'i, g'ildi-bidi, adi-badi, ashqol-dashqol, zar-zabar, ikir-chikir, tashvish, tom-tom, shara-shara, shikast-rext.**

Takroriy ot. Takroriy otning quyidagi siyasama hisoblanadi: ich-ichi(ga kirib bormoq), yor-yor, kazo-kazo, mish-mish, jag'-jag' (o'simlik nomi), dedi-dedi, mindi-mindi, ko'tar-ko'tar, yugur-yugur, chopa-chop.

Eslatma

1.Barcha takroriy ot ham yasama hisoblanavermaydi: **varaq-varaq, tog'-tog', xona-xona, paqir-paqir** kabilar ravish emas.

2.Takroriy otning bir xil bo'lishi shart emas: **dedi-dedi, mindi-mindi, mishmish.**

3. Ayrim takroriy ot boshqa turkumga o'tib ketgan.

a) ravishga: **qop-qop, takror-takror, gul-gul, es-es;**

b) sifatga: **yo'l-yo'l;**

Mustahkamlash uchun savollar

1.Qo'shmacha qo'shib ot yasash haqida gapiring. 2. Yasalma ismi? 3.Asos so'z haqida gapiring. 4.Qo'shmchaning xususiyati haqida gapiring. 5. So'z qo'shib ot yasash haqida gapiring. 6. Qo'shma ot va uning turi haqida gapiring. 7. Juft ot va uning turi haqida gapiring. 8. Takroriy ot va uning turi haqida gapiring.

Topshiriq

Kishanda, dadil, sizib, hozirlik, salomlashi, afsuslan, yaltira, o'yma, qiyoa, qaray, ozar, gumonsira, yo'liq, kechik, tinchi, ehtiyor qilmoq, ado bo'lmoq, ayyuhannos solmoq, javob bermoq, xalal bermoq, qaror solmoq, tartibga keltirmoq, ch'urmoq, tush ko'rmoq, qaror topmoq, farrosh, suyunchi, minorai obunachi, to'polonchi, ishchi, tayyorlov, jonivorlash, duoxon, mahsido'z, mantpaz, arizabaz, ziolik, ishonk, vorrig', qonun, kodeksi, dimlama bo'g'in, zavq'lan, sevinch, g'urur, g'ayrat, dovvos, snaryas, hoshuv, kashtachar, kunayga, qonunul arziqdom, xo'jayinlik, prezident, O'rta Osiyo, saltokesak, Markaziy Osiyo, Sirdaryo, ko'ksulton, qoradori, Oltiariq, ushqunchak, oqqopoyon, ekabirgaz, ishlab chiqarish, savanno'o, gavdali yaylovli, elonator, nasldor, sarg'ish, beg'ubor, yashovchan, urinchoq, qizg'anchiq, vayamon, vag'loq, so'g'in, ko'chma, erzak, jirkanch, imtiyoz, ichki, daromad, badnazar, uzoq, forsiy, gapdon, qonun, sog'lom, qisqa, davomli, kafansoz, cho'ponboshi, shohmushuk, xunobazor, kamgap,

kampon, cho'tkasor, yoldoyma, o'zbaldurmoq, hoyg'irma, o'zbolarmon, qirqyamoq.

1. So'zni turkumga ajrating.

2. Ot turkumiga mansub so'zni lug'at va yasamaga ajrating.

3. Ajratilgan so'zni tuzilishiga ko'ra guruhlang.

4. Yasama otni ma'nosi qismiga ajrating.

5. Ajratilgan qo'shimcha asosida yangi so'z yasang.

6. Yasama ot o'zagining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.

7. Qo'shimcha qo'shilganda so'z bergan ravishni o'zgartirishni aniqlang.

8. Qo'shimcha ohangi tarkibini aniqlang va shunday ohangli qo'shimcha ot yasang.

26- DARS
SIFAT

Ma'noviy xususiyati. Sifat, asosan, predmet-hodisaning qismon harakatning belgisini bildiradi va **qanday, qanaqa, qaysi** so'roq'iga javob bo'ladi. Predmet-hodisaning belgisi: <u>yaxshi</u> bola <u>katta</u> kitob, <u>shirin</u> taom, **qizg'in bahs.** Harakatning belgisi: Salim <u>yaxshi</u> o'qiydi. Hayot **abadiy davom etadi.** Otlashganda uning so'roq'ini oladi: **Qizilini qo'yib, ko'kini berdi. Yaxshi bilan yurding – yetding murodga.**

Morfologik xususiyati. Daraja, ozaytirma shaklni olish – sifatning morfologik xususiyati. **go'zal – go'zalroq – eng go'zal. baland – balandroq – eng baland**

Maktab darsligida darajaning uch ko'rinishi berilgan.

1) oddiy (asl shakl) **qizil, qaysar, shirnam.**

2) qiyos y (-roq) **qizilroq, qaysarroq, shirnamroq.**

3) orttirma

1) eng, juda, g'irt, jiqqa tim, naq, zap, behad ma'noyalda, beqiyos so'zi orqali (leksik usul) **eng qizil, juda qaysar, nihoyatda shirnam;**

2) bosh arg'ich tovushini olib, unga **p, m, s** tovushini qo'shish va von dun sifatning o'zini keltirish (fonetik usul) : **qop-qora, sap-sariq, ko'm-ko'k, yam-yashil, bus-butun;**

3) dastlabg: tovushi bilan so'zning o'zi juftlashtirish (fonetik usul) **pak-pakana, dum-dumaloq;**

4) dastlabgi qismiga **-ppa** unsurin qo'shish va so'zning o'zini juftlashtirish (fonetik usul): **teppa-teng, oppa-oson, tuppa-tuzuk, to'ppa-to'g'ri, soppa-sog', quppa-quruq**

Eslatma

So'zni ko'proq vaziyatda qo'llash orqali ortiqcha darajani ifodalash leksik-sintaktik usul ham deyiladi: olov bola (juda shoxi bola), zahar xotin (juda yomon xotin), shakar qovun (juda shirin qovun), asal qiz (juda yoqimtoy qiz).

Ozaytirma sifat. Ozaytirma sifat -ish/-g'ish, -imtir/-kimtir, -tob, -gina/-kina/-qina qo'shimchasi (morfologik usul), och, nim so'zi (leksik usul) va birdan-ga har ikkala usul (leksik-morfologik usul) yordamida hosil qilinadi: **ko'kish, oqish, sarg'ish, qizg'ish, ko'kimtir, oqimtir, qoramtir, yashiltob, qo'ng'irtob, kattagina; och sariq, nimpushti, bir oz ko'kish, sal qoramtir.**

Ozaytirma shakl faqat rang-tus sifatida mavjud. oq – oqish, oqimtir – oppoq (toza oq rang bo'lgani), qora – qoramtir – qop-qora, ko'k – ko'kish, ko'kimtir – ko'm-ko'k.

Otlashishi. Ot bilan ifodalangan belgilarga sifatlovchi-aniqlovchi bo'la oladigan har qanday so'z otlashadi. Sifat otlashganda u birikkan ot faqat qo'llanish vaziyati va grammatik shakllari sifat egallaydi: Yomon kishidan yaxshilik kutma gapida yomon sifati qanday darajada sifatlovchi-aniqlovchi vazifasida kelsa, ot esa ot qismi kelishigida birikkan to'ldiruvchi vazifasida. **Yomondan yaxshilik kutma gapidagi yomon** sifati esa ot ifodalagan ya'ni tushungan otning qanday kelishigi, birlik soni shakli va kelganmi, vazifasini egallaydi.

Eslatma

Otning har qanday grammatik shaklini olgan so'z otlashgan bo'laverma-ydi. Otlashuv uchun so'z bog'langan ot tushirilishi ham lozim. Buni aniqlash uchun tushirilgan ot, albatta, ko'rish kerak. Bilimli o'zadi – bilimli kishi o'zadi. Lekin Olmaning qizilini yeyman gapida ot tushirilganligi tufayli ot hidat bo'lmaydi. Olmaning qizil olmasini yeyman kabi. Demak sifat otlashmagan.

Grammatik ma'no turi. Sifat grammatik jihatdan asliy yoki nisbiy bo'ladi.

Darajalar. Asliy sifat – asliy sifat: katta (kattaroq • eng kattasi), yaxshi (yaxshiroq – eng yaxshi), yaqin (yaqinroq – eng yaqin), achchiq (achchiqroq – eng achchiqi), qizil (qizilroq – eng qizil).

Darajalanmaydigan sifat nisbiy sifat: qishloq, tonggi, kuzgi, kechki, keyingi, avvalgi, qishki, yozgi, ertangi, bugungi, dastlabgi, ilk, sobiq, yuqorigi, ayrim, quyi, pastki, tuban, oyi, tungi, to'ng'ich, konja, chetki, o'rtancha, kuzgi, burungi. Ot va paytga bog'liq bo'lgan sifat, avval sifat bo'lmaydi.

Lug'aviy ma'no turi. Sifat 8 ta lug'aviy ma'no turiga ega

1) xarakter-xususiyat sifati (inson va jonivorning xarakter-xususiyati, jonsiz predmet xususiyati): **vositali, vositasiz** (to'ldiruvchi) **gajir** (jangar), **gapdon, garang, go'l, dadil, daydi, dali-g'uli, dangasa, yeb to'ymas, ochofat, parishonxotir, yovvoyi, jo'n, zab, zabardast, zakiy/zukko, ziyrak, yo'rg'a, kamgap, lalmi, maxfiy, mahmadona, mechkay, merov, mudhish, muttaham, muqaddas, nodir, nodon, noyob, nonlepki, nonko'r, no'noq, ovsar, odil, odmi, oddiy, ojiz, olifta, ofatijon, pismiq, puch, rahmdil, samimiy, saranjom-sarishta, sarxil, tajang, tanbal, tansiq, tanqis, tentak, tepsa-tebranmas, teran, tetik, tuzuk-quruq, tuyg'un, turli, to'pori, tulgurji, umumiy, faol, foniy, xayrixoh, xasis, xokisor, chakki, chaqqon, cho'rtkesar, shallaqi, sheryurak, shinam, sho'x, shaddod, yuvosh, yanglish, yaxlit, yaxshi, yashirin, yaqin, o'jar, o'gay, qat'iyatli, qaltis, abadiy, abjir, avom, adabiy, ajib, ajnabiy, azaliy, aziz, ayyor, alamli, ardamchi, aldoqchi, aloqador, amaliy, asosli, asriy, afsonaviy, ahmoq, babaq** (xo'roz) **badbin, badgumon, badjahl, badiiy, badnafs, badrashk, bo'sh-bayov, baynalminal, balandparvoz, baroq, battol, bashariy, bebosh, begona, bezbet, biyron, bilag'on, bo'lmag'ur, bo'tana** (suv), **vazmin, vaysaqi, vatanparvar, vafodor, va'daboz, vijdonli, qiyin, g'arafli, g'irrom, harom-harish.**

2) holat sifati **ko'hna, luchchak, maf'un, marhum, mast, mast-alast, mashhur, mosuvo, muallaq, mulzam, muntazir, mushtoq, muhtoj, noqulay, navqiron, ochiq, olazarak, obod, ozod, osoyishta, osuda, pajmurda, palag'da, paxmoq, pachoq, pinhon, pokiza, semiz, sovuq, sokin, so'lg'in, tayyor, shay, hoziru nozir, toza, tarang, tashna, to'q, farovon, xom, xarob, xasta, xufa, xijil, xomush, xor, xursand, shalabbo, eski, qaram, qizg'in, qistalang, abgor, aybdor, alag'da, alamzada, ayanchli, apoq-chapoq, baravj, barkamol, barqaror, boxabar, bexabar, baxtiyor, bedor, besaranjom, bo'liq, vayron, voqif, gavjum, giryon, dabdala, darg'azab, yopiq, issiq, iliq, kir, ho'l;**

3) rang-tus sifati **moviy, nafarmon, ol** (rijil), **oq-qora, pushti** (och qizil), **jigar rang, kul rang, novvot rang, rang-barang, targ'il, ola, chilpor, ola-chipor, shafaq rang, zarg'aldoq, mosh-guruch** (oldan-ko chgan), **tilla rang, gunafsha rang.** Ot tusini ifodalaydi: **saman, to'riq, chovkar, jiyron, bo'zto'riqoq, qora, qizil, sariq, ko'k, zangori, alvon** (rang-barang), **go'los** (to'q jigar rang), **gungurt** (qora-sariq);

4) shakl-ko'rinish sifati: **dumaloq, yassi, uzunchoq, cho'zinchoq, qiyshiq, to'garak, do'ng, tekis, do'mboq, do'ndiq, qabariq, botiq, jingalak, jikkak, lo'nda, lo'ppi, miqti, silliq, g'adir-budir, egri, adil** (qomat), **naysimon, sharsimon;**

5) hajm-o'lchov shakli: **muazzam, mo'jaz, katta, kichik, og'ir, vazmin, yengil, so'ngsiz, bepoyon, tubsiz (ummon), teng, ulkan, keng, tor, uzun, chuqur, chog' (choqqina uy), yirik, jimiljday, jajji, hayhotday, ixcham, mayda, mitti, azim, ulug';**

6) maza-ta'm sifati: **achchiq, shirin, sho'r, nordon, chuchuk, taxir, kakra, laziz, xushta'm, chuchmal, talxa; shakar, novvot, namakob, zahar.**

7) hid sifati: **xushbo'y, muattar, qo'lansa, ifor, sassiq, badbo'y.**

8) o'rin va payt bilan bog'liq belgi bildiruvchi sifat: **tonggi, kuzgi, kechki, keyingi, avvalgi, qishki, yozgi, ertangi, bugungi, dastlabgi, ilk, sobiq, yuqorigi (qavat), quyi (polato), tuban (joy), tungi, to'ng'ich, konja, chetki, o'rtancha, bulturgi, burungi.**

Eslatma

*Sifatlar tug'ma ravishda turlarga ajratish nisbiy. Ma'no ko'chishi natijasida ma'no turi ham o'zgaradi. **achchiq gap** (maza-ta'm emas, xil-xususiyat), **qizil so'z** (rang-tus emas, xil-xususiyat).*

Sintaktik xususiyati. Sifat otlashmagan va otlashgan holda barcha gap bo'lagi vazifasida keladi.

Otlashmaganda:

– sifatlovchi-aniqlovchi: **Oq paxtalar ochildi. Qobili bola elga manzur.**

– ravish (tarz, vaziyat) holi: **U qiziq kular ekan. Qobil bobo dardli xo'rsindi.**

– ot-kesim: **Gul gizil. Devor oq. U o'ychan, asabiy edi.**

Otlashganda:

– ega: **Yaxshi oshini yer, yomon – boshini.**

– qaratqich-aniqlovchi: **Saxiyning ehsoniga baxilning boshi og'rir.**

– to'ldiruvchi: **Yaxshidan adashma, yomonga yondashma.**

– undalma: **Azizim, dunyoga bevaqt kelibmiz.**

Tuzilish turi. Sifat tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'ladi:

1.Sodda:

a) sodda toh: **yaxshi, shirin, go'zal, baland, keng, mo'rt, ko'kimtir, sarg'ish.**

b) sodda yasama: **ishchan, devoriy, maqtanchoq, noo'rin, hiylagar, ozg'in, sezgir.**

2.Qo'shma: **darveshsifat, devsifat, devqomat, dilozor, dilorom, dilpora, izzattalab, kafangado, xomkalla, sho'rpeshona, kaltafahm, ochofat, maydagap, og'iroyoq, shikastahol;**

3.Juft: **aql-hushli, ajoyib-g'aroyib, boy-badavlat, och-nahor, yiroq-yovuq, tanish-notanish, uzoq-yaqin, xom-pishiq, chappa-rosta, quyuq-suyuq.**

4 Takroriy: **yaxshi-yaxshi, katta-katta, shirin-shirin, burda-burda, yo'l-yo'l (otdan ko'chgan). oppoq-oppoq.**

Mustahkamlash uchun savollar

1.Sifatning ma'noviy xususiyati haqida gapiring 2 Sifatning morfologik xususiyati haqida gapiring 3 Sifatning sintaktik xususiyati haqida gapiring 4. Sifatning grammatik ma'no turi haqida gapiring 5 Asliy sifat nima? 6 Nisbiy sifat nima? 7.Sifatning lug'aviy ma'nolari haqida gapiring 8. Xarakter-xususiyat sifati haqida gapiring. 9.Holat sifati haqida gapiring. 10.Rang-tus sifati haqida gapiring. 11.Shakl-ko'rinish sifati haqida gapiring 12.Hajm-o'lchov sifati haqida gapiring 13 Maza-ta'm sifati, hid sifati haqida gapiring. 14.O'rin va payt sifati haqida gapiring 15 Sifat darajasi haqida gapiring 16.Oddiy daraja va uning ifodalanishi haqida gapiring. 17 Qiyosiy daraja va uning ifodalanishi haqida gapiring 18 Orttirma daraja va uning ifodalanishi haqida gapiring 19 Ozaytirma sifat haqida gapiring

Topshiriq

1 Samimiy do'stsiz bo'lmagan odam, haqiqatdan ham yolg'izdir (F.Bekon) 2 Ufq qizg'ish tusga kirib, tong yorishardi. (Sh.Rash.) 3 Yaxshi fikrlar ham eng yaxshilariga joy bo'shatib bermog'i lozim. (V.Shekspir) 4. Torgina dunyo, kenggina keng dunyo. 5. So'z sehridan kuchliroq sehr yo'q. 6. Bir otim bor ajabgina dumlari gajakkina, Hali kelsa ko'rasiz kula-kula o'lasiz. («Topishmoqlar»dan.)

1 Gaplar tarkibidagi sifatlarni kuzating.

2 Sifatning grammatik ma'no turini aniqlang.

3. Sifatning lug'aviy ma'no turini aniqlang

4. Oddiy, qiyosiy, orttirma darajadagi va ozaytirma sifatni ajrating

5 Sifatning yasalishi xususiyatlini aniqlang.

6 Sifatning tuzilish turini aniqlang

7. Sifatning sintaktik vazifasini aniqlang

8. Matnda qo'llangan sifatning ma'nodosh, shakldosh vazifadosh va zidlari qatorini tuzing

27- DARS
SIFAT YASALISHI

Sifat yasalishi haqida. Sifat qo'shimcha qo'shish va so'z qo'shish usuli yordamida yasaladi. Bu usul bilan yasalgan sifatning asosi quyidagicha

1. Ot: **bama'ni, hosildor, odobli, gorizontal.**
2. Sifat: **g'ayritabiiy, noto'g'ri, xomaki.**
3. Son: **beshchi, ikkichi.**
4. Olmosh: **hammabop, o'zaro, sizbop**
5. Ravish: **kechki, avvalgi, kamchil, oldingi.**
6. Fe'l: **so'lg'in, boshlang'ich, ochiq, erinchoq**
7. Undov: **dod-voysiz, oh-vohli**
8. Taqlid: **po'rsildoq, sharros, so'lqildoq, shartaki**
9. Modal: **zaruriy, kerakli**

Sifat yasovchi qo'shimcha. Sifat yasovchi qo'shimcha, uning xususiyati, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan.

Qo'shimcha	Xususiyati	Yasalma	Asosi
-a:		lola, aylana, ko'hna (savr)c).	fe'l
-avon.	unumsiz	zo'ravon.	sifat
-aki:		og'zaki, qalbaki, yuzaki	ot
		so'nma-so'nsiz xomaki;	sifat
		shartaki, ertaki.	taqlid
-al:	unumsiz	regional, gorizontal, monumental, patriarxal.	ot
-ara:	affiksoid	xalqaro, davlatlararo,	ot
		o'zaro.	olmosh
-ag'on:	unumsiz	bilag'on, topag'on, chopag'on.	fe'l
ba-/bo-:		basavlat, bedavlat, bama'ni, bahaybat, baodob yoki boadab	ot
bad-:		badhazm, badbaxt, badnafs, badbashara, badavlat	ot
bar-:		barjamol, barkamol, barhayot	ot
-baxsh:	affiksoid	dorubaxsh, bayotbaxsh, shifobaxsh	ot
be-:		beg'ubor, bedavo, betashvish, bexavotir, beor.	ot
-bin:	unumsiz	kaftabin, neshbin (badbin — o'zbek til nuqtai nazaridan o'zak)	sifat
-boz:		vijdanboz, safsatabоz, xolinboz.	ot
-bon:	unumsiz	mehribon (-Horti'rgan).	ot
-bop:		omonabop, qishbop;	ot
		hammabop, sizbop.	olmosh
-vash:		tayivash devonavash, parivash.	ot

-vor;	unumsiz	ulug'vor;	sifat
		ummavor,	ot
-vuchi/-ovuch;		ekovuch, hurkovuch.	fe'l
-gaynl/-kay;	unumsiz	kungay;	ot
		leskay,	sifat
-gor;		sitamgar, g'iybatgar, hiyonagar.	ot
-g'i/-kil/-ci;		kurgi, bahorgi, qishki, so'nggi, birinchi, boshqa;	ot
		evvalgi, oralig'i.	ravish
-g'ir/-kir/-qir /-g'ir/-qur;		sezgir, keskir, topqir, olg'ir, o'tkir.	sifat
-giv/-guv;	so'roq	g'amgin, g'ujg'on	ot
-go'y;		xushomadgo'y.	ot
-diq;		kishilardiq.	sifat
-dan;	amaldan	ildamkina, gapdan qaytmas.	ot
-dor;	amaldan	azador, nikohdor, aybdor, vafodor, g'ildor, dardkor.	ot
-dosh;		otangdosh, birgadosh, ikkidosh, o'zaklidosh.	ot
-zada;		afsonazada, yuraksizada.	ot
-i;		qurbi (ish), ukrainoshi (kishi), kelasi (haftaga), qayerni (o'rinli, bodom (non).	ot
-iy;		oqsoqoliy, sujudiy.	ot
-iy/-diy;		ilmiy, shaxsiy, adabiy, atoqli, mo'jiziy, oniy (jinoiy, mo'minliy, lug'aviy, siyosiy, madaniy kabi so'zlarda bunday shimcha ajratmaydi);	ot
		zaruriy	modal
-ik;	amaldan	falsafik, geologik, realistik.	ot
-ikdoq;		so'roqdoq, ekkidoq, tilmoq, chiyloq.	bog'lov
-imli;		bo'yoqli, sevimli, yoqimli, o'limli.	fe'l
-in (i);	amaldan	bo'lajak, to'qin, sog'lom.	fe'l
		ertalabki	ot
-ir (il);	so'roq	rangin, g'ishtin.	ot
-inki;	unumsiz	kuzatishni.	fe'l
-inch;		shoshinch, o'qinch.	fe'l
-ki/-qi/-g'i/-ik /-iq/-uq;		chiki, o'tkir, ipaki, yanug', o'ti-, egik, yopiq, ochiq, buzuq, yumuq.	fe'l
-kash;		zahmatkash, jafokash, qandakash, qiyosh, haqiqatsh.	ot
-kin/-qin/-g' in/-ikuv/ -g'un;		tashnun, g'ishoin, so'ng'in, borg'in, tug'un.	fe'l
-kor;		zulmkor, isyonkor, g'amkor, fuqkor, cho'qintkor.	ot
-l;	unumsiz	hozal	fe'l
-li;		ach gul, kuch'li, odobli;	ot
		kerakli	modal
-lik;		yaxlik (paxta); kompaklik (mato), bayramlik (kiyim).	ot
-lom;	unumsiz	sog'lom.	sifat
-m;	unumsiz	qaram	fe'l
-ma;		quyushma ko'chma, qo'shma, terma, tug'ma.	fe'l

-mand		oyilmand, ajdahamand, qiyinchoq	ot
-mas		so'roqmas, bo'linmas, yaramas, yenglmas, o'lmas, qaytmas	fe'l
-mas		biriktirmon, ishtirokmas, o'zlanish, hamkorlikdamon	fe'l
-mas/-imtsiq		cheksiz, achchiqsiz	fe'l
-mayo		qaryashmasdan, qilmaganday	ot
		kechiktirmay	sifat
-mi		mehmon!, rahmat!	ot
		nolibo'l, nemand, hech qisman,	sifat
-mok		ekkinok, qaynatkich,	ot
-ndi	unumsiz	tanimsiz (bola),	fe'l
-ng		qaxqoq(ot, qo'shiq, ruhsat(ruh — hamroz, hamsifat),	ot
-og		sherzod, guldasta,	taqlid
-ovuz		kirayapmiz, shikoyatmiz, hayratdamiz, hayratlanmiz	ot
-ong'ich/-ng ich		so'roqgich, tepinchoq, ishlanchoq	fe'l
-oq		qutuloq, boshloq, ariqoq,	ot
-parast		insonparvarlik, mamlakatparvar, xalqparvar, shaxsiyatparast,	ot
-parvar		adolatparvar, insonparvar, vatanparvar	ot
-r/-ar/-er		qizil, qizarish, ishonch, qadam	fe'l
-sara	unumsiz	mehnatsevar	ot
ser-		xotira, qarorni, xalqchil, so'roqsiz, sarhisobi,	ot
-siz		o'rmas, bosiq, ishsiz, samarasiz,	ot
-simon		odamsifatsiz, sharafsizlik, hayronsiz,	ot
-xon		lavozim	sifat
		parvoz	ot
-xush	qilmoq	xushmuomala, xushbo'y, xushsurat, xushxabar — qil,	ot
-ch		ishtirokchi,	fe'l
-cha		o'zbekcha, inglischa,	ot
-chak/-choq /-ckiq		kuyunchak, boshchoq, qirchoq,	fe'l
-chan		kurashchan, izlabchan, hamkorlikchan	ot
		yashovchan, o'quvchan	fe'lning harakat nomi shakli
-chi		qurolchi,	ot
		ishchi, bekorchi	sifat
-chil		qandchi, lirchil, xalqchil, ekinchi,	ot
		kamchil	ravish
-shka	unumsiz	o'rnashka	fe'l
-shunos		o'lkashunos, jahonshunos,	ot
-q		ochiq, po'lat, quruq,	fe'l

-lik:	unumsiz ummiz	qisqa; kenja.	fe'l ot
-gil:		vaysaki, sayroq, g'ynaki.	fe'l
-qoq:		yopishqoq, uchqoq, tayanchoq, tashqoq, gapchoq.	fe'l
g'ayri:	(arabcha, so'kinish)	g'ayrioddiy, g'ayritabiiy	sifat
ham-:		hamfikr hamkasb hammafkir	ot

Sifat turkumida daraja shakli, sifat yasovchi qo'shimchada ishtiroy xususiyat yaqqol ko'zga tashlanadi.

1) sifatdagi qiyosiy darajani yasovchi -roq qo'shimchasi o'rnida -mtir, -imtil, -ish qo'shimchasi qo'llanishi mumkin: ko'kroq – ko'kish, qararoq – qoramtir, sarg'imtil;

2) sifat yasovchi qo'shimcha orasida ma'nodoshlik hodisasi ko'plab uchraydi: aybdor = aybli, sarg'ayrat – g'ayratli, chopqir – chopag'on, beg'ubor = g'uborsiz, bama'ni – ma'noli;

3) bu qo'shimcha orasida zid ma'nolilik hodisasi ham uchraydi: suvli – suvsiz.

So'z qo'shish yo'li bilan hosil qo'shma, juft va takroriy sifat hosil bo'ladi.

Qo'shma sifat:

1. Ot+ot: sheryurak, xumkalla, ofatijon, bodomqovoq, jigarrang, havo rang, darvesasifat, devsifat, devqomat, dilozor, dilorom, dilpora, izzatlalab, kafangado, otashnafas, sohibjamol.

2. Sifat+ot: sho'rtumshuq, sofdil, qattiqqo'l, chalasavod, chalamulla, sovuqqon, balandparvoz, uzunquloq, olijanob, xomkalla, sho'rpeshona, kaltafahm, ochofat, maydagap, og'iroyoq, shirinsuxan.

3. Ot+sifat: jig'ibiyron, tepakal, xonavayron, xudoboxabar, otabezori, dilxasta, nonko'r, boshqorong'i, yoqavayron.

4. Ravish + ot: hozirjavob, kamgap, kamsuqum, kamqon, kamxarj.

5. Ravish + fe'l: cho'rtkesar, tezpishar, kechpishar.

6. Fe'l + fe'l: yebto'ymas.

7. Olmosh + ot: o'zboshimcha.

8. Ot + fe'l: gadoytopmas, tilyog'lama, .

9. Olmosh + sifat: o'zbilarmon.

10. Son + ot: qirqyamoq, ikkiyuzlamachi.

Juft sifat:

I. Har ikki qismi yakka ishlatiladigan juft sifat:

1. Qismlar o'zaro sinonim: saranjom-sarishta, sog'-salomat, telba-teskari, fahm-farosatli, yakka-yolg'iz, yakka-yu yagona, g'arib-benavo, aql-hushli,

ajoyib-g'aroyib, boy-badavlat, och-nahor, ola-chipor, pishiq-puxta, son-sanoqsiz, sarson-sargardon.

2. Qismi o'zaro antonim: uzoq-yaqin, xom-pishiq, quyuq-suyuq, achchiq-chuchuk, baland-past/past-baland, vayron-u obod, issiq-sovuq, yiroq-yaqin, yiroq-yovuq, tanish-notanish.

3. Qism ning ma'nosi yaqin: och-yalang'och, soya-salqin, tinch-totuv, uzuq-yuluq, xor-zor, ezma-churuk, o'ydim-chuqur, g'oyaviy-borliiy ijtimoiy-siyosiy, mo'min-qobil, ochiq-oydin.

II. Bir qismi yakka holda ishlatiladigan juft sifat: nest-nobud, ola-bula, ola-kula, siniq-martik, topar mon-tutarmon, tuppa-tuzuk, tilka-pora, teng-tush, tep-tekis, to'kin-sochin, uvun-to'da, xom-xatala, chatakon-chatti, egri-bugri, eski-tuski, entak-tantak, yum-yumaloq, yamoq-yasqoq, qarama-qarshi, qari-quri, qora-qura, harom-harish, aralash-quralash, achchiq-tizziq, burma-chirma, bo'ltak-so'ltak, devor-darmiyon (qo'shni), yengil-yelpi, yolg'on-yashiq, yosh-yalang, ilma-teshik, yirtiq-sirtiq, kalta-kulta, kir-chir, mayda-chuyda, mast-alast.

III. Har ikki qismi yakka holda ishlatilmaydigan juft sifat: zim-ziyo, ilang-bilang, poyintar-soyintar (gap), dati-g'uli, zim-ziyo, ilang-bilang, aji-buji (yaqinda), almoyi-aljoyi, apoq-chapoq, aloq-chaloq (tush), uvali-juvali, o'poq-so'poq.

Takroriy sifat: burda-burda, yo'l-yo'l (oldan ko'chgan), oppoq-oppoq, yaxshi-yaxshi, katta-katta, shirin-shirin.

Mustahkamlash uchun savollar

1.Qo'shimcha qo'shib sifat yasashga misol keltiring. 2.Yarcha turi? 3.Asos so'z nima? 4. Qo'shimchaning xususiyati haqida gapiring. 5. So'z qo'shib sifat yasashga misol keltiring. 6. Qo'shma sifat nima va uning qanday turi bor? 7.Juft sifat nima va uning qanday turi bor? 8. Takroriy sifat va uning turi haqida gapiring.

Topshiriq

kishanla, dasta, sizla, hozirla salomlash sifatsiz, yelkir, o'yca, qyda, qaray, oqar, gumansira, yo'lq kechik, lancha, qisqartma, nogor olmoq, da'pak, aqa qo'lmoq ortiqcha ayyuhannos eslmoq javob bermoq, xalal bermoq qiron solmoq, tartibga keltirmoq, kuchik, oh urmoq, tush ko'rmoq bedo, qo'nim topmoq nomsol, tomchi, o'tirishik, suyunchi, majbonnema ninachi, magtanchoq, obunachi to'polonchi, kamsuxan, lofchi, rajovuzkor nomunosib, janjalkash, duoxon, noqulay, mahsido'z shikoyatchil, manfaat, arzahar, otalik, kekirik, yonig'i, chappa-rosta,

qo'rqoq, kechirim, dimlama, bo'g'in, savag'ich, jonkuyar sevinch, g'urrak, g'org'ara, chuvvos, sharros, kechuv, toshko'mir, harmaygul, qoraqurt, mingoyoq, qo'ziqorin, sochpoduk, piyozdog', O'rta Osiyo, yangroq, kaftakosak, Markaziy Osiyo, tinchliksevar, Shoirku'l, kasalmand, ko'ksuiak, qoradori, Olloma, uchburchak, murg'ak, boyitar, ukalatpoya, qilich chiqarish, sovchi-o'k, qovdak, yayrash, afsonaviy, nasldor, sarg'ish bog'ubor, yashovchan, uricholiq, qizg'aniq, yoyqirrali, dig'dirqi, so'g'in ko'chma, arzak, jukaroh, uloviy, ildiz, dahanak, bodhozam, jahil, terakay gapdon, qaram, sog'lom, qaqa, revoqonal, kalongaro, sho'rqashona, sho'rtumshuq, xudabozor, kontyor, iromqori, chi'rikesar, yobto'vas o'zboshimcha, tiyog'lama, o'zbilarmon, qirqyorrog

1. *So'zni turkumga ajrating*
2. *Sifat turkumiga mansub so'zni lug va yasalishiga ajrating*
3. *Ajratilgan so'zni tuzilishiga ko'ra guruhlang.*
4. *Yasama sifatni ma'noli qismga ajrating*
5. *Ajratilgan qo'shimcha asosida yangi so'zlar yasang.*
6. *Yasama sifat o'zagining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.*
7. *Qo'shimcha qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishini aniqlang*
8. *Qo'shma, juft va takroriy sifatning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli sifat yasang.*

28- DARS
SON

Ma'noviy xususiyati. Son – asosan predmet-hodisa, qisman harakat-holatning ko'pincha aniq miqdori, sanog'i va tartibini, shuningdek, mavhum sanoqni bildiruvchi mustaqil so'z.

Aytilganidek, **ko'p, oz, ancha, talay,** bir **oz** kabi ravishli **uncha, buncha, shuncha, qancha, bir qancha** kabi olmosh **savat-savat, quchoq-quchoq, qop-qop** kabi hisob so'zi bo'lib kelguvchi ot ham noaniq ma'noni bildiruvchi yoki unga ishora qilishi mumkin. Bu ko'plik hisoblanadi.

Son **necha, nechta, nechanchi, qancha, qanchadan, qanchalab** kabi so'roqqa javob bo'ladi. **Qancha** so'roq olmoshi bir vaqtning o'zida ravishga ham xizmat qiladi: **qancha – ko'p.** Ba'zan otning so'rog'ini oladi: **Ikki odamning biri** (kim?) hali ham **kutib turibdi. Necha** so'rog'i esa faqat songa tegishli.

Son odatda raqam va so'z bilan yoziladi:

1) arab raqami bilan: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9;

2) rim raqami bilan:

a) birlik: I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX;

b) o'nlik: X, XX, XXX, XL, L, LX, LXX, LXXX, XC;

d) yuzlik: C, CC, CCC, CD, D, DC, DCC, DCCC, CM;

e) minglik: M, MM, MMM.

Morfologik xususiyati. Son turkumining ma'no turini hosil qiluvchi barcha qo'shimcha – tug'uvchi shakl yasovchi -(i)nchi, -ta, -tacha, -lab, -tadan, -larcha, -avi-ovlon, -alab kabi.

Son kilo, metr, dona, hovuch kabi hisob so'zi bilan ishlatiladi.

Otlashish (3 rinchi kishini chaqir = birinchisini chaqir) va olga ko'chish (yetti, qirq, yigirma, to'qqiz-to'qqiz kabi ma'nosam ob) xususiyati ga ega. Bunda olga xos lug'aviy va sintaktik shakln hamda uning sintaktik vazifasini qabul qiluvchi o'rinchisini, o'rinchigacha. Olga xos shakl yasovchi qo'shimcha sonning hamma turiga ham birday qo'shila olmaydi: o'nlarcha(ni), uchala(ga) kabi.

Sintaktik xususiyati. Son otlashmagan va otlashgan holda turlicha bo'lgan bo'lak bo'lib keladi.

Otlashmaganda:

– Sifatlovchi-to'ldiruvchi: Bir chetda gulzor oralab ikkita chiroyli qiz gul terib yuribdi;

– to'ldiruvchi: Samarqandni to'rt bosh mucha ko'rganmiman. U mazraga birinchi yetib keldi.

– ega: Bu xotinning joni bitta emas, ming bitta.

Otlashganda:

– ega: Dutorim tori ikkidir, biri dilkash, biri dilxun.

– qaratuvchi: aniqlovchi: Ikkalamizning gapimiz bir joydan chiqsin. Ikki uchoq qoldiqsiz bo'linmaydi.

Grammatik ma'no turi. So'zning ma'no turi asosan shakl yasovchi qo'shimcha vositasida hosil qilinadi. Barcha olga xos lug'aviy shaklni hosil qiluvchi qo'shimchalar sonning ana mavjud guruhi, ham qo'llanmaydi bo'ladi. Grammatik xususiyatiga ko'ra son, avvalo, ikkiga bo'linadi:

1) miqdor son;

2) tartib son.

Miqdor son predmet-hodisa hamda harakat/holatlarning miqdori va sanog'ini, tartib son esa tartibini bildiradi.

Tartib son -(i)nchi va -lamchi (kam qo'llanadi) qo'shimchasi yordamida sanoq sonidan hosil bo'ladi: birinchi, o'ninchi, yigirmanchi, birlamchi, ikkilamchi.

Miqdor son quyidagi turga bo'linadi

1) sanoq;
2) dona;
3) chama;
4) jamlovchi;
5) taqsim.

Sanoq son. Sanoq sonning ko'rsatkichi yo'q: bir, ikki, o'n, qirq besh.

Dona son. Bu ma'no turi -ta qo'shimchasi va dona, nafar, bosh hisob so'zi orqali hosil qilinadi: **beshta kitob, ikkita daftar, uch dona qalam, o'n besh nafar o'quvchi, yigirma bosh sovliq**. Qo'shimcha bir so'zga qo'shilganda, u tovushni t bilan almashadi: **bir – bitta, o'n bir – o'n bitta**.

Chama son. Bu son **-tacha, -lab, -larcha** qo'shimchasi, sanni ajratish, **taxminan, qariyb, taqriban** ravishi vositasida hosil qilinadi: **o'ntacha ishchi, minglab vatandoshlarimiz, yuzlarcha bola, soat o'n birlar edi, taxminan o'nta**. -cha qo'shimchasini sondan keyingi hisob so'zi qabul qilsa ham, chama ma'nosi voqelanaveradi: **ming yilcha burun, besh milcha narida**.

Jamlovchi son

1) sanoq son + -ov/-ev/-on: uchov, to'rtov, beshovlon (birov so'z bundan mustasno)

2) sanoq son + -ala: ikkala (qo'shilgan), uchala, to'rtala.

Jamlovchi son birdan yettigacha bo'lgan sondan hosil qilinadi. Bunda besh sonidan boshqalarida tovush o'zgarishi yuz beradi.

Taqsim son: -tadan: **bittadan qalam, o'ntadan ruchka**

Son butun va qismni ifodalashiga ko'ra uch guruhni tashkil etadi

1) butun;
2) kasr;
3) aralash.

Butun son narsa-buyumning bo'linmagan holdagi sanog'i va miqdorini ifodalaydi: **bir, o'n, ikki yuz** kabi.

Kasr son butunning bo'lagini, ulushini ifodalaydi: **yarim, chorak, nimchorak** kabi.

Kasr son ikki ko'rinishda bo'ladi:

a) qo'shma so'z ko'rinishidagi matematik kasr ifodasi: **ikkidan bir, o'ndan ikki, to'qqizdan besh** kabi;

b) soddalashgan so'z ko'rinishidagi oddiy kasr ifodasi: **yarim, chorak, nimchorak**.

v) butun va kasr sonlarga aralash sonni tashkil qiladi: **bir yarim, ikki butun o'ndan besh, bir butun to'rtdan uch**.

Eslatma

1 Butun, kasr va aralash son ajratib yoziladi: bir yarim kilogramm, nol butun o'ndan besh.

2 Faqat sanoq son nisbat so'zi bilan keladi.

3 -ov, -ala shaklli jamlovchi songina ottashmasdan kelishik va egalik shaklini oladi. *uchovini, to'rtlasiga, beshalamiz.*

4 To'rtlik son sifatga, jamlovchi son olgi yaqinlashadi.

5 Juft son ohamo, takroriy son taqsim ma'nosini bildiradi.

Tuzilish turi. Son ham tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'ladi:

1. Sodda. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ko'p ishlatiladigan 23 ta **sodda son**: bir, nol, bir, ikki, uch, **to'rt, besh**, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million, milliard. Yarim, chorak so'z- ham sodda songa misol.

2. Qo'shma. Qo'shma son bir can ortiq o'zakning birikuvidan hosil bo'ladi: **o'n besh**, uch yuz besh, **to'rtdan uch, o'n olti yarim.** Tarkibidagi yirik qo'shma son sodda sonlar ashib borgani: **sakkiz o'n - sakson, to'qqiz o'n - to'qson.**

3. Juft. Bir son ohamo takrorin ma'nosini oldiradi. Sanoq, dona va taqsim son juft qo'llanadi: **bir-ikki joy, o'n-o'n beshta savol, uch-to'rttadan yo'lliq.**

4. Takroriy. Takroriy son jamlash, taqsimlash kabi ma'nolarni ifodalaydi. Sanoq, dona va taqsim son takroriy holda ham qo'llanadi: **beshta-beshta, yuzta-yuzta, bir-bir** (gaplarib chiqdi), **to'rtta-to'rttadan.**

Hisob so'zi. Sanoq son u lahovni bildiruvchi so'z bilan kelishi mumkin. Bunday so'z hisobni bildirgani uchun **hisob so'zi** (numerativ) deyiladi. Hisob so'zi 8 turkumdan bo'ladi: **hovuch, dona, nusxa, bog', siqim.** Gapda son hisob so'zi bilan birga gap bo'lagi bo'lib keladi.

Hisob so'zining qo'llanish davriga ko'ra turi

1) eskirgan hisob so'zi: **gaz (bir gaz chit), jon, vaqt (besh vaqt namoz), mahal (uch mahal ovqat), paysa, pud (o'n pud bug'doy), sarjin, so'lkavoy, tanob, tosh (to'rt tosh yo'l), enlik (ikki enlik xat), yumaloq (uch yumaloq choy), qadoq;**

2) zamonaviy hisob so'zi: **gradus, kilovatt-soat, kubometr, metr (santimetr, millimetr), mehnat kuni, minut, par, sotix, sentner;**

3) yangi hisob so'zi: **bayt, megabayt, gegabayt, dyum.**

Hisob so'zining qanday hisoblashga ko'ra turi:

1) yakkalab hisoblash uchun: **bosh, dona, nafar, nusxa, tup;**

2) juftlab hisoblash uchun: **juft, parla);**

3) to'dalab hisoblash uchun: **bog'/bog'lam, gala, guruh, dasta, to'da, to'p, shoda, quchoq, hovuch;**

4) bo'laklab hisoblash uchun: **burda, varaq** (bet, sahifa), **luqma, og'iz** (bir og' z gap), **parcha, poy, siqim, tilim** (**karch**), **tomchi** (qatra), **to'g'ram, chaqmoq, chimdim, shingil, qultum**;

Hisob so'zining nimani hisoblashiga ko'ra turi:

1) og'irlik: **gramm, kilogramm**, litr, **pud, tonna, sentner, misqol, qadoq, botmon** (ariq o'lchovini bildiradi); **kosa, piyola, choynak, qop** (xalta), **qoshiq, quti** (taxminiy o'lchovni bildiradi),

2) uzunlik **qadam, qarich,** quloch:

3) yosh **yashar, yoshdagi, yoshli**;

4) vaqt **asr**, yil, **kun, kecha-kunduz, oy, hafta, daqiqa, soat, soniya**;

5) qiymat. **so'm, tiyin, miri, paqir, dinor, yevro, dollar**;

6) sh-harakat: **marta/martaba/marotaba, karra, qatla, sidra** (bular tartib son bilan ham qo'llanadi. **bir marta – birinchi marta** kabi).

Shakl va ma'no munosabati. Sonda shakldoshlik, ma'nodoshlik, ko'pma'nolilik hodisasi mavjud

Shakldoshlik. Ba'zi son boshqa turkum so'zi bilan omonim bo'ladi: **uch** (son) – **uch** (fe'l), **qirq** (son) – **qirq** (fe'l) **yuz** (son) – **yuz** (ot). **yigirma** (son) - **yigirma** fe'l.

Urug' nomini bildiruvchi **qirq, yuz, ming** kabi otga ko'chgan so'z shu shakldagi songa omonim bo'ladi. **Ma'nodoshlik**. Bu hodisa kam uchraydi. **o'n ming – tuman, yuz ming – lak**. Tuman, lak - eskirgan so'z.

Ba'zan **bir** soni o'rnida **yakka, yolg'iz** so'zi. **birinchi** so'zi o'rnida **ilk, dastlabgi, avvalgi, to'ng'ich, bosh, asosiy, katta** kabi so'z, **ikki** soni o'rnida **qo'sh**, juft so'zi. **yarim** o'rnida **nol butun o'ndan besh, chorak** o'rnida **nol butun yuzdan yigirma besh** ishlatilishi mumkin.

Zid ma'nolilik. Sonda bu hodisa yo'q. **Ikki** va **besh** soni bahoni bildirganda, nutqiy zid ma'nolilik kasb etadi, xolos

Ko'p ma'nolilik. Sonda ko'p ma'nolilik hodisasi mavjud. Bu **bir** sonida yaqqol ko'zga tashlanadi:

1) noaniqlik: **Sizni ko'chada bir kishi chaqiryapti**;

2) yolg'izlik: **Darsga bir Karim kelmadi**;

3) ayiruv. **Bir qor yog'adi, bir yomg'ir**:

4) kuchaytirish: **Ertaga bir dam olsam. Bugun bir charchadim.**

5) bir xillik: **Tiling bilan dilingni bir tut**;

Sondan boshqa turkum so'zining yasalishi. Sondan ot, sifat, fe'l, ravish yasalishi mumkin:

– ot. **birlik, to'rtlik; uchburchak, to'rtburchak, Yettisuv, Ettiariq.**

– sifat **Ikkinchi, beshinchi, uchli, to'rtsiz; ikkiyuztomachi, qirqyamoq, beshotar.**

– fe'l: **birik, birlash**, ikkilan;

– ravish **bittalab; ikkiyoqlama. bir kuni, birpas, bir zumda.**
– olmosh **bir kishi, bir nima, bir narsa.**

Eslatma

Bir *so'zi* ***-ov,*** *-on, -or qo'shimchasini olib gumon olmoshiga aylanadi:* ***birov, biron, biror.***

Mustahkamlash uchun savollar

1 Sonning ma'noviy xususiyati haqida gapiring. 2. Sonning morfologik xususiyati haqida gapiring 3 Sonning sintaktik xususiyati haqida gapiring 4 Sonning tuzilish turlari qanday? 5 Sonning grammatik ma'no turi haqida gapiring 6 Miqdor son va uning shakli 7. Tartib son haqida gapiring 8 Sanoq son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 9 Dona son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 10 Jamlovchi son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 11 Chama son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 12 Taqsim son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 13 Qanday son sodda son deyiladi? 14.Qo'shma son deb nimaga aytiladi? 15.Juft sonni ta'riflang? 16 Takroriy son qanday son? 17. Hisob so'zi nima? 18 Hisob so'zining qo'llanish doiraga ko'ra turini ayting. 19 Hisob so'zining qanday hosobloshiga ko'ra turini bayon qiling 20 Hisob so'zining nimani hisoblashga ko'ra turini sanang. 21 Son shakldoshligi haqida gapiring. 22 Son ma'nodoshligi haqida gapiring 23. Son zid ma'noliligi haqida gapiring. 24 Son ko'p ma'noligi haqida gapiring 25 Sondan boshqa qaysi turkum so'zi yasalishi mumkin? Misol keltiring

Topshiriq

1. Bir yil tut ekkan kishi yuz yil gavhar teradi. (Maqol) 2. Bir yigitga yetmish hunar oz. (Maqol) 3. Hozir planolarimizda nashr qilinayotgan barcha kitob mahsulotlarining deyarli uchdan bir qismi rus tilida bosilmoqda (Gazetadan) 4. Sizga ma'lum paxtani birinchi yil ekishimiz. (Sh.Rash.) 5 Shu orada to'rtinchi samolyot oldirma-kotsi g'izillab ketdi. (S. Ahm.) 6. Og'irligi 70 kilogramm keladigan odam Oyga chiqsa, uning vazni 11,7 kilogrammdan oshmaydi (»Qiziqarli geografiya«) 7. Bir zumda ikkov uchov, to'rtov, beshov bo'lishdi (P.Tur.) 8. Non daraxtining 15-20 yillik resmana bir tupi bir-ikki kishini, besh-olti tupi esa katta bir oilani bemalol bir yil boqa oladi. (»Qiziqarli geografiya.«) 9. Adolat mastavedan bir-ikki qoshiq ichdi. (S.Zun.) 10. Bir hovuch yerdagi poliz ham la'nati bo'rondan sog' qolmadi. (Sh.Rash.) 11. Manzilning chorag'i ham bosilmagan edi. (J.Shar.) 12. Er kishining so'zi billa. (Maqol.) 13. To'rtovlon, ayniqsa

G'ulomjon nosa dam oldi. (M.Ism.) 14. Har kim uchtadan mashina tanladi (Gazetadan).15. Oltinchiga kirgan oladan osh so'rama. (Maqol) 16. Mendan besh-olti chaqirim narida, ikki bola kelib borishardi. (Gazetadan) 16. Birinchidan, men senga opa emasman. 17. «Uchinchisi meni eshityapsizmi?» 18. Bu gapni bir aytding, ikkinchi aytma. 6. Unga ming maslahat bergan, foydasi yo'q.

1. Berilgan gapdagi sonni aniqlang.

2. Son qaysi ma'noviy guruhga mansubligini ayting.

3. Sonning so'z tarkibini ko'rsating.

4. Lug'aviy shaklini aniqlang.

5. Hisob so'zini aniqlab, qaysi guruhga kirishini belgilang.

6. Sonning sintaktik shakl olgan holatini tushuntiring.

7. Tuzilishiga ko'ra turini aniqlang.

8. Son qatnashgan so'z birikmasini ajratib yozing.

9. Gapdagi sintaktik vazifasini ko'rsating.

10. Matnda qo'llangan sonning ma'nodosh, uyadosh, sinonimlarini qatorini tuzing.

11. Bir sonining ma'nosini aniqlang.

29- DARS
RAVISH

Ma'noviy xususiyati. Ravish, asosan, harakat-holatning bajarilish tarzi, payti, o'rni, daraja-miqdori, shuningdek, qisman predmet-hodisaning hamda belgining belgisini bildiruvchi va **qanday, qachon, qayer, qancha** singari so'roqqa javob bo'luvchi so'z **sekin yurmoq, kech tugamoq, asloydil o'qimoq, ko'p kitob, harbiychasiga qasamyod, hamisha navqiron.**

Ravish 6 la lug'aviy ma no turiga ega.

1. Holat: fidoyilarcha, chaqqancha(siga), chambarchas, elan-qaran, yaxsh likcha, boshdan-oyoq, och-qchasiga, chista, paydar-pay, piyoda, pinhona, surunkasiga, sidirg'asiga, tekin, to'g'ridan-to'g'ri, tiriklayin, tikkama-tikka, tekinga, to'satdan, tez, tezda, tezlikda, teskarisiga, uzurasiga, boshma-bosh, butunicha, butunligicha, vahshiyona, vijdonan, dabdurustdan, darrov, darhol, daf'atan, zo'rg'a, zimdan, yo'l-yo'lakay, ko'r-ko'rona, nari-beri, oldinma-keyin, yangicha, yangitdan, o'zidan-o'z, o'zicha, qayta, qat'iyan, qiyg'os, asta, arang, badastir, bekami-ko'st, bajonudil, bahuzur, bazo'r, baloday (oldan ko'chgan),

bamaylixotir, bamaslahat, banogoh, baravarига, baralla, basma-bas, baforja, bahamjihat, bahodirona, beayov, bevosita, bedarak, beijozat, beixtiyor, bekitiqcha, beso'roq, betinim, betma-bet, beto'xtov, bexos/bexosdan, bilmay-bilinmas, aksincha, ora-sira, burma-burn, birvarakayiga), birga(likda), birdaniga), birin-ketin, bosmi tishlamoq), qo'qqisdan.

2. **O'rin:** u yerga (-da, -dan), bu yerga (-da, -dan), shu yerga (-da, -dan), u yoqqa (-da, -dan), olga, orlagu (-da, -dan), narigi yoqqa (-da, -dan), nari-beri (surmoq), ilgariga (-da, -dan), teshqariga (-da, -dan), quyiga (-da, -dan), chapga (-da, -dan), o'nggа (-da, -dan).

3. **Payt:** tongla, bazokun, umrbod, unda-bunda, endi, erta, ertalab, ertaindin, ertа-indin, ertoyu kech, eskidan, yaqinda, o'qtin-o'qtin, qarimdan, hali, halidan, hali-beri, hozir, hamisha, hamon, hanuz, avval, ahyon-ahyonda, bugun, darvaqt, ba'zan, bazda, birpas, boyu, bultur, vaqtincha, go'rda, goho, dastavval, dastlab, doimo/doimo, dalabad, ilgari, olmga (-da, -dan), kuyin, kecha-kunduz, kechasi-kunduzi, mangu, muqaddam, muddam, ora-sira, oxir, onda-sonda, so'ng/so'ngra,

4. **Daraja-miqdor:** arang, batamom, banarixol, bahaqqidal, bag'oyat, bimavjі, beadad, bir muncha, bulutlay, bazo'r, deyarli, illa, jichcha, juday, juda (ham), zarracha, zinhor-bazinhor, ko'p, mutlaqo, mo'l-ko'l, rosa, uzmi-ko'pmi, uzmuncha, sal-sal-pal, sira, taxay, tegishlicha, yetarlicha, umoqcha, xyol-xiyla, o'lguday, qtrak.

5. **Maqsad:** atay, ataylab, ataylaki, azza-bazza, jo'rttaga, qasddan.

6. **Sabab:** nolo, noilojlikdan, bekordan-bekorga, chor-nochor.

Eslatma

*Sifat kabi ravishni ham ma'no turiga ajratish nisbiy. Chunki ko'pincha ma'noda qo'llangan ravish bir ma'no turidan boshqasiga o'tib ketadi. Ishxonasiga **yaqinda** joylashgan – o'rin ravishi. **Yaqinda** qishloqqa boraman – payt ravishi. Partalarni **nari-beri** surdik – o'rin ravishi. U **nari-beri** dars qildi – holat ravishi.*

Morfologik xususiyati. Ravish – murakkab va bahsli turkum. Ayrim so'z ilgari ravish turkumida qaraladigan bo'lsa, yangi avlod darsligida sifat turkumiga kiritilgan va sifatning: **makon, zamon, miqdor** ma'no guruhi ajratilgan: **ko'p, uzoq, devoriy, erta, ancha,** ro'para kabi.[1]

Ravish – o'zgarmas so'z. An'anaviy ona tili darsliklarida ajratib kelingan daraja shakli ravishda yo'q. Joriy ona tili darsligida ravishning daraja lanishiga doir mavzu berilmagan.[2] Demak, o'quvchi ravishni darajalanmaydigan turkum sifatida bilishi maqsadga muvofiq.

Eslatma

*Ba'zi ravish darajalanish xususiyatiga ega: **ko'p, oz, sekin**. Shuning uchun ayrim grammatikaga doir manbada ravishning uch darajasini ajratishni ko'rish mumkin:*

*1)oddiy daraja: **tez, kech, sekin, burun**.*

*2) qiyosiy daraja: **tezroq, kechroq, sekinroq, sal burunroq***

*3)orttirma daraja: **juda tez, eng kech, juda sekin, eng burun***

Ravish otlashish oldingi shakl yasovchisi va sintaktik vazifasini ega bo'lishi mumkin. **Ko'p** (ravish, ot bosmaydan, an qiluvchi) kishini (ot tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **yomonlagan ko'muvsiz** qolar – **Ko'pni** (ravish, otlashgan, tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **yomonlagan ko'muvsiz qolar.**

Ravish boshqa so'zga bo'lishuv yo'li bilan birikadi. Demak, ravishga uchraydigan egalik shakli (**kechasi**), kelishik qo'shimchasi (**unda-bunda, olg'a, jo'rttaga, to'satdan, birdan**) so'z bilan yaxlitlangan va sintaktik munosabatni shaklini hosil qiluvchi sifatida ajratilmaydi. Umuman olganda, bu so'z oxiriga hech narsa qo'shilmaydi: **keyin – keynida – keyinga, oldin – oldinga – oldinda – oldindan, hozir – hozirdan, tez – tezda, ilgari – ilgarilari, kechqurun – kechqurunlari.**

Ravish o'ziga xos yasalish tizimiga ega.

Demak, ravish

1) daraja shakliga ega emas;

2) yasalish xususiyatiga ega.

Sintaktik xususiyati. Ravish gapda, asosan, hol, qisman sifatlovchi-aniqlovchi bo'lib kelishga xoslangan, boshqa so'zga faqat bo'lishuv yo'li bilan birikadi.

Bundan tashqari, otlashsa, ot turkumiga xos vazifani bajaradi

Otlashmaganda.

1) ega: **Yomg'ir birdan** tindi. **Ikkisi** do'stlarcha **ko'rishdi;**

2) sifatlovchi-an qiluvchi: **Uzoq yo'l qaynab qo'ymaydimi? Uning** yuzida **bolalarcha kulgi paydo bo'ldi.**

3) o-ko'rsim: **Bemaslahat qilingan ishning pushaymoni ko'p.**

Otlashsa:

4) ega: **Ko'p** nima desa, o'sha bo'ladi.

5) to'ldiruvchi: **Ko'pni yomonlagan ko'muvsiz qolar.**

6) qaratqich-an qiluvchi. **Ko'pning duosi – ko'l.**

Tuzilish turi. Ravish tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy turga ega.

1. Sodda:

1) sodda tub: oz, erta, indin, bukun, kecha, uzuvel; bir'dan, birga, qo'qqisdan, yaqinda, bugun, tez, sekin, sal, yo'q, kechasi;

2) sodda yasama: tirikloyin, yangicha, mardona, qahramonlarcha, ko'pincha, betnim.

2. Qo'shma:

1) ubu/shu+o'sha+yer yo'q/ora o'rin+u yerga, shu yerda, shu yurdan, o'sha yoqdan, bu orada, shu o'rtada;

2) shu+o'sha+kun+zamon/vaqt/mezon: shu zamon, shu zahoti, shu onda, shu kuni, shu asnoda, o'sha zamon;

3) har+boshqa so'z turkumidagi so'z: har dam, har zamonda, har gal, har yoqdan, har kuni, har yili, har yoqqa, har yerda, har lahza, har taraf;

4) bir+boshqa so'z turkumidagi so'z: bir pas, bir on, bir onda, bir boshdan, bir zamon, bir tekis, bir oz, birmuncha, bir talay, bir nav, biryo'la, bir kuni, bir dam, bir zumda, bir nafas;

5) o'zlashma so'z: baqadnihol, bajonudil, baholiqudrat

3. Juft:

1) ikki qism ham yakka holatda: ozmi-ko'pmi, erta-yu kech, kecha-kunduz, qishin-yozin/yozin-qishin, tun-kun, erta-indin, uzil-kesil, ura-sura, unda-bunda, asta-sekin, yana-tag'in, eson-omon;

2) qismidan biri yakka ishlatilmaydigan: ora-chora, ro'y-rost, sal-pal, chala-chulpa, omin-erkin, huda-behuda, oz-moz, dom-daroksiz, mo'l-ko'l, ora-sira;

3) ikki qismi ham yakka holda ishlatilmaydi: onda-sonda, eran-qaran, o'lda-jo'lda, azza-bazza, apil-tapil, imi-jimida.

4. Takroriy:

1) takroriy yasama: galma-gal, birma-bir, yo'l-yo'lakay, o'qtin-o'qtin, es-es, qayta-qayta;

2) takroriy tuz.: asta-asta, birga-birga, darajama-daraja, sekin-sekin, zinhor-bazinhor, tez-tez, to'g'ridan-to'g'ri, sira-sira, ahyon-ahyonda.

Mustahkamlash uchun savollar

1.Ravishning ma'noviy xususiyatini bayon qiling. 2. Ravishning lug'aviy ma'no turini sanang. 3.Holat ravishining ta'rifini aytib va misol keltiring. 4. O'rin ravishining ta'rifini aytib va misol keltiring. 5.Payt ravishining ta'rifini aytib va misol keltiring. 6.Daraja-miqdor ravishining ta'rifini aytib va misol keltiring. 7.Maqsad ravishining ta'rifini aytib va misol keltiring. 8.Sabab ravishining ta'rifini aytib va misol keltiring. 5. Ravishning morfologik xususiyatini bayon qiling. 6.Ravish o'zgarmasligi nimada ko'rinadi? 7. Ravishning ma'nosini bayon qiling va misol keltiring. 8.Ravishning boshqa so'zga bo'lish usuli qanday? 9.Ravishning sintaktik xususiyati qanday?

10.Olinishgan ravishning sintaktik vazifasi haqida gapiring. 11.Ravishning tuzilish turi qanday? 12.Qanday ravish sodda ravish deyiladi? 13.Sodda tub ravish haqida gapiring va misol keltiring. 14.Sodda yasama ravish haqida gapiring va misol keltiring. 15.Qo'shma ravish va uning turi haqida gapiring va misol keltiring. 16.Juft ravish va uning turi haqida gapiring va misol keltiring. 17.Takroriy ravish haqida gapiring va misol keltiring. 18.Takroriy yasama ravish haqida gapiring va misol keltiring. 19.Takroriy tub ravish haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

1. Sizni Ustoz va murabbiylar kuniga bag'ishlab o'tkaziladigan fakultetimiz shodiyonasiga to'la va qalban taklif etamiz. 2. Mastura ko'zlarini maksurona o'ynatib javob berdi. (Oyb.) 3. A kurs talabalari pastga qisman bo'sinmadi. 4. Kundan-kun bo'yi bizniki ilgari. 5. Pan'u boshqa qalmashmaganlarini aniqlash uchun tezkor tadqiq ishlab chiqilgan. Undan ajrash ta'minlashga kirishildi. 6. Aziza shaxsan o'zidan ishonch do'st yo'qoldi. 7. Xonaga bemalol to'g'ri uzoq kirib uzoq boshlarga. 8. Keyin o'zini uzoqqa gaplashib olamiz. 9. Sohada qat-nashuvchi ko'pchiliklar ustunlikni o'tkazib edi. 10. U hozir shu yerda edi-kan. 11. Yo'lim, songa shoir bildim ne kuch. Oynasiga boqmoqdan oshi. Shoirlar nor o'z zotan bilan. Olam ani qizg'an tanam. (A Orip.)

1. Ravishni aniqlang.

2. Ravish qaysi ma'noviy guruhga mansubligini aytng.

3. Ravishning so'z tarkibini ko'rsating.

4. Ravishning yasalishiga ko'ra turini aniqlang.

5. Qo'shimcha qo'shilishiga ko'ra ziddiyatini aniqlang.

6. Ravishning sintaktik vazifa olgan holatini tushuntiring.

7. Tuzilishiga ko'ra turini aniqlang.

8. Ravish qatnashgan so'z birikmasini ajratib yozing.

9. Ravishning gapdagi sintaktik vazifasini ko'rsating.

10. Matnda qo'llangan ravishning ma'nodosh, uyadosh shakldoshini qatorini tuzing.

30- DARS
RAVISH YASALISHI

Ravish yasalishi haqida. Ravish ham qo'shimcha qo'shish va so'z qo'shish usuli bilan yasaladi.

Qo'shimcha qo'shish ravish yasalishining keng tarqalgan usuli. Bu usul bilan yasalgan ravishning asosi quyidagi

1. Ot: **yaxshilikcha, dom-daraksiz, do'stona, boixtiyor.**
2. Sifat: **qat'iyan,** mardlarcha, yaxshilab, tiriklay
3. Son **bittalab.**
4. Olmosh **butunlay, o'zicha, yalpisicha**
5. Ravish **ko'pincha, hozircha, ko'plab, keyincha.**
6. Fe'l. **erkalangansimon,** uyalganmano, to'xtovsiz.
7. Modal. **keragicha,** boricha.

Ravish yasovchi qo'shimcha. Ravish yasovchi qo'shimcha, uning xususiyati, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qo'shimcha	Xususiyati	Yasalma	Asos
-an:	umumiy	bepoyon, ajdodan, ozodan, Sirdan xayolan, nihon, fikran, nepton	ot
		qat'iyan	sifat
		ma'lum	modal
bar-:	umumiy	barvaqt	ot
be-:		bejoiz, beixtiyor, bevosita, bexatar, bemalol, bexosdan, bexavf	ot
-dek/-day:	murakkab	yashindek, o'qdek	ot
		avvalgiday, dongdek	sifat
		o'qdek	fe'l
-igal/-siga:		sutkasiga, mahsiga, qishinsiga	ot
		uzunasiga, rostasiga, ko'ndalangiga, bikiniga, chuqurligiga	sifat
		betaniga	ravish
		ishdagidek, yo'lakka	olmosh
-lab:		o'ylab, donolik, hazillab, hollalab, to'g'rilab	ot
		yaxshilab	sifat
		bittalab	son
		ko'plab	ravish
-lay/-layin:	umumiy	birkayin, yoshlayin	sifat
		butunlay	olmosh
-larcha:		qahramonlarcha, bolalarcha, do'stlarcha, otalarcha	ot
		vahshiylarcha, mardlarcha, yovvoyilarcha,	sifat

		kabalarcha	
-ilgicha:		kengaytirsha, xomilgicha, bo'lungicha	sifat
-namo:		nazilnamo;	ot
		bitiramo (gerdaymoq)	sifat
		uyalganmamo (yuzim cheiga surmoq)	sifatdosh shakl
-nWin:	tanuv yasalishga oid	yozen-qishin, qidin,	ot
		qdin-in-qi;	sifat
		ertan, kechin,	ravish
-ona:		do'stona	ot
		mardona, xalqona, odona, fidokorona, laatkorona	sifat
-sin:	yasama so'z sifatlovchi, keyin ravishga ko'chgan	dam-darakso, navbatsiz	ot
		o'rtasida	harakat nomi shakli
-simon:		hazilsimon	ot
		xalqsimon	sifat
		ertaklarqusimon	fe'lning sifatdosh shakli
-cha:		bmoqcha, qshkoptin, yosmicha, osonlicha o'yinchoq (-ni oltirilgan), o'zbekcha, vaqtincha (-in oltirilgan)	ot
		o'zgacha, boshqacha, yangicha, yashirincha	sifat
		sizcha, o'zicha	olmosh
		istaganicha	fe'lning sifatdosh shakli
		ko'pincha (-in oltirilgan), hozircha, kechcha,	ravish modal
		keragicha, borcha	
-chasiga:		qishloqchasiga, dehqonchasiga, soldatchasiga, yigitchasiga, mo'g'ulchasiga	ot
		ochiqchasiga, halollarcha	sifat
-chang.	unumsiz	mahsichang, ko'yakchang	ot
- ak	unumsiz	yodak	ot
		zorak	ot

So'z qo'shib ravish yasash. Bu yo'l bilan qo'shma, juft va takroriy ravish yasaladi

1. **Qo'shma**

1) u/bu/shu/o'sha ko'rsatish olmoshi + **yer/yoq/ora/o'rta** oti: **u yerga, bu yerda, shu yerdan, o'sha yoqdan, bu orada, shu o'rtada;**

2) shu/o'sha ko'rsatish olmoshi + **kun/zamon/vaqt/on/asno** oti: **shu kuni, o'sha zamon, shu zamon, shu zahoti, shu onda, shu asnoda.**

3) **har** belgilash olmoshi + **bosh/o'rin** kelishigidagi so'z: **har kuni, har yili, har yoqqa, har yerda, har taraf, har dam, har zamonda, har gal, har yoqdan, har lahza;**

4) bir son+**bosh/o'rin** kelishigidagi so'zlar: **biryo'la, bir kuni, bir dam, bir zumda, bir nafas, bir pas, bir on, bir onda, bir boshdan, bir zamon, bir tekis, bir oz, birmuncha, bir tafay, bir nav;**

5) **hamma** olmoshi+**yoq/vaqt/zamon/joy/yer: hamma yoq, hamma vaqt, hamma zamonda, hamma joy, hamma yer;**

6) **qay** olmoshi+ **vaqt/choq/zamon/payt/mahal: qay vaqt, qay choq, qay zamon, qay payt, qay mahal;**

7) **alla** olmoshi+ **mahal/nechuk/payt/zamonlar: allamahal, allanechuk, allapayt, allazamonlar.**

2. Juft

1. Har ikki qismi yakka ishlatiladi

1)qismi o'zaro sinonim: **asta-sekin, yana-tag'in, eson-omon**

2)qism o'zaro antonim: **nari-beri, ochin-to'qin, oldinma-keyin, ozmi-ko'pmi, erta-yu kech, kecha-kunduz, qishin-yozin/ yozin-qishin, tun-kun;**

3) qismlarning ma'nosi yaqin: **uzib-kesib, tirа-sura, unda-bunda;**

4) qismlarning biri yakka ishlatilmaydi: **dam-daraksiz, mo'l-ko'l, ora-sira, ro'y-rost, sal-pal, chala-chulpa, emin-erkin, huda-behuda, oz-moz;**

5) har ikki qismi yakka ishlatilmaydi: **azza-bazza, imi-jimida, onda-sonda, eran-qaran, o'lda-jo'lda.**

3.**Takroriy asta-asta, ahyon-ahyonda, gul-gul, qop-qop, chaqqon-chaqqon, uzundan-uzoq, birma-bir, birga-birga, galma-gal, daraja-jama-daraja, zinhor-bazinhor, yo'l-yo'lakay, sekin-sekin, to'g'ridan-to'g'ri, tez-tez, es-es, o'qtin-o'qtin, qayta-qayta.**

Eslatma

*Kelishik qo'shimchasining so'z bilan yaxlitlanishi asosida ham ravish vujudga keladi. **birga, birdan, o'z-o'zidan.** Bunday ravish ma'noli qismga ajratilmaydi.*

Mustahkamlash uchun savollar

1.Qo'shimcha qo'shib ravish yasash haqida gapiring va misol keltiring. 2 Yasalma haqida gapiring va misol keltiring 3.Asos so'z haqida gapiring va misol keltiring 4.Qo'shimchaning xususiyati haqida gapiring va misol keltiring. 5 So'z qo'shib ravish yasash haqida gapiring va misol keltiring. 6. Qo'shma ravish va uning turi haqida gapiring va misol keltiring 7 Juft ravish va uning turi haqida gapiring va misol keltiring 8.Takroriy ravish va uning turi haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

kishanla, dodla. sizla. hoziria, salomlash, alsuslan. yaltira. o'yna. qayra, qoruy, oqar. gumonsira. yo'liq. kechak lloqni, erta-indin. alqor qilmoq, ado bo'lmoq. po'lkol ayyuhannos solmoq javob bermoq. xalal bermoq, ejil-tapil. qiron solmoq tartibga keltirmoq. bir oz, birmuncha, ora-chora, oh urmoq, bir tekis tush ko'rmoq, qo'nim topmoq, farrohi. suyunchi, ninachi, ubunachi, to'polonchi. eskicha. tafchi. tajovuzkor jonqolkash, sira sira. duoxon. mahsido'z. mantiqsiz, arizaboz, oralik kekirik, yonilg'i, qo'lqop. kechirim, dimlama, bo'g'in. savag'ich, sevinch g'urrak, g'arg'ara, chuvvos, sharros. kechuv. loshko'mir, karnayguI. qoraqon, bir zamon, bu tokay, bir nav, mingoyoq, go'ziqorin. sochpopuk, piyozdog' O'rta Chirchiq, kaltakesak, Markaziy Osiyo, Sho'rvoI, yigitlarasiga ko'ksulton qoradori Oltiariq. uchburchak mingoyoq, iskabtopar, ishlab chiqarish, tikkesigir. savacho'p. kamtarona. qavdali. yeyishli. alomaonr nasiaor. sergo shi, beq ubor. yashovchan, urinchoq, qizg'anchiq, yeyarmon yig'loqi so'g'in ko'chma, arzirli. jirkanchi. imlovy. ichki, dahanaki, badiazm. izchil. terskay gapdon. qarorm, sog'lom, qisqa. devqomat kofergaoo. sko'rposhona. sko'rinmoq. xudobezor, kamgap. kamqori cho'rtkesar, yebin ymas o'zboshimona. tilyog'lama, o'zbilarmon. qirqyamoq. baravariga.

1 So'zni turkumga ajrating

2 Ravish turkumiga mansub so'zni tub va yasamaga ajrating.

3 Ajratilgan so'zni tuzilishiga ko'ra guruhlang

4 Yasama ravishni ma'noli qismga ajrating

5 Ajratilgan qo'shimcha asosida yangi so'z yasang.

6 Yasama ravish o'zagining qaysi turkumga mansubligini aniqlang

7. Qo'shimcha qo'shilganda yoz bo'gin tovush o'zgarishini aniqlang.

9 Qo'shma ravishning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli qo'shma ravish yasang.

31-DARS
OLMOSH

Ma'noviy xususiyati. Olmosh mustaqil so'z turkumi sirasida oxirgi o'rinda turadi. Chunki u **boshqa barcha mustaqil so'z, shuningdek, so'z birikmasi va gap o'rnida qo'llanadi, ularga ishora qiladi yoki so'rog'ini bildiradi.** Misol:

– ot o'rnida: **Ukam** (ot) **keldi** – **U** (olmosh) **keldi.**

– sifat o'rnida: **qiziq** (sifat) **kitob** – **shunday** (olmosh) **kitob, qanday** (olmosh) **kitob.**

– son o'rnida: **o'nta** (son) **qalam** – **shuncha** (olmosh) **qalam, qancha** (olmosh) **qalam.**

– fe'l o'rnida: **kitobni o'qimoq** (fe'l) – **kitobni nima qilmoq** (olmosh).

– ravish o'rnida: **bugun** (ravish) **keldi** – **qachon** (olmosh) **keldi.**

– taqlid o'rnida: **taq-tuq** (taqlid) **ovoz** – **qanday** (olmosh) **ovoz, shunday** (olmosh) **ovoz.**

– so'z birikmasi o'rnida: **Insho yozmoq** (so'z birikmasi) – **nima qilmoq** (olmosh).

– gap o'rnida: **Istagim shuki** (olmosh) **dunyoda tinchlik bo'lsin** (gap).

Olmosh nutqni ixcham ifoda qilishning muhim vositasi. Hamma **kursin. Bularni yig'ishtiring.**

Olmosh mustaqil turkum bo'lsa-da, o'ziga xos so'rog' yo'q. U qaysi turkumga xos so'zni almashtirsa, shu turkum so'rog'ini oladi. Shuningdek, olmoshning o'z so'roq so'zi (so'roq olmoshlaridan iborat).

Morfologik xususiyati. Olmosh qaysi turkumga xos so'zni almashtirsa, shu turkumning morfologik xususiyatiga ega bo'ladi.

Otning morfologik xususiyatiga egalik:
- birlik: **men, sen, kim,**
- ko'plik: **kimlar, ular,**
- kelishik: **kimni, bizga, allakimdan,**
- egalik: **haramamiz, o'zimiz, kimingiz;**

Eslatma

*Olmosh otning ko'rsatish shaklini olmaydi. Ayrim holda –gina orttirish shaklini oladi: **Shuginamni o'ylayman.***

Sifatning morfologik xususiyatiga egalik:
- daraja: **shunaqaroq**

Sonning morfologik xususiyatiga egalik:
- tartib: **nechanchi;**

- doira: **nechta**.
- chama: **nechtalar**;
- taqsim. **nechtadan**;
- jamlovchi. **nechov**

Fe'lning morfologik xususiyatiga egalik:
- nisbat: **nima qilishdi, shunday qildirdi**;
- ravishdosh: **nima qilgach, shunday qilib**;
- sifatdosh: **nima qilgan, shunday qilajak**;

Eslatma

1. Olmosh o'zi almashtiruvchi so'zning barcha morfologik xususiyatiga ega bo'la olmaydi

2. Kishilik olmoshi egalik qo'shimchasini qabul qilmaydi

Sintaktik xususiyati. Olmosh o'zi almashtiradigan so'z turkumining sintaktik xususiyatiga ham ega bo'ladi:
- ega: **Men kecha Stokgolmdan keldim**
- ot-kesim. **Firma rahbari – o'zim.**
- sifatlovchi-aniqlovchi: **Qanaqa** surat chizding?
- qaratqich-aniqlovchi: **Sening familiyang nima?**
- to'ldiruvchi: **Kimga kimni maqtading?**
- hol:**Majlis qachon boshlandi?**
- kirish so'z. **Menimcha, ishni bugun tugatish kerak**

Grammatik ma'no turi. Olmosh grammatik jihatdan 7 turga bo'linadi:

1. Kishilik olmoshi. Kishilik olmoshi shaxsga ishora qiladi. **men, sen, u, biz, siz, ular**. Shuning uchun ular ot o'rnida qo'llanuvchi olmosh deyiladi.

Eslatma

1. ***Men** olmoshining **kamina, banda, qulingiz** kabi tarixiy o'rni hozirda bor.*

2. ***Men** olmoshidan mavhum ot **(menlik)**, takrorlanishidan sifat **(manman)** va undan mavhum ot **(manmanlik)** yasaladi.*

*3.Kishilik olmoshi shakl yasovchi olib kirish so'z vazifasida keladi **menimcha, seningcha**.*

Xususiyati:

1) Hurmat ma'nosida **sen** o'rnida **siz** ba'zan maqtanish yoki kamtarlik ma'nosida **men** o'rnida **biz** qo'llanadi: Buni biz yasadik. Bizga navbat qachon kelar ekan?

2) men olmoshi ko'plikda qo'llanmaydi. **Sen** olmoshiga esa **-lar** qo'shilib, hurmatsizlik ma'nosi anglashiladi: **Senlar ham keldinglarmi?**

3) ko'plik ma'nosini ta'kidlash uchun **biz** va **siz** olmoshi **bizlar** va **sizlar** shaklida qo'llaniladi.

4) kishilik olmoshi kelishikda kela oladi. **Men** va **sen** olmoshiga **-ning, -ni, -niki** qo'shimchasi qo'shilsa, -n tovushi tushib qoladi. U olmoshiga **-ga, -da, -dan** qo'shimchasi qo'shilsa, -n tovushi orttiriladi: **mening, meni, meniki, sening, seni, seniki, unga, unda, undan.**

2. O'zlik olmoshi. Bu olmosh bir o'z so'zidan iborat bo'lib, shaxsni ta'kidlash yoki yolg'izligini ifodalash uchun qo'llanadi. Qaratuvchi kelishigidagi so'zdan keyin kelsa, ta'kidni (**mening o'zim, uning o'zi, Karimning o'zi, kitobning o'zi**), ega kelsa uch shaxsdan birigа shorani (**o'zi** (u), **o'zim** (men), **o'zing** (sen)) bildiradi.

Xususiyati:

1) egalik shaklini olib uch shaxsni ham anglatadi: **o'zim, o'zing, o'zi, o'zimiz, o'zingiz, o'zlari.** O'zlik olmoshi ot kabi turlanadi;

2) o'rin turli shakllari egalik qo'shimchalaridan keyin qabul qiladi: **o'zimning, o'zingni, o'zga, o'zimizda, o'zingizda, o'zlariday, o'zimniki, o'zigacha.**

Eslatma

O'zlik olmoshidan mavhum ot yasaladi: o'zlik.

3. Ko'rsatish olmoshi quyidagilar: **u, bu, shu, o'sha, ana, mana, ana shu, mana bu, anovi, unday, unaqa, uncha, bunday, bunaqa, buncha, o'shanday, o'shanaqa, o'shancha;**

Xususiyati:

1) u ko'rsatish olmoshi **u** kishilik olmoshi bilan shakldosh. Uning kim so'roqiga javob bo'lgani kishilik, **qaysi** so'roqiga javob bo'lgani ko'rsatish olmoshini hisoblanadi.

2) **bu, shu, u, o'sha** olmoshiga **-ga, -da, -dan, -cha, -day** qo'shimchasi qo'shilsa, billa -n tovushi orttiriladi: **unda, unga, undan, shunday, o'shanday, shuncha.**

4. So'roq olmoshi. Bu tur olmosh har bir mustaqil so'z turkumiga daxldor: **kim, nima, qayer, qanday, qanaqa, qaysi, qancha, nechta, necha, nechanchi, qachon, qayerda, qayerga, qayerdan, qayoqqa, qayoqda, qayoqdan, nega, nechun.**

Xususiyati:

1) **kim, nima, qayer** olmoshi ega daxldor bo'lgani uchun ko'plik, egalik va kelish **-n** qo'shimchasini qabul qiladi: **kimlar, kimlarim, kimingiz, kimga, kimlardan.**

2) **qanday, qanaqa, qaysi** olmoshi belgini aniqlash uchun ishlatiladi, gapda aniqlovchi, hol bo'lib keladi va ba'zan qiyosiy daraja qo'shimchasini oladi **qandayroq, qanaqaroq**;

3) **necha, nechta, nechanchi, qancha** olmoshi son va ravish so'rog'i bo'lganligi uchun bu turkumni aniqlashda qo'llanadi;

4) **qachon, qayerga** (-da, -dan), **qayoqqa** (-du, -dan), **qani, nega, nechun** so'roq olmoshi ish harakatining bajarilish tarzi, payti, o'rni, sababi va maqsad ni bildirish uchun ishlatiladi, gapda hol yoki kesim bo'lib kelad i.

5. Belgilash-jamlash olmoshi quyidag i: **hamma, barcha, bari, jami, yalpi, butun, har kim, har nima, har bir, har qaysi, har qachon, har qayerda**;

Eslatma
Har doim, har kuni, har yili so'zlari ravish turkumiga mansub.

Xususiyati

1) **hamma, barcha, jami, jamiyki, yalpi, butun** – jamlash olmosh i;

2) jamlash olmoshi aslida sifat va fe'ldagi olmosh bo'lib, ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchasini ham olishi mumkin: **hammalari, hammamiz, hammalaringizga**;

3) **"har+so'roq olmoshi"** ko'rinishidagi belgilash olmoshi ot, sifat, son va ravish vazifasida qo'llanuvchiga bo'linadi. Ot vazifasida dagalarning grammatik qo'shimchasini oladi. **har kimlarga, har nimadan, har qayerni.**

Bo'lishsizlik olmoshi. Bu olmosh turi hech so'zini so'roq olmoshlariga qo'shish asosida hosil qilinadi va inkor ma'nosini bildiradi: **hech bir, hech narsa, hech kim, hech nima, hech qanday, hech qanaqa, hech qaysi, hech qancha, hech qachon, hech qayerda.**

Xususiyati:

1) **hech** so'zining o'zi ham olmosh,

2) bo'lishsizlik olmoshi qatnashgan gap kesimi bo'lishsizlik shaklida bo'ladi: **hech kim kelmadi, hech qayerga borma**

Gumon olmoshi noaniqlik, gumon ma'nosini bildiradi. U 4 shaklga ega:

1) so'roq olmoshi+**-dir**: **kimdir, nimadir, qandaydir, qanaqadir, qaysidir, qachondir, qayerdadir**;

2) **alla+so'roq olmoshi**: **allakim, allanima, allaqayer, allaqancha**;

3) **bir+narsa/kishi/nima/qancha/necha** so'zi: **bir narsa, bir kishi, bir qancha, bir necha**;

4) boshqa turkumdan ko'chirish: **birov, biron(ta), biror(ta), falon(chi), filon(chi)**;

Tuzilish turi. Olmosh tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft, takrorly bo'lad

1 Sodda: **men, sen, u, qanday;**
2 Orttirma: **har kim, mana bu, shunday qilmoq;**
3 Juft: **u-bu, unga-bunga;**
4 Takroriy: **kim-kim, nima-nima, shunday-shunday.**

Eslatma

Nima, bir narsa, nimadir, hech narsa, har nima, hech nima *olmoshi belgisiz to'ldiruvchi kelishigida qo'llanishi mumkin.*

Olmoshdan boshqa turkumga mansub so'z yasalishi. Olmosh - yasalmaydigan turkum. Biroq undan boshqa turkum so'zi yasaladi.

- ot: **manmanlik, butunlik, o'zlik;**
- sifat: **hammabop, bizbop.**
- fe'l: **mensimoq, sensiramoq, senlamoq, sizsiramoq, sizlamoq, o'zlashmoq.**
- ravish: **har doim, har kuni, har yili, o'zicha, o'z-o'zidan.**

Olmosh turkumiga xos quyidagi uslubiy xususiyatni ajratish mumkin.

1) **u, bu, shu** olmoshi o'rnida bir so'zi (yoki **bir xil** so'z) qo'llanadi: 1.**Bir (shunday)** chamanki, atrofida bulbul giryon. 2.**Bir** xil **(shunday) odam** tushunmaydi;

2) **men** olmoshi o'rnida **kamina, siz** o'rnida **o'zlari** so'zi qo'llanadi: 1 Bu ishda **kaminaning zarracha** tajribasi yo'q. 2 **Siz** va'da **bergan edingiz** – **O'zlari** va'da **bergan edilar;**

3) ilmiy ish, rasmiy hujjat, yig'ilishda **men** olmoshi o'rnida **biz** ishlatiladi: **Bizning (mening) bu ilmiy ishimizda ko'rsatish olmoshining xususiyati haqida so'z yuritiladi;**

4) hurmatni ifodalash uchun **sen** olmoshi o'rnida **siz** olmoshi qo'llanadi. **Siz bugun kelasizmi?** Aksincha, hurmatsizlikni ifodalash uchun esa **sen** olmoshiga ko'plik qo'shimchasi qo'shiladi. **Senlar buni tushunmaysanlar;**

5) ko'rsatish olmoshi ta'kidlash, ajratish ma'nosini beradi: **Kitob – bu dono maslahatchi.**

Mustahkamlash uchun savollar

1.Olmoshning morfologik xususiyatini bayon qiling. 2. Olmoshning qanday morfologik xususiyati bor? 3. Olmoshlarning sintaktik xususiyati haqida gapiring va misol keltiring. 4. Ot o'rnida qo'llanuvchi olmosh qaysilar? Sifat o'rnida qo'llanuvchi olmosh haqida gapiring va misol keltiring. 5.Son o'rnida qo'llanuvchi olmosh haqida gapiring va misol keltiring. 6.Fe'l o'rnida qo'llanuvchi olmosh haqida gapiring va misol keltiring. 7.Ravish o'rnida qo'llanuvchi olmosh haqida gapiring va misol keltiring. 8.Taqlid o'rnida

qo'llanuvchi olmosh qaysilar? 9. So'z birikmasi o'rnida qo'llanuvchi olmosh haqida gapiring va misol keltiring. 10.Gap o'rnida qo'llanuvchi olmosh haqida gapiring va misol keltiring. 11 Olmoshdan voseqinan so'z haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

1. Har bir narsa shu bo'lar takror. Har bahor ham shunday o'tadi. Qancha insonsan hem u bor. Yelar meni oldab ketgan. (H.Olim.) 2. Insonga hamma narsa, yuz ham kiyim ham, oab ham, fikr ham qichqa bo'lishi o. (A.Oliex.) 3. Xalq har kim o'z qiyofasin ko rsatadigan ko'zgudir. (I.Sycle.) 4. Oyisining chehrasida faqat tushish emas oldaqanday qo rqov ham bor edi. (O.Yoq.) 5. Notanish gapirish bor doim muhim bo'lavermaydi qanday gapirish esa bor doim muhim. (Cog.) 6. Men sening ko'changdan o'tmasman ziohor. (A.Orip.) 7. Siz, o'sharmi? (A.Qod.) 8. Men senga shunchalar ixlos qo'ygurman. 9. Buyuklar buyuk ishlarga uning qanday ulug'ligini bir qigin uchun emasdir esa uning qanday oyildigini anglay olmagan uchun ham. (L.K Vovenarg) 10. Meni nazarga ilmaydi birov. Sizga shu gapimni aytaylik ikki. (A.Orip.) 11. Hamma bir narsaga ishonsa, Kanda mazha yigin, kimda-kimga. (A.Oq.) 12. Dunyoni o'zgartirdi insonlar, o'zlari. Men senmi o'zgartirgan o'tmasman zuhur. Bu yorug' olamda o'z oylar so'zim. Va o'zi n sig'mas mahsharim bor. (A.Orip.) 13. Bu nima ko rguliк? 14. Unda nima ishing bor? 15. Bu gapni unga qanday aytaman?

1. Olmoshlarni aniqlang.

2. Olmosh qaysi ma nioviy guruhga mansubligini aniqlang

3. Olmoshning so z tarkibini ko'rsating

4. Go'shimcha qo'shilishidagi tovush o rgamshni aniqlang.

5. Lug avy shaklini aniqlang

6. Olmoshning ruxsatsiz shakl olgan noglos tushunchang

7. Tuzilishiga ko'ra t rini aniqlang

8. Olmosh qatnashgi n so'z birikmasini qrotib yozing

9. Olmoshning gapdagi sintaktik vazifasini ko rsating

10. Matnda qo'llangan olmoshning mo'rodosin, uyadosh, shakldoshlari qatorini tuzing

32- DARS
YORDAMCHI SO'Z
KO'MAKCHI

Xususiyati. Ot, olmosh, sifatdosh va harakat nomidan keyin kelib, uni hokim so'zga bog'lash uchun xizmat qiluvchi yordamchi so'z – ko'makchi.

Ko'makchi o'zidan oldingi mustaqil so'zga vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon kabi grammatik ma'no va munosabatlarni berish uchun qo'llanadi va u bilan birga gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

1) vosita: **Ismat bobo hassasi bilan** (to'ldiruvchi) **eshikni ochdi.**
2) sabab: **O'qiganligi uchun** (sabab holi) **javob berdi.**
3) maqsad: **O'qish uchun** (maqsad holi) **keldi.**
4) payt: **Kelgandan so'ng** (payt holi) **gaplashamiz.**
5) makon: **Tom boshida** (o'rin holi) **tog'ora.**

> ***Eslatma***
> *Ko'makchili so'z to'ldiruvchi va hol, ayrim holda kesim bo'lib keladi.*

Tabiatiga ko'ra turi. Hozirgi o'zbek tilida ko'makchilarning ikki turi ajratiladi:

1) sof ko'makchi: **bilan, uchun, sari, sayin, kabi, singari, yanglig', qadar, dovur, to, dek, oid**. Bular mustaqil lug'aviy ma'noni butunlay yo'qotgan, faqat grammatik ma'no ifodalaydi.

2) ko'makchi vazifasidagi so'z: **tomon, qarab, qaramay, qaraganda, qaramasdan, boshqa, bo'lak, tashqari, sababli, tufayli, so'ng, oldin, keyin, beri, ko'ra, bo'yicha, uzra, chog'i, osha, bo'ylab, ichra, bo'yi, chamasi, haqida, to'g'risida, holda, yo'sinda, qarshi, yarasha, asosan, binoan, muvofiq, qarata, o'zga, buyon, burun, ilgari, boshlab, badaliga, davomida, vajdan, evaziga, borasida, bobida, misoli, tortib; ko'makchi otlar: ost, ust, tepa, old, orqa, yon, ich, ora, bosh, o'rta (-i/-si egalik va -ga/-da/-dan kelishik qo'shimchasi bilan).**

Ko'makchi vazifasidagi so'z aslida mustaqil turkumga mansub lug'aviy ma'noli so'z, lekin ko'makchi vazifasini bajarayotganda faqat grammatik ma'no ifodalaydi.

Asosiga ko'ra turi. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'z quyidagi turkumdan ko'chib o'tgan:

1) otdan: **tomon, haqida, chamasi, misoli, holda, yo'sinda, bo'yi; osti, tagi, usti, oldi, orqasi, yoni, bo'yi, ichi, orasi, o'rtasi + -ga/-da/-dan;**

2) sifatdan: **boshqa, bo'lak, o'zga, tashqari, sababli, chog'li, to'g'risida, qarshi, muvofiq;**

3) ravishdan so'ng, **oldin, burun, ilgari, keyin, beri**, narl. **bo'yicha, uzra, ichra, asosan, binoan**;

4) fe'lning sifatdosh shaklidan: **qaraganda, qaramasdan**;

5) fe'lning ravishdosh shaklidan: **qarab, qaramay**, ko'ra, **osha, bo'ylab**, yarasha, qarata, **boshlab, tortib**.

4. **Qo'llanish turi.** Ko'makchi biror kelishik bilan birga qo'llanadi:

1) bosh kelish kidagi so'z va ba'zan qaratqich kelishigidagi olmosh bilan: **bilan (qalam bilan, sening bilan, sening-la), uchun, kabi, singari**, yanglig', sayin, sari, **sababli**, orqali, **tufayli, chog'li**, osha, **bo'ylab, uzra, ichra, bo'yi**, chamasi, **haqda/to'g'rida, haqida/to'g'risida, holda/ yo'sinda**;

2) qaratqich kelishigidagi so'z bilan: **ost, tag, ust, ust, old, orqa, yon, qarshi, bo'yi, ich, o'rta, bosh**;

3) jo'nalish kelishigidagi so'z bilan: **tomon, qadar**, ko'ra, **qarshi, qarab, qaraganda, qaramasdan/qaramay, yarasha, doir, asosan, binoan, muvofiq, qarata**;

4) chiqish kelishigidagi so'z bilan: **so'ng, keyin, boshqa, bo'lak, tashqari, o'zga, beri**, buyon, **nari/nariga, burun, ilgari, oldin, avval, boshlab**, tortib.

BOG'LOVCHI

Xususiyati. Bog'lovchi – qo'shma gap tarkibidagi sodda gap va uyushgan bo'lak o'rtasidagi munosabatni ifodalash uchun qo'llanadigan yordamchi so'z.

Qo'llanish turi. Bog'lovchi qo'llanishiga ko'ra 2 turga bo'linadi:

1) yakka qo'llanadigan bog'lovchi: **a, va, hamda, ammo, lekin, biroq, balki, holbuki**, vaholanki, **garchi/agarda/agarda, basharti, chunki, garchi/ garchand, go'yo/go'yoki, -ki/-kim**, esa, ya'ni, **shuning uchun**;

2) takroriy qo'llanadigan bog'lovchi: **dam-dam, ba'zan-ba'zan, ham-ham, bir-bir, xoh-xoh, goh-goh**.

Eslatma

*1) Takroriy bog'lovchi o'zi bog'lagan qismlar oldida keladi: **Goh u, goh men keldim. Ham o'zi bog'lagan qismdan oldin kelsa, bog'lovchi (ham o'qidim, ham yozdim) keyin kelsa yuklama (o'qidim ham, yozdim ham) sanaladi.***

2) Takroriy bog'lovchining bir qismi faqat takror kelganda bog'lovchi hisoblanmaydi: Yakka qo'llanganda

ham – yuklama. Men ham boraman
ba'zan – ravish. Ba'zan borib turaman
bir – son. Bir ko'rdim men uni
dam – ot: Dam oldim.
3) yo, yoki, yoxud, yoinki bog'lovchisi yakka holda ham takroriy holda ham qo'llanadi.

Vazifa turi. Vazifasiga ko'ra bog'lovchi ikkiga bo'linadi:
1) teng bog'lovchi;
2) ergashtiruvchi bog'lovchi.
Teng bog'lovchi
1) gaplarning uyushiq bo'lagini bog'laydi. Kecha sokin va iliq edi;
2) qo'shma gap tarkibidagi teng huquqli sodda gapni bog'laydi: Quyosh chiqdi, lekin havo isimadi.
Teng bog'lovchining ma'no turi:
1) biriktiruvi: va, hamda, bilan (ko'makchi), ham, -u//-yu, -da (yuklama);
2) zidlov: ammo, lekin, biroq, esa, balki, holbuki, vaholanki, a;
3) ayiruv: yo//yoki//yoxud//yo-nki, yo-yo, goh-goh, dam-dam, ba'zan-ba'zan, bir-bir, xoh-xoh
Ergashtiruvchi bog'lovchi, asosan, qo'shma gap tarkibidagi ergash gapni bosh gapga bog'laydi.
Ergashtiruvchi bog'lovchining ma'no turi:
1) aniqlov: ya'ni, -kki//-kim;
2) sabab: chunki, shuning uchun;
3) shart: agar//garda//agarda, basharti, mabodo, garchi//rapchand, modomiki;
4) chog'ishtiruv: go'yo//go'yoki.

Eslatma
bilan, bordi-yu, deb, negaki, toki – bog'lovchi vazifasidagi so'z

YUKLAMA

Xususiyati. Yuklama – ayrim so'z yoki gapga qo'shimcha ma'no yuklash uchun qo'llaniladigan yordamchi so'z.
Tuzilish turi:
1) qo'shimcha-yuklama: -a//-ya, -mi, -chi, -oq//-yoq, -ki//-kim, -gina//-kina//-qina, -dir, -u//-yu, -ku, -da;

2) so'z-yuklama: **faqat, axir, hatto/hattoki, na–na, xuddi, naq, nahot/ /nahotki, ham, xolos.**

Ma'no turi:

1) so'roq va taajjub: **-mi, -chi, -a//-ya;**

2) kuchaytiruv: **axir, hatto//hattoki, -oq//-yoq, nahot//nahotki; tim, qoq, liq, lim, g'irt, g'orq, shilta, jiqqa;**

3) ta'kid: **-ku, -da, -ki//-kim, -u//-yu, ham;**

4) ayiruv va chegaralov: **-gina//-kina//-qina, faqat, xolos; yolg'iz** (so'zi), **bir** (soni).

5) qiyoslov: **xuddi, naq;**

6) gumon: **-dir;**

7) inkor: **na**

Yozilish turi:

1) so'zga qo'shib yoziladi: **-mi, -gina//-kina//-qina, -oq//-yoq, -dir, -ki// -kim;**

2) chiziqcha bilan yoziladi: **-chi, -a//-ya, -ku, -da, -u//-yu;**

3) so'z-yuklama ajratib yoziladi: **xuddi menday, faqat sen.**

Mustahkamlash uchun savollar

1.Ko'makchiga ta'rif bering. 2. Ko'makchining tabiatiga ko'ra qanday turi bor? Misol keltiring. 3.Sof ko'makchi nima? Misol keltiring. 4. Ko'makchi vazifasidagi so'z nima? Misol keltiring. 5. Ko'makchi vazifasidagi so'zning asosiga ko'ra qanday turi bor? 6. Otdan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misol keltiring. 6 Sifatdan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misol keltiring. 7.Ravishdan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misol keltiring. 8. Fe'lning sifatdosh shaklidan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misol keltiring. 9. Fe'lning ravishdosh shaklidan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misol keltiring. 10. Ko'makchining qo'llanish turi haqida gapiring va misol keltiring. 11 Bosh kelishiklarga so'z va ot zarur qaratqich kelishigidagi otni ish bilan qo'llanadigan ko'makchi qaysilar? Misol keltiring. 11. Qaratqich kelishigidagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchi qaysilar? 14 misol keltiring. 12. Jo'nalish kelishigidagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchi qaysilar? Misol keltiring. 13. O'rinpayt kelishigidagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchi qaysilar? Misol keltiring. 14 Bog'lovchiga ta'rif bering. 15. Bog'lovchining qo'llanish o'rni turi haqida gapiring. 15.Yakka qo'llanadigan bog'lovchi haqida gapiring va misol keltiring. 17. Takroriy qo'llanadigan bog'lovchi haqida gapiring va misol keltiring. 18. Bog'lovchining vazifa turi haqida gapiring va misol keltiring. 19.Teng bog'lovchi haqida gapiring va misol keltiring. 20.Ergashtiruvchi bog'lovchi qaysilar?Misol keltiring. 21. Teng bog'lovchining ma'no turi qaysilar? Misol keltiring. 22 Birikturuv bog'lovchisi qaysilar? Misol keltiring.

23.Zidlov bog'lovchisi qaysilar? Misol keltiring. 24.Ayiruv bog'lovchisi haqida gapiring va misol keltiring. 25.Fuqarolik bog'lovchisining ma'no turi haqida gapiring va misol keltiring. 26. Aniqlov bog'lovchisi haqida gapiring va misol keltiring. 27. Sabab bog'lovchisi haqida gapiring va misol keltiring. 28. Shart bog'lovchisi haqida gapiring va misol keltiring. 29.Chog'ishtiruv bog'lovchisi haqida gapiring va misol keltiring. 30. Yuklama nima? 31. Yuklamaning fazifasi turi haqida gapiring va misol keltiring. 32.So'z-shirkatli yuklama haqida gapiring va misol keltiring. 33.So'z-yuklama haqida gapiring va misol keltiring. 34. Yuklamaning ma'no turi haqida gapiring va misol keltiring. 35. So'roq va inkor yuklamasi haqida gapiring va misol keltiring. 36. Kuchaytiruv yuklamasi haqida gapiring va misol keltiring. 37.Ta'kid yuklamasi qanday ma'noga ega? Misol keltiring. 38.Ayiruv va chegaralov yuklamasi qanday ma'noga ega? Misol keltiring. 39.Aniqlov yuklamasi qanday ma'noni ifoda? Misol keltiring. 40.Gumon yuklamasi qanday ma'noga ega? Misol keltiring. 41. Inkor yuklamasi haqida gapiring va misol keltiring. 42.Yuklamaning yozilish turi haqida gapiring va misol keltiring. 43. So'zga qo'shib yoziladigan yuklama haqida gapiring va misol keltiring. 44. Defiziqcha bilan yoziladigan yuklama haqida gapiring va misol keltiring. 45. Ayrim yozmadigan yuklama haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

1. Toshpo'latov uch kundan beri shu yerda. Kecha kun bo'yi bo'ralab yonda-yondagilardan bilolmagach bo'lsa kerak, (R.Fay.) 2. Jurnal shu tadbirlarga maqsad sari bevosita xalq safida ekanligini ko'rsatdi. 3. Xalq kuchli yer bilan chegaralangan darajadagina ijodkor bo'la oladi. (Oyb.) 4. Ularning ko'rkam, go'zal qo'shiq qo'shib yoki ijro etib, o'ynab kelgan raqslarining yaralishiga Tohir bilan Zuhra kabi sof muhabbat timsollari sabab bo'ldi. (Oyb.) 5. Erta bilan o'rab chaqmoqdan burun bo'yalib bo'lishda shu arava poyga bo'ldi. (S.Ahm.) 6. U akasi haqida to'lib-toshib gapirardi. 7. Xatni pochta orqali yuborganini esa ham qildi. 8. Sen uchun olaigan qiziqarli ko'p. 9. Ilmning ofati – endan eniqmaydigik va unga tag'bat bo'lmagan kishilarga o'rgatib, uni zoe ketkazmoqdir. 10. Otam Toshkentga ozi bo'lsa otamning rozi bo'lishiga va uning g'azabi ham otamning g'azabiga bog'liqdir. 11. Hali haydovchilardan, hal maktabdoshlardan bir-ikkitasi bo zamonga borib yoki u yoki bu ahvol qurishda qatnab kelmish. Shularni uchun umbardan ovul olib kelayotganday. (Sh.Ra.) 12. Fuqarolik nomini olishga yo majburlashga umuman bu ishlarda ham fakultativ yondoshuv. 13. Ko'kdagi Yetti qaroqchi, ana yulduz, qay oy bo'lishi kerak. (Oyb.) 14. Azizaning bu gapga ko'pgacha o'zi bir hafta oldin uyiga chiqayotganida «Olim ham bir dam olib kelaman» degan edi. Dam olish qayoqda qoysin, vaqtida ovqat yeyishga ham qo'l tegmaydi-ku. Bu

yerga ikki yuzdan ortiq bola dam olish-ya. Bir-ch, cho'milish shomolla sa toshqes mayin qiyo teranan deb oyoq-qo'lin imdalohh kelad-en. Bularning hammasi shifokorga topshirish. Ayniqsa, futbol degan narsasi bolalarning o'ziqini aytmaysizmi? Bolalar-ku mayli-ya, kunige sovat-sovat narsa tashib, uzoq-yaqindan keladigan ota-onalarning xarxashasini aytmaysizmi? Mana oshik oldida velosiped ruliga sovat ilgan o'rta yoshlar bir kela navbat turibdi.

1. Yordamchi so'zni aniqlang va guruhlang.

2. Gap tarkibidagi sof, yoki qo'shmachasamga ko'ra bo'linishi qiyinlig Ko'makchining qaysi kelishikdagi so'zi boshqada kelayotganiga diqqat qiling.

3. Ajratilgan ko'makchini kelishik shakli yoki boshqa ma'nodosh ko'makchi bilan almashtirib ko'ching

4. Bog'lovchilarning ma'no va vazifasini aniqlang. Yakka yoki takror qo'llanishiga e'tibor qiling.

5. Bog'lovchi vazifasida qo'llanuvchi ko makchi va yuklamani bog'lovchi bilan almashtirib ko chiring. Tinish belgisi qo'llanishiga diqqat qiling

6. Gap tarkibida qo'llangan teng va ergashtiruvchi bog'lo vchilarga qaysi so'zlarga bog'lanib kelganligini aniqlang

7. Yuklamaning tuzilishi va ma'no xususiyatiga ko'ra turini aniqlang Yuklama qo'shilishi bilan gapga qo shimcha ravishda yuklamayergan ma'noni aniqlang. Yuklamaning ajratib ushda ishlang

33- DARS
ALOHIDA SO'Z TURKUMLARI
MODAL

Ma'noviy xususiyati. So'zlovchining bildirgan fikriga qo shimcha munosabatini ifodalovchi so z guruhi modal deyiladi . Bu so'z sirasi tahlil ga ko ra 2 ga bo'linadi

1) sof modal so'z: **albatta, chamasi, aftidan, tabiiy, mazmuni, ehtimol;**

2) modal ma'noli so'z: **bor, yo'q, kerak, darkor, zarur, lozim, mumkin, iborat.**

Modal boshqa turkumdan o sib chiqib, alohida bir guruhni hosil qilgan.

1) oldan: **ehtimol, chog'i, chamasi, mayli, go'rgaligo'r, mazmuni, haqiqatdan, haqiqatda, darhaqiqat, darvoqe, fihaqiqat, aslida, aftidan, xayriyat, vassalom:**

2) sifatdan: **shubhasiz, shekilli, rostirosti, to'g'ri/to'g'risi/ to'g'rirog'i, so'zsiz, tabiiy/tabiiyki, ma'lumki, muhaqqaq, ochig'i;**

3) ravishdan: albatta, rostdan, chindan, avvalo, zotan, umuman;

4) bog'lovchidan: balki;

5) olmoshdan: o'z-o'zidan, har qalay;

6) fe'ldan: keltkeling, qo'y!qo'ying!qo'yingki, hoynahoy, demak, deylik, olaylik;

7) sintaktik birikkan: har holda, baytovur, ishqilib, bari bir, nafsilambiriga.

Ma'no turi. So'zlovchi ifodalaydigan ma'nosiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1) fikrning aniqligini bildiradigan modal: darhaqiqat, darvoqe, haqiqatan/ haqiqatdan(ham), rost, to'g'ri/to'g'risi, rostdan, chindan;

2) fikrning noaniqligini bildiruvchi modal: balki, ehtimol, chamasi, aftidan, mazmuni;

Morfologik xususiyati:

1) o'zgarmaslig;

2) mustaqil so'zga ajralmaslig.

Sintaktik vazifasi. Modal gap bo'lagi bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi.

So'l modal:

1) kirish so'z: 1.Bu, shubhasiz, bizning yutug'imiz. 2.Tabiiy, bir kun oldin ekkan hafta burun o'radi. 3. Balki bu biz bilmagan yangi elementdir.

2) so'z-gap:

– Bemorni kasalxonaga yotqizish kerakmi?

– Albatta.

– Majlis bir soatda tugarmikin?

– Ehtimol.

Modal ma'noli so'z:

1) ko'sm. Kitob bor. Daftar yo'q.

2. Fe'lsimonning tarkibiy qismi: Bugun borishim kerak. Kitobning keragi yo'q.

3) gapdoshcha aniqlovchi: Yo'q narsani yo'qotib bo'lmaydi.

Oltoshsa: bor, yo'q, kerak so'zlarning sintaktik vazifasini bajaradi: Bor maqtansa topilar, yo'q maqtansa chopilar.

Modalda shakl va ma'no munosabati. Modal ma'nodoshlik, shakldoshlik, ma'nolarning munosabatida bo'ladi.

1) sinonim modal: chamasi – chog'i – mazmuni, shubhasiz – shaksiz – so'zsiz; o'z-o'zidan – tabiiy; haqiqatda – haqiqatdan – darhaqiqat; voqean – darvoqe – aytqancha – deganday, ehtimol – balki.

2) antonim modal: bor – yo'q, ha – yo'q.

3) omonim modal: to'g'ri, rost, tabiiy (sifat) – to'g'ri, rost, tabiiy (modal); albatta, rostdan, chindan (ravishi) – albatta, rostdan, chindan (modali)

Eslatma

*Modal ma'noli qismga ajratilmaydi: **aftidan, shubhasiz.** Lekin unda o'rnashib qolgan mustaqil so'z ajratiladi: **Uning tobi qochganligi** aftidan **bilinardi** (**aftidan** – ot, **aft-i-dan**). Bu haqiqat shubhasiz (**shubhasiz** – ot, **shubha – siz**)*

Eslatma

Modal so'zni mustaqil so'zning kirish so'z vazifasida kelishi bilan chalkashtirmaslik kerak.

Ayrim modalga o'tish bosqichida turgan so'zni modal yoki modal emas deyish qiyin. Shuningdek, **xullas, xullasi kalom, demak, bas, binobarin, qisqasi, umuman:** masalan, shuningdek, jumladan, chunonchi; aksincha: avvalo, avvalambor, nihoyat; aytganday, aytmoqchi, zotan; xususan, ayniqsa, asosan, **koshki**, zora, yaxshiki, xayriyat, shoyad kabi so'zlar ko'proq so'zlovchining qo'shimcha munosabatini ifodalashga xoslanayotganligi kirish bo'lak vazifasini bajarayotganligi uchun modal so'z deyish mumkin.

Topshiriq

*Berilgan modal so'zni jadvalga joylashtiring. Har bir guruhdagi so'z birikmasini davom ettiring: **Menimcha, demak, albatta, xaytiyat, mutlaqo, koshki, xullas, qaniydi, har holda, aytishlaricha, tabiiy, yaxshisi, rosti, mazmuni, chamasi, shekilli, to'g'ri, yaxshi, haqiqatdan***

ishonch	gumon-umid	xulosalash, yakunlash	nisbatlash	navbat

1. Har ishning chamasi bor, har dangasaning kemasi ?. Chamasi, u mendan ikki yosh katta. 3. Haqiqatdan yuz o'pirmang. 4. Haqiqatdan, u anchalik ketdi. 5. Mato tabiiy ipaklar to'qilgan edi. 6. Tabiiy, ertaga u o'z sinasida ham turmaydi. 7. Jang tugaganidan keyin qahramon ko'payishi tabiiy. 8. Demak, ularning gapiga yo'q'on! 9. Ko'p desmak nodonning ushi, ko'p yemak hayvonning. 10. U menga so'zsiz ikkilib turardi. 11. So'zsiz, bu ma'noda aytganini yo'q! 12. Bugun yomg'irning yog'ishi shubhasiz. 13. Men shubhasiz, usiz yasholmasdim. 14. Yaxshi, qizga javob beramiz. 15. Yaxshi qizga javob beramiz.

1. Mustaqil so'zning modalga siljishini aniqlang.

2. So'zlarning qaysi turkumga mansubligi, qaysi gapning bo'lagi bo'la olishini qo'llanayotgan misollarda aniqlang.

3. Tinish belgilarining ishlatilishini izohlang.

UNDOV

Ma'noviy xususiyati. Kishining his-hayajon, xitob, haydash-chaqirish ma'nosini va rasm-odat bilan bog'liq vaziyatlarni ifodalaydigan so'z undov deyiladi.

Undov otash, yasalish xususiyatiga ega emas, morfologik jihatdan o'zgarmay va gap bo'lagi bo'lib kelolmaydi. U bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi. Gohida, ohang shakl yasovchisini qabul qilishi va sintaktik vazifasini bajarishi mumkin.

Undov demak, solmoq, tortmoq, urmoq kabi fe'l bilan birlikda qo'shma fe'l hosil qiladi: oh demoq, dod solmoq, uf tortmoq, ah urmoq.

Ma'no turi. Undov ma'nosiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi:

1) his-hayajon: iye, eh, o, uh, uf, bay-bay, ho, o'h-ho', ehe, e, hay-hay, e-ha, e-he, ha-ya, o', i, e, o'h, obbo, iyu, ho, iye-voy, ura, va, vodarig', esiz, evoh, vah-vah, ajabo.

2) haydash-chaqirish.

a) shaxsga qaratilgan: hoy, oy, ay, allo, oy, ma, tss, marsh, qani, jim, tek, fisht;

b) hayvonlarga nisbatan qaratilgan: boh-boh, pish-pish, pisht, tu-tu, guh, kuch-kuch, mah-mah, xo'sh, tak, dirr, ish, xix, chu(h), kisht, hayt, huyt.

Bunday tushuncha undovning yana ikki kichik guruhi bor:

3) rasm-odat: assalomu alaykum, salom, assalom, vaalaykum assalom, xayr, xo'sh, xo'p, marhamat, marhabo, rahmat, tashakkur, shukur, qulluq, balli, afarin, barakalla, qoyil, hormang, bor bo'ling, esonmisiz, omonmisiz, uzr.

4) so'rsatish ta'kid: hu, huv, ha, hmm, hov.

Morfologik xususiyati:

1) o'zgarmaslik;

2) tasrifga, shaklga ega emaslik;

3. Tuzilish turi:

a) soddalar: eh, o, uf, kisht, xayr, uzr, oh, ma, pisht, obbo;

b) qo'shmalar: bor bo'ling, assalomu alaykum, vaalaykum assalom;

d) juftlar: o'h-ho, eh-he, eh-ha, voy-bo', voy-dod, e-voh; e-ha-a, voy-voy-ey;

e) takror y: bay-bay, oh-oh, mah-mah, p'sht-pish; e-e-e, bay-bay-bay, hay-hay-hay.

Sintaktik vazifasi:

1) kirish so'z: Voy, bu o'zimizning Salim-ku. E, sekinroq gapir.

2) undalma: Boy, qayoqqa ketyapsan? Ey, nimaga qaro bo'lyapsiz?

3) so'z-gap: Eh! Hayot bir lahza ichida o'nlab yuraveradi. He-e! Buni o'zimga oldim.

Oltashsiz:

4) otning sintaktik vazifasini bajaradi. Ortiqcha oh-voh (ega) o'rinsiz. **Dod-voydan** (to'ldiruvchi) nima foyda?!

Topshiriq

1. Men yetim o'syapman, oh, u yetimlik — voy, bechora jonlar desam arziydi. (G.G'ul.) 2. Ey oliy'g' nasilmning yuragi, jonli Kipriginggа ilinmas yig'idan zarra. (G'.G'ul.) 3. Bay-bay zap choy bo'libdi-da... (A.Qod.) 4. Uf, endi qayta yuzim bilan o'sha uyga boraman. (S.Zun.) 5. Oi-qo qizlar-a! Do'ppimni o'zim tikdim dagal! 6. Hormang endi, qiznr – dedi ayol, qattiq uzun qo'llari bilan Elmurodning yelkalaridan silab. (P.Tur.) 7. O, Alisher! Kuch kelibsiz ichkariga mamamat. (Uyg' va I.Sul.) 8. Oha! Oha! Oakiy ukamiz? Pichoqni avval o'zingga ur, oy'lmasa, birovga. (I.Huk.) 9. E! Bu xomxor menga shama qilyaptimi? 10. O... uzoqing yuq chiroyli. Quv menga ocht! 11. Ehhe, ish katta-ku! (Oyb.) 12. Uning fikrini ma'qullovchi ovozlar eshitildi: Beli, Otangizga rahmat! (P.Tur.) 13. Faqat sendan bitta ilmas. Kelajakda unutmasang bas. 14. Siz-chi, oy, sadoqat sotishdan nolib nafaqaga chiqqan kishiga bolganlar, ayting! (A.Orip.) 15. Mening kulgilarimni eshitib otam to'rtdi. 16. Sabrlilik musiqaning birinchi darajalimdayoq olinadi. Sovuq odam salgina ozor chekka dod soladi. 17. Oh uraman, oh uraman, onajonim-oy, voy soni! (Qo'shiqdan) 18. Cho poplar qur-hayolab qo'yni haydagan. (•Alpomish•) 19. Mahkam Oshiga «ayol» deganday olayib qaradi... 20. «Tak», dedi-yu «shuvha» dedi, jo'nadi. Qarajon o'z yo'lidan qolmadi. (•Alpomish•) 21. Kampir negadir voy-voylab qoldi.

1. Undovni topib tagiga chizilsin, ushiga qaysi ma'no guruhiga kirishini yozing.

2. Sintaktik shakliya munosabatini va gapdagi vazifasini aniqlang.

3. Qanday holda so'z gap, qanday holda gap bo'lib kelishini izohlang.

4. Tinish belgisining ishlatilishiga diqqat qiling va ishlatilish sabablari sharhlang.

5. Tarkibida undov qo'llangan qo'shma va sodda yasama fe'lni analoglq imlosi ustida ishlang. Undov so'z haqidagi fikringizni xulosalang.

TAQLID

Ma'noviy xususiyati. Kishi, jonli va jonsiz predmet hodisa ch qaradigan tovush va uning turli holat ga taqlidan ifodalovchi so'z **taqlid** deyiladi. Taqlid **qanday** so'roq'ga, nimasha, nima so'rog'iga javob bo'ladi.

Ma'no turi. Taqlid ma'nosiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1) tovushga taqlid: **ak-ak, ang-ang, ar-ar, afshu, baka-baka, baqir-buqur, bag'-bug', biq-biq, bit-biddiq, vang-vang, vov-vov, gangir-gungur, gijbadabang, guv** is'rdjal'i, bo'g'iq tovush), **guldur, gurs, jaz-buz, jiz-biz, ingq-ingq** miyov-miyov, **patir-putur, tapaka-tapar,** taraqa-turuq, **tars, tars-turs, tars-tars, tasira-tusur, taqir-tuqur, taq-taq, taq-tuq, tiq-tiq, xir-xir, xur-xur, chak-chak, chalp-chulp, chilp-chilp, cho'lp-cho'lp, chirs-chirs, chars-churs, shapir-shupur, qars, qars-qars, qars-qurs, qart-qurt, qasir-qusur, qa-qaq, qiy-chuv, qisir, g'arch, g'arch-g'urch, g'at, g'at-g'at, g'iz, hingir-hingir, ho'ngir-ho'ngir;**

2) holat/obrazga taqlid **atak-chechak, alang-jalang, bij-bij, bijir-bijir,** vij-vij, **vijir-vijir, gar-gar, gir-gir** (aylanmoq), **guv-guv, gup, dik-dik-dik, dikir-dikir, duv-duv, jmir-jmir, jilpang-jilpang, zirq-zirq, yilt-yilt,** lapang-lapang, **lim-lim, limmo-lim, lov-lov, lop, lo'q-lo'q, milt-milt, mo'lt-mo'lt, pildir-pildir, shart-shurt, yum-yum** (yig'lamoq) **sim-sim** (ingʻnamoq) **yalt, yalt-yalt, yalt-yult, yaraq, yarq, g'ij-g'ij** (aql), **g'lm-g'lq, g'ir-g'ir** (esnamoq) **hang-mang, hil-hil** (pishmoq).

Morfologik xususiyati.

1) egalik va kelishik shakli qabul qilmaydi: **taqir-tuquri, g'ovur-g'uvurra;**

2) yasalish xususiyatiga ega emas, ammo boshqa turkum yasalishiga xizmat qiladi: **jizza** (ot), **sharros** (sifat) **yaltira** (fe'l), **tappa, chippa** (ravish);

Tuzilish turi. Sodda, qo'shma, juft va takroriy taqlid mavjud:

1) sodda: **shig', duv, dik, lop, yalt, shuv, tiq; tiqir, tiking, shig'ir, jarang;**

2) juft: **g'arch-g'urch, taq-tuq, tars-turs, vag'ir-vug'ur, sholop-shulup; g'ivir-shivir, chirt-pirt, g'ing-ping; alang-jalang, apir-shapir; qiy-chuv;**

3) takroriy: **guv-guv, duv-duv, zir-zir, lipir-lipir, miyov-miyov, cho'lp-cho'lp, qirt-qirt; taqa-taq, tasira-tusir, gurso-gurs, shaqa-shaq; g'irra-g'irra, guppa-guppa, sharlta-sharlta; bij-bij, vu-vu, dag'-dag',** jav-jav (oxirgi guruhni 3 qismlar yakka qo'llanmaydi).

Eslatma

Taqlid qo'shma shaklda bo'lmaydi. Ular **etmoq, demoq, qilmoq** *yordamchi fe'l bilan birikib qo'shma fe'l hosil qiladi:* **dik etmoq, shir etmoq, mo'ldemoq, taqir qilmoq, g'iz etmoq.**

Sintaktik vazifasi. Taqlid sintaktik vazifasiga ko ra s fat va ravishga yaqin turadi va uning so'rog'iga javob bo ladi

1)sifatlovchi-aniqlovchi: **Gangir-gungir suhbatga quloq solib o'tirdi. Dahlizdan shivir-shivir ovoz eshitildi.**

2) lar.z holi: **Olmalar <u>duv-duv</u> to'kildi. Alamidan <u>piq-piq</u> yig'lar edi Shamol g'ir-g'ir esmoqda;**

3) ot-kesim: **Miyangda aql <u>g'ir-g'ir</u>i Bu yog'i <u>gir-boddaboud</u> ekanda.**

Otlashganda:

1) ega: **Shivir-shivir tindi**

2) qaratq ch-aniqlovchi: **Qiy-chuyning boisi nima ekan-a?**

3) to'ldiruvchi: **Etigining <u>g'archini</u> pasaytirish uchun oyoq uchida yurib keldi.**

Topshiriq

1. Gursillab yiqildi keksa qayrag'och. 2. Dam o'tmay sharros yomg'ir quyib berdi. 3. Zaini guldiros tarsak ovozi tushib ketdi. 4. Sochi o'rtasi bo. sharshara. 5. Soy sovlan shildirab oqadi. 6. Bu xabarni eshitish yuragim shovillab keldi. 6. Mo'tabar hamnasr ikki qora ko'z. 7. Tukening ip qilib o'tib kelganini sezmay qoldik. 8. Oma tomondan nimadir tars etdi. 9. Qushlar par eb osmonga ko'tarildi. 10. Tashqaridan "miyov" degan ovoz eshitildi. 11. S'ing desang, o'ldiraman. 12. Soat 12 da bomdom degan top ovo esga tushib ketdi

1. Taqlidlarni aniqlang.

2. Mustaqil qo'llanuvchi va mustaqil qo'llanmayotgan taqlidni ajrating

3. Tovushga va holatga taqlidni bildiruvchi so'zni guruhlang.

4. Sintaktik shakl olgan taqlidni va gapdagi vazifasini aniqlang

5. Taqlidning ma'noviy guruhini, qaysi so'zga bog'lanayotganini aniqlang

Mustahkamlash uchun savollar

1.Modal haqida gapiring va misol keltiring. 2.Modal qanday ma'noviy xususiyatga ega? 3. Sof modal qaysilar? 4.Modal ma'noli so'z qaysilar? 5. Boshqa turkumdan o'tib o'tgan modal fe modal, sifat modal, ravish modal, bog lovchi modal, olmosh modal fe l modal, sintaktik birikkan o'tgan modal, haqida gapiring va misol keltiring. 6 Modalning qanday ma'no turi bor? 7 Fikrning aniqligini bildiradigan modal qaysilar? 8. Fikrning noaniqligini bildiruvchi modal qaysilar? 9. Modalning sintaktik vazifasi qanday? 10.Sinonim modal haqida gapiring va misol keltiring. 11 Antonim modal haqida gapiring va misol keltiring. 12. Omonim modal haqida gapiring va misol keltiring. 13 Undovning ta'rifini aytng. 14 Undovning qanday ma'no turi bor?

15. Hisobiyga undov qaysilar? 16.Haydash-chaqirish undovi qaysilar? 17.Rozim-odat undovi qaysilar? 18. Ko'rsatishda'kid undovi qaysilar? 19. Undovning tuzilish turi haqida gapiring va misol keltiring. 20.Sodda undov haqida gapiring va misol keltiring. 21. Qo'shma undov haqida gapiring va misol keltiring. 22. Juft undov haqida gapiring va misol keltiring. 23. Takroriy undov haqida gapiring va misol keltiring. 24. Undovning sintaktik vazifasi haqida gapiring va misol keltiring. 25. Tinish belgilarini keltiring. 26. Taqlidning undov ma'no turlari? 27. Undovga taqlid haqida gapiring va misol keltiring. 28. Hayvonlar ovozi orqali hamda gapiring va misol keltiring. 29. Taqlidning tuzilishi haqida gapiring va misol keltiring. 30. Sodda taqlid haqida gapiring va misol keltiring. 31. Qo'shma taqlid haqida gapiring va misol keltiring. 32.Juft taqlid haqida gapiring va misol keltiring. 33 Takroriy taqlid haqida gapiring va misol keltiring. 34. Taqlidning sintaktik vazifasi haqida gapiring va misol keltiring.

34- DARS
SINTAKSIS. SO'Z BIRIKMASI

Sintaksis haqida. So'zning tildagi muayyan qonun-qoida asosida o'zaro birikuvidan so'z birikmasi va gap hosil bo'ladi. So'z birikmasi va gap qurilishi hamda ifoda mazmuniga ko'ra farqlanadi.

Sintaksisda **so'z birikmasi** va **gap qurilishi** masalasi o'rganiladi. Sintaksis grammatikaning tarkibiy qismi bo'lib, yunoncha ***syntaxis*** "qurish, tuzish" so'zidan olingan.

So'z birikmasi haqida. Mustaqil so'z birikuvi 2 ko'rinishda bo'ladi.

1) barqaror birikuv (turg'un birikma);

2) nutqiy birikuv (erkin birikma).

Mustaqil so'zning barqaror birikuvi nutq uchun avvaldan tayyor qilib qo'yilgan bo'ladi: **sadarayhon, uchburchak, sotib oldi, Qarshi davlat universiteti**, ko'rsatma so'z), **kalavasining uchini yo'qotdi** (iboraj), **yetti o'lchab bir kes** (maqol). Bu birikuvning har birida kamida ikkitadan mustaqil so'z bo'lib, ular o'zgarmas, buzilmas qilib bog'langan. Sanalgan birliklar sintaktik qurilma emas, balki lug'aviy birlik bo'lib, ularni tildan tayyor holda olamiz.

Mustaqil so'zning nutqiy birikuvi nutq jarayonida yuz berib, shu jarayon paytidagina yashaydi, vaqtinchalik hodisa ekanligi bilan ajralib turadi: **olma va anor, kitobni o'qidi, Otam – o'qituvchi, mening oyim kab**. Nutqiy birikuv erkin **bog'lanish** deyiladi.

Eslatma

Turg'un birikuv xalq tomonidan, erkin birikuv esa bir kishi tomonidan yaratiladi.

Mustaqil so'zn ng erkin bog'lanishi 2 x I bo'ladi

1) teng bog'lanish;

2) tobe bog'lanish;

Mustaqil so'zning teng bog'lovchi (bog'lovchi vazifasidagi so'z) yoki sanash ohangi yordamida teng bog'lanishi natijasida so'z qo'shilmasi vujudga keladi: **olma va anor, qalam bilan ruchka** yoki **o'qidi, yozdi** kabi. Teng bog'lanishda bir so'z boshqasiga tobe bo'lmaydi: **erkak va ayol; erkak, ayol.**

Teng bog lanish so z qo'shilmasi hamda bog'langan va bog'lovchisiz qo shma gap tarkibida uchraydi.

Sintaksis tobe bog'lanishga asosiy e'tibor qaratadi.

Tobe bog'lan sh natijasida so z birikmasi (**qo'lamda yozdi, qishloqdan keldi**) va gap (**Salim – mustaqil, Yil yozshi bo'ldi**) hosil bo'ladi.

Birdan ortiq mustaqil so'zning ma'no va grammatik jihatdan tobe bog lanishi so'z birikmasi deyiladi: **maktabga borish, daftarning varog'i** kabi. Soz birikmasida bosh va ergash so'z bo'ladi. Bunda ma'noan izohlanayotgan so'z **bosh (hokim) so'z**, uning ma'nosini ravshanlashtirib kelayotgan, izohlayotgan, to'ldirayotgan so'z **ergash (tobe) so'z** hisoblanadi. So'roq hamma vaqt bosh so'zdan beriladi, so'roqqa javob bo'lgan so'z ergash(tobe) so'z: **Shirin olma** (qanday olma?).

Eslatma

Ega va kesim bog'lanishi so z birikmasi hosil qilmaydi: Salim keldi. Lola o'qidi.

Eslatma

Gapdagi bir so'z faqat bir so'zga tobe bo'ladi. Lekin bir so z ko'plab so'zga hokim bo'lishi mumkin.

O'zbek tilida, odatda, ergash so z oldin, bosh so z keyin keladi. Ba'zan gap bo'lagi tartibi o'zgarganda, ergash va bosh so'zning o'rni almashishi mumkin: **o'qidim** (bosh so'z) **tarixni** (ergash so'z), **vatanim** (bosh so'z) **mening**(ergash so'z) kabi. Bunday hol ko pincha she'riy nutqda bo'ladi.

Bosh so'zning ifodalanishiga ko'ra so'z birikmasi ikkiga bo linadi:

1) otli birikma;

2) fe'lli birikma.

Bosh so'z ot, sifat, son, olmosh, ravish, modal so'z bilan ifodalansa, **otli birikma** hisoblanadi: **baland bino, asalday shirin, intizomda birinchi, bolalarning hammasi, menda ko'p, senga kerak.**

Bosh so'z fe'l va uning ravishdosh, sifatdosh va harakat nomi shaklibilan ifodalansa **fe'lli birikma** deyiladi: **kitobni o'qish, ishni bajarib, tez kelgan, daftarga yozmoq.**

Ergash so'zning qanday sintaktik vazifada kelayotganligiga ko'ra so'z birikmasi uch turga bo'linadi:

a) aniqlovchi birikma: **qizil qalam, ukamning daftari;**

b) to'ldiruvchili birikma: **kitobni o'qimoq, qalam bilan yozmoq**

d) hol li birikma: **tez kelmoq, yuzakdan kuylamoq;**

So'z birikmasi tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi

1) **sodda so'z birikmasi.**

2) **murakkab so'z birikmasi.**

Sodda so'z birikmasida mustaqil so'z ikkitadan ortiq bo'lmaydi: **beshta daftar, bugun keldi, o'zining uyi, shaharda yashaydi, akasi haqida so'radi.**

Eslatma

Ayrilmas birikma, qo'shma so'z, ibora qatnashgan birikma ham sodda so'z birikmasi hisoblanadi: qilich bo'yin ot, borsa kelmas oroli, turib javob bermoq, ichi qora odam, oq ko'ngil bola.

Murakkab so'z birikmasi tarkibida ikkitadan ortiq mustaqil so'z qatnashib, so'z birikmasi ichida yana so'z birikmasi bo'ladi. **g'ayratli yosh bolalar, yangi ommabop kitob, katta qora qo'y, asfalt yotqizilgan keng ko'chalar, katta mevali daraxt, bugun kelgan ishchilar** kabi. Masalan, **g'ayratli yosh bolalar** birikmasida **g'ayratli** - ergash so'z, **yosh bolalar** - bosh so'z. Bosh so'z o'z ichida yana ikkiga bo'linadi: **yosh** – ergash so'z, **bolalar** – bosh so'z. Bunda sodda so'z birikmasi kengayadi. Bunday birikma **so'z birikmasi zanjiri** deb atalgan: **katta yangi chiroyli guldor shefon ko'ylak kiygan qiz.**

So'z birikmasining so'z, ibora, sintagma va gapdan farqi. So'z birikmasi ma'nosi bilan so'zga, shakli bilan ibora, sintagma va gapga o'xshaydi, ammo o'ziga xos farqqa ega.

So'z birikmasi va ibora. So'z narsa, belgi, shaxs, ish-harakatni umumiy ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, **kitob** deganda umuman kitobni, **bordi** deganda umuman borilganlikni tushunamiz. So'z birikmasi ham narsa, belgi, ish-harakatni ifodalaydi va bu jihatdan so'zga o'xshab ketadi, ammo so'z birikmasi narsa, belgi, ish-harakatni boshqa narsa, belgi, ish-harakatlardan ajratib, aniqroq qilib ifodalaydi. **o'quvchi – a'lochi o'quvchi,**

yozish – tez yozish. Demak, so'z umumiy, so'z birikmasi nisbatan aniq tushunncha beradi.

Qo'shma so'z va so'z birikmasi o'zaro quyidagicha farqlanadi: qo'shma so'z bir so'roqqa javob bo'ladi, chunki u bitta so'z. so'z birikmasi (erkin) dagi har bir so'z esa alohida-alohida so'roqqa javob bo'ladi: **sotib olmoq** (nima qilmoq?) – qo'shma so'z: **jo'shib kuylamoq** (qanday kuylamoq? jo'shib nima qilmoq?). So'z birikmasi – qo'shma so'zning ilk bosqichi. U o'sib qo'shma so'zga aylanadi: **ko'zning oynagi – ko'zoynak. sarv qomatli – sarvqomat. dunyoga qarash – dunyoqarash** kabi.

So'z birikmasi va ibora. Ibora (barqaror birikma) – ma'no jihatidan bir so'zga teng, ajralmas holatga kelib qolgan turg'un birlik. Uning tarkibidagi so'zlar borib yoki o'zgashgan o'zlarish mumkin emas: **tanyozi qo'ltig'idan tushdi, oq yo'l, og'zi bo'sh.** Ibora bir so'zga teng, shuning uchun gapda bitta gap bo'lagi bo'lib keladi: **Sizga oq yo'l** (ibora – to'ldiruvchi) tilayman. So'z birikmasidagi mustaqil so'z ning joylanishdagina tarkibiy hosil qiladi va hosh so'z ham, o'zgash so'z ham alohida gap bo'lagi bo'lib kelishi mumkin: **A'lochi** (o'zgash so'z) **o'quvchilar** (bosh so'z) **kelishdi.** Bu erda o'zgash so'z aniqlovchi, bosh so'z esa vazifasida.

So'z birikmasi va sintagma. Sintagma fanetik hodisa bo'lib, unda ikki so'z o'zaro birikkanda mazmun yetakchi hisoblanmaydi. Ba'zan mustaqil yoki bitta yordamchi so'z ham sintagmani tashkil etishi mumkin yoki bir so'zning o'zi ham sintagmani tashkil etishi mumkin. Sintagma – gap tarkibidagi erkin pauza bilan ajratilgan qism. Masalan, **Maktabga borganda Karim bilan gaplashib turibman** gapini olib sintagmadan iborat: **Maktabga borganda** (1) **Karim bilan** (2) **gaplashib turibman** (3). Bunda birinchi sintagma **Maktabga borganda** (1) so'z birikmasiga teng, qolgan ikki sintagma mustaqil so'z va bir mustaqil bo'lmagan so'zdan tashkil topgan. **Karim bilan** (2) **gaplashib turibman** (3). So'z birikmasi esa kamida ikkita mustaqil so'zdan iborat bo'ladi. Sintagmadagi so'z ketma-ket joylashishi shart, so'z birikmasida esa shart emas. Masalan, Uyga tez bor gapida ikkita so'z birikmasi mavjud: **uyga bor, tez bor.** Lekin **uyga bor** birikmasi o'rtasida **tez** so'zi joylashgan.

So'z birikmasi va gap. Gap ikki bo'lak bo'lib, tugallangan ohang bilan aytiladi: **Ko'cha katta.** So'z birikmasi esa tushuncha bildirib, tugallanmagan ohang bilan aytiladi: **katta ko'cha.** Gap bitta so'zdan ham iborat bo'lishi mumkin va u kesimlik qo'shimchasi bilan shakllangan bo'ladi. So'z birikmasi esa hech qachon doim kamida ikkita mustaqil so'zdan iborat bo'ladi. **Bahor.** (gap). **Atrof yam-yashil libosga burkangan.**

3. Ergash va bosh so'zning birikish usuli. Ergash va bosh so'z quyidagi usul yordamida birikadi:

a) boshqaruv:

b) moslashuv;
c) bitishuv.

Boshqaruv. Ergash va bosh so'zning tushum'jo nalish o'rin-payt holatlarida kelishigi va ko'makchi yordamida bog'lanishi **boshqaruv** deyiladi. Demak, boshqaruvda ergash so'z bilan bosh so'zning birikish ikki xil:

1) kelishikli boshqaruv: **ilg'orlarni tabriklash, uyga ketish, shaharda yashash, qishloqdan kelish;**

Eslatma

*Ayrim holda kelishik bo'lmasa ham mumkin: **olma terish, shahar borish**. U holda kelishik boshlang'ich deyiluvchidir.*

2) ko'makchili boshqaruv: **Sayr haqida suhbat, paxta uchun kurash, sayohat to'g'risida gapirish.**

Moslashuv. Bosh va ergash so'zning qaratqich kelishigi va egalik qo'shimchasi yordamida bog'lanishi **moslashuv** deyiladi. Bunda qaratqich kelishigi qo'shimchasi ergash so'zni bosh so'zga, egalik qo'shimchasi esa bosh so'zni ergash so'zga bog'lovchi: **ukamning kitobi**. Bunday birikma otlar, sifatlar va sonlar moslashadi. Ega va kesim ham moslashuv usulida yordamida bog'lanadi: **Men keldim**. Lekin ega gap bo'lganligi uchun so'z birikmasi darajasida o'rganilmaydi.

Eslatma

*Moslashuvda ba'zan qaratqich kelishigi yoki egalik qo'shimchasi tushirilishi mumkin: **maktab hovlisi, bizning maktab**. U holda moslashuv deyiluvchi.*

Bitishuv. Ergash so'zning bosh so'z bilan grammatik vositasiz, o'qish va intonatsiyadan yoki so'z tartibi yordamida bo'lishi **bitishuv** deyiladi. Bitishuvda deyarli ergash so'z avval: bosh so'z sayin kelsa, **tiniq suv, katta ko'cha**. Ularning o'rni o'zgartirilsa, gap hosil bo'ladi: **Suv tiniq. Ko'cha katta.**

Bitishuvda ergash so'z vazifasida shu vazifaga xoslangan sifat, ravish nomida ular vazifasidagi boshqa so'z keladi: **qizil gul, tez yurmoq, tilla bilaguzuk, bunday odam, o'qigan odam, jo'shib kuylamoq.** Bosh so'z ot va fe'l turkumidan iborat bo'ladi.

Eslatma

***birga o'qish, birdan gapirish, qunt bilan tinglash, zavq bilan kuylash, yolg'ondan gapirmoq** kabi birikmaning ergash so'zida o'rin-payt holatidagi kelishigi qo'shimchasi yoki ko'makchi bo'lishiga*

qaramay boshqaruvli emas, bitishuvli birikma sanaladi, chunki bu birikma tarkibidagi kelishik va egalik ko shimchasi 'uol.o' qolgan va so'zni bog'lashda hech qanday roli yo'q

Mustahkamlash uchun savollar

1.Barqaror birikuv nima? Misol keltiring. 2. Notiqiy birikuv nima? Misol keltiring 3.Erkin bog'lanish haqida gapiring va misol keltiring. 4.Teng bog'lanish haqida gapiring va misol keltiring. 5. Ergash bog'lanish haqida gapiring va misol keltiring. 6. So'z qo'shilmasi qanday xususiyatga ega? Misol keltiring. 7. So'z birikmasi nima? 8. Ergash so'z qanday xususiyatga ega? Misol keltiring. 9.Bosh so'z qanday xususiyatga ega? Misol keltiring. 10. Bosh so'zning ifodalanishiga ko'ra so'z birikmasining qanday turi bor? 11. Olli birikma qanday xususiyatga ega? Misol keltiring. 12. Fe'l birikma xususiyatga ega? Misol keltiring. 13.Ergash so'zining bosh so'zga bog'lanishiga ko'ra so'z birikmasining qanday turi bor? 13. Boshqaruv nima? Misol keltiring. 14. Kelishikli boshqaruv nima? Misol keltiring. 15. Kelishiksiz boshqaruv nima? Misol keltiring. 16.Moslashuv nima? Misol keltiring. 17.Bitishuv nima? Misol keltiring. 18. So'z birikmasi va so'z ning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 19. So'z birikmasi va iborani ng o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 20. So'z birikmasi va soltagmaning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 21.So'z birikmasi va gapning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring.

Topshiriq

Tinch yon bo'ki, nimanegadir haqda yashaydi. Eq odamlarni ne'matlarga solmaydi. Chunki ilinj – nimanidir qo ga kiritish o'ch degani. Prezident, insoniyat qavmining ko'plab qayg u-sitamlari olish evaziga berish muvozanatining buz'ishidan kelib chiqadi. Zero,tanki, olish va berish dunyoni oslin-ustin bo'lib ketishidan saqlab turgan pasangi bu ikki pasangi teng saqlangan joyda farovonlik, xotirjamlik mavjud ass hoida. , kimdir olayin, kimdir orgsin – ixtiyorsiz ravishda bu ikki pasangi muvozanatini buzadi. Bu yorug' dunyoda otalu bolalarning to'xtamasligi inson zot dingmaning ayrim ona shu o'ta jo'n va o'ta mushkul hikmatn Ins xam bilmaslik tufayli to'lgandan dalolat beradi.Bu tamg'a «nafs» deb ataladi. Har qanday aql ham aql idrok qiladigan ham, orolil k – xotirjamlik xushnudsizga oy berad gan ham ana shu nafs. *(X.Do'st.)*

Gap tarkibidagi so'z birikmasini tahlil qiling

Tahlil tartibi

1. Gapni birikmaga ajratish;

2. So'zlarnnn aloqasining erkin yoki turg'unligiga ko'ra birikma turi:
a) bo'sang'i birikma.
b) erkin birikma;
3. Erkin birikmaning fikr yoki tushuncha ifodalashiga ko'ra turi
a) fikr ifodalovchi (gap+kesim).
b) tushuncha ifodalovchi (so'z birikmasi, so'z qo'shilmasi).
4. Tushuncha ifodalovchi birikmaning sintaktik aloqaga ko'ra turi:
a) teng aloqali.
b) tobe aloqali.
5.Tobe aloqaning turiga ko'ra:
a) boshqaruv.
b) moslashuv;
d) bitishuv
6. Bosh so'zning qaysi so'z bilan ifodalanishiga ko'ra:
a) otli;
b) fe'li
7. Birikmaning tuzilishiga ko'ra turi
a) sodda.
b) murakkab.
8. Bog'lovchi vositalarning turiga ko'ra
a) grammatik qo'shimcha yordamida bog'langan.
b) yordamchi so'z vositasida bog'langan
d) so'z tartibi vositasida bog'langan

35- DARS
GAP

Gap haqida umumiy ma'lumot. Til birligi bo'lgan gap grammatik jihatdan shakllangan holda tugallangan ohang orqali nisbiy tugal fikr ifodalaydi. **Paxta terimi qizg'in davom etyapti. Oltin kuz qanday go'zal!**

Gap kesimga ega bo'lib, bir mustaqil so'zdan yoki birdan ortiq mustaqil so'zning ko'makchi va kelishik yordamida bog'lanishidan hosil bo'ladi. Masalan, *Xatni qalam bilan yozdi* gapida *-ni bilan -di* bog'lovchi vosita hisobanadi. Bu – gap tarkibining grammatik jihatdan shakllanganligi.

Gap ohang jihatdan tugallangan bo'lishi lozim: **Kuz. Hamma yoqda ish qaynayapti.** Bu gapdagi kuz so'zi tugallangan ohang bilan aytilgani uchun gap hisoblanadi.

Demak, gap

1) **muomalaning eng kichik birligi**;
2) **nisbiy tugallangan fikrni ifodalaydi**;
3) **grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi**;
4) **tugallangan ohang bilan aytiladi.**

Ko'rinadiki, tugallangan ohang va fikrga ega bo'lib, grammatik jihatdan shakllangan, muomalaning eng kichik vositasi, nisbatan yakka so'z yoki so'z birikuvi **gap** deb ataladi.

Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turi. Gap ifoda maqsadiga ko'ra uch turga ega: **darak gap, so'roq gap, buyruq gap**

Darak gap orqali biror narsa-hodisa haqidagi xabar beriladi, uning oxiriga nuqta qo'yiladi. **Navoiy ruboiylaridan yodladim.**

Darak gapdagi xabar ko'pincha ma'noli bo'lib, darak-xabar, o'zgarmaslik, ishonch, to'liq, g'urur, maqtanish, tashvish, sevinch, taajjub, gumon, achinish, tashvish, g'azab, norozilik, kinoya kabilarni ifodalaydi.

So'roq gap orqali so'zlovchi o'zi suhbatdoshidan yangi ma'lumot olishga urinadi. **Bugun keldingizmi?** Yozuvda so'roq gapning oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi. Bu gaplar ko'proq dialogik nutqda qo'llanadi.

So'roq gap so'roq elementi (**kim? nima? qanday? qancha? necha? qaysi?** – bunday gap so'roqqa javob bo'luvchi so'zni talab qiladi), so'roq yuklamasi (**-mi, -chi, -a, -ya**) yoki so'roq ohangi bilan hosil bo'ladi. Bu xil gap ha yoki yo'q degan javobni talab qiladi. Quyidagi misolda so'roq ohangi so'roq vositasi sifatida qo'llanilgan: **Sost ikki bo'ldi. Ikki bo'ldi?**

So'roq gap ikkiga bo'linadi:

1) **sof so'roq gap** javob talab qiladi. **Siz ertaga kelasizmi?**

2) **ritorik so'roq gap** javob talab qilmaydi, javobi o'zida yashiringan va barcha uchun ma'lum bo'ladi: **Men uning to'satdan kelib qolishini qaydan bilay?** Ritorik so'roq gap quyidagi ma'nolarni ifodalashi mumkin:

– "tasdiq": **Bu Vatanda nimalar yo'q!**
– "inkor": **O'zingdan chiqqan balogа, qayga borasan da'vogal**
– "taajjub": **Bu nimasi?!**
– "tashvish": **Meni tashlab ketmaysanmi?!**
– "g'azab": **Maqsad nima, maqsad?!**
– "gumon": **Paxta ham yaxshi ochilmagandir?**
– "kuchli hayajon": **Tokaygacha ezilamiz, ota?!**

Buyruq gapda suhbatdoshni nimanidir qilishga undash maqsad qilib qo'yiladi. Bunday gapda iltimos, buyruq, taklif, maslahat, hayratlanish, tashvish, gumon, tashvish, hayajon, g'azab yalinish tarzida bo'lishi mumkin. **Avval o'yla, keyin so'yla** (maslahat). **Dadil barakat qil!** (buyruq) **Ashuladan yana bo'lsin** (iltimos). **Qani hamma odam sizday bo'lsa!** (orzu) **Nahotki, bu siz bo'lsangiz!** (hayratlanish) **Sovqotib qolma, issiqroq yot** (g'amxo'rlik)

Kunning tig'ida nima qilasan, bu yerga kelib, salqinda o'tirsang-chi! (tashviq). **Qo'rqqan bo'lsa kerak!** (gumon) **Xatdan o'chir o'g'limni hozir!** (g'azab, do'q)

Yozuvda buyruq gapning oxiriga ko'pincha undov belgisi, nihoyasiga qarab esa nuqta ham qo'yilishi mumkin.

Eslatma

*Ayrim darslikda gap ifoda maqsadiga ko'ra to'rt turga ajratiladi: darak gap, so'roq gap, buyruq gap, istak gap. Istak gapga quyidagicha ta'rif berilgan: "Kesimi -sa shaklidagi fe'l bilan ifodalangan gap istak gap hisoblanadi. **Xorijiy tilni yaxshi o'rganib, chet elga o'qishga borsam!**". Istak gap oxiriga nuqta (.) qo'yiladi."*

Bundan istak gap buyruq gapning ichidan ajralib chiqqanligi ko'rinib turibdi.

Gapning his-hayajon ifodalashga ko'ra turi. Gap o'zining ma'no-tuyg'usini ifodalashiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1) his-hayajonli gap,

2) **his-hayajonsiz gap.**

His-hayajon gap **eh, oh, uh, o, uf, obbo** kabi undov, **qanday, qancha, naqadar, shunday** kabi so'z yoki faqat his-hayajon ohangi bilan hosil bo'ladi: **Eh, bahorning gashtiga nima yetsin! Farg'ona vodiysi naqadar go'zal! Paxta terimi boshlandi!** His-hayajon ohangi bilan aytilgan darak, so'roq, buyruq gaplar his-hayajonli darak, so'roq, buyruq gapga aylanadi: **Dalada qancha odam bor? Dalada qancha odam bor!**

His-hayajon gap so'roq gap bo'lsa, unisi belgisi quyidagicha qo'yiladi:

1) so'roq mazmuni kuchli bo'lsa, oldin so'roq, keyin undov belgisi qo'yiladi: **Nima bo'ldi, gapirsangiz-chi?!**

2) his-hayajon kuchli bo'lsa, oldin undov, keyin so'roq belgisi qo'yiladi: **Farzand qanday oqlar ona haqqini!?**

3) ayrim holda his-hayajonning o'ta kuchliligini ifodalash uchun uchta undov belgisi xam qo'yiladi: **O'lim – yovga!!!**

Biror sabab bilan uzilib qolgan his-hayajon gapning oxiriga undov belgisi va undan keyin kelma-ket ikkita nuqta qo'yiladi: **Men yetim o'sganman, oh, u yetimlik!..**

Gapning grammatik asos miqdori (tuzilishi)ga ko'ra turi. Ega va kesim birgalikda bir bosh bo'lakli gapda kesimning o'zi gapni ng grammatik asosini tashkil etadi. Gap tuzilishi, ya'ni grammatik asos miqdoriga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) **sodda gap,**

b) **qo'shma gap**

Sodda gap. Sodda gapda bitta kesim, ya'ni bitta grammatik markaz mavjud bo'ladi: 1.**Dars boshlandi.** 2.**Yomg'ir yog'madi.** 3.**Bahor keldi.** Ba'zan sodda gap ega siz bo'lib, boshqa bo'laklar kesimga birlashadi: **Bugun Moskvadan Ukam bilan uchib keldim.**

Qo'shma gap. Qo'shma gapda ikki va undan ortiq kesim, ya'ni kamida ikkita grammatik markaz mavjud bo'ladi. **Qo'ng'iroq *chalindi* va *dars boshlandi*.** Qo'shma gap faqat kesimdan iborat bo'lishi ham mumkin: **Qarasam, qaramaysan.**

Ayrim gap turi orasidagi ma'nodoshlik:

Ayni bir fikr gapning har xil turi bilan ifodalanadi.

a) sodda gap – qo'shma gap: Har **kim ekkanini o'radi** – Kim nimani **eksa, shuni o'radi**

b) yig'iq gap – yoyiq gap: **Hamma keldi – Sobirjon, Halimaxon, Saida, Sojida va boshqalar keldi.**

Gapning bosh bo'laklar tarkibiga ko'ra turi. Gapda bosh bo'laklar tarkibi to'liq (ega ham, kesim ham mavjud bo'lishi) yoki to'liq bo'lmasligi (ega yoki kesim tushirilgan bo'lishi) mumkin. Shunga ko'ra gap ikkiga bo'linadi:

1) **bir bosh bo'lakli gap.** Uning grammatik asosi bir bosh bo'lakdan iborat bo'ladi: **Ota-onalarga <u>yordam berdik</u>.**

2) **ikki bosh bo'lakli gap.** Uning grammatik asosida ega ham, kesim ham qatnashadi: **Biz maktabga <u>bordik</u>.**

Gap yoyiq/yig'iqligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) **yig'iq gap;**

b) **yoyiq gap.**

Yig'iq gap faqat kesimdan iborat bo'ladi: **Keldim. O'qituvchiman.** Ajoyib va so'z gap ham yig'iq gapdir: **Qish. Rahmat.** Yoyiq gapda boshqa bo'laklar ham qatnashadi.

Gapning zarur bo'lagi mavjud/mavjud emasligiga ko'ra turi. Gap zarur bo'lagining barchasi qatnashmayotganligi yoki qatnashmayotganligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) **to'liq gap;**

b) **to'liqsiz gap.**

To'liq gapda fikrni ifodalash uchun zarur bo'lgan bo'lakning barchasi qatnashadi: **Ulardan xat keldimi?**

To'liqsiz gapda nutq vaziyatidan ma'lum bo'lgan ayrim bo'laklar tushiriladi: **– Siz maktabga borasizmi? – Boraman** (ega (men), hol (maktabga) tushirilgan).

To'liqsiz gapning quyidagi turi mavjud:

a) dialogik nutq tarkibidagi to'liqsiz gap: **– Kim kelmadi? – Ahmad;**

b) ibora shaklidagi to'liqsiz gap: **Tug'ilgan kuningiz bilan! Navro'zingiz muborak!**;

d) qo'shma gap tarkibidagi to'liqsiz gap: **Yaxshilab o'qi qolad, yomondan dod (qolad)**

Gapning murakkablashtiruvchi vositasiga ko'ra turli. Undalma, kirish so'z, kirish birikma, kirish gap va kiritma qurilma bilan murakkablashishi mumkin. Shunga ko'ra:

a) murakkablashmagan gap;

b) murakkablashgan gap

farqlanadi.

Murakkablashmagan gap tarkibida undalma, kirish so'z, kirish birikma, kirish gap va kiritma qurilma ishtirok etmaydi: **O'quvchilar maktab bog'iga to'planishdi.**

Murakkablashgan gap tarkibida undalma, kirish so'z, kirish birikma, kirish gap va kiritma qurilma ishtirok etadi. Shunga ko'ra murakkablashgan gapning:

a) undalmali gap;

b) kirish so'z/birikma/gapli gap;

d) kiritma qurilmali gap

turi farqlanadi. Bu murakkablashtiruvchi vositalar qo'shilsa ham gap bo'lagi bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi.

Undalma. So'zlovchining nutq qaratilgan shaxs/narsa/mavjudotni bildirgan so'z undalma deyiladi. Undalma, odatda, ikkinchi shaxsga qaratilgan bo'ladi: **Kel, ey, dilbar, kel bo'ston vaqti bo'ldi.** She'riy asarda shoir ba'zan o'ziga, ya'ni so'zlovchiga ham murojaat qilishi mumkin: **Nazm tuz. Erkin, axir, erkin zamondur bu zamon.** Undalma boshqa gap bo'lagi bilan faqat intonatsiya bilan bog'langan bo'ladi.

Undalma ko'pincha bosh kelishikdagi ot bilan ifodalangani uchun ergaga o'xshab ketadi, chunki u ishtirok etgan gapda ko'pincha ega tushiriladi. Biroq ega kesim bilan shakl va son (birlik va ko'plikda) bog'langan bo'ladi, undalma esa bog'lanmaydi: **Karimjon** kega. (3-shaxs, birlik) **ertaga keladimi** (kesim 3-shaxs, birlik)? **Karimjon** (undalma, 3-shaxs, birlikda), **ertaga kelasizmi** (2-shaxs, ko'plikda)?

Ayrim holda ayniqsa she'riy asarda hayvon, qushjonsiz narsaning nomini bildirgan so'z ham undalma bo'ladi: **Quyosh, nuring to'kib ber mo'l-ko'l! Bahor, ketma bizning bog'lardan!** Bir so'z bilan ifodalangan undalma **yig'iq undalma** (**Bugun menga bir qaraishib yubormaysanmi, Otabek**), so'z birikmasi bilan ifodalangan undalma **yoyiq undalma** (**Ey, usta Parfi, keling, bormisiz?**) deyiladi. Undashni kuchli ifodalash uchun undalmadan oldin **o, ey, hoy, obbo** kabi undov ham qo'llanadi, keyin vergul qo'yiladi.

Undalmaning ifodalanishi:

1) ot: Hamid, badiiy o'qish to'garagiga qatnashasanmi?

2) olmosh: Hoy, sen, menga qara-chi.

3) otlashgan sifat: **Shunday demaysizmi, azizim!**

4) otlashgan son: **To'rtinchi**, birinchiga javob bering.

5) so'z birikmasi: Hoy, **imonsiz qari chol**, aroq-paroq ichdingmi?

6) ibora: Yigit tushmastur, **nima qilib qo'ydingiz!**

Undalma gapning boshida kelsa, undalmadan so'ng; gap o'rtasida kelsa, ikki tomoniga; gapning oxirida kelsa, undalmadan oldin vergul qo'yiladi: **So'zla, ko'zguron, Haqiqatni et bayon!**

Kirish so'z/birikma/gap. So'zlovchining bayon kelgan fikriga munosabatini bildiruvchi so'z **kirish so'z**, shunday so'z birikmasi esa **kirish birikma** deb yuritiladi. Kirish so'z va kirish birikma asosan modal so'z bilan ifodalanib, quyidagi ma'nani bildiradi:

1) "ishonch/tasdiq": **albatta, shubhasiz, ma'lumki, haqiqatan, darhaqiqat, haqiqatan ham, so'zsiz;**

2) "gumon": **ehtimol, shekilli, chamasi, balki, taxminimcha, mumkin;**

3) "xoxlash/xohlamaslik": **Baxtimga, baxtga qarshi, attang, afsus;**

4) "bayon qilingan fikrning kimga qarashli ligi": **menimcha, mening fikrimcha, uning aytishicha, aytishlaricha, sizningcha;**

5) "bayon qilingan fikrning tartibi": **birinchidan, ikkinchidan...**

6) "bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligi": **demak, shunday qilib, umuman, aksincha, ba'zan, aks holda, xullas, shuningdek, ayniqsa, asosan, binobarin, xususan;**

7) "bo'lish/bo'lishsizlik": **ha, yo'q, mayli, to'g'ri.**

Kirish so'z yoki birikma gapning boshida kelsa, undan keyin, gapning o'rtasida kelsa, ikki tomoniga, gapning oxirida kelsa, undan oldin vergul qo'yiladi: **Nihoyat**, ular jo'nashdi. Ular, **nazarimda**, ketishdi. Hali-beri **qishning keti ko'rinmaydi, shekilli.**

Kirish gap so'zlovchining o'zi bayon qilgan fikrga qo'shimcha mulohazasini bildiradi. Kirish gap asosiy fikrni to'ldirish, izohlash uchun ishlatiladi. U odatda vergul bilan ajratiladi: **Biz, sinf rahbarimiz aytdi**, ertaga **sayohatga boramiz.**

Kirish gap yoyiq bo'lsa, tire bilan ajratiladi yoki qavs ichiga olinadi: 1. **Mirzakarimboy boshqalarga maqtanmasa ham (maqtanchoqlikni yomon ko'rar edi) ba'zi vaqt ichidan faxrlanardi.** 2. **Qabulxona – bu yer ilgari katta boyning mehmonxonasi bo'lgan bo'lsa kerak – qorong'i edi.**

Kirish gapning tuzilish turi:

a) bir bosh bo'lakli: **U yog'ini so'rasang, aytayni – men bunga rozi emasman;**

Ig ikki bosh bo'lakli **Ibrohimov, Qudbon_ota aytmoqchi, gullarni o'z ilmidan bahramand qildi.**

Mustahkamlash uchun savollar

1 Gap va uning belgisi haqida gapiring. 2 Darak gap nima? Misol keltiring. 3 So'roq gap gap nima? Misol keltiring. 4.Buyruq gap gap nima? Misol keltiring. 5 Sof so'roq gap gap nima? Misol keltiring. 6.Ritorik so'roq gap gap nima? Misol keltiring. 7 His-hayajonli gaplar qanday turlarga bo'linadi? 8.His-hayajonli gap haqida gapiring va misol keltiring. 9 His-hayajonli gap haqida gapiring va misol keltiring. 10. So'roq his-hayajon gapda kirish bo'lagini haqida gapiring va misol keltiring. 11 Gapning grammatik asos miqdori (tuzilishiga ko'ra) turi haqida gapiring va misol keltiring. 12. Sodda gapning ta'rifini ayting. 13 Qo'shma gapning ta'rifini ayting. 14 Gapning grammatik asos tarkibiga ko'ra qanday turi bor? 15 Bir bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misol keltiring. 16 Ikki bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misol keltiring. 17.Yoyiq ikki bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misol keltiring. 18.Yoyiq ikki bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misol keltiring. 19 Gapning zarur bo'lagi mavjudligi munosabatiga ko'ra qanday turi bor? 20 To'liq gap nima? 21 To'liqsiz gap nima? Misol keltiring. 22. Gapning murakkablashish(o'sish) xossasiga ko'ra qanday turi bor? Misol keltiring. 23 Murakkablashmagan gap nima? Misol keltiring. 24 Murakkablashgan gap nima? Misol keltiring. 25 Undalmali gap nima? Misol keltiring. 26 Undalmaning ifodalanishi haqida gapiring. 27 Kirish so'z(bo'lim)li gap nima? Misol keltiring. 28.Kirish gapdagi qanday ma'noni bor? 29 Bir bosh bo'lakli kirish gap nima? Misol keltiring. 30 Ikki bosh bo'lakli kirish gap nima? Misol keltiring.

Topshiriq

1. «Jonim!» – Kapitan Faragut buyurdi. (J.Vern.) 2 Sport musobaqa. Shun – musobaqaga (A.Mux.) 3. Shunday qilibdir qo'rqoqni sarmoh uyda og'rib yotsak, ro'zimiz (A.Mux.) 4 Bizdaga odam bir og'iz eshitdimi, ko'zlari 10 dona (A.Mux.) 5 Shu zahoti mayna-o-on qildi. (Mirm.) 6 Kula-o-ol, uyg'onise-san? (Mirm.) 7. «Kenalga-a!» – degan ovozlar ko'kka ko'tarildi. (N.Beh.) 8 Qoraposh qichqirdi: «Lenta! Lenta-a!» (I.Rah.) 9.Bu hisobmas, boshqa narsalar endi xalqimizda. Yetaligan bo'l-ib. (A.Mux.) 10 «Kim?», – deb so'roq o'rnida (ruxsat) «O-ochi», – deb baqirdi Yo'ldosh. (S.Ahm.) 11 U qoshi ochiq-yu omon bu baxtning bir qismi kemlik edi. (S.Ahm.) 12.Qizig, hozir yuzim pardozsiz bo'lgani uchun xushlamaydi, lekin yuvi qo'ldan chiqqan bezak unga yaqin kelgan kimsa borki, o'z izmga-yo'qiga solib ongor qiladi. (X.Dav.) 13.Biz gulning nafisligini suvning zaifligini oppoq bulutlarning go'zalligini, oydin tunlarning zavq bakshligini bilamiz-u, nima

uchunligini chuqur sezavermaymiz. (K.Sot.) 14.Zero xalq shunday dirijyor azonki, u toshsa, uning mavjoan na shohning qasri, na daraxtining kunosi qolur. (Oyb.) 15.Esiz, taqdir ekan qaydan bilamiz. Azizim, dunyoga bevaqt kelibsiz. (Uyg' va I.Sult.) 16.Shunday ekan, hech ikkalasidan ayrilgandek, hech bir aqlli odam o'zining tabiiy, go'zal fazilatini yo'qotib, o'z aqlini mol-dunyoga almashtirmaydilar. (K va D.)

Gaplarni tahlil qiling

Tahlil tartibi:

1. *Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turi*

1) darak gap;
2) so'roq gap:
a) sof so'roq gap;
b) nolank so'roq gap
3) buyruq gap:

a) maslahat ma'noli. b) buyruq ma'noli d) illimos ma no'li; e) orzu ma'noli ; l)hayratlanish ma no'; g) g amxo'rlik ma'noli, h) iltimos ma no'li; i) gumon ma noli j) g'azab ma noli; k) do'q ma'noli.

2. *Gapning his-hayajon ifodalashiga ko'ra turi:*

a) his-hayajonli gap.
b) his-hayajonsiz gap

3. *Gapning grammatik asos miqdori jihatidan ko'ra turi:*

a) sodda gap
b) qo'shma gap.

4 *Gapning grammatik asos tarkibiga ko'ra turi*

a) bir bosh bo'lakli;
b) ikki bosh bo'lakli gap.

5 *Gapning zarur bo'lagi mavjud/mavjud emasligiga ko'ra turi*

a) to'liq gap
b) to'liqsiz gap
1) dialogik nutq tarkibidagi to liqsiz gap
2) ibora shakl idagi to' iqsiz gap:
3) qo'shma gap larkibidagi to liqsiz gap

6 Gapning murakkablashiruvchi vositasiga ko'ra turi.

a) murakablashmagan gap,
b) murakkablashgan gap
1) undalamali murakkablashgan gap;
2) kirish so'z/birikma/gapli murakkablashgan gap

36- DARS
GAP BO'LAGI. BOSH BO'LAK

Gap bo'lagi haqida umumiy ma'lumot. Sodda gapning **tarkibiy qismi** gap bo'lagi deyiladi. Gap bo'lagini ajratishda asosiy belgi - ular orasidagi sintaktik aloqa. Gapdagi so'zga so'roq berish, uning qaysi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, ohangday qo'shimcha olishi ham ma'noda gap bo'lagi turini belgilashda asos bo'la olmaydi.

Gap bo'lagining kesimini aniqlashdan boshlanadi. Chunki asosiy xabar kesimda mujassamlangan bo'ladi. Gapdagi boshqa barcha bo'lak olib tashlansa ham, mazkur xabar saqlangan bo'ladi. Lekin birorta kesimni olib tashlash, boshqa bo'lak saqlansa, bu xabar yo'qoladi.

Kesim orqali ega va hol, ular orqali esa to'ldiruvchi va aniqlovchi aniqlanadi. Gap bo'lagining turlicha bir biriga nisbatan aniqlanadi: hol va ega kesimga nisbatan, ega qiluvchi aniqlanmishga nisbatan, to'ldiruvchi to'ldirilmishga nisbatan. Umuman olganda, qolgan barcha bo'lak bevosita yoki bilvosita kesimga bog'lanadi. Shuning uchun u **gapning grammatik markazi** deyiladi.

Ega va hol kesimga bog'lanadi. Lekin aniqlovchi bilan to'ldiruvchi har qanday bo'lakka bog'lanishi mumkin.

Gap bo'lagi darajasiga ko'ra ikki xil:

1) bosh bo'lak.

2) ikkinchi darajali bo'lak.

Bosh bo'lak. Aytilganidek, ega va kesim - bosh bo'lak. Boshqa bo'lak ega va kesimga tobelanadi. Ega o'z navbatida kesimga tobe. Kesim esa gapning markaziy bo'lagi.

Kesim. Kesim - tasdiq, inkor, mayl, zamon, shaxs-son ma'nosi va shakliga ega bo'lgan, gapning egasi haqidagi xabarni ifodalovchi bo'lak. Kesimsiz gap bo'lishi mumkin emas. Gapda kesim bo'lmasa, u o'zbek tili uchun to'liqsiz gap hisoblanadi. Kesim qaysi turkum so'zi bilan ifodalansa, shu turkum so'roq'iga javob bo'ladi. Ifodalaydigan xabarning tabiatiga ko'ra ikki xil:

1) **mustaqil kesim;**

2) **nomustaqil kesim.**

Mustaqil kesim. Mustaqil kesim sodda gap tarkibida ham, qo'shma gap tarkibida ham bir xil ma'no beradi. Masalan: **Karim keldi.** Lekin **Salim kutmadi** gapidagi mustaqil kesim shu qo'shma gap tarkibida ham, sodda gap tarkibida ham bir xil ma'noga ega. Qiyos'ang: **Karim keldi. Salim kutmadi.**

Nomustaqil kesim. Ayrim kesim sodda gap tarkibida boshqa, qo'shma gap tarkibida boshqa ma'no beradi. **Salim kelsa** (shart), **men boraman**

gapi tarkibidagi ergash gapning kesimi. "shart" ma'nosini ifodalanmoqda. Lekin qo'shma gap sodda gapga ajratilsa, bu kesimning ma'nosi o'zgaradi: **Salim kelsa**(shart). Bunday kesim nomustaqil kesim deyiladi. –sa shart mayli qo'shimchasi, uning –sa edi, -ganda edi o'rnida zamon ko'rinishi, -di hamda **-ganicha yo'q, -ganicha yo'q edi, -gan edi, -ardi, -ar ekan** o'rnida zamon qo'shimchasi kabilar nomustaqil kesimni shakllantiradi.

Qo'shma gap tarkibida	Sodda gap tarkibida
Havo ochilsa, ishni boshlaymiz.	Havo ochilsa.
Kitobim bo'lsa edi, tezda bajarar edim.	Kitobim bo'lsa edi.
Salim kelganda edi, bir zumda hal qilar edik.	Salim kelganda edi.
U aytardi (aytsa edi), men bajarardim.	U aytardi.

Kesimning ifodalanishi. Kesim ifodalanishiga ko'ra ikki xil:

1) fe'l kesim;

2) ism kesim.

Fe'l kesim. Harakat nomidan boshqa fe'l shakli bilan ifodalangan kesim fe'l kesim deyiladi. Fe'l kesimning quyidagi turi bor:

a) sof fe'l kesim: **Men maktabga boraman;**

b) ravishdosh kesim: **Motor** <u>**gurillab**</u>**, mashina oldinga intildi. Ishning boshi** <u>**boshlanguncha**</u>.

c) sifatdosh kesim. **Po'lat xatni kecha yuborgan.**

Ot kesim. Fe'ldan boshqa turkum (ot, sifat, son, olmosh, ravish, taqlid, modal) va harakat nomi bilan ifodalangan kesim ot kesim deyiladi:

1) ot kesim: **Qarg'a nima deyotganini bilmaymiz, chunki u – qarg'a, biz – odam;**

2) sifat kesim: **Ertaqsir, qissamiz uzun,**

3) son kesim: **Ikki karra ikki – to'rt;**

4) ravish kesim: **O'ztashtirishing – yodaki**

5) taqlid kesim; **Hamma tomon** <u>**g'uvur-g'uvur**</u>,

6) olmosh kesim: **Sen –** <u>**mensan-u**</u>**, men –** <u>**senmen**</u>**, qissamni bayon etsam;**

7) modal kesim: **Tinchlik yo'q.**

Kesimning tuzilishi. Kesim tuzilishiga ko'ra ikki xil:

a) **sodda kesim;**

b) **murakkab kesim.**

Sodda kesim bir so'z bilan ifodalanadi: 1.**Sen bahorni** <u>**sog'inmadingmu?**</u> 2. **Majlis shunga** <u>**qaror qildi.**</u>

Eslatma

Qo'shma, juft fakrony so'z. Ularo bilan ifodalangan kesim ham sodda kesim deyiladi. Chunki u yaxlit holda bitta so'z yoki unga teng hodisa.

Murakkab kesim undan ortiq so'z bilan ifodalanadi. 1. Ayozli kunlar birin-ketin **o'tib boryapti**.

Murakkab kesim tarkibidagi ikkinchi so'z ko'makchi fe'l bog'lama, nisbiy so'z bo'lishi ham mumkin.

Murakkab kesimga misol:

a) qo'shmalik: **Bu kun biz uchun og'ir kun; O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat;**

b) to'liqsiz fe'l so'z. **Anjir kulchaday yirik va halvatarday yumshoq edi;**

d) ko'makchili so'z: **Hammasi sen uchun, dilovar uchun;**

e) bog'lamali: **Bunday odamlarni nedan hisoblashadi;**

f) ko'makchi fe'li:**Hamma ham xalqqa xizmat qilgisi keladi.**

Murakkab **ot-kesim** quyidagi xususiyatga ega:

a) ot+sifat+son+olmosh+ravish+ bo'lmoq fe'li yoki to'liqsiz fe'l: **Mehnat qancha qiyin bo'lsa, noni shuncha shirin bo'ladi;**

b) yo'q,bo'lmoq,zarur,lozim kerak+bo'lmoq fe'li yoki to'liqsiz fe'li: **Uzoqda ko'ringan sharpa bir zumda yo'q bo'ldi;**

d) harakat nomi +kerak,lozim,shart,darkor. **Choyxona yangi solingan qishki binoga ko'chib kirishi va bayramda ochilishi kerak edi.**

Kesimni shakllantiruvchi va uni ega bilan bog'lovchi ko'makchi fe'l, to'liqsiz fe'l (**edi, ekan, emish**) va shuningdek, **bo'lmoq, hisoblanmoq, sanalmoq, deyilmoq** kabi vaqtincha o'z asl ma'nosini yo'qotgan ayrim mustaqil so'z, **kerak, lozim, zarur, shart, darkor** kabi modal ma'noli so'z **bog'lama** deyiladi.

Eslatma

Mustaqil so'z -moq, -(i)sh qo'shimchali harakat nomi bilan kelib kesim tarkibida qatnashganda kesimlik so'zi ham deyiladi. Ular yuklamaga aylangan ot (ishart), modal (kerak, zarur, lozim, darkor, mumkin, muhim) lukumga to'ldirib ko'lishi mumkin.

Bog'lama. Kesim **ot, sifat, son, olmosh, bor, yo'q** so'z, turli **modal**dan, **undovdan** ifodalansa, ega bilan moslashtirish uchun bog'lamadan foydalanamiz.

a) **-dir**. **Tamagirlik bilan topilgan eng kichik narsa ham bebaqodir.**

b) to'liqsiz fe'l: **Shu shaharning mevasi erurmiz. Deydilar sog'liq hayot bergan ehson ekan.**

d) **bo'ldi, qildi, etdi** yordamchi fe'l: Harom mol kishini halok etadi. **Kecha biz bakovul bo'ldik. O'qituvchimiz majlis qildi.**

e) ayrim mustaqil fe'l: **Muallim ulug' zot sanaladi. Ozodlik buyuk ne'mat hisoblanadi.**

Ega. Gapdagi xabarning kim yoki nima haqida ekanligini bildirib, kesimga tobe bo'lgan bo'lak **ega** deyiladi. Ega kim, nima, qayer so'rog'ga javob bo'ladi. Kishilar (kim) **Hakimani va boshqa qizlarni maqtashdi. O'tloqda bedana** (nima) ko'p. Atrof (qayer?) jimjit.

Ega bosh kelishikda bo'ladi va ifodalanishi, odatda, quyidagicha:

1) o: Shamol gul hidlarini atrofga taratdi;

2) olmosh: **Ular to'garak mashg'ulotiga muntazam qatnashadi:**

3) harakat nomi: **O'qish tugadi;**

4) otlashgan (sifat, son, sifatdosh, ravish, taqlid so'z) so'z: Yaxshilar (sifat) ko'paysin, yomon qolmasin. Ikkovimiz (son) dala aylandik. Bilgan (sifatdosh) bilganin ishlar, bilmagan (sifatdosh) bamog'in tishlar. Kelgan (ravish) qatnashdi. **Uzoqdan to'plarning gumbur-gumburi** (taqlid) eshitilardi;

5) ibora: Uning yuziga oyoq qo'yish axloqimizga zid;

6) kengaygan birikma: Otlarning otkonaga olib o'tilmagani Ziyoditani **taajjublantirdi.**

Ba'zan kesim bilan bog'langan bir necha so'z ham butunicha yoki bo'lak-bo'lak ravishda ega bo'lib kelishi mumkin: Otam bilan akam bozorga ketishdi.

Eslatma

Ba'zan ega chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalanishi mumkin. Bunda haqiqiy ega tushirilgan bo'lib, undan oldin kelayotgan chiqish kelishigidagi so'z ega vazifasini bajarayotgan bo'lib qoladi. Unda ham bu kitobdan bor. Bu qoidagi haqiqiy egani tiklash mumkin. Unda ham bu kitobdan biri bor tarzida

Egali va egasiz gap. Gapning egasi bor yoki yo'q bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra:

a) **egali** (shaxsli);

b) **egasiz** (shaxssiz)

gaplar farqlanadi.

Egali gap. Egasi ifodalangan gap egali gap deyiladi. Bunday gapning egasini kesim orqali so'roq berish yo'li bilan aniqlash mumkin va u gapda mavjud bo'ladi: 1. **Salim shu vazifani bajarishi shart.** 2 **Bugun Samarqandga boramiz.** Egali gap o'z o'rnida ikkiga ajraladi:

a) egasi voqelangan gap: **Salim shu vazifani bajarishi shart.**

h) egasi yashirinqan gap: **1. Bugun Samarqandga boramiz. 2. So'zimning ustidan chiqaman** (men) **3. O'ylab ko'rsin** (u) **4. Hurmat qilsang, hurmat topasan** (hammasi).

Egasi yashirinqan gap quyidagi turlarga ega:

a) egasi (shaxsi) ma'lum gap;

b) egasi noma'lum gap;

d) egasi (shaxsi) umumlashgan gap.

Egasi ma'lum gapda egani kesimdagi shaxs-son qo'shimchasi orqali tiklasa bo'ladi. Bunday gapning kesimi odatda 1-, 2-, qisman 3- shaxsda bo'ladi: **1.Masalani yechdingizmi? 2. Shaftolizor bog'larni ko'rdim. 3. Derazadan ko'chaga tikilgani tikilgan.**

Egasi noma'lum gapning egasi mavjud, lekin anig bo'lmaydi. **1. Farg'onada kichikkinasi nam sizlashadi. 2. Bu ishni ma'qul deyishadimi-ka?**

Egasi umumlashgan gapda ega ikkinchi va uchinchi shaxsga qarat lganda (ba'zida, aniqlik hamda uchun) anig bo'ladi. Bunday eganing umumlashish maqsadi, odatda, kitobxonni, odat tusiga kirgan rasm-rusumni bayon etuvchi gapda uchraydi: **1.Hurmat qilsang, hurmat topasan. 2. Sog'liq tilasang ko'p yuma. 3. Yaxshilikni minnat uchun qilmaydilar. Avtobusga orqa eshikdan kiriladi.**

Egasiz gap. Egasiz gapda ega tamoman bo'lmaydi va gap ma'nosidan anglashilmaydi. Egasiz gapning

a) shaxsi topilmas gap,

b) atov gap;

d) so'z-gap

turi farqlanadi.

Shaxsi topilmas gapning kesimi fe'l bilan ifodalanadi va ish-harakatni bajarishga imkoniyat, zaruriyat, shart, tilak, istak ma'nosini ifodalab keladi. Bunday gap kesimining eng muhim formasi kesimdagi **shart, lozim, darkor, joiz** kabi so'z bilan kelgan harakat nomi. shaxs-sonni ko'rsatuvchi vositaga ega bo'lmaydi. **1. Dam olish kuni kitobxonlar yig'iniga borish kerak. 2. Ko'ngilda armon qolmasin deb, chilyosin qilishga ham to'g'ri keldi. 3. Bu yerda o'rtoq Ergashevning hushyorligiga tan berish kerak.**

Shaxsi topilmas gapning kesimi

a) ma'lum nisbatdagi fe'l: **borildi, o'qiladi, berilayotir.**

b) **-ga to'g'ri kelmoq** ko'rinishda murakkablashgan fe'l: **borishga to'g'ri keldi. aytishga to'g'ri keladi.**

d) **harakat nomi + kerak/zarur/shart** kabi modal: **borish kerak. bilish shart, aytish zarur.**

Eslatma

Bunda harakat nomi egalik shaklini olsa, egalik gapga aylanadi: **Borishi kerak** (u), **aytishim zarur** (men).

o'qisa bo'ladi, -ib **bo'lmaydi** kabi murakkablashgan holda: **Mana buni o'qish desa bo'ladi. Oyni etak bilan yopib bo'lmaydi.**

Aloy gap narsa-hodisaning nomini o'tgan yoki hozirgi zamonda qayd etish bilan cheklanadi: 1.**Amu-Buxoro kanali.** 2.**Sentabrning boshlari edi.** 3.**Hamon yodimdadir: gul chog'i erdi.**

Aloy gap yig'iq yoki yoyiq bo'lishi mumkin: **Bahor** (yig'iq) – **Erta bahor** (yoyiq). U turli sodda va murakkab shakllarda, to'liq va noto'liq bo'lib qo'llanaverib kengayadi: 1.**Tog' bag'rida qad ko'targan yam-yashil o'tov.** 2. **Qip-qizil saraton quyoshi.** 3. **Qaqragan ming-ming gektarga hayot suvi olib kelgan qudratli inshoot.** 4. **Hali ona suti og'zidan ketmagan qizni qari bir cholga berish.** 5.**Ilk bahorning serzavq kunlari.**

Aloy gap badiiy va publitsistik nutqda keng qo'llanadi.

So'z-gap. Bir so'zdan iborat bo'lib, tarkibiy qismga ajralmaydigan boshqa so'z bilan kengaymaydigan gap **so'z-gap** deyiladi: 1.**Mayli.** 2.**Yo'q.** 3.**Assalomu alaykum.**

So'z-gap tasdiq, inkor, so'roq, taajjub, his-hayajon kabini ifoda etib, ko'proq dialogik, ba'zan monologik nutqqa xos bo'ladi, modal yoki undov bilan ifodalanadi: **Xo'p. Albatta.** Ba'zan takrorlanib qo'llanadi: **Nima-nima? Yo'q-yo'q.**

Eslatma

*So'z-gapdan keyin vergul qo'yilib, uni izohlovchi birlik kengaysa, so'z-gap kirish so'zga o'tib qoladi: **Mayli** (so'z-gap) – **Mayli**, kirish so'z), **boraman**.*

Ega bilan kesimning shaxs-sonda moslig'i. Ega bilan kesimning shaxs-sonda mos'gini ikkiga bo'lib o'rganish mumkin:

a) **shaxsda moslik;**

b) **sonda moslik.**

Shaxsda moslik. Ega va kesim bir-biri bilan shaxsda hamma vaqt mos bo'ladi. **Biz maktab jamoat ishida faol qatnashamiz.**

Eslatma

*Nutqda **Hayron bo'lasan kishi** tarzidagi gap qo'llanadi. Bu gapda ega va kesim shaxsda moslashmagan: ega **(kishi)** III, kesim esa II shaxsda. Bu - kam uchraydigan hodisa.*

Sonda mostlik. Sonda qo'yidagi holat muhim:

a) fe'l-kesim I va II shaxsda ega bilan hamma vaqt sonda mos bo'ladi: **Biz yordam berdik.**

b) kesim III shaxsda ega bilan hamma vaqt sonda moslashavermaydi:

1) kishi ni bildiruvchi III shaxsdagi ega bilan fe'l-kesim sonda mos bo'ladi: **Dehqonlar ishni boshlab yubordilar;**

2) ko'p kdagi ega kishini emas, narsa-buyumni bildirsa, fe'l-kesim odatda, ega bilan sonda mos ashmay, birlikda ishlatiladi. **Kitoblar olindi.**

3) fe'l-kesim ko'plikdagi ega bilan ko'pincha mos ashmaydi: **Uyda akam, opam va singlim bor edi.**

4) gapda egani ng aniqlovchisi miqdor son bilan ifodalansa, kesim va ega birlik shaklida bo'ladi: **Uchta qiz yordamga keldi.**

Ega va kesim mosligini yuzaga kelishida oralig'ni ahamiyatli o'rin tutadi. **1.Yer xazina – suv oltin. 2.Qo'l – yaratuvchi. 3.Bu – maktab, do'stim.**

Ega bilan kesim orasida tirening ishlatilishi. Quyidagi holatlarda ega bilan kesim orasiga tire qo'yiladi:

1) gapning kesimi bosh kelishikdagi ot bilan ifodalanib, bog'lama yoki kesimlik qo'shimchasi bo'lmasa: **Toshkent – go'zal shahar;**

2) gapning egasi yoki kesimi yoxud ikkisi ham harakat nomi bilan ifodalansa va bog'lama bo'lmasa: **Kulish – umrni uzaytirish vositasi;**

3) gapning egasi yoki kesimi birikma bilan ifodalanib, tenglik, o'xshatish, kabi ma'noni bildirsa va bog'lama bo'lmasa: **Yaxshi qiz – yoqadagi qunduz;**

4) ega yoki kesim ko'rsatish olmoshi yoxud miqdor son bilan ifodalanib, oldinda qaratib ko'rsatilsa, bog'lama yoki qo'shimchasi bo'lmasa: **1.Ana shu – mening uyim. 2.Uch karra uch – to'qqiz;**

5) ega bilan kesim **bu, u, mana bu** so'zi bilan ajratilganda tire shu so'zdan oldin qo'yiladi: **Istiqlol – bu o'zbek xalqining azaliy orzusi.**

Quyidagi holatda ega bilan kesim orasiga tire qo'yilishi lozimdek bo'lsa ham qo'yilmaydi:

1) ega kishilik olmoshi bilan ifodalangan bo'lsa va bog'lama bo'lmasa ham: **U tajribali iqtisodchi;**

2) kesim bosh kelishikdan boshqa kelishik qo'shimchasini olgan bo'lsa: **Butun umidimiz sendan;**

3) ega bilan kesim orasida **ham** yordamchi so'zi bo'lsa: **Men ham kichik paxtakor;**

4) kesim sifat, son (miqdor-sondan tashqari), ravish bilan ifodalansa: **1.Shahrimiz go'zal. 2.Kitoblar soni beshta. 3.Mening orzularim ko'p.**

5) ta'kidlash uchun yuklama qo'llanganda: **1.Men ham talaba. 2.Yer xazinami? 3.Bu kitob-ku?**

Eslatma

*Sa'zan ta'kidni kuchaytirish uchun kesimlik qo'shimchasi bo'lishiga qaramay, egadan keyin tire qo'yilishi mumkin. **Adabiyot – hayotning badiiy ifodasidir.***

Mustahkamlash uchun savollar

1.Gap bo'leklarini nima? 2.Bosh bo'laklarga ta'rif bering. 3.Kesim nima uchun gap markazi deyiladi? 4.Kesimning ifodalanishiga ko'ra turi haqida gapiring. 5.Qanday so'z bilan ifodalangan kesim ot kesim deyiladi? 6.Qanday kesim fe'l kesim deyiladi? 7.Bog'lama haqida gapiring? 8.Qanday kesim sodda kesim deyiladi? 9.Qanday kesim murakkab kesim deyiladi? 10.Qanday kesim mustaqil kesim deyiladi? 11.Nomustaqil kesimni ta'riflang va misol keltiring. 12.Qanday hollarda ega bilan kesim orasida tire albatta bo'ladi? 13.Qanday gap egali gap deyiladi? 14.Qanday gap egasiz gap hisoblanadi? 15.Egasi yashirinmagan gap haqida gapiring va misol keltiring. 16.Egasi ma'lum gap deb qanday gapga aytiladi? 17.Egasi umumlashgan gap qanday gap? Misol keltiring. 18.Egasiz gapni ta'riflang va misol keltiring. 19.Egasiz gapning qanday turi bor? 20.Egasi noma'lum gapni ta'riflang va misol keltiring. 21.Atov gap nima va uning qanday turi bor? 22.Yig'iq atov gapga misol keltiring. 23.Yoyiq atov gapga misol keltiring. 24.So'z-gapga misol keltiring. 25.So'z gap qanday holda kelib so'zga aylanadi?

Topshiriq

1. O'g'lingiz kelganidan ovoz berdi. – Otang! (T.Mur.) 2. «Voy onaa! Sho'rim qurdi! Kuyman bilsa! Endi nima qilmasam?» – deb o'kira yig'lab Abduvali. (N.Qil.) 3.Kampir o'g'lining ovoziga «Hozir» deb javob berdi. (O.Hoj.) 4.Otu eso tog'lar bir ovozdan jar solib yig'layverdi. Mahhabbatxon, mastonaga o'ylan, onamcheey!.. (N.Qil.) 5. Ochkiz ojena, sizga xabar! Kalta konvertdan xabar! (N.Qo.) 6. Akao! Meni tashlab, o'zlaring ketmoqchisizlar. (S.Ahm.) 7. Yordaam! – qichqirdi Gulsanam. (Ham.) 8. O'g'y jonuki otlar olib borsin, – dedi. (T.Mur.) 9.Bir tarafi darvoza bo'z otliq qizar bilmoyerdi. Qora otliqlarga ikkinchi darvoza berilgan. O'yanoldan farq qilish oson bo'lishi uchun bo'z otliq uzlari sariq rangli cholvor va ormoqli kiyishgan. Qora otliqlar esa qizil kiyarda. Imomul muzzamning yoshqina xotini Sultonbibi begim maydon atrofida somon otiq yo'lidi, o'yinga hakamlik qildi. Uning qo'lida zarg'aldoq bilan o'ynashga chiroyli qilib yasalgan otin bor edi. Qo'shni bo'zgorlar shu hushtak bilan ogohlantirildi. Bir payt to'p bo'z otliqlarning darvozasiga kirdi-yu, o'yinning shiddati oshib ketdi. Xonzoda begim cho'ziqcha piyolaning bo'-bo'siga shoq-shoq urilayotgan bo'z otliqlar juda qattiq hujumga o'tganini ko'rarda.

«biron kor-hol bo'lmasin tag'in», deb beixtiyor xavotirlanar. Bu xavotirlik endi uning e'tiborini o'ziga tortdi. Taqa-tuqu ot chopayotganlar – boy yetgan xushro'y qizlar. Ularning orasida Gulbadan begim ham bor. Qizlarning hech biri Xonzoda begimning ko'z oldida mag'lub bo'lib, uyalib qolishni istamaydi, hammasi to'pni boshqalardan tortib olishga intiladi.

Gapni bosh bo'laklari bo'yicha tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Kesimning turi:

a) mustaqil kesim;

b) nomustaqil kesim.

2. *Kesimning ifoda usuliga ko'ra turi:*

a) ot kesim: 1) ot bilan ifodalangan kesim; 2) sifat bilan ifodalangan kesim; 3) son bilan ifodalangan kesim; 4) ravish bilan ifodalangan kesim; 5) taqlid bilan ifodalangan kesim; 6) olmosh bilan ifodalangan kesim; 7) modal bilan ifodalangan kesim.

b) fe'l kesim: 1)sof fe'l bilan ifodalangan kesim; 2) ravishdosh bilan ifodalangan kesim; 3) sifatdosh bilan ifodalangan kesim;

3. Kesimning tuzilishiga ko'ra turi:

a) sodda kesim;

b) murakkab kesim.

4. Gapning egasiga ko'ra turi:

a) egali (shaxsli); b) egasiz (shaxssiz). 1) egasi topilmas gap: a) shaxsi noma'lum gap; b) atov gap; d) so'z-gap; 2) egasi yashiringan gap: a) egasi (shaxsi) ma'lum gap; b) egasi (shaxsi) umumlashgan gap.

5. Ega bilan kesimning shaxs-sonda moslig'i. a) shaxsda mos, b) sonda mos; d) shaxs-sonda mos.

37- DARS
IKKINCHI DARAJALI BO'LAK

Ikkinchi darajali bo'lak haqida. Gapning ikkinchi darajali bo'lagi bosh bo'lakka tobe bo'lib, uni to'ldirib, aniqlab, izohlab keladi. Ikkinchi darajali bo'lak 3 xil: to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol.

To'ldiruvchi. Kelishik va ko'makchi bilan shakllangan **kim**? yoki **nima**? so'roqlariga (**kim/nima+ni/ga/da/dan/chun/orqali/sababli** va h.) javob bo'luvchi va gapda fe'l bilan ifodalanuvchi bo'lakka boshqaruv yo'li bilan bog'lanadigan ikkinchi darajali bo'lak **to'ldiruvchi** deyiladi: 1. **Men bu gapni <u>ukamdan</u> eshitdim**. 2. **Seni eslayman**. Demak, to'ldiruvchi

1) predmetni (kimni, nimani, kimga, nimaga va h. so'roqlarni oladi) ifodalaydi;

2) kelishik va ko'makchi bilan shakllanadi;

3) fe'l bilan ifodalangan bo'lakka (ko'pincha kesimga) bog'lanadi;

4) bosh so'zga boshqaruv yo'li bilan bo'ysunadi.

To'ldiruvchining ikki turi bor:

a) vositali to'ldiruvchi;

b) vositasiz to'ldiruvchi.

Vositasiz to'ldiruvchi o'timli fe'l bilan ifodalangan bo'lakka tobelanib, belgili yoki belgisiz tushum kelishigi qo'shimchasi bilan shakllanadi. **1. Yosh havaskorlar asbobdan zavq bilan aytdilar. 2. Bo'linganni bo'riyer. 3. O'ziga birovning oz-moz til tegizishini ko'tarmasdi. 4. O'quvchilar hozir kitob o'qishyapti.**

Vositali to'ldiruvchi o'timli yoki o'timsiz fe'l bilan ifodalangan bo'lakka tobelanib, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi shakli yoki ko'makchi bilan shakllanadi. **1. Ravshan sen bilan boradi. 2. Yaxshiga yondash, yomondan qoch. 3. Og'zi bo'shga ishonib bo'lmaydi. 4. Paxta mashina bilan terildi.**

Eslatma

Jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigidagi so'z doimo to'ldiruvchi bo'lib kelaveravmaydi, ular ma'no vazifasini ham bajaradi, bunda ham olov savolidan qanday farqlanadi. U yolg'ondan hayron bo'ldi (qanday? – hol). U akasidan eshitdi (kimdan? – to'ldiruvchi). U maktabga bordi (qayerga? – hol). Menga gapirdi (kimga? – to'ldiruvchi).

Umuman olganda, to'ldiruvchi va hol shakllari ko'pincha o'xshash. Lekin asosiy farqi shundaki, to'ldiruvchi predmetni ifodalab, mantiqiy so'rog'ga javob bo'ladi, hol esa bunday xususiyatga ega emas.

Aniqlovchi. Gapdagi biror bo'lakning belgisini yoki bir narsa-buyumning boshqasiga qarashli ekanligini bildirgan bo'lak aniqlovchi deyiladi. Aniqlovchi gapda har doim o'ziga yoki o'xshashgan har qanday bo'lakka bog'lanadi. **1. Mayda qor yog'yapti. 2. Qo'yning og'iri, tovuqning yengili shirin bo'ladi. 3. Oppoq mashina keng ko'chada navbatdagi chorrahani kesib o'tmoqda edi. 4. Toshkent juda chiroyli shahar.**

Aniqlovchi uch xil:

1) sifatlovchi aniqlovchi;

2) qaratuvchi aniqlovchi;

3) izohlovchi.

Sifatlovchi-aniqlovchi predmetning belgisini, miqdorini, tartibini bildiradi va *qanday? qanaqa? qaysi? qancha? nechanchi? necha? qayerdagi?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Sifatlovchi-aniqlovchi jonsizdan aniqlangan bo'lak **sifatlanmish** deb yuritiladi. Sifatlovchi va sifatlanmish bitishuv yo'li bilan bog'lanadi. **Notanish kishi** unga qaradi.

Sifatlovchi-aniqlovchining ifodalanishi:

1) so'z turkumi bilan: sifatdosh, ravishdosh, taqlid. **1. Biz** <u>sariq</u> **va** <u>sergo'sht</u> **qo'ylarni ko'paytiryapmiz. 2. O'ninchi yillarning sargardonligi. 3. Taqir-tuqur ovozdan uyg'onib ketdim. 4. O'qigan kishi o'zar. 5.** <u>Ko'r</u> **odamning duosi kor!.**

2) **or.** <u>Asfalt</u> **yo'ldan mashinalar g'iz-g'iz o'tib turibdi. Bunday aniqlovchilar ba'zan majoziy (ko'chma) ma'noni ifodalashi mumkin. Kumush choyshab yopib dalalar ..**

3) **ibora: Unda** <u>og'zining tanobi qochadigan</u> **odat bor. U qo'y og'zidan cho'p olmagan bola.**

4) **so'z birikmasi bilan: 1.U birinchi** <u>kengash</u> **ishni yakunladi. 2.Ukamning uyidagi mollarni ham olib ketishibdi. 2.**<u>Menga tegishli</u> **bo'lakni qoldiring. 3.**<u>Ertaga</u> **bo'ladigan majlis qoldirildi.**

Eslatma

Ba'zan sifatlovchi-aniqlovchi ingichkaygan ma'nolardanki, sifatlovchi-ravishni noaniq bekama-bir farqlanib, yaqin holda kelishi mumkin: Misdek qizarib turgan yuzini ikki kafti orasiga olib, peshonasiga yuzini bosdi.

Qaratqich-aniqlovchi. Qaratqich predmetning boshqa predmetga bo'lgan munosabatini bildiradi va belgi sanoqda belgisiz qaratqich kelishigidagi so'z bilan ifodalanadi. Qaratqich aniqlovchi tomonidan aniqlangan bo'lak qaralmish deyiladi.

Qaralg'on va qaralish munosabati orqali birlik, shaxs va sanoq, albatta, moslashgan holatda: <u>Odamning</u> **qo'li gul.**

Qaratqich aniqlovchining ifodalanishi:

1) **ot bilan: Gulnor** <u>yigitning</u> **so'zlarini diqqat bilan tingladi.**

2) **olmashgan so'z: O'ninng yarmi – besh.**

3) **ibora: Og'zi bo'shning ichida gap yotmas.**

Izohlovchi. Izohlovchi aniqlovchining alohida bir ko'rinishi bo'lib, bunda izohlovchi ot boshqa bir otni izohlaydi. Izohlovchi izohlagan ot izohlanmish bo'ladi. **Grigoriy Sobir Rahimov.**

Izohlovchi va izohlanmish umumiy va aniq ma'noni bildiruvchi turdosh otlar, borat bo'lsa, aniq ma'noni bildiruvchi ot izohlovchi, umumiy ma'noni

bildiruvchi ot izohlanmish bo'ladi. Yozuvda u bir orasiga chiziqcha qo'yiladi: **mexanik-haydovchi**. Izohlovchi unvon, kasb, laqab, qarindoshlik, jins, o'xshatish, taxallus kabi ma'lumotlarni ifodalash uchun xizmat qiladi. O'xshatishni bildirgan izohlovchi bilan izohlanmish orasiga chiziqcha qo'yiladi: ona – Vatan.

Gazeta, jurnal, korxona, muassasa va hokazoning nomini bildirgan atoqli ot ham izohlovchining bir turi hisoblanadi: "Yoshlik" jurnali, "Turkiston" gazetasi. Bunday izohlovchi shaxs nomi bilan ifodalansa, qo'shimchaga o'rnatmay, **nomli, nomidagi** so'zi bilan birga qo'llaniladi: Oybek nomli maktab.

Eslatma

*So'zning o'rni almashtirilsa, izohlovchi bilan izohlanmish mazmuni ham almashadi. **Ayol** (izohlovchi) **hamshira** (izohlanmish), **hamshira** (izohlovchi) **ayol** (izohlanmish).*

Hol. Ko'pincha fe'l-kesimga bog'lanib, uning bo'lgusini bildirgan bo'lak hol deyiladi. **Minbarga notiqlar birin-ketin chiqa boshladilar.**

Eslatma

*Hol ko'pgina fe'llar bosh*qa *turkumga ham bog'lanadi: Ko'chada **odam** ko'p.*

Holning ma'no turi:

1) **vaziyat (ravish, tarz) hol**i *qanday, qaysicha, qay tarzda* kabi so'roqqa javob bo'ladi va har doim fe'lga bog'lanadi. Vaziyat holi ravish, ravishdosh, ot, sifat, olmosh, taqlid, ibora bilan ifodalanadi: 1.U **diqqat** bilan tinglardi. 2.Ukam chiroyli yozardi. U shoshmasdan so'nadi. 3.Reis bilan o'zini do'stlarcha xayrlashdi. 4.U qorovul bo'lib ishlaydi. 5.Derazt bo'ylari duv to'kildi. 6.Buni qanday bajarasiz? 7.Boshini egasan, holda kelardi.

Ravishdosh bilan ifodalangan vaziyat holiga lobe bo'lgan bo'lsa, bu so'z birikmasini hosil qilishi mumkin: Eshikni sekin ochib, ichkariga qaradi. Bu **yoyiq vaziyat hol**i deyiladi.

2) **o'rin hol**i *qayerga, qayerda, qayoqda, qayerdan* kabi so'roqqa javob bo'ladi va ko'pincha o'rin ravishi, ot, olmosh bilan ifodalanadi: 1.Bolalar **ko'chaga** chiqib ketishdi. 2.U **eggadan** qochdi. 3.Bunda bulbul kitob o'qiydi.

3) **payt hol**i *qachon, qachongacha, qachondan beri, qay vaqt* kabi so'roqqa javob bo'ladi va ko'pincha o'rin ravishi, olmosh, payt ravishi, ot, sifatdosh, harakat nomi, son, sifat bilan ifodalanadi: 1.Imtihonlar yozda bo'ladi. 2.Bugun maktabim yonidan o'tdim. 3.Shunda men bir sapchib tushganman. 4.Nafasimni rostlagach, tikilibroq qaradim. 5.Buni

o'qiyotganimda sezib qoldim. 6.Qaytishda siznikiga kirib o'tamiz. 7.Qo'lim bo'shida o'qiymon. 8.Yiqilish uchun bo'ladi.

4) **miqdor holi** *qancha, qanchalik, qanchalab, necha, necha marta* kabi so'roqqa javob bo'ladi va ko'pincha miqdor-daraja ravishi, son, sifat va miqdor-daraja ma'nosini bildirgan so'z birikmasi bilan ifodalanadi. 1.Men juda ko'p qayg'urdim. 2.O'n marta eshitgandan bir marta ko'rgan afzal. 3.Bir onda o'z kuchining o'lchovsiz darajada o'sganini sezdi. 4.Siz qancha terdingiz? 5.Bular qop-qop terib qo'yishdi. 6.Meni o'ylagan darajada qilishar ekan?

5) **sabab holi** *nima sababdan, nima sababli, nima uchun, nimaga, nega* kabi so'roqqa javob bo'ladi va quyidagicha ifodalanadi:

a) sabab ravishi. Otasi hojatga ko'ndi.

b) *-lik, -sizlik, -ganlik* qo'shimchali otlar bilan kelishigidagi so'zlardan keyin *-dan* qo'shimchasini ketma-ket bilan. Sulima opa quvonganidan hech gapira olmas edi;

d) *-gani, -ganligi* qo'shimchali so'zdan keyin *tufayli, uchun* so'zlarini ishlatish bilan. U o'qimaganı uchun bilmadi.

6) **maqsad holi** *nima maqsadda, nima uchun, nima qilgani, nima qilgali, nega* so'roqlariga javob bo'lib, quyidagicha ifodalanadi:

a) maqsad ravishi. Men atayin gapirmadim.

b) jonli predmetning aniq bir harakati nomidan keyin *uchun* ko'makchisi ishlatilishi bilan. U o'qishi uchun ketdi.

d) maqsad ravishchasi. U o'qigani keldi.

e) *bilgan so'ng uchun, deb* so'zlari ishlatilishi bilan. O'qiymagach keldi.

f) harakat nomidan keyin *maqsadida, maqsadda, maqsadi bilan* so'zlari ishlatilishi yordamida. Gulnor opa bafurja gaplashishi maqsadida keldi.

7) **shart holi** *nima qilsa (u, -ng, -k, -ngiz) nega javob bo'lib*, ikki harakatning bajarilishi uchun shart bo'lgan boshqa bir harakatni bildiradi. Eksang, o'rasan.

8) **to'siqsizlik holi** *nima qilsa (u, -ng, -k, -ngiz) ham-da?* so'roqlariga javob bo'lib, bir harakatning bajarilishi uchun to'siq bo'la olmaydigan harakatni bildiradi va shart fe'lining *-(s)a* ravishdosh/sifatdosh+*bilan* ko'makchisi, *qaramay, qaramasdan* so'zi qatnashgan qurilma orqali ifodalanadi. Chaqirilmasa ham, qatnashdi. Kichik bo'lgani bilan ancha og'ir edi. Shoshganiga qaramay kutib turdi.

Eslatma

Ayrim darslikda gapda vosita hol qo'llaydi. Bu ma'no nima bilan, qanday usul bilan degan so'roqqa javob bo'ladi: Xat qalamda (qalam bilan) yozilgan edi.

Gap bo'lagi tartibi ikki xil:

a) odatdagi tartib;

b) o'zgargan tartib.

Odatdagi tartib. Bunda quyidagi holat kuzatiladi:

1) ega (o'z aniqlovchisi bilan) oldin, kesim gapning oxirida keladi: Yosh havaskorlar to'planardi.

2) payt holi egadan oldin keladi: Bugun yosh havaskorlar to'plandi.

3) to'ldiruvchi o'z aniqlovchisi bilan egadan keyin kelsa: Bugun yosh havaskorlar dehqonlarga katta tomosha ko'rsatdi.

4) vaziyat holi kesimdan oldin keladi: Daryo uzoqdan tovlanib ko'rinardi.

O'zgargan tartib (bu inversiya ham deyiladi)da quyidagi holat kuzatiladi:

1) ega kesimdan keyin keladi. Yashasin mustaqillik!

2) to'ldiruvchi kesimdan keyin keladi. To'xtat suvni!

3) vaziyat holi fe'l-kesimdan keyin keladi. Shamol esadi g'ir-g'ir.

Gap bo'lagi tartibi o'zgarishi quyidagi hollarda kuzatiladi:

1) baqiriq, qichqiriq, ko'pincha she'riyatda: Senga bo'lsin azaliy oshiq. Bunga berar o'lim xotima.

2) hayajon kuchli bo'lganda: Oling qo'lingizni!

3) shior va undovlarda: Yashasin mustaqillik!

4) mantiqiy urg'u talabi bilan: Bordik biz. Ayting o'zingiz.

Gap bo'lagining uslubiy xususiyati:

1) ega bilan kesimni moslashtirishda bog'lama (shaxs-son qo'shimchasi, to'liqsiz fe'l: bo'ldi, qildi, etdi yordamchi fe'li, sanaldi, hisoblanadi kabi fe'l) dan foydalanilmaydi. Men o'quvchiman. U talaba bo'ldi. Bu tarix hisoblanadi.

2) qaratqich-aniqlovchidagi -ning qo'shimchasi she'riyatda ba'zan -im tarzida qo'llanadi: O'zbekiston - vatanim manim.

3) sifatlovchi aniqlovchi ot bilan ifodalansa, majoziy ma'no kasb etadi: Kumush) choyshab yopib dalalar, qor tagida uxlab yotadi,

4) sifatlovchi-aniqlovchi so'z turkumidan tashqari sifatlovchi vazifasini bajargan ibora va so'z birikmasi bilan ifodalanadi: Oqsoqolotar, tog'lar, bag'ri keng inson, cheki yo'q qirlar, fikri tiniq insonlar.

5) qaratqich-aniqlovchi o'rnida sifatlovchi-aniqlovchi qo'llanadi: Bahorning sarin yellarini sog'indim – Bahordagi sarin yellarni sog'indim.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Ikkinchi darajali bo'laklarni sanang. 2. To'ldiruvchi nima? 3. To'ldiruvchining qanday turi bor? 4. Vositasiz to'ldiruvchi deb nimaga aytiladi? 5. Vositasiz to'ldiruvchini ta'riflang. 6. Aniqlovchi nima va uning qanday turi bor? 7. Sifatlovchi-aniqlovchi nima va u qanday ifodalanadi? 8. Qaratuvchi

aniqlovchi nima va u qanday ifodalanadi? 9.Izohlovchi nima va u qanday ifodalanadi? 10 Hol nima va uning qanday ma'no turi bor? 11. Vaziyat holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 12.O'rin holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 13 Payt holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 14.Miqdor holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 15 Sabab holi, maqsad holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 16 Shart holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 17 To'siqsizlik holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 18 Gap bo'lagi tartibi qanday? 19.Odatdagi tartib haqida gapiring va misol keltiring. 20.O'zgargan tartib haqida gapiring va misol keltiring

Topshiriq

Shunda otlar bir-biriga urilib, aylashib ketadi, gobo biron ot urilish zarbidan gandirakiab yiqilgudek bo'ladi. Bu qattiq hoqatlar Xonzoda begimni iztirobga sola boshladi. Axir bu qizlar eng nufuzli bek-u a yonlarning otasidan 4qa: biron-tasining yuz ko'zga chaviyonchoq tegib yaralar qoldi, chandiq bolarsa yoki birontasi otdan yiqilib tuyoq tagida ezilsa muraasesh shayxlar yana fsy-u fasodni ko'paytiradi. Ular qoidaning dubu parda ichida - uy asirasi bo'lib o'tirishini talab qiladilar. Lekin perda ichida zonoriishi bo'lib bo'lmasligini yashaydigan ayollar nafaqat o'z mo'ri bo'lishini, balkiuvat nasl berolmasligini Xonzoda begim yaxshi bilardi. Begim otlar bilan birga bu yerlarga kelgan elchilarning qizlari esa nacnamon qilib yurib o'rganganlar. Hozir ham Xonzoda begim bilaolgan ayollarning bir yerda muqim turadiganlari oz. Erlar qahori ayollar ham bali Xorasanda, bali Kobulda yashaydilar, hali Badaxshonga ketib, hali Agraga keladilar. Bu uzoq o'lkalar orasida ikki-uch oylik yo'llarni ko'pgina qizlar qilib nasir o'tadi. Taqdir taqozosi shundoq bo'lgach, ota-bobolar urfu-odatini yana qizlarga ham yashigidan chavandozlikka o'rgatish, otlar orasida nam polygalar, musobaqalar o'tkazish joiz emasmi? Albatta, qizlarni otdan yiqilish u mayib bo'lishdan ham ehtiyot qilish kerak! Xonzoda begim shuni o'ylab, o'ynab bo'lgan bilan kuzatgani sari qizlar xavf-xatarni unutib, to dega dadil tashlanishar, qamchi o'rniga chavgonchoq'a bilan otlari sag'risiga urib, muvozat tomonga hamla qilishardi. Bo'z otliq qizlardan Hamida degani o'yinchilar o'ti-bij bo'lib turgan to'dadga o'qday yorib kirdi-yu jilovini qo'yib yubordi. Chavgonchoq'ani ikki qo'llab tutgancha, uzangiga oyoq in tiradi-da, ringchilardek, pastga engashdi. Bir qiz qopon kabi chaqqonlik bilan to'pni chavgonchoq'aga ilintira lo tautan olib chiqqanda, Xonzoda begimning zavqi kelib «o'» deb yubordi. Nenqi darvoza himoyasiz qolgan edi. Hamida «go'y» deb ataladigan to'pni o'sha tomonga chi-qarak qilib otib o'tdi. Uning ot ham shamolday uchmoqda edi. (O. Yor.)

Gaplarni ikkinchi darajali bo'lak bo'yicha tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1 Gap bo'lagi va uning turi.
2 Gap bo'lagi ning ifodalanishi
3.Gap bo'lag ning tuzilishi
4 Bog'lovchi vositasi
5 Gap bo'lagi tartibi:
a) odatdagi tartib;
b) o'zgargan tartib.

38- DARS
GAPNING UYUSHIQ VA AJRATILGAN BO'LAGI

Uyushiq bo'lak. Gapda bir xil shakllangan, o'zaro teng bog'langan va boshqa bitta bo'lakka tobelanadigan bo'lak birdan o'ttiq bo'lishi mumkin. Bunday bo'lak **uyushiq bo'lak** Masalan: **Bola goh nenga, goh unga qarar edi.** Gapning barcha bo'lagi uyushadi:

1) ega: **Bugun Anvar yoki Sobir navbatchilik qiladi**;

2) kesim: a) fe'l kesim: *U asta joyiga o'tirdi va gapira boshladi;* b) ot kesim: **Yo'l keng va tekis edi;**

3) to'ldiruvchi: a) vositasiz to'ldiruvchi: **Kitob(larni) va daftarlarni keltirdi;** b) vositali to'ldiruvchi: **Akamga va opamga xabar qildik.**

4) aniqlovchi: a) sifatlovchi-aniqlovchi: **Salqin va bahavo bog'da dam oldik;** b) qaratqich-an qlovchi. **Olma(ning) va shaftolining hosili mo'l bo'ldi;**

5) hol: a) vaziyat hol: **Topshiriqni tez va puxta bajardik.** *b)* payt hol: **Bugun va ertaga men navbatchilik qilaman;** d) o'rin hol: **Shahar va qishloqda qurilish avjiga chiqqan.** e) sabab hol: **Quvonch va shodlikdan tili aylanmas edi;** f) maqsad hol: **U shaharga o'qish va ishlash maqsadida kelgan edi.** g) miqdor hol: **Men sizga o'n marta, yuz marta gapirdim;** h) shart hol: **Agar mehnat qilmasang, qiynalmasang o'z maqsadingga erisha olmaysan;** i) to'siqsizlik hol: **U charchasa ham, yiqilib qolgudek bo'lsa ham yurishdan to'xtamadi.**

Uyushiq ega shaxsni anglatsa, kesim bilan ham, ko'plikda ham bo'lishi mumkin: **Karim, Salim va Ahmad keldi(lar).** Uyushiq ega jonsiz narsani ifodalasa, kesim, odatda, birlikda bo'ladi: **Stol va stul tartibga keltirilgan.**

Gapda ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi uyushiq kesim bo'lib kelganda ba'zan ko'makchi fe'l yetakchi fe'lning eng so'nggisiga bog'lanib kelishi mumkin: **U allaqachon yozib, chizib bo'ldi.**

Uyushiq bo'lak yoyiq holda ham bo'ladi: **Ma'ruzachiga qiziq, kishini hayratda qoldiradigan savollar berishdi.**

Uyushiq bo'lak juft-juft bo'lib ham qo'llanadi: **Shahrimizda keng va toza, toza va yorug' ko'chalar ko'paymoqda.**

Uyushiq bo'lakda ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarining qo'llanishi. Bu qo'shimchalarning qo'llanishi ikki xil:

1) son (ko'plik), egalik va kelishik qo'shimchasi uyushiq bo'lakning oxirgisiga qo'shiladi: **Noma va arizalarning ba'zisi mirzo, muftilarga hovola qilinar edi;**

2) gapdagi uyushiq bo'lakning har birida son, egalik, kelishik qo'shimchasi alohida-alohida takrorlanadi: **Qor sovug'i qo'llarimni va oyoqlarimni, peshonamni yalab tursa-da, menga juda yoqimli tuyuldi.**

Nutqda son, egalik va kelishik qo'shimchasi uyushiq bo'lakda har xil ishlatilishi ham uchraydi. **Bolalar yasliari va bog'chalarida, maktablarda mehnatkashlarning farzandlari tarbiyalanmoqda.**

Gapda uyushiq bo'lak bog'lovchi so'z, so'roq yuklamasi ohangi bilan, bo'lishsiz bog'lovchisiz (va, hamda), ular vazifasidagi -u, -yu yuklamasi bilan ko'makchisiz zidlov bog'lovchisiz (ammo, lekin, biroq), na ...da yuklamasi, goh, yoki, yoxud, dam, ba'zan, yo kabi ayiruv bog'lovchisiz bilan bog'lanib keladi: **Mashina sekinladi, lekin to'xtamadi.**

Gapning uyushiq bo'lagi guruh-guruh bo'lsa, bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratiladi: **Yo'lni chiqish uchun ot chopqir, zotdor bo'lishi, yaxshi toblanib sayqallishi; chavandoz usta_epchil bo'lishi kerak.**

Umumlashtiruvchi so'z (qism) va undan tinish belgisi. Uyushiq bo'lakli gapda so'zni jami ovrni umumlashtiruvchi so'z bo'lishi mumkin. Ko'pincha belgilash, no'tuglanlik olmoshi va jamlovchi ot, jamlovchi son shunday so'z bir kelsa, kengaygan birikma umumlashtiruvchi so'z bo'lib kelgan: **Uylar, daraxtlar, ko'chalar – hammasi qorong'ulik qa'riga cho'mdi. Ishga yangi qabul qilinganlar: Ahmad, Salim va Akbar boshliqning oldiga kirishsin.** Umumlashtiruvchi so'z bilan uyushiq bo'lak birxil sintaktik vazifani bajaradi.

Umumlashtiruvchi bo'lak uyushiq bo'laklardan oldin kelsa, undan keyin tire nuqta qo'yiladi: **Qudratning oldidan ikki o'rtoq: Ilhom va Rustam chiqib keldi.** Umumlashtiruvchi bo'lak uyushiq bo'laklardan keyin kelsa, undan oldin tire qo'yiladi: **Shu hovli-joy, mana shu daraxtlar, kursi, so'ri – hammasi menniki.**

Uyushiq va uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi hamda hol. Ketma-ket kelgan, lekin sanash ohangi bilan ajralmaydigan, yozuvda orasiga vergul qo'yilmaydigan aniqlovchi va hol uyushmagan aniqlovchi va uyushmagan hol hisoblanadi. Uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi va uyushmagan hol o'zi

hog'langan bo'lakning turli tomoniga oid belgini anglatadi **Qop-qora** shirin (uyushmagan aniqlovchi) uzum g'arq pishgan. **Bugun maktabda** (uyushmagan hol) **ota-onalar majlisi** bo'ladi.

Ajratilgan izoh bo'lak. Gapda biror bo'lakning ma'nosini to'ldiruvchi nazarda tutilmagan bo'ladi va uning ma'nosini aniqroq berish, izohlash maqsadida xuddi shunday boshqa bo'lakni gapga kiritadi. Masalan, **Men ishni mana shundan boshladim** gapida **shundan** to'ldiruvchisining ma'nosi noaniq. Shuning uchun so'zlovchi aniqroq ma'noli boshqa bir to'ldiruvchini gapga kiritadi: **Men ishni mana shundan, ya'ni tushuntirishdan boshladim.** O'zidan oldingi bo'lakni izohlagan hunday bo'lak ajratalgan izoh bo'lak deyiladi.

Ajratilgan bo'lakning uyushiq bo'lakdan farqi shundaki, u bir tushunchaning ikkita nomi yoki bir shaxs/narsa/belgi/harakat ikki marta nomlanadi. Uyushiq bo'lak esa bir nechta shaxs/narsa/belgi/harakatni ifodalaydi.

Gap bo'laklarini ajratishda so'z birikmasining o'zgarishi gap bo'laklarining kengayishi, bir bo'lakning o'zidan oldingi bo'lakni izohlashi, bir bo'lakni boshqasidan ajratib, bo'rttirib ko'rsatish zaruriyati kabilar sabab bo'ladi: 1.Ko'chada borar, g'amgin va o'ychan. 2.Ukasi, ko'zlari chaqnagan, unga g'azab bilan qaradi. 3.Oldinda, muyulishda, bir qora ko'rindi. 5.U har kuni, quyosh tikka kelganda, shaharga tushadi.

Quyidagi gap bo'lagi ajratilgan.

1) ega: **Biz, yoshlar, buni** esdan chiqarmasligimiz kerak.

2) kesim: a) fe'l-kesim: **Men uni** ko'ndirishga harakat qildim – yolindim, yo'vordim, hatto tiz cho'kdim; b) ot-kesim: **U** shoir – inson ruhining bilimdoni.

3) to'ldiruvchi: **Oyimni**, ya'ni **Xosiyat Suyunovani**, mukofotlashdi.

Eslatma

To'ldiruvchi ***tashqari, boshqa, o'rniga, bilan, birga*** *kabi so'zli birikma bilan ham ajratiladi:* ***Mendan tashqari****,* ***u ham bor.***

---

4) aniqlovchi: 1)qaratqich-aniqlovchi: Bir necha kishining ayol va erkakning qorasi ko'rindi; 2) sifatlovchi-aniqlovchi (bu o'rinda sifatlovchi-aniqlovchi deb ataladi: Gullar terdim, chiroyli;

5) hol: 1) o'rin hol: **Uning** qo'lidan ushlab ichkariga, mehmonxonaga, **boshladi**; 2) payt holi: **Anjuman bugun**, soat beshda, **boshlanadi**; 3) ravish (vaziyat) holi: **Qo'llar ishlar tez** – mo'jizakor; 4) maqsad holi: **Shaharga borish uchun**, ya'ni o'g'lini ko'rish uchun, ular **qidirdi**; 5) miqdor-daraja: **Bugun sizni yana, ikkinchi marta kechirishdi.**

Eslatma

*Ko'pincha muvofiqlash va sifatdosh bilan ifodalangan hol ham ajratilishi mumkin: **O'zidan o'zi hadiksirab, atrofga olazarak boqadi. Otasi, ikki qo'ltig'ida narsa ko'targan holda, yo'lga tushdi.***

Ajratilgan izoh bo'lakda tinish belgisi Yozma nutqda izoh bo'lak ko'pincha vergul va tire bilan ajratiladi:

1) izoh bo'lak ikki tomondan vergul bilan ajratiladi: **Kanal bo'yidagi choyxonada, avtobus bekatida, A'zamjon uchradi;**

2) izoh bo'lakning o'z ichida vergul bo'lsa, «<» tomonga tire qo'yiladi: **Endi odamlar – otliq, piyoda, yosh-qari – uchray boshladi;**

3) ajratilgan bo'lak kengay b. uyushib, ana oxir da ko'su. undan oldin tire qo'yiladi: **Mening o'z muhabbatim bor – toza va musaffo!;**

4) bosh kelishikdagi sifatlik almoshlar izohlagan bo'laklardan avval tire, keyin vergul qo'yiladi: **Men – Menoliyeva Munira, VII sinfda o'qiyman.**

5) yozma nutqday **Otam – Ilyos Tohirov, zavodda ishlaydi** kabi gapda ham shunday.

Mustahkamlash uchun savollar

1.Uyushiq bo'lakning talifini ating. 2.Eganing uyushishi haqida gapiring va misol keltiring. 3.Kesimning uyushishi haqida gapiring va misol keltiring. 4.To'ldiruvchining uyushishi haqida gapiring va misol keltiring. 5.Aniqlovchilarning uyushishi haqida gapiring va misol keltiring. 6.Holning uyushishi haqida gapiring va misol keltiring. 7.Qanday bo'lak joyi uyushiq bo'lak deyiladi? 8.Uyushiq bo'laklarda ko'plik, ogahlik va ko'plik qo'shimchasining qo'llanishi haqida gapiring. 9.Umumlashtiruvchi so'z (qism) nima va unda nima belgisi qanday ishlatiladi? 10.Uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi haqida gapiring va misol keltiring. 11.Uyushmagan hol haqida gapiring va misol keltiring. 12.Ajratilgan izoh bo'laklar ta'riflang va misol keltiring. 13.Ajratilgan ega haqida gapiring va misol keltiring. 14.Ajratilgan to'ldiruvchi haqida gapiring va misol keltiring. 15.Ajratilgan aniqlovchi haqida gapiring va misol keltiring. 16.Ajratilgan hol haqida gapiring va misol keltiring. 17.Ajratilgan izoh bo'lakda tinish belgisi qanday qo'llanadi?

Topshiriq

1.Do rmon viloyatining Kanlug'mish degan qishlog, qovonning Qoraqoy degan singlisi, duxtaro'y, bor edi. Kanlug'mish o'n to'rtga kirguncha ilm-hunar, kasb-korsakol hasd qilib o'n to'rtdan keyin sipohlik ishlarga yuz keltirib, qilich chopishay, otda qimor, chirishbozlik, ko'pkaribozlik, nayzadastlik,

gamxo'rlik ishlariga berilib, qirqta yigitni yoniga olib mastu qilib, tog'ga, ovga, cho'lu yurar edi. (Ertuzg'rmishx.)

II.Sohib miltig'ni otgach qayiq g'arq bo'lganda, Shoshanushon bortga ro'y bergan joyda bo'lib, hamma hodisani o'z ko'zi bilan ko'rdi – amin bo'ldi. U ag'darilgan qayiq oldiga dethoi suzib borib, qayiqchi va oshpazlarni halokatdan qutqardi – insoniy burchini bajardi. Faqat bir kishini qutqazib bo'lmadi, u falokat yuz bergan choy'da qayiq ayvonchasi ostida zinavor yanchib o'lgan ekan. (R.Tbok.)

Berilgan gaplardagi ajratilgan so'z uyushiq bo'lak bo'lib, turli qiladi.

Tahlil tartibi:

1.Ajratilgan bo'lak uyushiq bo'lak va uning turi. Umumlashtiruvchi so'z.
2.Ifodalanishi.
3.Tuzilishi
4.Bog'lovchi vositasi
5.Erkin bog'lanish turi

39- DARS
QO'SHMA GAP. BOG'LANGAN QO'SHMA GAP

Qo'shma gap Birdan ortiq sodda gapning mazmun, grammatik va ohang jihatidan birikuvidan tuzilgan gap **qo'shma gap** deyiladi: **Eshik sekin ochildi-yu** (birinchi sodda gap), **Qalandarovning yuzi ko'rindi** (ikkinchi sodda gap).

Sodda gap tarkibida bir grammatik markaz (kesim hirligi) ishtirok etsa qo'shma gap tarkibida u birdan ortiq. Buni uyushgan kesimli sodda gapdan farqlash kerak. **Yomg'ir yog'ib, yerlarni loy qildi**. Bu gapda kesim uyushgan, uyushgan bo'lak bilan bo'lak sanaladi.

Qo'shma gapning turi Qo'shma gap tarkibidagi sodda gap o'zaro bog'lovchi, yuklama ko'makchi va ko'l shakli hamda ohang orqali bog'lanadi. Shunga ko'ra, qo'shma gapning 3 turi farq etiladi:

1) **bog'langan qo'shma gap;**
2) **ergash gapli qo'shma gap;**
3) **bog'lovchisiz qo'shma gap.**

Ayrim darslikda qo'shma gap bog'lovchi vositasiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi.

1) **qismlari teng bog'lovchi vositasida bog'langan qo'shma gap;**
2) **qismlari ergashtiruvchi bog'lovchi vositasida bog'langan qo'shma gap:**

3) qismlari bog'lovchi-yuklama vositasida bog'langan qo'shma gap;
4) qismlar fe'l shakllari vositasida bog'langan qo'shma gap;
4) qismlari nisbiy so'z vositasida bog'langan qo'shma gap;
5) qismlari faqat ohang vositasida bog'langan qo'shma gap.

Quyida qo'shma gapning an'anaviy tasnifini beramiz.

Bog'langan qo'shma gap. Sodda gaplarni o'zaro bog'lovchi yordamida bog'lanishdan tuziladigan qo'shma gap bog'langan qo'shma gap deyiladi: **Kechasi qalin qor yog'di, lekin havo ayozli edi.**

Turk tilidagi sodda gapning o'zaro munosabatiga ko'ra bog'langan qo'shma gap quyidagi turga bo'linadi:

1) biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap;
2) zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap;
3) ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap;
4) inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap.

Biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap. Bunday bog'langan qo'shma gap tarkibidagi sodda gap o'zaro **va**, hamda bog'lovchisi, ham, **-u(-yu)**, **-da** yuklamasi yordamida bog'lanadi va bir paytda yoki ketma-ket ro'y bergan voqea-hodisani ifodalaydi: 1. **Mashg'ulot tugadi va hamma o'z uyiga tarqaldi.** 2. **Bahor keldi va o'z sepini yoya boshladi.** 3. **Qattiq izg'irin ko'tarildi-da, hech kimni uydan chiqarmay qo'ydi.** 4. **Odam qo'li tegdi-yu, tashlandiq yerlarni obod qildi.** Gapni yuklama bog'lashdan keyin vergul qo'yiladi.

Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap. Bunday gap tarkibidagi sodda gap o'zaro **ammo**, **lekin**, **biroq** bog'lovchisi **-u(-yu)** yuklamasi yordamida bog'lanadi: **Yurtimning bu kuni chiroyli, lekin ertasi, indini yana chiroyliroq, baxtliroq bo'ladi. Havo achildi-yu, harorat sezilmadi.**

Ba'zan zidlik munosabatini kuchaytirish uchun zidlov bog'lovchisi va **-u(-yu)** yuklamasi birga ishlatiladi: **Kechasi qor yog'di-yu, lekin kunduzi darrov to'xtadi.** Bunday qo'shma gapda zidlov bog'lovchisidan oldin yuklamadan esa keyin vergul qo'yiladi.

Ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap. Bunday gapdagi sodda gap o'zaro **goh...goh, yo...yo, yoki...yoki, ba'zan...-ba'zan..., dam...dam, yoxud...yoxud** ayiruv bog'lovchisi yordamida bog'lanadi. Ayiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gap voqea-hodisaning galma-gal bo'lishini yoki undan biri bo'lishini ifodalaydi: **Goh osmonni tutib ashula yangrar, goh allaqayerdan garmon tovushi eshitilib qolar edi.** Ayiruv bog'lovchisi, odatda, gapning oxirida keladi. Takrorlanib qo'llangan ayiruv bog'lovchisining keyingisidan oldin vergul qo'yiladi. Bunday bog'lovchi yakka qo'llansa, undan belgisi ishlatilmaydi.

Inkor ravishdosh bog'langan qo'shma gap. Bu turdagi qo'shma gaplarning ikkinchi sodda gapi inkor qo'shimchasi orqali bog'lanadi va gap mazmuniga rad qo'yiladi. **Na suv bor, na biron yemish qolibdi.** Inkor bog'lovchisi ham odatda, sodda gapning boshida keladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1.Qo'shma gap nima? 2.Qo'shma gapning bosh va ergash qismlari. 3. Qo'shma gapning bog'lovchi vositasiga ko'ra tasnifini bayon qiling. 4.Qo'shma gapning qismlari orasidagi sintaktik munosabatga ko'ra tasnifini bayon qiling. 5.Bog'langan qo'shma gap haqida gapiring. 6.Bog'lanagan qo'shma gapning qanday turi bor? 7.Ravishdosh munosabatini bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 8. Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 9.Aytuv munosabatli bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 10.Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 11.Bog'lovchisiz qo'shma gapni tahlil qilganda qanday qo'llanadi?

Topshiriq

1. Inson ong olish – asrlar osha aniqsonoqlik va ilmga oq bo'lib bo'lmagan kishiga o'rgatsa, uni qayta kafolatsizlik. 2. Otam Toshkentga qaytib kelishlarini xabar berishsa va uning g'azabi ham otasini qo'rqitib yubordi. 3. Garchi kimnidir bo'lsa ham, dengiz insonga shunchalik ulkan e'tiborni qilishi ma'noga ega bo'lmaydi. 4. Kuchli shamolning ovozini eshitgan bo'lsa, unga tomosha yoki ko'rishga ularning umrini uzaytiradi. 5. Hatto bir necha o'n kilometrga kuchli bo'lsadan buyukroq narsa – dengiz qoldi. 6. Oltinga vafodan keyin ularga ko'rsatdi bilan birgalikda qaytdi. 7. Sayrash ishqibozlarga kunduzi ko'rib qolgan, ya'ni qilgan ishlarini o'ylab, o'z xato bo'lganiga demak, uni haqiqiy mehnatdan o'lmas bilan, ularni ko'rishga yaqin vaqtda. Otam Toshkentda ekanligini eshitishimni edi. 8. Hovuz boyliklarimizni ko'rsatuvchi misollardan biriga, bu zot yarim hudud va u yoki bu chiqindi qismlarini solib ochardi. Shuning uchun ombordan navbatchini qo'ysa ziyon ko'rishi kerak.) 10. Hakadir o'qituvchisidagi yer maydoniga borish va ikkinchi kuni boshidan qaytdi. 11.Na ko'kning farqini qilmasdan, na yulduz sayr etib ko'rmasdan – o'ylay. 12. Do'st bilan dushmanning ko'rinishi farqli. 13. Sovuq, mana shunaqa havoda u o'zini ancha yengil his etdi (Sirtqi.) 14. Garchi dunyo ko'rgan bo'lsang ham suvni isrof qilma. (=Hadisdan) 15. O'rmonda ya'ni Amur Temur vafot etgan shahrida, so'nggi ovining mozeyi bor.

Bog'langan qo'shma gapni tahlil qiling

Tahlil tartibi:

1. Qo'shma gapning turi: a) bog'langan qo'shma gap; b) ergash gapli qo'shma gap; d)bog'lovchisiz qo'shma gap.

2. Qo'shma gapning bog'lovchi vositasiga ko'ra turi: a) qismi ... teng bog'lovchi vositasida bog'langan qo'shma gap; b) ... qismi teng bog'lovchi vositasida bog'langan qo'shma gap; d) qismi bog'lovchi-yuklamalar vositasida bog'langan qo'shma gap; e) qismlari nisbiy so'z vositasida bog'langan qo'shma gap; f) qismlari faqat ohang vositasida bog'langan qo'shma gap.

3. Bog'langan qo'shma gapning turi: a) biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap; b) zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap; d) ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap; e) inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap.

ERGASH GAPLI QO'SHMA GAP

Ergash gapli qo'shma gap haqida. Birdan ortiq sodda gapning mazmun jihatdan tobe-hokim munosabati asosida, ya'ni birining boshqasiga ergashishidan tuzilgan qo'shma gap **ergash gapli qo'shma gap** deyiladi: **Ildiz oziq bersa, novda ko'karar.** Ergashgan qo'shma gapda **bosh gap** va **ergash gap** bo'ladi. Berilgan gapda birinchi gap – ergash gap, ikkinchi gap – bosh gap.

Bosh va ergash gap. Boshqa gapni o'ziga tobe qilib kelgan gap **bosh gap** hisoblanadi. Bosh gapga ergashib, uni izohlab kelgan gap **ergash gap** deyiladi. **Ta'til boshlansa, biz shaxmat musobaqasini o'tkazamiz.** Bu gapning **Ta'til boshlansa** qismi ergash gap. **Biz shaxmat musobaqasini o'tkazamiz** qismi esa bosh gap. Ergash gap bosh gapni batafsilroq yoki aniqroq qilib izohlaydi: **Rais ko'rindiki,** hamma tinchlanadi gapida ergash gap bosh gapni batafsilroq izohlayapti. **Siz shuni unutmangki, kurashchilar yolg'iz emas** gapida esa ergash gap bosh gap tarkibidagi olmosh bilan ifodalangan **to'ldiruvchini** *(shuni)* izohlayapti.

Ergash gap bosh gapdan oldin, undan keyin yoki uning ichida kela oladi: **O'qituvchi, qo'ng'iroq chalinsa, sinfga kiradi.** Bu gapda ergash gap bosh gapdan oldin kelgan.

Ergash gap bosh gapga **chunki, shuning uchun, -ki, agar, garchi, mabodo, go'yoki)** (ayrim darsliklarda **go'yo** bog'lovchisi bog'lovchi vazifasidagi so'z deb olingani kabi) ergashtiruvchi bog'lovchi, bo'lmag'ur ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi shakli, shuningdek, yuklama, ko'makchi, turli vazifadagi ko'rsatish olmoshi, **kim – u, qanday – shunday, qancha – shuncha, qaysi – o'sha, qayerda – u yerda** kabi bir-biriga ishora ma'nosini

bildiradigan so'roq olmoshi va ko'rsatish olmoshidan iborat nisbiy so'z, **sababli, tufayli,** deb so'z orqali bog'lanadi. 1.**Biz kitobni sevamiz, chunki u bilim manbai.** 2. **Hosil to'kin bo'lsa, to'ylar to'xtamas.**

Eslatma

-ki, shuning uchun bog'lovchisi bosh gap tarkibida boshqa bog'lovchi vositasiga ergash gap ko'rinishida bo'ladi. *Bunda ega* hokimligi **-ki** bog'lovchisini olibkelmasligi kerak. Misol.

1.Siz shuni unutmangki (bosh gap), kurashchilar yolg'iz emas (ergash gap)

2.Kitob bilim manbai (ergash gap), shuning uchun biz uni sevamiz (bosh gap).

3.Reis kursa(ergash gap), hamma tinchlanadi (bosh gap)

4.Biz kitobni sevamiz (bosh gap) chunki u bilim manbai (ergash gap)

5. Hosil to'kin bo'lsa (ergash gap), to'ylar to'xtamas (bosh gap).

6.**Kimki yomonlar** suhbatidan **qochsa** (ergash gap), **u yaxshilar suhbatiga erishadi** (bosh gap)

Ergash gap gap bo'lagiga o'xshaydi. Uning quyidagi turi mavjud:

1) ega ergash gap;
2) kesim ergash gap;
3) to'ldiruvchi ergash gap;
4) aniqlovchi ergash gap;
5) hol ergash gap;
a) payt ergash gap
b) o'rin ergash gap
d) sabab ergash gap
e) maqsad ergash gap;
g) shart ergash gap
h) to's qsiz ergash gap;
i) o'xshatish ergash gap;
j) natija ergash gap.

E'tibor q nsa, 5 ta hol ergash gapning turi ilkkinch darajali bo'lak bo'lgan holning ma'no turini es oladi. Aslida aniqlovchi ergash gap ham shaxsni aniqlovchi ergash gap, qaratqich-aniqlovchi ergash gap, to'ldiruvchi ergash gap vositasi tali to'ldiruvchi ergash gap, vositasiz to'ldiruvchi ergash gap kabi turga bo'linishi kerak edi. Lekin o'rtacha tilshunoslikda bunday bo'linish an'ana emas.

1) ega ergash gap bosh gapdagi olmosh o'rnida anga egalik egalik qiladi. U bosh gap bilan birga ega ergash gapni qo'shma gap hisoblanadi. Ega

ergash gap -ki bog'lovchisi va to'liq shart mayli qo'shimchasi -sa hamda so'roq va ko'rsatish olmosh. (kimki – u, kimki – o'sha, kimki – o'zi, nima – o'sha, nimaiki – hammasi) yordamida bog'lanadi. **Kimki yomonlar suhbatidan qochsa, u yaxshilar suhbatiga erishadi.** Ba'zan bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan ega tushirilishi mumkin: **Sizga ayonki, siz o'z oilangizdasiz.** Bu gapda **shu** (ega) tushirilgan.

Sxemasi

Bosh gap	Ergash gap
Shunisi ... ki,	...
... ki,	...

Ergash gap	Bosh gap
Kim ... ...sa,	u ...
Kim ... ...sa,	o'z ...
Kimki ... -sa,	u ...
Kimda-kim ... sa	u ...
Nima ... sa,	o'sha ...
Nima ... sa	o'sha ...

2) **kesim ergash gap** bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesimni izohlab, u bosh gap bilan birga kesim ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi. **Uch og'ayni botirlarning eng yaxshi fazilati shuki, ular xalqdan ajralib qolishni istamaydi.** Kesim ergash gap bosh qismda **-ki** bog'lovchisi, o'rin-payt va bosh kelishigidagi **shu, kim**sani olmoshi yordamida bog'lanadi. Ba'zan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesim tushiriladi. **Yaxshisi, sen darsingni tayyorla.**

Sxemasi

Bosh gap	Ergash gap
... shuki.	...
... shu yerdaki	...
shundayki	...
shundayki	...

3) **to'ldiruvchi ergash gap** bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan **to'ldiruvchini** izohlaydi. To'ldiruvchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi. To'ldiruvchi ergash gap, odatda, bosh gapga **-ki** bog'lovchisi, -sa shart mayli qo'shimchasi yordamida bog'lanadi. **Shuni bilingki, har bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi. Kimda gumoning bo'lsa, uni kezdan qochirma.** Bosh gap tarkibida **shuni, shunga, shundan** kabi to'ldiruvchi qatnashadi. Ba'zan bu to'ldiruvchi tushirilishi mumkin. **Ilimos qilamanki, oldin rais so'zlasin.** Bu gapda **shuni** to'ldiruvchisi tushirilgan.

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
Shuni..... .... -ki,	.....
Shundan, ... -ki.	.....
Shunga. ....-ki.	.....
.....-ki,	.. ....
Suni... .... **-ki**	

Ergash gap	Bosh gap
Nima (ni)..... **-sa,**	shuni ... .
Kimda... .... **-sa,**	uni..... . .
Nima bilan... **-sa.**	o'shani...

4) **aniqlovchi ergash gap** bosh gapda **aniqlovchi** bo'lib kelgan olmosh va ayrim so'zni izohlaydi. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi. Aniqlovchi ergash gap bosh gapga **-ki** bog'lovchisi bilan (bunda bosh gap tarkibida ko'pincha aniqlovchi bo'lib kelgan **shunday, ayrim, ba'zi** so'zi qatnashadi) yoki **-sa** shart mayli qo'shimchasi bilan (bunda ergash gap tarkibida **qanday, qaysi, kimning** kabi olmosh, bosh gap tarkibida esa **shu, shunday, o'sha, uning, ba'zi, bir xil, ayrim, bir, bir qancha** kabi olmosh bo'lad.) bog'lanadi. 1. **Shunday inson haqida xabar keltirdimki, uning har bir so'zi gavhardir.** 2. **Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri.** Ba'zan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan aniqlovchi tushirilishi mumkin. (Shunday) **Odam borki, hayvon undan yaxshiroq.**

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
Shunday... ... . **-ki.**	

.... shunday... ... -ki,	
... shunday... -ni ... -ki,	unday
... shunday (jonli) ... -ki,	..
... shunday (nobi) ki,	....

Ergash gap	Bosh gap
qaysi sa,	o'sha

5) **payt ergash gap** bosh gapdagi ish-harakatning paytini bildirgan ergash gap. Payt ergash gap bosh gap bilan **payt ergash gapli qo'shma** gapni hosil qiladi. Masalan: **Sobirjon priyomnikni endi qo'ygan edi, eshik taqillab qoldi. Qushlar to'p-to'p bo'lib uchsa, havo ochiq bo'ladi.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
... -gan edi,	...
... -ganicha yo'q edi,	..
... -ar ekan,	....
... -sa,	... .

6) **o'rin ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish o'rnini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birgalikda **o'rin ergash gapli qo'shma gap** deyiladi. **Qayerda intizom kuchli bo'lsa, shu yerda tartib bo'ladi.** Bog'lovchi vositasi **-sa (qayerdan, qayga, qayerga, qayerda, shu yerda, o'sha yerda, shunda, shu yerga, shu yerdan, u yerda) -mang, -masin, -ekan. Qaerda suv bo'lsa, o'sha yerda hayot bo'ladi.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
qayerga -sa,	o'sha yerga ...
qayerda ...-sa,	o'sha yerda.....
... qayga, -sa	o'sha yerda, ...
... -mang,	u yerda ... .
.... -masin,	o'sha yerda ... ...
... qayerda ...	shu yerda

7) **sabab ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini bildiradi. U bosh gap bilan birga **sabab ergash gapli qo'shma gap** deb

nomlanadi: **Qayrilishlar tobora ko'paydi, shuning uchun mashinaning tezligi susaya boshladi.**

Sxemasi

Ergash gap	Bosh gap
.....,	shuning uchun....
.....shekilli,	.....
.....-gan bo'lsa kerak,	.....
.....-mi,	.....

Bosh gap	Ergash gap
.....,	chunki.....
.....	negaki.....
.....	sababki.....
.....shuning uchun.....-ki,	.....
.....-ki,	.....

8) **maqsad ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning nima maqsadda yuzaga kelishini bildiradi. U bosh gap bilan birga maqsad ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi. Bog'lovchi vositasi: **-deb, -sin deb, -di deb, -ar deb, -sa deb, -mi ekan (deb, deya, uchun), toki:** 1.**Odamlar yaxshi yashasin deb, tinchlikka imzo chekdik.** 2.**G'o'za mirziqib ichsin uchun, suv tekis oqizildi.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
.....deb,	.....
.....-sin deb	.....
.....-di deb,	.....
.....-ar deb.	.....
.....-sa deb,	.....
.....-mi ekan deb.	.....
.....-deya,	.....

Bosh gap	Ergash gap
.....,	toki.....
.....	.....-sin deb.

Eslatma:

deb *yordamchi bog'lovchisi buyruq va shart mayli, kelasi zamon fe'lidan keyin kelsa, maqsad ma'nosini, o'tgan zamon fe'llaridan keyin kelsa, sabab ma'nosini bildiradi.*

9) shart ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qanday shart bilan bajarilishini bildiradi. U bosh gap bilan birga **shart ergash gapli qo'shma gap** deyiladi. Bog'lovchi vositalari: **-sa, -sa edi, agar, mabodo,** bordi-yu, **-ganda**(edi), **-r(-ar) ekan, -gan ekan, -mi, bo'lmasa, yo'qsa, -may, bo'lay desang, -sinki.** Misol: **Agar suv bo'lsa, cho'l-u sahrolar bo'stonga aylanadi.**

Sxemasi

Ergash gap	Bosh gap
(Agar) .....-sa.	.....
(Agar) -sa edi.	.....
(Agar) ganda.	.....
(Agar) -ganda edi	.....
(Bordi-yu) -r(-ar) ekan,	.....
(Mabodo) -gan ekan.	.....
(Agar) -moqchi ekan.	.....
.....-mi.	.....
	bo'lmasa .....
	yo'qsa...
.....bo'lay desang..	.....

Bosh gap	Ergash gap
.....-sinki	.....

10) to'siqsiz ergash gap bosh gapning mazmuniga zid bo'lsa ham, unda ifodalangan voqea-hodisaning yuzaga kelishiga to'siq bo'la olmaydigan fikrni anglatadi. U bosh gap bilan birga **to'siqsiz ergash gapli qo'shma gap** deyiladi. Bog'lovchi vositalari: **-sa ham(ki), qancha, qanchalik, naqadar, garchi, garchand, -gandа ham, -sa-da, -ganda-da, -gani bilan, -masin, qaramay, qaramasdan, -i(ib), -gani holda, -di hamki, xoh...xoh (-sa -masa), -sa.** Misol: **Quyosh yashiringan bo'lsa ham, kunduzning yorug'ligi hali so'nmagan edi.** Ba'zan ***garchi*** so'zi qo'llanishi mumkin.

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
Qancha -sa ham,	
Qancha -sa hamki,	
..... .-sa-da,	
.... -gani bilan,	
.... -qaramay,	
..... . -masin,	.....
....qaramasdan,	. . ..
. ...-gani holda	. . .
..... . hamki	
. ..... -sa...-masa,	. . ...
..... . -sa... -diki	. . . .
..... -sa	. .

11) **miqdor-daraja ergash** gap hosil qapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish miqdor-darajasini bildiradi. Bu gap bosh gap bilan birga miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi: ***U qancha qizisha, men shuncha sovuqqon tus olardim.***

Sxemasi

Ergash gap	Bosh gap
.. qancha ..... -sa.	.. shuncha
... qanchalik. .-sa,	.. shunchalik
.. qancha .. -sa.	.. shunchalik ...
... qanchalik..-gan sayin,	... shunchalik

12) **o'xshatish ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilish ni o'xshatish yo'li bilan bildiradi. U bosh gap bilan birga o'xshatish ergash qapli qo'shma gap deb nomlanadi. **Chirildoqlaming mayin musiqasi hamma yoqni to'ldirgan, go'yo kechaning o'zi kuylaydi.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
....qanday....-sa,	shunday .. ..

Bosh gap	Ergash gap
-ki,	go'yo .....
-ki.	xuddi .....

13) natija ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini bildiradi. U bosh gap bilan birga natija ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Natija ergash gap bosh gapga **-ki** bog'lovchisi yordamida bog'lanadi. Bosh gap tarkibida **shunday, shu qadar, shunchalik, shu darajada, shuncha, chunon** kabi so'z, ergash gap tarkibida esa **natijada, oqibatda, hatto** kabi so'zlar qo'llanishi mumkin: **Do'l bir zumda shunday yog'diki, yer oppoq bo'lib ketdi. Azimboy shunday zulm o'tkazdiki, oqibatda xalqning sabr-kosasi to'ldi.**

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
... shunday ... **ki,**	natijada ...
... shu qadar ... **-ki,**	oqibatda ...
shunchalik ... **-ki,**	...
shu darajada ... **-ki,**	...
... shuncha ... **-ki,**	...
chunon ... **-ki,**	...

Ergash gapning turini aniqlashga doir. Ergash gapning turini aniqlashda qo'shma gapni sodda gapga aylantirish amaliyoti yaxshi samara beradi. Bu bir necha bosqichdan iborat.

Qo'shma gapni sodda gapga aylantirganda, ergash gap bosh gapning tarkibiga kirib, bitta gap bo'lagiga aylanadi. Masalan, **Qayerda intizom kuchli bo'lsa, shu yerda tartib bo'ladi** qo'shma gapini sodda gapga aylantirish uchun dastlab undagi bosh va ergash gapni aniqlab olish lozim. Ushbu gapda ikkita gapni **–sa** shart mayli qo'shimchasi bog'lamoqda. Bog'lovchi vosita bo'lgan **Qayerda intizom kuchli bo'lsa** qismi ergash gap, **shu yerda tartib bo'ladi** qismi esa bosh gap. Ergash gapni bosh gap ichiga kiritamiz: **Intizom bor joyda tartib bo'ladi.** Ko'rinadiki, ergash gap bosh gap tarkibidagi izohlari shu talab qilayotgan **shu yerda** bo'lagi o'rnini egallaydi. U o'rin holi edi. Demak, ergash gap bosh gap tarkibidagi o'rin holi joyini egallaganligi uchun o'rin ergash gap deyiladi. Misol keltiramiz:

1. **Kimki yomonlar suhbatidan qochsa, u yaxshilar suhbatiga erishadi** – **Yomonlar suhbatidan qochgan** (ega) **yaxshilar suhbatiga erishadi.** Gap ega ergash gapli qo'shma gap. 2. **Chambil obod bo'ldi deb, kelayotir Avazxonday zo'ravon** • **Avazxonday zo'ravon Chambil obod bo'ldi deb** ravish holi **kelayotir.** Demak, bu gap ravish ergash gapli qo'shma gap. 3. **Shuni bilingki, har bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi** – **Har bir yangilik bexosiyat bo'lmasligini** (to'ldiruvchi) **biling.** Bu qo'shma gap to'ldiruvchi

ergash gapli qo'shma gaplar. Boshqa ergash gap haqida ham shunday deyish mumkin. Faqat shart ergash gapli qo'shma gap sodda gapga aylanmaydi, xolos.

Jadvalda ergash gapli qo'shma gapning sodda gapga aylantirilishiga misol berilmoqda:

№	Ergash gapli qo'shma gap	Sodda gapga aylangan ko'rinishi	Qo'shma gapning turi
1	Kim birovga chuqur qazsa, unga o'zi yiqiladi.	Birovga chuqur qazganning o'zi unga yiqiladi.	Ega ergash gapli qo'shma gap
2	Sizda odat shundayki, uyga kelgan mehmonga nam ko'sak chuvtamiz.	Uyga kelgan mehmonga nam ko'sak chuvtamiz.	Kesim ergash gapli qo'shma gap
3	Men shundan qo'rqamanki, oramizda ham ikkiyuzlamachilar bor.	Men oramizda ikkiyuzlamachilar borligidan qo'rqaman.	To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap
4	Shunday bayot bo'ldiki, u sumkasiyistay olmadi.	Sentabr yaxshi olmaydigan bayot bo'ldi.	Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap
5	U kuchanib qancha qattiq puflasa, pilik shuncha kovlab yonardi.	U kuchanib qattiq puflagani sari qattiq yonardi.	Miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gap
6	Quyosh havoni isitsa, nihollik qalbini ishratdi.	Do'stlik ruhini, quyosh havoni isitdi.	Chog'ishtirish-o'xshatish ergash gapli qo'shma gap
7	Gapni cho'zishning hojati yo'q, sababki odamlar tayyor.	Odamlar tayyor bo'lgani uchun gapni cho'zishning hojati yo'q.	Chog'ishtirish-o'xshatish ergash gapli qo'shma gap
8	O'zi tovuqlasang, lekin jazamani kuydirsin, ku qilsin dushmanlarimizni.	Dushmanimizni kul qilish, kuydirish maqsadida o'zi tovuqlasang.	Maqsad ergash gapli qo'shma gap
9	Xolmurod ochiq turgan maktab eshigini berkitishga borsa, ichkaridan ovozlar eshitila boshladi.	Xolmurod ochiq turgan maktab eshigini berkitishga borgan paytda ichkaridan ovozlar eshitila boshladi.	Payt ergash gapli qo'shma gap
10	Gulsum qayerda o'ynasa, Xolmurodning ko'zi ham o'sha yerda.	Xolmurodning ko'zi Gulsum o'ynagan yerda.	Olmosh ergash gapli qo'shma gap
11	Ko'zim ilgan ochilgan bo'lsa edi, men o'z yuragimni bo'lakka yechar edimmi?		Shart ergash gapli qo'shma gap
12	Suqchi haydasa ham, Kurashevich qirq oqchun ayamasdi.	Suqchining haydashiga qaramasdan Kurashevich qirq'oqdan ham kelmadi.	To'siqsiz ergash gapli qo'shma gap
13	Yaproqlar shunday tovlanadiki, ko'zingiz qamashadi.	Yaproqlarning tovlanishi oqibatida ko'zingiz qamashadi.	Natija ergash gapli qo'shma gap

Qo'shma gapning uslubiy xususiyati:

1) bog'langan qo'shma gap tarkibida bikarrov va zidlov bog'lovchisi o'rnida **-u, -yu, -da** yuklamasi ma'nodosh qo'llanishi mumkin: **Havo bulutlandi va yomg'ir yog'a boshladi. Havo bulutlandi-yu yomg'ir yog'a boshladi;**

2) ega, kesim to'ldiruvchi, aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap sodda gapga sinonim bo'ladi: **Shunisi aniqki, biz bugun yo'lga chiqa olmaymiz – Bizning bugun yo'lga chiqa olmasligimiz aniq;**

3) sabab, maqsad o'xshatish ergash gapning kesimi sifatdosh harakat nomi bilan ifodalansa sodda gapga sinonim bo'ladi: **Tog' etagi juda go'zal edi, go'yo chiroyli gilam to'shalganday – Chiroyli gilam to'shalganday tor etagi juda go'zal edi;**

4) payt, sabab, shart, to'siqsiz, natija, ravish ergash gap o'z doirasida o'z nodoshi bilan almashishi mumkin: **U kelsa, hamma ketib bo'libdi.**

5) bog'lovchisiz qo'shma gap bog'langan va ergashgan qo'shma gapga ma'nodosh bo'ladi: **Qor yog'di – don yog'di (Qor yog'sa, don yog'adi. Qor yog'di-yu, don yog'di).**

Mustahkamlash uchun savollar

1 Ergash gapli qo'shma gap nima? 2 Qanday gap bosh gap deyiladi? 3 Qanday gap ergash gap deyiladi? 4 Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalar qaysilar? 5.Bosh gap tarkibida taraluvchi vositalar qaysilar? 6.Ergash gap tarkibida turuvchi vosita qaysilar? 7 Ergash gapni ajratishdayoi jihati bilan gap bo'lagini ajratishga o'xshaydi? 8 Ega ergash gap haqida gapiring. 9 Kesim ergash gap haqida gapiring. 6.To'ldiruvchi ergash gap haqida gapiring. 7 Aniqlovchi ergash gap haqida gapiring. 8 Hol ergash gap haqida gapiring. 9 Hol ergash gap va uning turi haqida gapiring. 10.Qo'shma gapni sodda gapga aylantirish asosida ergash gapni aniqlash usuli qanday?

Topshiriq

Sherxonning Ajrasaqi sufiyalari masjidi jomeda Said Xalil bilan aloqa o'rnatib, Bahodir qanday dafn qilishning rejasini tuzdilar. Bahlul ham aslo tanishchilik afg'onlaridan, Sherxon uni taniydi. Lekin Bahlul afg'on ulusini o'rtaga to'playotgan Sherxonga yon bosmasdan, Humoyunga sodiq xizmat qilib yuribdi. Buning uchun Sherxon uni tuzoqqa qoldirib yo'q qilmoqchi bo'ldi. Sherxon yuborgan maxfiy odam Amir Bahlulning nomiga yozilgan maktub keltirgan edi. Sherxon o'z qo'li bilan imzo chekkan va muhrini bosgan bu maktubda Amir bahlulga o'lgan oyda Ganga bo'yiga yuborgan qurolyarog'lari uchun minnatdorchilik bildirilgan, juda ko'p yigitlar Humoyundan ajralib Sherxonga kelib qo'shilayotgani aytilgan, shuning uchun sovutgalqonlardan va qurol-yarog'lardan iloji boricha mo'l yuborilishi

dimos qilingan edi. Sherxonning maktub, ishonarli bo'lishi uchun uni oddiy hurflar bilan emas, dini siyohdan ko'pchilik odamlarga tushunarsiz bo'lgan maxfiy belgilar bilan bitishgan edi. Farangistonda bunday o'ta nozik ishlarni ko'p qilib tajribasi ortirgan Alvaro Pekaviro Sherxon maktubini Amir Bahlulning ishongan mulozimlaridan birining cho'ntagiga yashiriqcha solibqo'ydi. Kechasi bu mulozim Amir Bahlul huzuriga tungi soqchilikka kelayotgan vaqtda Said Xalilning odamlari uni Hindolga tutib berdilar. Ayni vaqtda Amir Bahlulning ruxsati bilan shaharga taxta ortib kelayotgan aravalarga Sherxonning xufiyalari bir talay qilich-qalqon va nayzalarni yashirib qo'ydilar. Hozir mulozim Hindol mirzoga tutib berilgan soatlarda bu aravalar ham qo'lga tushiriladi. Bahlulga uning mulozimi keltirib topshirilgan Sherxon maktubini sirli siyoh yordamida o'qilgandan so'ng Mirzo Hindol taxta tagiga yashirib olib kelinayotgan qurol-yarog'ni ham ko'rib-yo'qlab olgan bo'lgan Amir Bahlulning xiyonat yo'liga o'tganiga shundi. Yarim tunda Mirzo Hindol va Zoridbek o'z navkarlari bilan Amir Bahlul o'tab yotgan hovliga bostirib bordilar. Unga Sherxon yozgan maktubni va taxta ortilgan aravalar tagiga yashiringan qurollarni ko'rsatdilar. Ergash gapli qo'shma gapni topib, tahlil qiling. (O. Y.)

Tahlil tartibi:

1. Gapning grammatik asos miqdoriga ko'ra turi: oddiy gap, murakkab qo'shma gap.

2. Qo'shma gapning turi.

3. Ergash gap va bosh gap.

4. Qo'shma gapni sodda gapga aylantirish.

5. Ergash gapning turi.

6. Sxemasi.

40- DARS

BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAP. MURAKKAB QO'SHMA GAP. MURAKKAB SINTAKTIK BUTUNLIK. O'ZGANING NUTQI

Bog'lovchisiz qo'shma gap haqida. Sodda gapning bog'lovchi vositasiz, ohang yordamida birikish dan tuzilgan qo'shma gap **bog'lovchisiz qo'shma gap** deyiladi: **Kech kirdi, tevarak-atrofga qorong'ilik tusha boshladi.** Bu qo'shma gapdagi sodda gap o'zaro tenglashuvchi ohang yordamida bog'langan.

Bog'lovchisiz qo'shma gapning quyidagi turi mavjud:

1) bog'langan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap: **Tig' yarasi tuzaladi, til yarasi tuzalmaydi.** Bunday gapni bog'lovchi qo'yish

bog'lovchisiz gapga aylantirish mumkin: **Tig' yarasi bitar, lekin til yarasi tuzalmaydi;**

2) ergashgan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap: **Qor yog'di – don yog'di.** Bunday gapni ergashgan qo'shma gapga aylantirish mumkin: **Qor yog'di, go'yoki don yog'di** (o'xshatish);

3) bog'langan qo'shma gapga ham ergash qismli qo'shma gapga ham sinonim bo'lmagan bog'lovchisiz qo'shma gap: **Xushxabar olib keldim, garnizon yanchildi.** Bunday gapni bog'lovchi vosita yordamida boshqa turdagi gapga aylantirib bo'lmaydi.

Bog'lovchisiz qo'shma gapda tinish belgisi. Bog'lovchisiz qo'shma gapda tinish muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun tinish belgisining ahamiyati katta.

1) agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismi bir paytda yoki ketma-ket yuz bergan voqea-hodisani ifodalasa, vergul qo'yiladi: **Arava g'ijirlab borar, aravakash esa xirgoyisini bir zum ham to'xtatmas edi;**

2) agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismi mazmunan bir-biridan ancha uzoq bo'lsa, nuqtali vergul qo'yiladi: **Yomg'ir chelakdan quyganday sharillab yog'ardi; uning xayoli uzoq, yoshlik paytlarida kezmoqda;**

a) bog'lovchisiz qo'shma gapning ikkinchi qismi birinchi qismning sababini bildirsa, izohlasa, to'ldirsa, ular orasiga ikki nuqta qo'yiladi: **Gap shu: ertaga men bilan yo'lga chiqasiz:**

b) agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismi o'zaro zidlik yoki o'xshashlik munosabatlariga kirishgan bo'lsa, tire qo'yiladi: **Qor yog'di – don yog'di. Yoshim yetmish ikkida – o'zim yigitman.**

Murakkab qo'shma gap. Nutqda ikkitadan ortiq sodda gapning bog'lanishidan tuzilgan qo'shma gap ham mavjud. Maktab darsligida uch va undan ortiq sodda gapning birikishidan tarkib topgan gap **murakkab qo'shma gap** deyiladi. Ayrim darslikda uning quyidagi turi ajratiladi.

1) bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap, ya'ni tarkibidagi sodda gaplar teng bog'lovchi yoki shu bog'lovchi vazifasidagi yuklama yordamida bog'langan qo'shma gap: **Hamma kelди- yu, Sattor kechikayotgan edi. lekin biz ishni boshlashga qaror qildik.**

2) ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap (bu haqda quyida so'z yuritiladi);

3) bog'lovchisiz tuzilgan murakkab qo'shma gap, ya'ni tarkibidagi sodda gaplar maxsus bog'lovchi vositasiz, faqat ohang yordamida bog'langan murakkab qo'shma gap: **Nonlar yopildi, qo'ylar so'yildi, o'choqlarga o't yoqildi.**

4) aralash tarkibli murakkab qo'shma gap. (Bu haqda quyida so'z yuritiladi.)

Bir necha ergash gapli qo'shma gap. Birdan ortiq ergash gap bir bosh gapga tobelanib kelsa, **bir necha ergash gapli qo'shma gap** deyiladi. Bunday gap tarkibidagi ergash gap bosh gaplar, shunnidek, bir-biridan vergul bilan ajratiladi. **Tomosha zaligo kirsam, chiroq o'chsa ham, parda projektor nurida porlab turardi.**

Bu gapdagi ergash gap bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

1) to'g'ridan-to'g'ri tobelanish (birgalik ergashish). Bunda ergash gapning har biri to'g'ridan-to'g'ri bosh gapga bog'lanadi. Bunday gapdagi ergash gap: a) bir xil ergash gap (uyushgan) bo'ladi: **Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, paxta ham ko'payadi;** b) har xil ergash gap (uyushmagan) bo'ladi. **Bordi-yu, rost bo'lsa, hammasi emas, yarmi rost bo'lsa ham, juda xunuk gap-ku!** Bunda oradagi biror ergash gap tushirib qoldirilsa ham, gap qurilishi va mazmuni buzilmaydi: **Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, paxta ham ko'payadi – Mana bu kanal bitsa, paxta ham ko'payadi.**

2) ketma-ket ergashishda har bir ergash gap to'g'ridan-to'g'ri bosh gapga bog'lanmasdan, biri ikkinchisiga, ikkinchisi keyingisiga va oxirgisi bosh gapga bog'lanadi. Bunday gap tarkibida turli xil ergash gap qatnashadi: **Agar siniq shisha bo'lsa ham, birovning mulki bo'lsa, xiyonat qilma.** Bunda oradagi ergash gap tushirilsa, gap qurilishi va mazmuni buziladi: **Agar siniq shisha bo'lsa ham, birovning mulki bo'lsa, xiyonat qilma – Agar siniq shisha bo'lsa ham xiyonat qilma** kabi.

Aralash turdagi qo'shma gap. Tarkibdagi gap ergashish yo'li bilan ham, tenglanish yo'li bilan ham bog'langan bo'lsa, aralash turdagi qo'shma gap deyiladi. Bunday qo'shma gap uchdan ortiq sodda gapdan ham tashkil topadi: **Eshik ochildi, shuning uchun hamma qayrilib qaradi, lekin hech** kim **kirmadi; sovuq havo xonani qopladi.**

Murakkab sintaktik butunlik. Fikrni ifodalashning yana shunday turi borki, unda sodda gap bir-biriga grammatik jihatdan bog'lanmasdan, nisbatan mustaqil, lekin bir mavzu atrofida birlashgan bo'ladi: **Men ko'chada do'stimni uchratib qoldim. Biz u bilan birga dars tayyorlashga kelishib oldik. Do'stim ham matematika va ona tilidan saf qiynaladi.** Bir abzas (xat boshi) tarkibidagi mustaqil gaplar murakkab sintaktik butunlikni tashkil etadi.

O'zganing nutqini ifodalash usuli. Muallif o'z nutqida boshqa kishi ifodalagan fikrdan ham foydalanishi mumkin. Bunday fikr ko'chirma gap, o'zlashtirma gap, dialog shaklida beriladi.

Ko'chirma gap. O'zganing hech o'zgartirishsiz berilgan gapi **ko'chirma gap** deyiladi. Ko'chirma gapda ikki xil gap bo'ladi: ko'chirilgan gap va muallif gapi. Ikkalasi birgalikda **ko'chirma gapli qo'shma gap**ni hosil qiladi. Muallif gapining kesimi **dedi, deb so'radi, deb javob berdi, gapirdi, so'zladi, aytdi** kabi fe'l bilan ifodalanadi. Ko'chirma gap so'zlashuv va badiiy uslublarda

ko'p ishlatiladi. Ko'chirilgan gap muallif gapidan avval, keyin, uning ichida yoki ikki tomonida kelishi mumkin. 1. **"Mehnat ishtaha ochar", – deydi bobom.** 2. **Cho'pondan so'radik: "Bu qo'ylar kimning qo'yi?"** 3. **"Men, - dedi u, – ertaga kelaman".** 4. **Bosh injener bosiqlik bilan: – Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, – dedi.** Ko'chirma gapli qo'shma gapni sodda gap aylantirsa, ko'chirma gap to'ldiruvchiga aylanadi. **1. "Mehnat ishtaha ochar", – deydi bobom** (qo'shma gap). **Bobom mehnat ishtaha ochishini aytdi** (sodda gap). **2. Bosh injener bosiqlik bilan: – Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, – dedi** (qo'shma gap). **Bosh injener bosiqlik bilan bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'qligini aytdi** (sodda gap).

Ko'chirma gapda tinish belgisi. Ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi. Badiiy asarda esa tire bilan ajratib beriladi.

Ko'chirma gapda ko'chirilgan gapning o'rniga qarab tinish belgisining ishlatilishi turlicha.

1) ko'chirilgan gap darak gap bo'lib, muallif gapidan oldin kelsa, undan keyin vergul va tire qo'yiladi: **"Yuring, men o'sha tomonga boraman", – dedi Komila** (badiiy asarlarda birinchi qo'shtirnoq o'rnida tire ishlatiladi, yopilgan qo'shtirnoq bo'lmaydi). So'roq va undov belgisi qo'shtirnoq ichida qoladi.

a) ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan keyin ikki nuqta qo'yiladi: **Ma'ruzachi bunday dedi: "O'sib borayotgan avlodga kitob xuddi maktab kabi kerak"**;

b) muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgisi quyidagicha qo'yiladi:

- ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismida hech qanday tinish belgisi bo'lmasa yoki vergul yoxud ikki nuqta bo'lsa, bu belgi tushirilib, muallif gapi har ikki tomondan vergul va tire bilan ajratiladi: **"Bizning qishlog'imizda, - dedi Fazliddin, - kishi zerikmaydi"**;

- ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng nuqta qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapdan oldin vergul va tire, muallif gapidan so'ng esa nuqta qo'yiladi: **"Havo bulut, paxta ochiqda qolmasin, - dedi brigadir. – Har qaysi zvenodan bittadan odam chaqiring, paxtani saroyga tashib kiritsinlar"**.

- ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng so'roq yoki undov belgisi qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan avval o'sha belgi va tire qo'yiladi, muallif gapidan so'ng nuqta va tire qo'yilib, ko'chirma gapning davomi bosh harf bilan boshlanadi: **"Bu qaysi jamoa xo'jaligining mashinasi? – qorachagina bir qiz so'radi. – Meni ham olib ketsangiz"**.

- ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish belgisi quyidagicha qo'yiladi:

1) muallif gapining uzilib qolgan qismi ortiga ikki nuqta qo'yilib, ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi; ko'chirilgan gapdan keyin vergul va tire qo'yilib, muallif gapining davomi yoziladi: **Saodat: "Biz ham astoydil mehnat qildik", - dedi.**

2) ko'chirilgan gap so'roq yoki his-hayajon gap bo'lsa, oxirgi bo'lgan qo'shtirnoq ichida bo'ladi: **O'qituvchimiz: "Sen qaysi badiiy kitoblarni o'qib chiqqansan?" – deb so'radilar.**

3) ko'chirma gap dialog tarzida ifodalanganda, yozma nutqda har bir luqmadan avval tire qo'yiladi. Bu holatda muallif gapi bo'lmaydi. - **Shaharda qarindoshingiz bormi? – Yo'q.**

O'zlashtirma gap. O'zganing shakli o'zgartirilib, mazmuni ifodalangan gapi **o'zlashtirma gap** deyiladi. O'zlashtirma gap ko'chirma gapga aylantirilishi mumkin bo'lgan gap: **Qurbon ota ertaga kelishini aytdi** (o'zlashtirma gap) – **Qurbon ota dedi: "Men ertaga kelaman"** (ko'chirma gap).

So'roq, buyruq mazmunini ifodalagan ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda, darak gap shaklida bayon qilinadi.

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
– Bu qanday bino, nimaga mo'ljallaysiz? – dedi O'ktam.	**O'ktam bu qanday bino ekanligini, uning nimaga mo'ljallanishini so'radi**

O'zlashtirma gapda ko'chirma gapdagi kishi so'z tushib qoladi, undalma vositali to'ldiruvchiga aylantiriladi, 1-, 2-shaxslarni ko'rsatuvchi so'z 3-shaxsga aylantiriladi:

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
1. – Xo'sh, Kanizakxon, qanday yangiliklar bor? – so'radi O'ktam. 2. – Men ketdim, – dedi ukasi.	**1. O'ktam Kanizakxondan qanday yangiliklar borligini so'radi.** 2. Ukasi o'zining ketayotganini aytdi.

O'zlashtirma gapning kesimi **aytmoq, gapirmoq, buyurmoq, so'ramoq, undamoq, demoq** fe'lidan tashqari so'z bilan ifodalanadi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Bog'lovchisiz qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 2. Bog'lovchisiz qo'shma gapning turi haqida gapiring va misol keltiring.

3.Bog'lovchisiz qo'shma gapda ishlatish belgisi haqida gapiring va misol keltiring. 4.Murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 5.Bog'lovchi yoki bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 6.Ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 7.Boy bog'lovchisiz tuzilgan murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 8.Aralash turdagi qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 9.Bir necha ergash gapli qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 11.Birgalik bajarishli qo'shma qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 12.Ketma-ket ergashishli qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 13.Aralash turdagi qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 14.Ko'chirma gapli qo'shma gap deb nimaga aytiladi? 15.Muallif gapi nima va u qanday joylashadi? 16.Ko'chirma gap nima va qanday joylashadi? 19.Ko'chirma gapda tinish belgisi qanday ishlatiladi? 17.O'zlashtirma gap nima? 18.O'zlashtirma gap kesimida ishlatiladigan fe'l paytlar? . 19.Ko'chirma gapli qo'shma gap sodda gapga qanday aylantiriladi?

Topshiriq

Gaplarning tuzilish turlarini aniqlang. Ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gapga aylantiring.

Takomil yo'li - bo'lmay dunyo o'qish o'qiy. Har birimizning ichimizda nafs, ular o'z asirlik, bosmoq o'z istaklar turli, ular golib tashqi dushmandan ham xatarroq bo'lur. Ularni yengish – u mamlagi arslonni yengishdan ham kattaroq malona! talab qilgay. Agar tashqi dushmanni yengsangiz-u ichingizdagi nafs, g'azab, shahvat kabi balolarni yengolmasangiz, ular g'olib kelib, sizga yomon ishlarni qildirsa, hamma kelib g'alabangiz tolmoqay. O'zingizdan o'zingiz yengilib, to'lingiz ko bo'lib yengolmasangiz – yomon bir meg'batoyat emasmi? Salim ota Akbarning vujudini kaxat qilib turgan sovuq muzni o'zining haroratli nafasi bilan o'rilayotgandek bo'ldi. Akbar sho hamrohiga dami yanada yaqinroq kelgisi keldi.

– Rost! - dedi. – Tashqi zafarlarim ichidan kutilmagan dilsiyohliklar chiqib kelmoqda. men ularga uzoq chora topolmay tolmoq! Salim ota Akbarning achiqroq so'zlashini kutib yuziga pinhonacha jim turdi. Lekin Akbar oxirgi bor tabassum qilib, hech qanday so'z aytishni, bilmay bir lahza sukut qildi. Uning hind ulusi bilan yangicha siyosat yurgizayotgani faqat davlat ishiga emas, shaxsiy hayotiga ham kutilmagan o'zgarishlar olib kelmoqda edi. Chitorning olinishida Akbarning o'zi jasorat ko'rsatgani, Jaymal bilan Pattaning qahramonligiga tan berib, ularga Agrada haykal qo'yilgani, saroyda Bhagvan Das, Todar Mal kabi hindlarga yuksak lavozimlar bergani. Jodhu Bay uchun qal'a ichida maxsus ibodatxona

qurdirgani uchun mamlakatda ovoza bo'lgan. Bir markaziy viloyatga bo'ysunmagan rajput rajolarining unga munosabati o'zgaro boshlagan edi. Chitordagi jang Akbarning boshqa rajput qo'rg'onlarini olishga ham kuchi yetishini ko'rsatdi. Behuda qon to'kilmasin uchun Akbar goh Bhagvon Dosga goh Man Singni dushmanlik ruhida yurgan rajput qo'rg'onlariga elchi qilib yuborar edi. Bundi viloyatidagi eng mustahkam qo'rg'on – Ranthambhor qamal qilingan paytda esa Akbarning o'zi navkar kiyimini kiyib, elchi Man Singning yonida oq bayroq ko'targancha qal'aga kirdi. Qal'a himoyachilarining boshlig'i Surjan Rao avval Akbarni tanimadi. Man Singni ko'rib:

– Sanlar rajput g'ururini yerga bulg'adingiz, Jaypurni unutishsiz topshirdilaring musulmon qarshi kamsitsalar ham bo'yin egib turishlaring ayat emasmi?– dedi.

– Biz qaysi kamsitishlarga bo'yin egibmiz, maxaraja? – deb so'radi Man Sing.

– Jizya solig'i olish – kamsitish emasmi? Rajput sarkardasi dovonlarga qurol taqib kirishi mumkin emas. Demak, podsho senga ishonmaydi. Bu – kamsitish emasmi? Rajput qizlari saroyga harbiy tarzida yuborilishi kerak. Podsho uni qonuniy qilib nikohiga olmasa! Fojaat voqiburchilik joyga... Kamsitish bundan ortiq bo'lsinmi? Akbar mag'rur ei bo'lgan rajputlarning bu gina-kudurathlarini navkar kiyimida turib o'z qulog'i bilan eshitganidan so'ng:

– Maharaja, – dedi Surjanga, – biz ularga, bularni mutlaq barqaror qilishga kerak. Shu shart bilan sulh tuzishga rozimisiz?

Surjan Raoning atrofidagi muhofizlardan biri Dehlida Akbarni ko'rgan ekan, uni tanib qolib:

– Maharaja, bu so'zlarni sizga Akbarning o'zi aytmoqda! – dedi.

Elchi Man Sing ham oq bayroq ko'tarib kirgan navkarning Akbar ekanini endi aytdi. Surjan Raoning odamlaridan biri

– Darhol tutmoq kerak, g'alaba bizniki bo'lg'ayi– dedi.

Ammo Akbar Surjan Raoga qarab

– Men sizning mard, oliyjanob sarkarda ekanligingizga ishonganim uchun huzuringizga o'zim keldim,– dedi. – Sizda «Elchiga o'lim yo'q,» degan maqol bor! Surjan Rao Akbarning dovyurakligiga tan berdi-yu

– Rajputlar ham oq bayroq ko'tarib kelgan kishiga tajovuz qilmaydigan mard ulusdir! – dedi.

Shundan keyin Bundi viloyatidagi urush – yarashga aylandi. Akbar Surjan Rao qo'ygan shartlarni qabul qildi: «Rajputlar ham dovyuraklarga qurol taqib kirishi, qal'a darvozasi oldigacha nagora chaldirib borishi, jizya solig'ini to'lamasligi ortlariga podshoning tamg'asini bosmasligi (ruyxatga olinayotganda temir tamg'adan otning sag'risida yonma-yon dog' qolar edi; mumkin» degan yorliq qonun yo'li oldi.

41- DARS
TINISH BELGISI

Nuqtaning ishlatilishi. Nuqta quyidagi o'rinda qo'yiladi:

1) bosh o'harf bilan aytilgan darak, buyruq va undov (his-hayajon) gapdan keyin. **Oltin kuz fasli kirib keldi. Darslarni o'z vaqtida tayyorlab yurgin. Xoshki, uning kuchi yetsa.**

2) birinchi qismida nuqta, so'ng nuqta, undov yoki so'roq belgisi bo'lgan ko'chirma gap o'rtasida kelgan muallif gapidan keyin: **"Men hozir jo'nayman, – dedi u. – Siz esa yarim soatlardan keyin yo'lga chiqing".**

3) qisqartirilgan ism va familiyaning birinchi harfi yoki qismidan keyin: **M.Ism. (Mirzakalon Ismoiliy).**

4) sanash yoki ayrim fikrning qismini ifodalagan va oy, kun, yil, bir-biridan ajratish uchun qo'llanilgan raqam yoki harfdan keyin: **27.09.2002** kabi.

Eslatma

Gapdagi olmoshlar mazkurdan oldingi gap oxiridagi tinish belgisini o'zgartirishi va qaysidan keyin hech qanday tinish belgisi qo'yilmasligi: Ketdi. (A.Qah.) Shundaydek, sanalmishdan keyin (gapdek gap bo'lsa) nuqta qo'yilmaydi: Lekin sanoqdan biridan ortiq mustaqil sodda gapdan tuzilgan bo'lsa, qismlaridan keyin nuqta qo'yilib, oxirgisidan keyin qo'yilmaydi: Gap.Sodda gap.

So'roq belgisining ishlatilishi. So'roq belgisi quyidagi holda ishlatiladi:

1) so'roq gapdan keyin: **Ishga tayyormisiz?**

2) so'roq gap birdan ortiq bo'lishi mumkin. Bunda:

a) so'roq gap mustaqil bo'lsa, har biridan so'ng so'roq belgisi qo'yiladi: **Qishloq qanday? Og'aynilar yaxshi yurishibdimi?**

b) agar so'roq gap mazmunidan umumiy bir fikrni ifodalasa, va qo'shma gap tarzida bo'lsa, eng so'nggi so'roq gapdan keyin qo'yiladi: **Kim kelyapti: Savrimi, Rahbarmi, yo akangning bolalarini yetaklab kelyapsanmi?**

3) gap darak gap bo'lib, undagi biror so'z yoki bora noaniq bo'lsa va gumon ifodalansa, undan keyin so'roq belgisi qo'yiladi: **Bu ishning hammasini yarim soat (?) ichida bajarar ekanmiz.**

Eslatma

Ba'zan qo'shma gap tarkibidagi sodda gapning oldingisi so'roq, ikkinchisi esa uning izchil sifatida kelishi mumkin, bunday holda ular orasiga vergul yoki tire qo'yilishi mumkin, lekin qo'shma gapning qismi vergul yoki tire bilan ajratilishi shart bo'lgandagi kabi so'roq belgisi qo'yilmaydi: U ertaga keladimi, kelmaydimi, bu men uchun qorong'i.

Undov belgisining ishlatilishi. Undov belgisi quyidagi holda ishlatiladi.

1) his-hayajon ifodalagan gapdan keyin: **Yoshligimizda** naqadar **baxtiyor edik!**

2) buyurish, tilak, orzu ma'nosini ifodalagan gapdan keyin. **Hoziroq bularni ko'zimdan yo'qot! Qani endi qush kabi osmonda parvoz qilsa!**

3) gap boshida kelib, kuchli his-hayajon ifodalagan undalma undov hamda **ha** va **yo'q** so'zidan keyin **Yo'q! Rustam bunday qabihlikka bormaydi hech qachon! Azizlar! Sizni mustaqillik bayrami bilan tabriklayman!** Bunda undovdan oldingi so'z mustaqil gap sifatida qaraladi.

Ko'p nuqtaning ishlatilishi. Ko'p nuqta quyidagi o'rinda qo'yiladi:

1) fikr tugallanmaganda: **Agar hozir gapingizni to'xtatmasangiz...**

2) so'zlovchini ng o'ylash, mulohaza qilishini ko'rsatadi: **Bugun... bugun oldingizga o'tsam bo'ladimi?**

3) ba'zan kimningdir savoliga javob bermay, indamay turganini ko'rsatish uchun: **- Mendan rozimassiz, bilaman, kechirmaysiz...**

4) biror so'z yoki gapning tushirilganini ko'rsatish uchun: Bugun yettinchi bo'limga kelib, ... fig'oni oshdi.

Ko'p nuqta, undov va so'roq belgisining birga kelishi. Gap mazmunini mazkur tinish belgisining birga qo'llanishini taqozo qiladi. Bunda:

1) so'roq mazmunidan his-hayajon kuchliroq bo'lgan gapdan keyin avval undov, keyin so'roq belgisi birikkan holda (!?) qo'yiladi: **Go'zallik olamni qutqarishiga kim ishonmaydi!?**

2) kuchli his-hayajon bilan berilgan savolni ifodalaydigan so'roq gapdan so'ng avval so'roq, keyin undov belgisi birikkan holda qo'yiladi: **- A?! – Xonkeldiyeva turgan yerida surat bo'lib qoldi. – Direktorimiz-a?!**

3) kuchli his-hayajon ifodalagan va mazmunan tugallanmagan gapdan keyin avval undov, keyin ko'p nuqta birikkan holda (!..) qo'llanadi: **– Nafisa!.. Nafisaoy!...**

4) mazmunan tugallanmagan so'roq gapdan so'ng avval so'roq, keyin ko'p nuqta birikkan holda (?..) ishlatiladi: **- Nima dedingiz? Bularning hammasi men uchun?...**

Vergulning ishlatilishi. Vergul quyidagi o'rinda qo'yiladi.

1)uyushiq bo'lak orasida:

2)bog'lovchisiz birikkan uyushiq bo'lak orasida: **1, Andijon, Namangan, Qo'qon, Marg'ilon – O'zbekning chamani, bog'-u bo'stoni.**

3)takrorlanuvchi bog'lovchi bilan birikkan uyushiq bo'lak orasida: **U goh kulimsiraydi, goh chuqur o'yga toladi.**

4)izlovchi bog'lovchi yordamida birikkan uyushiq bo'lak orasiga: **Zamiraning baland, ammo mayin ovozi bor edi.**

5)undalmani gaplar ajratish uchun. **Ertaga, azizim, toqqa jo'naymiz;**

6)kirish so'zi va tuzilishiga ko'ra murakkab bo'lmagan kirish gapni ajratish uchun: 1.**Xullas, ertaga shu yerda yotiladigan bo'ldi.** 2.**Men sizga aytsam, odamning yomoni bo'lmaydi;**

7)ha va yo'q so'zli gap bo'lagidan ajratish uchun: Ha, **bu gapingiz to'g'ri. Yo'q, ertaga kela olmayman;**

8)gapning ajratilgan bo'lagini ajratib ko'rsatish uchun: "**Biz, 22-guruhda o'quvchi qizlar, Xayriniso ham biz bilan yonma-yon turib o'qishini istaymiz**";

9)bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gapda **Eshik ochildi, ichkariga muzday havo yopirilib kirdi;**

10)**va, ham, hamda, yoki** (yolg'iz kelgan holida) dan boshqa bog'lovchi bilan bog'langan qo'shma gapda **hamma gapirdi, lekin u bir chekkada xomush o'tirar edi;**

11)ergash va bosh gapni ajratish uchun: **Hamma yig'ilsa, majlis boshlanadi;**

12)muallif gapini ko'chirma gapdan ajratish uchun — **Bugungi qilgan ezgu ishlarimiz, – dedi ota, – kelajak uchun mustahkam poydevor vazifasini bajaradi.**

Nuqtali vergulning ishlatilishi. Nuqtali vergul quyidagi o'rinda qo'llanadi:

1) o'z ichida vergul bo'lgan yoyiq uyushiq bo'lak orasida.

Mehnat, ijod, odam sharafi;

Dil yorug'i, hayot quvonchi -

Hammasining asil manbai

Sen, Vatanim – tinchlik tayanchi.

2) o'z ichida vergul bo'lgan mazmunan ma'lum darajada mustaqillikka ega sodda gaplar orasida hamda har xil turdagi gapni o'z ichiga olgan qo'shma gapda: **Daraxtlar, butalar shitirladi; kuzning salqin nafasi yuziga urildi;**

3) qavsli harf yoki raqam bilan tartiblangan gapning oxirgisidan boshqasida: **Qo'shma gap uchga bo'linadi: a)bog'langan qo'shma gap; b) bog'lovchisiz qo'shma gap; d) ergash gapli qo'shma gap.**

Ikki nuqtaning ishlatilishi. Ikki nuqta quyidagi holda ishlatiladi:

1) uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan so'ng: **Yig'ilishda ta'rifali ishchilar: Salim aka, Abdukarim aka va Sobirjonlar so'zga chiqishdi;**

Eslatma

Ba'zan umumlashtiruvchi so'z yashirinishi mumkin, lekin ikki nuqta qo'yilaveradi: ***Qilinishi kerak: traktorlar ta'mirdan chiqarilsin, ishchilarga yetarli sharoit yaratilsin.***

2) quyidagi ma'noni ifoda etgan bog'lovchisiz qo'shma gapda:

a) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini ko'rsatsa: **U ichkariga shoshib kirib ketdi: telefon anchadan beri jiringlayotgan ekan;**

b) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini ko'rsatsa: **Shamol juda zo'raydi: daraxtlarning ancha-muncha si ni b tushdi;**

d) agar biror gap boshqa bir gapning mazmunini to'ldirsa yoki izohlasa: **Vazifangiz shu: bironta odam bu xonaga kirmasligi kerak.**

e) ko'chirma gapdan oldin, muallif gapidan so'ng: **U baland ovozda so'radi: - Kim bor?**

Tirening ishlatilishi. Tire quyidagi o'rinda qo'llanadi:

1) ot, son, olmosh va harakat nomi bilan ifodalanib, kesim bilan bog'lanmasiz birikkan ega va kesim orasiga: **O'zbekistonning poytaxti – Toshkent. Ikki o'n besh – bir o'ttiz. Bularni amalga oshiradigan – siz. O'qish – hayotni uqish.**

2) uyushiq bo'lakdan so'ng kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin: **Akam, opam va singlim – barchasi meni kutib o'tirishgan ekan;**

3) ajratilgan bo'lak bilan izohlanmish orasida: **Men – Valiyev To'ychi, 1973- yilda Dehqonobodda tug'ilganman;**

4) kirish gap bilan gap bo'laklari orasiga: **Tunov kungi ovchi – uni o'rmonda uchratib qoldim – menga qiziq bir voqeani so'zlab berdi;**

5) muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida: **– Bugun kelasizmi? – so'radi qizi;**

6) dialog tipidagi ko'chirma gapda: **– Keldimi? – Keldi;**

7) kutilmagan voqea-hodisani ifodalagan gapdan oldin: **Kecha sizlarnikiga borgan edim – Asqarjon kelibdi!**

8) izohli bo'lak bog'lovchisiz qo'shma gap orasida: **Jismimiz yo'qolur – o'chmas nomimiz.**

Qavsning ishlatilishi. Qavs quyidagi holda ishlatiladi:

1) ifodalanayotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha izoh beruvchi so'z yoki ibora qavsga olinadi: **Karimjon (sinfimizning a'lochisi) oliy o'quv yurtiga kiribdi;**

Eslatma

Qavsdan oldingi tinish belgisi (vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire) qavsdan keyin qo'yiladi: ***Chavandoz bu gapni Ertoyevga aytishni ham, aytmaslikni ham bilmay (aytsa Ertoyev xafa bo'ladi, aytmasa bir joydan chatog'i chiqishi mumkin), boshi qotib ... turganda ... Gulchehra mojarosi chiqsa bo'ladimi?***

2) kinima gap yoki dramatik asardagi remarka qavs bilan beriladi: 1. **Ukam (sen uni taniysan) bu yil** maktabni bitirdi. 2. *Aziz Kamol* (xayolga g'ushkda). **Vatanimizga qarshi ko'tarilgan ruhiy va iqtisodiy hujum shu kunlarda** cho'qqisiga chiqdi;

3) misol yoki ko'chirmaning manbai: **Eshik qars etib yopildi. (O.Yoq.);**

4) kirish so'z yoki iboraga oid tinish belgi qavsning ichiga olinadi: **To'satdan uning xayoliga akasining bundan besh-olti oy oldin... yozgan xati (o'shandan beri undan dom-darak yo'q!) ... tushdi.**

Qo'shtirnoqning ishlatilishi. Qo'shtirnoq quyidagi holda ishlatiladi.

1) ko'chirma gapni ajratib ko'rsatish uchun: **"Ertaga kelaman", - dedi;**

2) ko'chirma, shartli nom yoki fakallus ma'nosidagi ayrim so'z va so'z birikmasi ham qo'shtirnoqqa olinishi mumkin: **"Tog' asali" sotadigan yigit ... dovonning naryog'iga o'tib ketgan.**

Eslatma

Qo'shtirnoqqa olinishi kerak bo'lgan so'zda turlovchi (kelishik) qo'shimchasi mavjud bo'lsa, bu qo'shimcha qo'shtirnoqdan keyin qo'yiladi. ***Buni ko'rgan Aziz o'zi haydab kelayotgan «GAZ 69"ning yurishini tezlatib, yo'lga chiqdi-da, "Jiguli" tomonga burildi.***

Mustahkamlash uchun savollar

1.Nuqtaning ishlatilishi haqida gapiring va misol keltiring. 2.So'roq belgisining ishlatilishi qanday? Misol keltiring. 3.Undov belgisining ishlatilishi haqida gapiring va misol keltiring. 4.Ko'p nuqtaning ishlatilishi qanday? Misol keltiring. 5.Ko'p nuqtaning ishlatilishi haqida gapiring va misol keltiring. 6.Ko'p nuqta qanday ishlatiladi? Misol keltiring. 7.Undov va so'roq belgisining birga kelishi haqida gapiring va misol keltiring. 8.Vergulning ishlatilishi haqida gapiring va misol keltiring. 9.Nuqtali vergulning ishlatilishi qanday? Misol keltiring. 10.Ikki nuqtaning ishlatilishi haqida gapiring va misol keltiring. 11.Tire'ning ishlatilishi, qavsning ishlatilishi qanday? Misol keltiring. 12.Qo'shtirnoqning ishlatilishi haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

Tinish belgisini qo'ying va imlo xatosini tuzating.

1 Madamin bo'yniga uo'yilgan aybnomadan larnoni hovuridan tushdi P Tur 2 Bonisbiu bo'yniga qo'yaman S Abd 3 Ishchilar hozirdan boshlab tashabbusni qo'lga olishlari kerak Oyb 4 Menga qaysi transheyalarga kirganini va qaysi nuqtalar qo'lga olinganini aytsin I Reh 5 Rais Umrzoq otaga o'xshash

puro'li tamabakor paxtakorlarni qo'lga olish niyatida uzoqcha yugurdilar! Sh Rah 6 keksalarning bel bog'lab dalaga chiqishi - boshqalarga o'rnak I Rah 7 Bilib qo'ying Ish og'ir Belni mahkam bog'lamasangiz qiyin bo'ladi O Yoz 8 Stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi Sh Zuv 9 Ig'onikdan hoshiqg aylanib ishni bo'shashtirib yubordingP Qod 10 kamtarinligingg o'zinggu bino qo'yishga aylanib ketdi Sh Rash 11 Uning mehnatsiz va ma'nosiz hamushi o'ziga hino qo'yishdan zab berishidan noz-karashmalaridan yaqqol ko'rinib turadi Sh Rash 12 U o'z kasbiga nihoyatda bino qo'ygan S Ahm 13 Payt qo'ldan boy berildi S Ayn 14 axir uning ham kuchga buzilib Ammo sir boy bermay meni yupatishga tirishdi I Rah 15 tilmoch qimorga o'zini urdi Hovli-joyini boy berib qaynotasining uyiga ko'chib keldi S Ahm 16 U darmonsizligidan gandiraklab ketdi Ko'ngli ozdi Cholg'ami hasga yaqin S Ahm 17 Hasan ovchining ochkikdan ko'ngli ozib ketdi Sh Tosho 18 Sho'rlik bir yerda xurpayib oshi yegan ekan yuqorisi Ko'ngli ozib mazasi qochaverdi P Tur 19 Betiga suv purkab o'ziga keltirdilar G' G'ul 20 Focat sog'ligingiz meni tashvishga soladi xolos Hafi uncha o'zingizga kelyapmiga yo'q M Ism 21 U qattiq xafa bo'ldi O'zini qayga qo'yarini bilmadi J Abd 22 Qo'lishiga o'rgangan odamning bekor qolishi katta foja S Ahm 23 Bolalarning shodligiga chek yo'q Ular o'zlarini qayerga qo'yishni bilmay yugurishadi P Tur 24 Elchibek uning uyrain ko'zlarining yiltirashidan jiddiy gapga bel bog'lagani anglaydi A Mux 25 Ammo siz menga yordamlashing qayerda normasini uzib topishga bel bog'laysiz Oyb

42- DARS
NUTQ USLUBI

Uslubiyat tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisasidan maqsad, sharoit va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyati bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslub va uning turi, til vositasining qo'llanish xususiyati fonetik, lug'aviy, frazeologik va grammatik birliklarning uslubiy imkoniyati o'rganiladi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan ko'rinish, **adabiy til uslubi** deyiladi.

O'zbek adabiy tilida 5 ta asosiy nutq uslubi bor: so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, rasmiy-doraviy uslub, ommabop uslub, ilmiy uslub. Ayrim darsliklarda so'zlashuv uslubidan boshqa barcha uslub **kitobiy uslub** degan umumiy nom ostida beriladi.

Barcha uslublarda cheklanmagan tarzda ishlatiladigan so'z va qo'shimcha uslubiy betaraf deyiladi: **suv, tog', bola, xat.**

So'zlashuv uslubi. Keng qo'llanadigan uslublardan biri — **so'zlashuv** uslubi. Bu uslubda, odatda, adabiy til me'yoriga rioya qilinmaydi. So'zlashuv uslubidagi gap asosan dialogik shaklda bo'ladi. Bunda turli usluoiy bo'yoqli so'z, grammatik vosita qo'llanadi. Shuningdek, tovush tushib qolishi, ortiqlashi mumkin. **Obbo, hamma ishni do'ndirib-siz-da. Mazza qildik. Ketaqoooi!**

So'zlashuv uslubida gapdagi so'z tartibi ancha erkin. Ko'proq sodda gap, to'liqsiz gap, undalmali gaplardan foydalaniladi. Jargon, argo, vulgar, varvar so'z ham ish etiladi. Ayniqsa, bu uslubda madaniyati yuqori bo'lmagan kishilar uchraydi.

Ilmiy uslub. Fan-texnikaning turli tarmog'iga doir ilmiy asar, darslik **ilmiy uslubda** yoziladi. Ilmiy uslub aniq, ma'lumot asosida chiqarilgan ilmiy xulosa (qoida, ta'rif)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi. **Yomg'ir - suyuq tomchi holidagi atmosfera yog'inl. Tomchining diametri 0,5-0,5 mm bo'ladi.**

Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy atamasidan foydalaniladi. Bu uslubda so'z o'z ma'nosida qo'llanadi, qoida yoki ta'rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo'lak - kirish so'z, kirish birikma, shuningdek qo'shma gapdan keng foydalaniladi.

Rasmiy-idoraviy uslub. Davlat idorasi tomonidan chiqariladigan qaror, qonun, nizom xalqaro hujjat **rasmiy-idoraviy uslubda** yoziladi. Ariza, ishxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'ozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimai hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabi hamma shu uslubda bitiladi. Bunday uslubdagi hujjat qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli bo'lishi lozim. Bu uslubning asosiy belgisi - jumlaning bir qolipda, bir xil shaklda bo'lishi.

Rasmiy-idoraviy uslubda ham so'z o'z ma'nosida qo'llanadi, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ayrim qisqartma so'z ishlatiladi, har bir soha ning o'ziga xos atamasidan foydalaniladi. Bu uslubda ko'pincha darak gapdan, qaror, buyruq, ko'rsatma kabida esa buyruq gapdan ham foydalaniladi. Gap bo'lagining odatdagi tartibda bo'lishiga rioya qilinadi. **M.Ahmedovga o'z lavozimini suiiste'mol qilganliigi uchun hayfsan e'lon qilinsin.**

Ommabop (publisistik) uslub. Tashviqot-targ'ibot ishini olib borishda qo'llanadigan uslub, ya'ni matbuot uslubi, **ommabop uslub** deyiladi. Bu uslubda jamoaviy-siyosiy so'z ko'p qo'llanadi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birikmadan, maqol va mikmatli so'zdan keng foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo'lagi odatdagi tartibda bo'ladi, kesim buyruq va xabar mayl dagi fe'l bilan ifodalanadi. Darak, his-hayajon va monolog so'roq gap, yoyiq, undalma, takroriy so'z va birikma ham ko'p qo'llanadi. **Azamat paxtakorlarimiz mo'l hosil yetishtirish uchun fidokorona mehnat qilishyapti.**

Badiiy uslub. Badiiy asar **badiiy uslubda** bo'ladi. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga, timsol (obraz) vositasida estetik ta'sir ham

ko'rsatadi. **O'lkamizda fasllar kelinchagi bo'lmish bahor o'z sepini yoymoqda.** Badiiy uslubda qahramon nutqini jonli berish oddiy nutq so'zi, sheva, vulgarizmdan ham foydalaniladi.

Badiiy asar uslubi **aralash uslub** hisoblanadi. Unda so'zlashuv uslubiga, kitobiy uslubga xos o'rin ham uchraydi.

Nutq madaniyati haqida. Nutq to'g'ri, aniq va yoqimli bo'lishi lozim. Buning uchun mantiqiy izchillikka va me'yorga rioya qilish, qayerda qanday gapirishni bilish lozim. Azada ko'tarinki nutq mumkin bo'lmaganligi kabi, tantanada g'amgin so'zlash ham nutq madaniyati pastligidan dalolat beradi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Uslubiyat nimani o'rganadi? 2. Adabiy til uslubi haqida gapiring. 3. So'zlashuv uslubi va uning xususiyatini bayon qiling. 4. Badiiy uslub va uning xususiyati haqida gapiring. 5. Rasmiy idoraviy uslub va uning xususiyatini bayon qiling. 6. Ommabop uslub va uning xususiyatini aytinq. 7. Ilmiy uslub va uning xususiyati haqida so'zlang. 8. Kitobiy uslub qanday xususiyatga ega? 9. Nutq madaniyati deganda nimani tushunasiz?

ILOVA

QISQACHA IMLO (TO'G'RI YOZISH) LUG'ATI

A

a'lam
a'lo
a'zo
a'zoyi badan
abadiyat
abajur
abjaq
ablah
abonement
abstrakt
abxaz
afzal
agzas
adad
adib (yozuvchi)
adil (lik)
adip (to'nning adipi)
adl (to'g'ri: adolat)
adliya
adovat
adoyi tamom
advokatura
adyo-
aerobus
aeroflot
aeroport
aerostat
affiksatsiya
aft-angor
aft-bashara
aftodafel
afv
afyun
afzal (orliq)
agglyutinativ
agglyutinatsiya
ahd
ahir (oxir; nogi)
ahl (ilm ahli)
ahvol
ajablovuz
ajdar(no)
ajib-bujib
akkreditatsiya
akkumulator
aks(i) sado
aksioner
aktyor
akvarium
alahlamoq
alangsiramoq
alaksimoq
alaxsimoq
alayhissalom
alchasir
alkaloid
alkogol
alla
allakim
allamahal
allanarsa
allanecha
allanechuk
allanima
allaqanday
allaqancha
al'aqayda
al'aqayer
al aqayoq
al aqaysi
al aqachon
almanax
almisoq
almoyi-juimoyi
alumin y
alyor
alyuvial qatlov
amalgamatsiya
ambulatoriya
Amerika
amortizatsiya
amper
amr (farmon)
amir (sarkarda)
amr-farmon
amri ma'ruf
amri mahrul
an'ana
ana shu
andam (bashara)
anduh
anvoyi
anqa
apil-tapil
apoq-chapoq
aq q
aql-farosat
aql-idrok
aqlli
aql-hush
aql-zakovat
arbit
arra
arslonquyruq
artezian (quduq)
artikulatsiya
artilleriya
arvoh
arvoq

arzi hol
as hub
asbob-anjom
asbob-uskuna
asfalt
asil (toza)
asilzoda
asir (tutqun)
askarbosh
asl (tub)
aslaha
aslaha-anjom
asqalmoq
asr
astar-avra
atak-chechak
atay(in)
atelye
atigi
atirsovun
atir-upa
atlas
atro'-muhit
atsetilin
atselon
atvor
avans
aviakompaniya
aviatsiya
av
avlod
avra-astar
avtobus
avtogen
avtomat
avtotransport
avvalo
avzo
avzoyi
axborotnoma
axir
axiri
Axlaq
ayb

aybsitmoq
ayol
ayrish
aykido
oyqashmoq
ayqash-uyqash
ayqirish
ayyuhannos
aysh-ishrat
azim (kalta)
azm (qaror)
azza-bazza
ag'anamoq
ag'dar to'ntar
ag'yor
ashqol-dashqol
achimsiq
achchiq-taxir
achchiq-tirsiq
achchiq-tizziq
achchiqlash
achchiq-chuchuk

B

ba'zi
baayni
badavlat
badanatlaq
badhazm
badjahl
badiiy
badnafs
badqovoq
badxo'r
bahaybat
bahuzur
bahya
bajon-u dil
baka-baka
baka-hum
balalayka
baland
baliq

baloqardan
baloyi azim
baloyi nafs
bamaʼn
baobro'
baqamt
baqaterak
baqatak
baqqol
barg
bargga (kelishik)
batalyon
baxsh
baynalminal
bayramold
bazur
bazo'r
bnadad
beburd
bedappya
befahm
behbeliarmoq
beh
bchuzur
behush
bek
bekatni-ko'sti
bekordan bekor
bekudurut
bemaʼnilik
benasib
beobro'
beodob
berahm
besaranjom
beso'naqay
betavfiq
bexatarsha
beshalqat
Beshbarmoq
'esh kkertdi
Beshiklervatar
besh so(o'y(i)
beshkurash

beshotar
bifshteks
bi'laks
bilag'on
bilim
bilyard
binoyi
bint
biologiya
bigin
bir jinsli
bir kasrga
bir lahza
bir marta
bir narsa
bir nav
bir necha
bir nima
bir onda
bir og'iz
bir talay
bir taraflama
bir tekis
bir xil
bir yoqlama
bir yoqli
bir yo'la
bir zamon
bir zumda
biratto'la
birmuncha
biroz
birpas
birvarakay
birvarakayiga
biyron
biz
biznes
botqon
bobosi
bod
bodonigovoq
bolta
bolg'a
borasan-qo'yasan
bormoq
bosqich
bot
bot-bot
botqoq
boyvachcha
bog'
boshliq
boshvoq
boshyalang
broker
buljel
bufet
bukkan
bukri
bulbqqa
burilish
burjua
burushuq
bulun
buxgalter
buzruk
buzurg
bug
bug'doyrang
bug'u
byurokrat
byust
bo'yoq
bo'ysundirilmoq
bo'ysunmoq
bo'sh-bayov
bo'shlik (zaiflik)
bo'shliq (joy, fazo)

D

da'vat
da'vo
dabdurustdan
daf'atan
daha
dalilan
dahanaki
dahliz
daho
dahr
dahshat
damba
dam-badam
damgar
damo-dam
dangasa
daraxt
darxol
darbadar
dard-hasrat
dardi bedavo
dardisar
dargoh
darhaqiqat
darhol
daromad
darsxona
darvoqe
dastro'mol
dasturulamal
dasiyor
davangirday
davr
daxl
daxldor
daxma
dasht
deduksiya
dehqon
demokratik
detsimetr
devalvatsiya
devsifat
diagramma
dilsiyohlik
diltortar
dilxasta
dilshikasta
diplomatiya
dirham

dissimilatsiya
distillatsiya
doiy
doktorant
dom-daraxtsiz
dorishifo
dorilhaqo
dorulfunun
dotsent
drashqozon
drama
dramatik
dramaturgga
dubrej
duduq
dudroq
duddudlamoq
dukkak
dukullamoq
dukure-dukur
dukur-dukur
dukurlamoq
dumbu
dunyoqarash
duplikatlamoq
durang
dutorchiyim
dushman
dzot
durlayimoq
dumbillamoq
dumgillamoq
do'pillamoq
do'pirlamoq
do'qillamoq
do'rlamoq
do'rillamoq
do'st

E

e'tibor
e'tiroz
e'tiqod

o'tirof
e'tiroz
e'zoz
ehrom
ehson
ehtirom
ehtiros
ehtiyot
ekin-tikin
ekipaj
ekkan
ekspluatator
ekspluatatsiya
ekspert
elektrifikatsiya
elektrotexnika
elektrovoz
ellipsoid
eltmoq
ensiklopediya
eparshang
epidemiologiya
eplab-seplab
erinchak
erkin
ertalabgi
eskiz
esli-hushi
ev
evakuatsiya
evolyutsizm
evolutsiya
esnashmiya
esnashyomi
eshitar
eshkemar

F

fabrika
fahm
fahsh
fanatik
faraz

faqir
farish
farzand
fasl
fath
fikr
fayl
fayz
faza
fe'l
fikr
foiz
foniha
fotoapparat
futbol

G

gaduvvaqirchi
gah
gajak
gajim
gajirdor
ganjina
gap-so'z
garangsimoq
gard
gaubisa
gavhar
general-gubernator
generalissimus
general-leytenant
general-mayor
general-polkovnik
gerbariy
gijgijla
gijja
gilza
gimnastika
giyoh
glitserin
gramm
grammofon
graviyura

gujum
gulbarg
gulbeor
gulbog'
guldasta
guldon
gulkaram
gulko'rpa
gulqayrg
gulqug'oz
gulsapsar
gultoyaqo'roz
gultuvak
gulxayri
gulchambar
gulchin
gumbaz
gumbur etmoq
guruilla
gu'lux
gu'ngqarg'a
go'shi

H

habib
hac
hadeb
hademay
hadya
haftalasham
hakim
hali
halim
halitdan
hallolamoq
hafsala
haloyat
halqa
halqum
hamd
hamdam
hamd-sano
hamjihat
hamkash
hamkorlik
hamma vaqt
hamroh
hamtovoq
hamyurt
handalak
haqoratomuz
haqiqiyat
haqqoniy
haqtalab
Haqtaolo
har kim
har vaqt
hardamxayol
harf
hargiz
harsillamoq
hasarl
hassos
hatlamoq
hayajon
hayajonlamoq
haykal
hayfsan
hay-hay
hayhaylamoq
hayhot
hayit
hayo
haysiz
hayqirish
hayrat
hayt
hayt-huyt
haylovchi
hazil-huzul
hazm
hasharot
hech qachon
hibs
hijron
hikoya
hil
himmat
himmatli
hiqildoq
hiqichoq
hirot
hissa
hiylagar
hiylakor
hoholamoq
holsizlanmoq
homiy
hurkitmoq
hoshyor
hovhoylamoq
hoyhoylamoq
hoynahoy
hoyu havas
hozir
hoshiya
hudo-bexabar
hudhud
hudud
huh etmoq
hujayra
hukm
humoyun
huquqim
huquqsiz
hurkq
hurpaymoq
husayni
husayniy
husnbuzar
husnixat
husnsoqol
huvullamoq
huzur
huzur-halovat
hush
hushyor
ho'ngramoq
ho'p am
ho'ppak

ibrat
ibtido
ibramoq
ijobat
ijtihod
ikkiyuzlama
ikkiyuzlamalik
ikkiyuzlamachi
ilhom
ilhombaxsh
ilgarizid
ilk
illat
illuminator
illuziya
ilon
ilonbaliq
ilonizi
imkon
imon-ehson
indeks
inflatsiya
inçramoq
injener
inkassator
inshoot
intizom
inqlim
inqiroz
inkit
inqilob
inqilobiy
inshoot
insonparvar
insonparvarlik
insonparvarona
instinktiv
institut
institut
institut

kancp
kanon(a)
kapalakgul
kapalaknusxa
kapgir
kar
karburator
karnaygul
karra
karsud
kastrulka
kalod
katusha
kauchuk
kavush
kaxtliyol
kulajakka
kelinposhsha
kelinsalom
kelinlushdi (marosim)
kelgindi
kesar
keldi
kecha kunduz
kecha-yu kunduz
kilogramm
kilogrammli
kilovatt
kimshar (savdo)
kinoxab
kinooperator
kinoocherk
kinorejissor
kinossenariy
kirsovun
kiyma
kichkkina
kolkozchi
kombinatsiya
komponsatsiya
kompyuter
kongress
konstitutsiya
kondeksi

konlongont
konussemon
konyak
konyunktura
kooperativ
koordinat
korporatsiya
korrupsiya
kuk-ku
kukkuldamoq
kukqlamoq
kul(ish)gich
kulchi
kulgi
kulgili
kulib
kulimsiramoq
kuloh
kulrang
kultepa
kulrush
kumbotar
kungaboqar
kunpayakun
kunkotovq
kunyor
kutkilamoq
kutmoq
kutubxona
ko'hlik
ko'm-ko'k
ko'nda ang
ko'pburchak
ko'pdan ko'p
ko'pk
ko'rpa
ko'zoynak

L

lal
lal (qonsiz)
lab-dahan
laborint
laburant
laboratoriya
lafz
lahad
lahim
lazm (qiyoqsiz)
lahza
lalmikor
lampashista
landavur
langarcho'p
langillamoq
lattachayner
laureat
leytenant
librelto
likanglamoq
likillamoq
lingafun
linoleum
liq lola
litr
litsenziya
litsey
loaqal
lo'g'arifm
lohas
loqverdi
lorsillamoq
lotoreya
lovulla
lovullamoq
luf
lo'killamoq
lo'qillamoq

M

ma'bud
ma'buda
ma'lum
ma'mur
ma'ni
ma'no

ma'qul
ma'qullamoq
ma'ramrin
ma'ruf
ma'sum
ma'yus
ma'zur
ma'shuq
madcoh
maddohlik
madh
mahal
mahalla
mahbub
mahbus
mahkamlamoq
mahkum
mahliyo
mahluqo
mahmadona
mahol
mahoral
mahr
mahram
mahrum
mahsi
mahsul
mahsulot
mahv
mahvash
mahzun
mahshar
maishat
majruh
makr
makruh
mal un
mamonl
manba
manfaat
maqsad
maqsud
maqtamoq
maqlov
mas'ud
mas'ul
mas'uliyat
maskara
matbaa
mathuml
matena
matla
matn
maronat
match
mavhum
mavje
mavqeyim
mavrid
maysum
mavzusi
maxfy
max uq
maxraj
maxsus
mayak
mag'rib
mag'rurlanmoq
mash'al
mashhum
mashaqqat
mashhur
mashvarat
masnshoq
me'mor
me'roj
mehmon
mehnat
mehr
mehribon
meliorativ
menga
menga mce
metall
metallar
meh
meshchan
militsiya
millsl
milliard
million
minua'd
mingga
mingoyoq
mix
mirzoji
mi zrab
moh
mohir
mollnoxar
monnaqaldroq
mono
monopraftyo
monopoliya
monlyor
mozaika
moshxo'rda
muallaq
muammo
muassasa
muallar
muazzam
muazzin
muashshax
mubham
mubohasa
mudarris
mudofaa
mudhish
mudir
mudofaa
mufassall k
mugaz
mulum
muhrl
muhtal
munofaza
mu ojir
muhokama
mumr
mumkin
mu ohaza

muloqot
mulozamat
mumkin
munkinmi
munkul amoq
munozara
muqmala
muqarrar
muqim
muquvvamat
muqoyasa
murakkab
murojaat
murosa
murtad
muruvvat
mustahkam
mutaassib
mutafakkir
mutaxassis
mute
mullaq
mullaco
mutolaa
muvaffiq
muvaffaqiyat
muvaqqat
muvofiq
muxbir
muxlis
muxolif
muxlasa
muyassar
muyulish
muzaffar
muzofot
muzyorat
mushtiq
mushkul
mushkulot
mushohada
mushtum
mushtumzor
mushuk

mo'jaz
mo'jiza
mo'ljallamoq
mo'tabar
mo'tadil
mo'ltul

N

na l
na'matak
na'ra
nabirat
nal
nafa
nafs
nahsalamr
nahv
nainki
najib
najd
naql
naqqosh
nazar
nazo'a
nasha
nav
nayrang
nayrangboz
nayrangi
nazoat
nemis
nemislar
nemislashtirish
nemislashtirmoq
nemislik
nemis tili
nemis xalqi
nemis xotini
nemis yigiti
nemis ayol
nemis bola
nemis bolalar
nemis bolalik
nemis bolalikdan
nemis bolalikdan beri
nemis bolalikdan boshlab
nemis bolalikdan boshlab
nemis bolalikdan boshlab

oqtoy ok
o'qituvchi
orqa-old
orqa miyaoldi miya
orzu
orzuing
orzus
osilib-osilun
oshi
oshlik
oshliq
oshxonaga
oshshapaloq
oshxonalli
o'sboqar
o'sil
o'zbekcha
oybaldoq
oyimposhsha
oyinqovoq
oyimtilla
oyinyi jiddiy
oyoqpo
oyoqyalang'
oyoqliq
oz'municha
ozon
o'g'ilni tarbiyalash
o'g'ayni
o'g'qon
o'g'irlamoq
o'g'riyoq
o'g'riq
oshiq-o'g'ayni
o'ynoqlash
o'ynoqlash
oshrayhon
oshtaxta
oshxamir
ocherk
ochin-to'qin
ochiqdan-ochiq

P

pichoq
pochta
pochtamma
pochtaxona
pochtaxona to'g'risida
pudramen
parfumeriya
parhez
parixon
parashyutchi
parqu
parus
parvoyna
parvoyng
paryoshiq
pasport
pashsha
paxlamoq
payhon
pedagogik
pedagogga
pe'la
pilpillamoq
pinjarali
ping'illamoq
pixlamoq
piyola
plastinkasiz
plastinka
piyosh
plenum
piyonka
poema
poker'shka
porshen
poyabzal
poyezd
poezd purshu
prezidiyasi
prinsipial
prokuror
prokuror

prujina
psixiyatr
puls
pul
punktuatsiya
pyesa

Q

qo'shi
qaldirg'och
qanjiq
qapchiq
qarshi
qasida
qaldirg'och
qamchi
qamiyb
qamish
qarsa
qarsa
qasd
qatiy
qanoyan
qarilik
qaroqchi
qarg'a
qarz qilmoq

qavoqli
qazinoq
qilmoq
qovurilgan kartoshka
qiyg'os
qo'ziqorin
qaymoq
qaynatma
qiyg'os
qovurilgan
qushbirnon
qushbo'g'ut
qo'ziqorin
qo'ziqorin
qizg'anchiq
qizg'anchiq
qizilo'ngach
qo'shiq
qichlash
qichlaqqaloq
qishloqi
qo'ng'iz
qabariq
qaraqan
qorin
qovurmoq
qovurg'a
quvushmoq
qovol

qovoqmoqchi
qulflamoq
qulloq
qulaylashtirmoq
qand
qayiq
quloq
qo'ng'iz
qo'ng'iz
qushqo'nmas
qumloq
qiyg'os
qo'ziqorin
qo'ziqorin
qo'ziqorin
qo'ziqorin
qo'ziqorin

R

ro'y
radiostansiya
radiostansiya
rahm
rahmat
rahmsiz
ramazon
rayon
ravon
rayhon
rejissor
rok
rolyal
rotor
rayon
rizq-ro'z
rohat
rohib
ro'molcha

ravoch
rux
ruxsat
ruxsat
ro'mol

S

so'z
so'y
so'ng
sabab
sabzavot
sadr
sahifa
sabr
sabrsiz
sahro
sahroi
sakkiz
sakkizinchi
salomatlik
salomatlik
sanoat
sanoqchop
sandal
sapyor
sarhad
sarlavha
sarbozlik
sarkor
sarhisob
sayohatchi
saylov
saylovoldi
sayyoq
sayyoq

T

sayyod ravishi	sovuq qon	sovuq
sayyoh	sovunpaz	sovun
sa'y	soxta	soxtalik
sa'y-harakat	soxta ibodat	
sement	soy	
sementlamoq	soyabon	
semiz	soyabonsimon	
sen	soyil	
senzatsiya	soylamoq	
separatizm	soylanmoq	
serbar	soylanuvchi	
serbarlik	soylanuvchi hayvon	
serbarona	soylanuvchi o'simlik	
serbarona harakat	soylanuvchi qurt	
serdiqa	soylanuvchi qushlar	
seriya	soylanuvchi sut emizuvchilar	
seysmik to'lqin	soylanuvchi tuxum	
sifat	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi	
sifatdosh	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi hayvonlar	
simpozium	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi qushlar	
simyogarlik	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilar	
singan	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilarning	
singqator	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilarning	
singil	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilarning	
singlam	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilarning	
sinish	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilarning	
sabab	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilarning	
sabab	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilarning	
sirtqi	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilarning	
six	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilarning	
sayla	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilarning	
siyohdon	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilarning	
siyohdon	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilarning	
siz	soylanuvchi tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilarning	
sizlovchi

[illegible]
[illegible]
[illegible]

O'zbek
adabiyotshunoslik
adabiyot
adib
ahlamoq
akrobat
aks
alifbo
anglatmoq
arab
arxeologiya
asar
asos
atama
atoqli ot
avtobiografiya
avtor
ayiq
ayol
ayrim
ayrmoq
ayt
aytmoq
ayyor
azob
azon
B
bahs
bahslashmoq
bahslashuv
bajarmoq
bakalavr
balet
balog'at
bandlik
bank
bankir
bankrot
bankrotlik
barcha
barg
barmoq
bashorat
bashoratchi
bashoratgo'y
bashoratgo'ylik
bashoratgo'ylik qilmoq
bashoratgo'ylik qilmoq
bashoratgo'ylik qilmoq

xonaki
xorazm
xorijiy
xotin
xivich
xiyobon
xiyla (sancho)
xiyobon
xizr
xloro'fill
xuhush
xohlamoq
xokkandoz
xokimyatchilik
xoli
xoris
xotinbozlik
xosiyat
xovlamoq
xuddi
xudo
xufiyona
xullas
xunasa
xunuk
xurofot
xurjun
xursand
xushbo'y
xushfahm
xushkel
xushhavo
xushhazm
xushhol
xushmuomala
xushnud
xushsuxan
xushta'b
xushtam
xushvaqt
xushxabar
xushxulq
xushyoqmas

xo'ja
xo'p

Y

ysi'jq mo'j...
yagona
yagona
yakkaxon
yalang
yalliq'lanish
yangidan yangi
yangiyo'l
yarmoq
yarimavtomat
yaroq
yarog'-aslaha
yarq-yarq
yarq-yurq
yasoli'k
yakmalak
yayov
yashamagur
yacheyka
yebkelar(ga)
yeblo'ymas
yelkama-yelka
yelvizak
yelvola
yeryong'oq
yeyarmon
yeyulmaslik
yeyuvchi
yildan yilga
yomg'ir
yomg'irpo'sh
yonbosh
yonboshlamoq
yondashmoq
yopanchiq
yoqcani
yoqqach
yor-do'st (yor-u do'st)
yorug'sevar

yoxuc
yozin-qishin
yog'ngan
yosh
yubiley
yuqorish
yugurmoq
yumor
yumshoq
yupqa
yuqa
yuqi
yuqumli
yurist
yuliqzmoq
yuvindi (le'n
yuvinmoq
yuvindi (ot)
yuvunchoq
yo'lladi
yo qasil

Z

za'forcha
zabarjad
zabon
zabun
zahar
zahr
zahmat
zahoti
zahru
zamber
zambarak
zamburug
zambil
zangga
zarhal
zar i
zarrabin
zarur
zax
zavira

zaxm
zaxob
zehn
zih
zich
ziyrak
zomin
zoolingiya
zovur
zulqa da
zo'r-bazo'r

O'

o'dag'aylamoq
o'lqu(n)day
o'rabusar
o'rnga
o'takelgan
o't-alaf
o'tkaz
o'tkazmoq
o'tloqqa
o'qtalmoq
o'ydim chuqur
o'yinbuzuqi
o'yinqi
u g'li
o'shshaymoq

G'

g'addor
g'arg'ara
g'azovat
g'imirlamoq
g'ingiramoq
g'ishl

SH

sha'n
shabada (shabboda)
shabko'r
shadobod
shaftol
shafqat
shahob
shahriqi
shaloq
shamba
shariy
sharh
shariat
sharqit
shaliu-shudu
shatun
shahanshoh
shaxdam
shaxsan
shaxt
shaxta
shaxtyor
shayx
shaq ol
she'r
shibbalatmoq
shifer
shigoat
shilqqut
shilpillamoq
shilpiloq
shinak
shirni
shmg'ilamoq
shig'il
shig'ovul
shoh
shohidlik
shohsuba
shohsuvor
shosse
shosupa
sholut
shovulamoq
shoxlamoq
shpris
shu'la
shuma
shubha
shuhrat
shukuh
shukulbaresh
shukur
shumshuk
shuur
shuvullamoq
shug'ullanmoq
shug'ullanuv
shong'moq

CH

chag'i
chalq imoq
chambar
chambarak
chambarchas
changgi
changqimoq
changqimoq
chaqchi
chaqmoq
chaqqon
charm
chorlamoq
charlo
chavak
chavgun
chayilmoq
chag'ir
chehra
chelakcha
chiber
chillik
chim
chimni
chirilla
chir
chiroq
chitirlamoq

chelak (tug'.)	chulg'amoq	chug'ur
chelaksiz	chulg'ar	chulg'ur-chulg'ur qilmoq
chelpak	chuloq	chulg'ur-chulg'ur qilmoq
chelpillamoq	chulvir	chulg'ur-chulg'ur qilmoq
chelpillatmoq	chuvalchang	chulg'ur-chulg'ur qilmoq
chelpillatmoq	chuvalchang	chulg'ur-chulg'ur qilmoq
chelpillatmoq	chuvalchang	chulg'ur-chulg'ur qilmoq

QISQACHA SO'Z TAKRORI LUG'ATI

A

Abadiylik
Abadiylashtirmoq
Abadiylik
Ablahlarcha
Adabiyotchi
Ajdar qo'rg'oshin (po'lat)ma
Ajoyib
Ajoyiblantirmoq
Ajralish
Akkidoq
Akkillamoq
Aksariyat
Alahsirashmoq
Alangalanmoq
Albatmachilik
Alpdoqchilik (aldoqchi)
Allalla
Amallayotgan
Anchayin
Angaloviylik
Angrayiq
Angrayishlilik (angrayishlilik)
Aniqlovchi (aniqlovchi)
Anjir-buta (tut)
Anjirli
Aqlsiz
Arabli
Arqonlash
Arqonlashmoq
Arzirli
Asabiylashtirmoq
Asliyat
Atamandi
Atlamoq
Atroflicha (atroflicha)
Atrofsiz (atrofsiz)
Avrigui
Avralqichi (avralqichi)
Avaynchli
Aybdorlovchi
Aybsiz
Ayollovchi (aybdorlov)
Ayiqlama
Ayiqsimonchilik
Aylanma
Aylanmachoq
Aylanuvchi
Aynan
Ayovchan (ayovli)
Ayrilmaschi (ayirilmaschi)
Ayrim (ayirim)
Aylanasiz
Aytarli
Aytilgan
Aytilishlik
Aytilmaslik
Aytmoq
Aytmoqchi
Azobchi

B

Baliyat
Baldavrat
Balqu-vaftan-toq
Badiboʻylik
Badmastlik
Bardosh
Bardiyot
Bediiyot
Behuda
Behuzurlanmoq
Berkitir
Beqiroqlik
Barivaqt
Bexil-sezgirlik
Baybaylatmoq
Bayram qilmoq (yoxud so'z)
Bog'dorlatmoq
Bog'dorlatmoq

beshafqiylat	[illegible]	[illegible]
beshafqo	[illegible]	[illegible]
beshiqo	[illegible]	[illegible]
beshoyda	[illegible]	[illegible]
befgurnon	[illegible]	[illegible]
befmatal	befkorroq	kuchsiz
befmehr	befbiqtak	befarosat
befoniya	bedrabq (bedrang)	befayoq
beqarlik	bekalqa	befarosatlik
belpoyon	bekvila	befarlik
belpul	[illegible]	[illegible]
belsuzlab	[illegible]	[illegible]
belsuzlatuv	[illegible]	[illegible]
beltemirchi	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
Belle golv (Bellergolv)	[illegible]	
beltutqim	[illegible]	D
beltirim	[illegible]	
Bellokiotiv (Bulokativ)	[illegible]	
berg'ubor	[illegible]	
bedov	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	
begonabiqlanmas	[illegible]	
behafsizlik	[illegible]	
beltbog' (Lotanik so'z)	[illegible]	
belgilovchi (belgilovchi)	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	
beqiq	[illegible]	
beqilashtirmoq	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]

davomiylik
davomsiz
davomchi
davriylik
davrlash/davrlash
davrlanish/lanish
davrlanish/lanmoq
davrlanish/lanish
dahqonchasiga
dehqonchilik
dehqonchilik/dan
donolik/chilik
doroglik/ying
dovyurak
dokillatmoq
dokillatvozlik
dolvunaslik
doppilatmoq
doppilatdi
doppilatuv
dorivoy
dorulshifo
dorulmuallimin
dorulmuallimin/ga
dorulmuallimin/ni
dorulmuallimin/ning
dorulmuallimin/ni
dorulmuallimin/ni
dorulmuallimin/ni

najo'iy/ot
halim
hang'illa/moq
hang'illo'q (hang'illa'q)
hangula/moq (hangula)
haqiqiy
haqiqiy/lik
haraka/lanish/uvchi
haraka/lli
harakatlan/tir/uvchi
hasad/lan/moq
havo/rang (yorqma so'z)
havoiy/lan/moq
havoiy/lik
hayhara/calla/chilik
hayhu/vchi
hayhay/lla/moq
hayvonchan/lik
hazil/lash/moq
hilp/lla/moq
hissiy (risiy)
horg'in/lik
hokim/iyat
hang'in/lik
hosil/dor/lik
hovli/da
hozir/javob
hurk/ovuch
hurmat/li
huzur/lla/moq
huvlu/v/la/moq
hushi/ak/bozlik
ho'kiz/la/moq
ho'sh/la/m

I

ibtido/iy
ichimlik
ihota/la/moq
ijnu/iy/ot
jodkor/lik
ikki/ovli (ikkilovli)

ikki/lamchi
ikkilan
ikkilan/moq
il/gak
il/gich
ildamla/moq
ilgari/gi
ilgari/la/moq
il/q
ilq/moq
ilmiy
im/la/moq
ingila/moq
ingichka/lash/moq
inqilobiy
insoniy/lat
insoniy/lat/ga
int/uvchi
ir/fla/moq
rsiy
rq/chilik
'rsiiy/at
s/kalvuch (is/ka/vuch)
is/lig/i
is/hta
isrof/garchilik
iss/q/la/moq
ista/g/da (ista/g/i)
ista/k
ivi/lma (bo'lishsiz/lik)
ivirsi/q
ixtisos/lash/moq
oliyo/iy/lik
ixtiro/g/ma
ixtiyorsiz/lik (ixtiyorsiz)
la)
iz/la/moq
iz/lo/vchi (izla/vchi)
iz/top/ar
izoh/lo/vchi (izohlovchi)
izolya/b
is/la/sb
ishla/nmaz/lik

ish/kov (ish/lov)
ish/xona
ish/yoq/moq
ishchan
ishonchsizlik
ishchi
ishq/lla/moq
ish/lik/moq
ish/kilik/bozlik

J

jazo/lash/moq
jamoat/chi/lik
jo'shqinlash/moq
jarayon/iy
javob beriimoq
javobkar
jay/dar/i (joy/dor/i)
jazolla/moq
jazolovchi (jazolla/vchi)
jek/lla/moq
jilovla/moq
jovgar
jilvalan/moq
jilvali
jirkanch
jixir/la/moq
jiz/lla/moq
jiz/g'in/ak
jizza
jizza/ki/lik
jizza/li
joylla
jo'x/ori/poya

K

kalak/la/moq
kamsitish

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
kon'yak
konki
[illegible]
kottej
kottejdj
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

madaniyatsizlik
majburan
majburiyat
mujozliy
maktab/ir
mammanlik/chilik
mantiqiy
muqaddas/moq
mardlik (mardlik)
mardlik
marifatsizlik/sizlik
marifatsizlik
markaz/lash/tir/ish
maruqlan/moq
masʻuliyatsizlik
mastabsizlik/lash/tir
mashʻalachi/orqdan
mavzeli
mavzelchilik
mijiq/lalmoq
mildir/lak/moq
million/lab
millionchilik
milliy
mobilla/moq
minbar/da
ming/lab
ming/boyoq
modaliy (moddaliy)
moddiyat
mudroq (mudraq)
muhtaslab/ar/mujiz/ir
mumtoz
musiqiy (musiqaliy)
muvaffaqiyatsizlik/lik/ligan
muvofiqlashtirish/tirilgan

muzlik
mushuk/vachcha
mollichilik
mo'llira/moq

N

nabirasiylat
nabirali
nanvgarchilik/chilik
nanvlig'ich
namlla/moq
nanqalin/kor
nasabiylat/chilik
nolmaqlik
nolmaqollik
nolbuyoq
nolmaʻqul/chilik
nolmahram/lik
nolmard
nolmardlik
nolqulay
nolmuloy
nolmuloylan/moq
nolpirichilik
nolpiyla
nolpirin
nolvad/garchilik
nodon
noma
nomus
nomvgul
nutqiy

O

obodlon/lash/tir/ish
obro'sizlan/moq
odamgarchilik
odamiylik
oilaviy/simon
oilali/an
odobli/an/moq
odimlat/moq

ogohlan/moq
ogohlan/tir/ish
oilaviy
oqsoqolvchi (oksakal)
oldir qo'y gil
oldol chiqish
oldma-ket
olg ir
oliyjanob
olim
oliy/lan/tir
oliy/lik/ligi
oltmishinchi
omonaviylik
omonat/chi
omonmiz
onajonlik
onajon
oq/lik
oqartqich/moq
oqlan/moq
oqlik
oqlinch
oqlov (sud)
oqlov (sʻzal)
oqlanmoq
oqlovchi (oqlaguvchi)
oqimsoq
oqima (qilat)
oqlova
oqlqush
oqin-oqovoshi
oqsoqlan/moq (oqsoqol)
orfiyatli
oromgoh
ostidanchalik
ostiqlik
ostona (sʻl)
ostona (sʻl)
otinoyi/lik/ligi
otlig
otlig
otlanlar/moq
otlantash/tir/moq

[illegible]
[illegible]
[illegible]

qonsizlanish
qazuvchilik
qorinlik
qalin liq
qurilishmoq
qiziqishli
qirralashtirmoq
qirov
qishloqilik
qismlam
ustqurilma
qisqartiruvchanlik
qo'shuvchi (qo'shish)
reyting
qaytmaslik
qiyiqlim (qiyiq)
qiyin
qiyinchilik
qiyinlashtirish
qo'shimcha (qo'shmoq)
qiyalaq
qiyinlov
qiyoslam
qiyoslay
qiziqliq
qiziqish
qiziqarli (qiziqish)
qizarish
qizartiruvchanlik
qizil
qizilcha
qiyofasiz (qiz-roq)
qiyoslash
qiyinlashtirmoq
qiyinlashtirish
qishlik
qishlovchi (qishlamoq)
qishloq
qishloqli
qobiliyatsizlik
qoliboq
qoplamoq

qoplanarli
qor qarsiz
qoplamlamoq
qoplanish
qoplamlilik
qoplaq o'
qoplashim
qoplamoq
qoplamoq
qoplashtirish
qoplamlashtirish (qoplamoq)
valar
qoplamoq
qoplamoq
qoplaylgoo
qoplaylgoo
qoplamma
qoplamoq
qoplamoq
qoplamoq (qoplash)
qoplamoq
qoplamoq (qoplash)
qoplamoq
qoplamoq
qoplamoq

S

sabzavot/chilik
sahna/boz/lik
sahna/lab
salomlash
samimiy
sanitariya/t
sanoat/viy
sarlavha (sonlar)
sarlavha/may (sarlavha)
sarlo/qli (sarlavha)
sarlo/q/siz (sarlavha)
sarsira/lmoq
sanam
sanchiq
sarqoli
sarala/moq
sardor
sarg'ayimoq (sarg'ayiy)
sarg'ish
sassiq
savat/cha
savdo/gar/chilik
savdoyi/lik
savol
saxiy/lik (saxiylik)
sayohatchi (sayohat)
sazoyi
sekinlik
sen/sa-rotsad
sen/ga/lik
sen/sat
sen/gal/moq
sensiz/lik
sen/su/rma
sen/yog'on
sen/ot
sev/im/li
sez/gir/lik

sez/dir/ish
sezdiruvchi (harakat)
'arzon
sezg/uvchan/lik
sifat/lovchi (sifatlovchi)
sirq
sirpanchiq
sir/dosh
sir/doshlik
sirg'al/ish (sirg'anish)
sirka (sirka)
siqilish (siqim)
siqilma/lar/moq
siqiq
sirla/moq
sirqanmoq
sirqira/moq
sirqiroq (sirqiraq)
siyosiy (siyosat)
siyosiy
siz/siz (wasvachi)
siz/siz (shaxs-son)
sig'imli
sig'indi
sinal/sinz
sinchkovlik
sitiq (ot)
soliq solmoq
soliqchilik
soliuvchi
sovuq (sovuq)
sovuq/chilik (sovuq)
sug'ayilmoq
soqilim
sog'lik (sigir)
soqlom/lash/moq
sug'uvchi
sog'in (fe'l)
sog'inch
sochiq (sifat)
sochma (fe'l)
sochma (sifat)
sochiq (ot)

sport/chi
stolicha
supurgindi
sur/ot
sur/gun
surishtira
surma (fe'l)
surma (ot)
surmoq
surilki
sus/tayroq (sustlayroq)
sust/lash/moq
suv
suv/sa/moq
suv/sira/moq
suvsiz/lan/moq
suvsiz/lik
suvchilik
suvoq/moq
suvorov
suvoriq/chilik/ (suvoriqchi)
suvoq/chilik (suvoriq)
suyak/chaqir/ni
suzish (fe'l)
suzma (ot)
so'lim
so'qmoq
so'qin
so'qir
so'ro/q/la/moq (so'raq)
so'ro/q/siz (so'raq)
so'ro/v (so'roq)
so'z
so'zing
so'z/lav/di
so'z/la/sh/moq
so'z/le/vchi (so'z-)
so'z/siz (sifat)
so'zsiz (modal so'z)

T

talimiy
ta'lim/ot

laqabl/a/moq
la'zyl/i
laaj.b/lan/moq
labiratoriy/a
labiyrlik
ladbirkor
lagbirli
Lagbirsizlik
ladonk
ladqiq/ot/chi/lik
lag/dor
Lag/lik
lak'l/anish
lakh/gor
lalabinoma
lalaka
lam/q/li
Lampalash
lanlq/ovchi (lanla/v)
lanli/q
lar'k/q/lan/moq
lap/ir/la/moq
Lapa/moq
laqiq/lo/vchi (laqiq/la:
laq:rla/sh
Lar'zon
larqo/la/moq
lar'qqiy/lar/var
La'as/lo/ivchi (larash/la)
lar'oya/viy
Lavr/am
lavs/fiy/lik
lakib/liy
Lazmoq
larqo/q/lik (tarqa/q)
lasvir/ly
latbiq/liy
laxl/a/m
lax/la/moq
laxm/an
laxmchiy
laxmin/la/oq
laxmon
laxta/kach/la/moq
layan/chili
layo/q/la/oq (layo/q)
layyor/garlik
Layyo /garchilik
layyor/la/moq
layyor/la/n
layyor/lik
Layyo/lo/vchi (layyo/la)
tashk/ot/chi/lik
lash/la/sh
tebran/kich
leg/ajoq
lejis/mli
lekin/xo'rlik
leksilla
leksikolovchi (leksi/a)
lem/r
lem.o yo'l
lemirchilik
lep/kil/la/sh/a/n/liyu
lep/kili
lep/kila/moq
lepkomgrich
lepe/lik
le/liy (yequlik)
ledim (yo'qotuvchi)
ler/im/chi/langa
lerimichilik
lerila/ma (e.l)
lor/la/ma (o'l)
lerlan (to'l)
lerima (o'l)
lergo/vchilik (terga/vi
lersikay
lez/lash
lez/lik
leshlik
libb/liy (tibbiy)
Likila/moq
likkuv
likkuvchilik
lilim (egalik)
lilim (yasovchi)
lilag/im (tilak/im)
lla/k/siz
lmdarla/moq
Lnugi
lo'qu/moq
lo/lim/siz
Lo/lim/siz/lik
lo'siq
lo/siqlik
lo/siq/moq
lin/chilik
Lo'chi/lanmoq
lo'och/ki/n
Logic/vchi (tinqla/v)
lokuv (ustiv)
Lo/ochila
Lo/qin
Lo/qich
Lo/sik
Lok
lol
lok/loq
lok/o/vchi (lirka/v)
Lo/sitta/moq
Lo/q
lo/roq (lira/q)
Lyiq
lozim
lozim (le'l)
lozma (e'lon
lozgin/la/moq
lesh/la/m
lesh/la/sh
lesh/lo/ongrich (Lesh/la/
ngrich)
lokuvchi
lom/iz/g'i
lom/o/ra/siz
lom/chi/la/moq
lopshi/riq
lor/ayfmoq
lorilig (ot)
lor/qa/s
luvlla/moq
loy/ch/oq

tog'a
toshkc'mür
toshloq
toshtqin
tuga/l
tus/a/moq
tunuka/chi
tup/lik
tup/la/moq
tuproq
tuzuk
tuzuk/la/moq
tuz/ur/lik
tupur/moq
tuz/ib (fe'l)
tuz/lo/vchi (tuz/la/vchi)
tuz/kila/moq
tus/lo/vchi (tus/a/vchi)
tut/am/la/moq
tutuq/lik
tuta/n/ish/liq
tuta/t/qi
tuya/qusn
tuz/um
tushun/tir/moq
tushun/cha/siz/lik/dan

to'k/in (kuz)
to'l/a (suv to'la)
to'l/a/lik
to'la/lib II
to'l/a/moq II
to' la//u/moq II (suvni
to'.d.r)
tu'lin
to':/q
to'l/iq/lash/moq
to'l/q/lik
to'la (tub to'l)
to'la/ro I
to'la/t/moq I
to':a//l/r/moq I (purni
to'la)
to k/v/der (to 'a/v)
to lg'u/q (to lg'a/q)

to'p/la/m
to'p/la/moq
to'p/la/sh
to'qi/m/la/moq
to'qi/mer (fe'l)
to'q/ma (sifat)
to'q/ma/chi/lik/ni I
(g'oybalchilikni)
to'q/ma/chilik
to'q/ma/chilik/ni II (mato
to'qish)
to'q'moq
to'qu/vchi/lik
to'siq/siz
to'satdan
to'y/ga
to'y/im/li/lik
to'z
to'z/im
to'z/don/li
to'z/g'l
to'z'raim
to'sha/k
to'sha/k/la/r/ni

U

ufla/moq
uka/si
ulo/q (ula/q)
ulo/vchi
uluq/chi
ulg'/ay/moq (ulug'/ay)
un/o (egalik)
un/um (yasovchi
un/um/dor
un/um/li
unut
uq/uv/siz/lik
usu/ki
uy/lila/moq
uy/la/la
uy/da
uy/an (egalik)

uy/lam
uy/lan/moq
uy/lar
uy/um (yasovchi)
uy/ush/ma (fe'l)
uy/ush/ma (ot)
uy/cha
uyg'oq
uyg'oq/lik
uz/ma
uz/uq
uzoq
uzoq/da
uzun/chilik
uzun/roq
uzv/iy
uch/ar
uch/ir/im
uch/ir/ma (fe'l)
uch/ir/ma (sifat)
uch/qun
uch/uq

V

valdir/a/moq
varaq/a
varr/ak
vatanparvar/lik
vayron/a
vijdon/lik
vohvohla/moq
voqe/iy
vovillа/moq

X

xabar/dor/lik
xarob/a/garchilik
xayo'/an
xayo'/an
xayoz/iy
xohlo/vchi (xohla/vchi)

xona/don
xunoo/garchilik
xurillа/mоq
xum/alak
xususiy/lat
xususiy/lik
xushlla/moq
xo'p/la/m
xo'rsin/iq

Y

yagana/la/moq
yakan/chilik
yakdil/lik
yakun/lo/vchi (yakun/la/v)
yala/m
yalaima (le'l)
yala/ma (ot, ovqat tur)
yala/li/ma
yalo/q (yalab)
yaltira/moq
yamo/q/chi/lik
yang/lla
yang/cha
yangro/q (yangrab)
yapro/q/la/moq
yarla/dor/lik (yor/la)
yarim/da (yarim/da)
yaro/q/li/lik (yarab/li)
yarq/ira/ma (s/fat)
yarq/iro/q (yarqira/b)
yasa/n/iq/li
yaso/vchi (yasa/vchi)
yaxsh/roq
yay/lov
yasha/gan/lig/i (yashash ganlik/i)
yash/a/moq (yashab)
yash/in
yelka/a/ri
yo'lo'la
yuk/sa/ro/vchilik (yel/

ish/ma)
yechi/im
yig'/ish/larcha
yir/iq
yig'/im
yig'/in
yig'/in/di (o'r'l)
yig/indi
yig'/iq
yig'/ish
yig'/ish/di/roq
yig'/la/m/ yuborildi
yig'/la/moq (yig'/a)
yig'/ma/sara
yig'/ma (le'l)
yig'/ma (uy)
yig'i
yod/ak
yuni/ni/ boshla/di
yo'/riq
yo'/oq
yo'/oq/dosh
yo'/sira/moq
yoy/i/ma
yo'q/iq
yo'q/iq/li
yo'/ri

o'rlar
o'rnim
o'rtlik
o'rtma (to'ti
o'rtma (sirtal;
o'roq
o'roq/chilik
o'ruqbus/ch/lik
o'rma/la/sh
o'rma/lo/vchi (o'rmalai
vchi)
o'rnlat/moq (o'rnlat)
o'rtoq/lash
u'roc/chilik
o's/bi bor/moq
n's/im/ta
n's/iq
o's/iq/lik
o'va/moq
o'v/ovich
o'l/o/q (o'lo/a/q)
o'l/o/q (o'l/a/q)
o'lo/q/chi/lik (o'l/a/q)
o'lin/chi/lik
o'n/oq
o'lkaz/uvchan/lik
o'r/oq/lash/moq (o'r/
oq)
o'xsho/v/siz
o'v/iq
o'y/o'
o'y/la/moq
o'yilai/
o'y/ova (o'y
o'y/ma (sifat)
o'y/ma/korlik
o'yin
o'y/n/a (o'yin)
o'y/n/a/qin
o'y/n/a/ro/z (o'yin/a)
o'y/n/a/t/moq (o'y/n
o'y/n/o/qi (o'yin)
o'y/n/o/q/lik (o'y/n/a/c
o'zak/la/moq

n'z/hil/a/z/mon/lik
o'z/im
o'z/lash
o'zga/lik
o'zgar/mas
o'zla/moq

G'

g'aldir/a/moq
g'aldir/o/q (g'aldir/a/q)
g'alla/chilik
g'alv/ir/aki
q'anom/la/gich
g'arg'a/da
g'ayri/conun/iy
g'ayri/shuur/iy
g'ash/lan/moq
g'...yak/chi
g'ildir/ak/li
g'o/r/la/moq
g'...ç/ir/ak
q'ish/in
g'o/v/ak
g'u/v/la/moq
g'u/zg/a/lak
g'u/d/ir/a/moq
g'ur/lak

SH

shattoli/zor
sh/ahar/lik
shakl/an
sh/aldir/a/ma
shale/r/o/q (shaldir/a/q)
sha p/ay/moq
shar/simon
shang/iro/q
shang/iy
shar/os
sharshar/a
shaxs/an

shaxs/iy/at/ji/ga
shaxs/iy/at/parast/lik
shayda/yi/lik
she'r/iy/at
shoba/lo/vchi (shibos/
la)
shildir/a/moq
shildir/o/q
s'hishа
shovvoz
sh...uv/q
shc /lan/moq
shc ra/la/moq

CH

chak/ch/la/moq
chalasavod/lik
chambar/ak
chandi/q
chandir
chang/ak
chang/i (ngalik)
chang/l (yasovchi)
chang/i/moq
changa/q/lik (changa/q)
chanda/g'/m/n (char-
qa/q)
chap/la/moq
chaq/im/chi/lik
char/a/moq
chars/ildoq
charcha/q (chancha/q)
chatma
chay
chayl/n/di
chayindi (jips suv)
chayna/m
chay/ir
chayqa/v/chi/lik (chay-
qa/v)
chda/m/li
chda/m/li/ligi
chida/m/li/lik

chindan | chiroyli | choy/xona/chilik
chiriqlmoq | chiyillatmoq | chochiq
chinqirliq | chizg'iq | chochiq
chir/iltdeq | chizg'il | chur/illa
chir/illatmoq | chizimachilik | cho'qqilanmoq
chirilik | choynak | cho'michqa

QISQACHA SINONIM LUG'ATI*

-A-

Abadiy [a] mangu [mo'g'], umrbod [a+f-t], toabad [f-t+a], ilalabad [a]
Abadiylashtirmoq, mangulashtirmoq
Abas [a], **foydasiz**, behuda [f-t]
Abdal [a], xudojo'y [f-t] **dindor** [a+f-t]
Abgor [f-t a'gor] nochor [f-t], xarob [a]
Abjir, epchil, chaqqon
Abjirlik bo'lmoq, **shajoq bo'lmoq**, dabdala bo'lmoq
Ablah [a], **yaramas**, razil [a]
Ablahona **ablahlarcha**
Ablaq [a], chipor, chavkar
Abnoiy [t+arab], **obunachi**
Abr [f-t] **bulut**
Abrishim [f-t], **ipak**
Abro [f-t], qosh
Abro kamon [f-t] **qayrilmaqosh**
Absolyut [t+lat], **mutlaq** [a]
Abstrakt [t], **mavhum** [a]
Ahzal [f-t+afzal], **egar-jabduq**
Abzallanmoq, **egarlamoq**, egar-jabduq urmoq
Abzas [t+arab], **xatboshi**, satrboshi
Adabiyotchi, adabiyotshunos [a+f-t]
Adabsiz, tarbiyasiz, **axloqsiz**, beadab [f-t+a]
Adad [a], **son**, miqdor [a]

Adadsiz, son-sanoqsiz, hisobsiz, **behisob** [f-t+a], beadad [f-t+a], cheksiz
Adam [a], **yoshlik**
Adashtirmoq, **yanglishtirmoq**
Adib [a], **yozuvchi**
Adil [a], **to'g'ri**, **tik**
Adip, **maqtov**, parvoz
Adna [a], **past**, quyi
Adolat [a], odillik, adl [a]
Adolatli, odil [a]
Adolatsizlik, haqsizlik, beadolatlik
Adovat [a], kek, xusumat [a]
Afandi [turk-jamoatchi], janob [a]
Afif [a], **pokiza** [f-t], toza, halol
Afsonzan [t+arab], **hikmatli so'z**
Afsonaviy [a+f-t], afsonavor [a+f-t], **fantastik** [t]
Afsun [a], jodu, **sehr** [a]
Afsungar [a+f-t], jodugar, sehrgar [a+f-t], afsunchi
Afsuslanmoq, pushaymon qilmoq, o'kinmoq
Aftidan, **chamasi**
Afv [a], kechirim, uzr [a]
Afzal [a], ortiq, ustun, yuqori, a'lo [a]
Afzallik, ortiqlik, ustunlik, maziyat [a]
Ag'yor [a] dunyod [f-t], fig'on [a], nola [f-t]
Aguvol [t+lat] **oyg'oqchi** (qurol) [a], shpion [t+arab]
Agressiv [t], tajovuzkorlik, tetiqchilik
Agressiya [t+lat], tajovuzkorlik, hujumkorlik

*Qarayilgan so'z - boshsoz

[a]. bosqinchilik
Agressor [r] bosqinchi, hujumkor [a+f-r]
Agar [f-t]. nimdir [f-t]. kimnidir [t+a] bordir mag'lar [t-t]
Ahd [a] qaror [a]. va'da [a] laf'z [a]
Ahdlashmoq va'dalashmoq. so'z bermoq
Ahdnoma [a+f-t]. **bitim**. shartnoma [a-f-t] aski [t-t-t]
Ahmoq [a] lanlak leba gosxor [t-t]. laqma
Ahvol [a] holat [a]. hol [a]. vaziyat [a] sharoit [a]. ahvolot [a]
Ahamiyat [a] e'tibor [a]. muhimlik hamiyat [a]
Ahamiyatli e'tiborli. **muhim** [a] hamyalli
Ahamiyatsiz. e'tiborsiz
Ajablanmoq. hayajonlanmoq. hayron bo'lmoq. **hayratlanmoq**
Ajablanarli. hayajon [a] hayratlanarli
Ajam [a] forslar. eronlar (o'zbeklarda)
Ajdarkol [t-t]. **itog'iz**
Ajralmas [a+f-t] **yeb bo'lmas** mechkay ochofal
Ajdod [a] **ota-bobolar**
Ajib [a]. ajat [a]. **qiziq**. ajoyib [a]. g'alati [a+f-t] ajablanar
Aji-buji. pala-partish **egri-bugri**
Ajin. iblis. bunyodkor
Ajina [a] **jin** [t]
Ajina [a]. masxara [a]
Ajnabiy [a] **xorijiy** [a]
Ajralmoq ayrilmoq. yorilmoq bo'linmoq. parchalanmoq
Ajratmoq II. ayirmoq. farqlamoq. farq qilmoq
Ajz [a]. **ojizlik**. zaiflik
Aka. og'a
Akashak bo'linmoq. **tortishib qolmoq**
Akbar [a]. buyuk. **ulug'**. azim [a]
Ak qoq. **vaysaqi**
Aks [a]. teskari qarshi. qarama-qarshi. **zid** [a]. chapqa
Aksirmoq aksa urmoq. chuchkirmoq
Aksiya [r-fr]. qimmatbaho qog'oz
Aksiyador. aksioner [r]. aksiyaor
Aksar [a]. ko'p. **aksariyat** [a]
Aktiv [r] **faol** [a]
Aktivlashmoq faollashmoq
Aktual [r] **dolzarb** hayotiy [a]
Aktyor [r]. artist [r-fr]
Akula [r]. nahang [t-t]
Alal [a] **o't**
Alahlamoq. alaxsiramoq
Albatta xususan [a]. **xususan** [a]. ayniqsa
Alam [a]. g'am [t-t]
Alamnok [a+t-t] **alamli**
Alanga yo'lin
Alay-balay u-bu... **g'ing-ping**. g'ing-ping
Alg'ov bo'lmoq. **beto'ch bo'lmoq bezovta bo'lmoq**
Albatta [a]. shubhasiz. albatta [a] so'zsiz. aniq [a]. tayin [a]. shubhasiz beshak [t-t-a]. begumon [t-t]
Aldamchi aldoqchi. firibgar [f-t] **yolg'onchi**, va dasiz. qallob [a]. tovlamachi. aferist [r]
Aldamoq. **yolg'on gapirmoq**. laqillatmoq. vaysirmoq
Alfov [a]. **so'z**. kalima [a]. laf'z [a]
Alhol [a]. hozirda. ayni paytda
Alifbo [a]. alfavit [t-gr-s-k]
Alg'ovlamoq alg'ovlamoq. valdiramoq siqmoq
Allegorik [r]. **majoziy** [a]
Al'akam. **kimdir**. birov
Allamahal. allavaqt
Allanechuk, **allaqanday**, qandaydir g'alati [a+f-t] bir xil
Allanecha, **allaqancha**
Allanima. **nimadir**. allanarsa
Al'aqsida, yarim kecha, allanahe
Al'aqachongi. **qadimgi**. eski
Almisoqi [a+f-t] **qadimgi**, burungi. eski

Alohida, ayrim, ho'si
Alomat [a]. **belgi**, nishon [i-i], nishona [i-t], taniq [a], ifoda [a]
Aloqa [a] **bog'lanish** uzviylik, rabita [a]
Aloqa [a], dast [a], taalluq [a]
Aloqador [a+i-i], bog'liq, daxldor [a+i-i], begona, ort [a], taalluqli
Alqissa [a] sullas, kalom [a+i-i], qisqasi, **xullas** [a] nihoyat [a] alloxi [a], shunday qilib
Alvon [a], **qirmizi** [i-i]
Amaldor [a+i-i] mansabdor [a+i-i], a'yon [a]
Amal qilmoq, rioya qilmoq
Amaliyot [a], **tajriba** [a], praktika [i-e-r-k]
Amalladmoq, ilojini topmoq amal topdi qilmoq
Amalparast [a+i-i], **mansabparast** [a+i-i]
Ammo [a], **lekin** [i-e-a], biroq, illo [a]
Ammiyat [a], **xavfsizlik** bexavotirlik
Ammo [a], **salla** [a]
Amr [a], **buyruq**, farmon [i-i], farmoyish [i-i]
Anal [i-i-q-r-k], **tahlil** [a]
Andaz [i-i], o'lcha, sal, xyol [a], **o'zgina**
Andoza [i-i], **namuna** [i-i], qolip [a]
Aniq [a], mezon, yorqin, ravshan [i-i], yorug', oydin, ayon [a]
Aniqlamoq, oydinlashtirmoq, ravshanlashtirmoq
Andisha [i-i], o'y, mulohaza [a]
Anjuman [a] yig'ilish **majlis** [a], yig'in
Anketa [i-e-i-r], **so'rovnoma**
Anqimoq, **tarelmoq**, ufurmoq
Anqov, mezon, o'lchov, kalvak [i-i] gir [i-i] (pul birligi, ingliz funti, pardavoz, lakalak, g'alvars
Anqaymoq, ang'aymoq, o'qraymoq, ag'anamoq
Antanta [i-i], **tantana** [i-e-n-a]
Apil-tapil [a+i-i-a-i], shoshqaloqlik
Aptaka [i-e-q-r-k], **dorixona** [i-i]
Aqiq [a] [i-e-q] [a]
Aql [a] xirad [i-i], ong, fahm [a], tamiz [i-i], es, miya, bosh, kalla [i-t]
Aql-hush, **es-hush**
Aqlli, xiradmand [i-i], ongli [a], esli, es-hushli, fahm-farosatli, o'y-farosatli, aqlli bundan, miyasi kallik
Aqlsiz beso [i-e-a], nodon [i-e] ahmoq [a], bexirad [i-i]
Aqsoqlli [a], [o-q-s-q-l] [a], jilovqursa jilla bo'lmasa, juda bo'lmaganda [o-q-s-q] bo'lmaganda
Archimoq, artmoq
Ardoqlamoq, e'zozlamoq, eyhtiyot qilmoq, avaylamoq
Arg'imchoq, hallonchak
Arimoq kulmoq, nalinmoq
Aristokrat [i] zodagon [i-i], asilzoda [a+i-i], oqsuyak
Arjumand [i-i], qadr [a], **qadrli** qimmatli
Armiya [i-e-n-i-a] **qo'shin** lashkar [i-i]
Arqon, arg'amchi
Arsenal [i-e-n-a] **aslahaxona** [a+i-i], qurolxona
Arz [a], shikoyat [a]
Arzimagan arzimas, ahamiyatsiz
Arzimaganday arzimagandek, sal-pal, sholqo-sholqa, bo'lar-bo'lmas narsaga arzimaganday
Aralash, qorishiq, omuxta [i-i]
Aralashmoq I, qo'shilmoq, qolishmoq, suqilmoq
Aralashmoq II **qorishmoq** omuxta bo'lmoq
Arang, **zo'rg'a** zo'rg'adan, hazo'r zo'rlab-zo'rlab, o'lib-tirilib
Araqxo'r [a+i-i] mayxo'r [i-e-x-o-r], meyxo'r [i-i], ichkilikboz
Aravakash [a+i-i] **karvonbosi** sarvon [i-i]
Asab [a] nerv [e-r-v]
Asabiy [a], tajang [a], jizzaki
Asabiylashmoq, g'azabni mezoq, jindi urmoq, ichkilikbozlarcha qo'zishmoq
Asal [a], bol

Asar [a]. asorat [a] nishon [f-t]. o'
Asil [a]. toza. sof [a] sara [t-t] sarxil, xil. mumtoz [a]. poshsnaxon
Asilzoda [a+f-t]. oqsuyak. aristokrat [r]. zodagon [t-t]
Asir I [a]. bandi [f-]. tutqun, arston [r ajpecta-m]
Asr II [a]. qul
Asirlik. asorat [a]. tutqunlik. qullik
Asket [r<grek]. **zohid** [a]. gʻirshanishin [f-t]
Askетizm [r]. **zohidlik**. gʻushanishinlik
Askar [a] sulolat [r]
Asl I [a]. tub. negiz
Asl(i) II [a]. tag(i)
Aslida [aniqlanda] asli [a]
Aslo [a], **sira**. zinhor [f-t], hech [f-t]
Aslaha [a]. qurol. qurol-yaroq'. qurol-aslaha
Asos [a]. tayanch. negiz. poydevor [f-t], naza [r<fr]
Asosiy [a] bosh. yetakchi. muhim [a]
Asoslamoq. **isbotlamoq**
Asoslanmoq suyanmoq. tayanmoq
Asossiz dalilsiz. bekorgi
Asosan [a], binoan [a]. kora, **muvofiq** [a], asosida
Assotsiatsiya [r<lat] birlashma. uyushma
Asqotmoq. **kerak bo'lmoq** ish bermoq. foyda bermoq
Asrdosh [a+f-t]. **zamondosh** [a+f-t]
Asror [a]. sir [a]
Asramoq I. **ehtiyot qilmoq** saqlamoq
Asramoq II. parvarish qilmoq. **boqmoq**
Assistent [r<lat]. yordamchi
Astoydil [f-t]. jiddiy. astakamigin. chinakamigʻga]. asosi [t-t]. avvalo
Astoyidil [f-t]. chindan. yurakdan
Astronomiya [r<grek]. falakiyot [a]
Asta. **sekin**
Astarlik. astarlanish [f-t]
Astma-astа. sekin-sekin. **astа-sekin**. sekin-asta tadrijan [a]
Atamoq. nom bermoq. nomlamoq
Atama. termin [r<lat]. istilоh [a]
Ataylab. ataay. ataylr [a]. ataylab. jo'rttaga. jo'rttа. maxsus [a]. azza-bazza. qasddan
Ateist [r]. xudosiz
Atigi. bor-yoʻgi. bori. boʻlgani. nihoyati. faqat[gina] [a]
Ato qilmoq. in'om etmoq. baxsh etmoq. **bermoq**
Atoqli taniqli. dongdor. mashhur [a]
Atrof [a] tevarak. gird [f-t]. tegra. har tomon. har taraf [a]. har yon aylana. qurshov. sogʻ-u soʻl
Atroflicha. har tomonlama. har taraflama **batafsil** [t-t+a] mufassal [a]. mukammal [a]. toʻla. toʻla. toʻla-toʻkis
Attang. afsus [t-t]. rahmat [a]. qusqaymon [t-t]. isiz. taassuf [a]. dariq' [f-t]. voy-tasrafo [a]
Auditoriya [r<lat]. **xona** [f-]. bo'lma
Avangard [r<fr]. ilgʻor. yetakchi
Avans [r<fr]. bonak
Avaxta [r gaupvaxta]. **qamoqxona**
Avaylamoq uyamoq. **ehtiyotlamoq**. ehtiyot qilmoq. ardoqlamoq. e'zozlamoq. e'zoz etmoq. pahpahlamoq
Avbosh [f-t]. bezori [f-t]. **bevosh**
Avjlanmoq. kuchaymoq. zo'raymoq
Avliyo [a]. vali [a]. karomatchi
Avlod I [a]. nasl [a] zurriyot [a]
Avlod II [a]. bo'g'in
Avtobiografiya [r<grek]. **hasbi hol** [a+f-t]. **tarjimayi hol** [a+f-t]
Avtograf [r<grek]. **dastxat** [t-t+a]
Avtor [r<lat]. **muallif** [a]
Avval [a] ilgari. oldin. burun. qadim
Avvaldan. ilgaridan. burundan. qadimdan. azaldan. boshdan
Avvalgi. oldingi. ilgarigi. burungi. qadimgi. sobiq [a]
Avvalo [a]. avvalambor [a+f-t]. avvalam. avval boshi avvali [a]. boshi. boshida. birinchidan

Axborot [a]. xabar [a]. ma'lumot [a], informatsiya [r<lat]
Axir [a], **nihoyat** [a], oxir
Axlab [a]. tarbiya [a]. odob [a]. adab [a], **xulq** [a] xulq-atvor [a]. yurish-turish
Axlat [a]. najas [a]. najosat [a]
Axlamoq, axlarmoq, **izlamoq**. istamoq
Ayamoq, **rahm-shafqat qilmoq**. rahmdillik qilmoq
Ayb [a]. gunoh [f-t], jinoyat [a], yoziq
Aybdor [a+f-t], ayblanuvchi, gunohkor [f-t]
Aybsitmoq **kamchilik topmoq** nuqsonini topmoq
Aybsiz. gunohsiz, begunoh [f-t] beayb [f-t-a]
Ayg'oqchi josus [a], shpion [r<nem], agent [r<lat]
Ayirboshlamoq. ayirboslamoq almashmoq, almashtirmoq almashmoq
Ayirmoq, ajratmoq. judo qilmoq. maxsus ajratmoq
Ayiqtirmoq, **ifoklashmoq**, osilmoq
Aylanmoq. **sayr etmoq**. kezmoq
Aylanma dorivor [a]. halqasimon
Ayfanay. aylansin. o'rgilay. o'rgilsin. girgitton. qoqindiq. sadaqa [a]
Aymoq **urug'** qarindosh
Aymashmoq, **o'ralmoq**. chirmashmoq chirmalmoq
Aynimoq, buzilmoq, achimoq
Ayniqsa, **xususan** [a] alalxusus [a]
Ayol [a], xotin. xotin-qiz. xotin-xalaj
Ayon [a]. ravshan [f-t], **ma'lum** [a]
Ayov shafqat [a], **rahm** [a], omon [a]
Ayovsiz. besayov. **shafqatsiz** beshafqat [f-t+a]. beomon [f-t+a], rahmsiz, berahm [f-t+a]
Ayricha **boshqacha**. o'zgacha
Ayrilliq judolik. hijron [a]. hajr [a]. firoq [a]
Ayrilmoq, ajra(l)moq
Ayrim, ba'z. [a], **ba'zibir**
Aysh [a], huzur [a], rohat [a], nasha [a]
Ayshgoh [a+f-t]. **ishratxona** [a+f-t]
Aytganday. aytmoqchi. aytgancha daryonq [f-t+a], rostdan, ha
Aytishmoq, **janjallashmoq**, koyishmoq bir-birlarini so'kishmoq, urishmoq gijillashmoq, qizishmoq tiklashmoq, olishmoq, so'kishmoq
Aytmoq II, gapirmoq. demoq. bayon qilmoq. izhor etmoq. bildirmoq
Aytqiz II. **taklif qilmoq**. chaqirmoq. chorlamoq
Aytmoq III. olmoq
Aytarli, unchalik, uncha
Aytaylik deylik. faraz qilaylik
Ayyor [a], mug'ambir [a], laylagar [a+f-t]. quv, ustamon. makkor [a]. dog'uli, mallooi [f-n-t]. qalvir(i). shaytonn [a]. lulik. lullak. [r<o. xirpi. maslen [f-t]
Ayyorona [a+f-t] mug'ambirona [a+f-t], makkorona [a+f-t]. ayyorlarcha
Aza [a], motam [f-t] ta'ziya [a]
Azador [a+f-t] ta'ziyali
Azal [a], **qadim** [a]
Azaldan. **avvaldan** qadimdan eskidan
Azamat [a]. qudratli. zabardast [f-t]. **baquvvat** [f-t+a]. kuchli
Azaymoq [a+f-t], **duxoba** [a+f-t]
Azim [a], ulkan, haybatli. yirik, bahaybat [f-t+a]. **katta**
Aziz [a] qadrdon [a+f-t], **qadrli** muhtaram [a]. qimmatli
Azm [a], jazm [a], **qaror** [a]
Azob I [a], **qiyinchilik**. mashaqqat [a]. aziyat [a]
Azob II [a], aziyat [a] jabr [a]. jafo [a] ozor [f-t], zahmat [a]. alam [a] iztirob [a]. uqubat [a] sitam [f-t]
Azobli. jafoli. uqubatli, zahmatli, alamiztirobli achchiq. sitamli
Azobiamoq, **qiynamoq**. qiynoqqa solmoq. qiynamoq
Azonchi, muazzin [a]
Azonlab. **saharlab** azonda, saharda
Azza-bazza ataylab. ataylab. qasddan. poytaga

Ag'(a)namoq, yonmoq (dumalamoq)
Ashaddiy [a'], o'takasiqqan
Ashqol-dashqol, kishi-nishi bo'lgan, qaltis-qunqur muyday-chuyda
Asrula, qo'shiq
Ashulachi xonanda [f-t], qo'shiqchi
Ashyo [a] narsa
Achchiq, ayanchli, ayanch, zabun [f-t]
Achinmoq afsuslanmoq, afsus qilmoq, kuymoq, kuyinmoq, o'kinmoq
Achitqi xamirturush [a-t-f-t], turush [f-t]
Achishmoq, pullanmoq
Achchiq qilmoq, g'azablanmoq
Ashula [a] she'r [a]
Amal [a], amal [a]
Aqsoqol [s], oliy'g' bo'yuk, oqsoq [a]
A'zo [a] qism [a], a'zo [a]

-B-

Bezdnom [f-t], uyalib, sharmanda [f-t], sharmsor [f-t]
Bo'lish [-sh] tan[a] [f-t], vujud [a], borliq
Bachcha [a], tan[a] [f-t], et
Bahs [a], tortishuv, munozara [a] muhokama [a]
Bahslashmoq tortishmoq, munozara qilmoq, tortishuvmoq, tortishib qilmoq, gaplashmoq
Bajarmoq ado etmoq, bitirmoq, amalga oshirmoq, qondirmoq o'tkazmoq, bajo keltirmoq
Baland, yuqori
Balandlamoq yuqoriga ko'tarilmoq, ko'tarilmoq, o'sib ketmoq
Balandparvoz [f-t] dabdabali, tantanali, bejirim
Balo [a] qiyinchilik [a], ofat [a], yoshlar, yoshlayon, g'oyat [a], hasanoq [a], o'limsirag [a], [a], sallamo [a]
Balo [a'], *alokat* [a] ofat [a]
Balo [a], usta [f-t], ustamon, bilag'on, bilarmon, chechan epchil chaqqon, uddaburon [a+t-t]
Balog'at [a] voya [f-t], kamol [a], kamolot [a], yetuklik
Barg [f-t], yaproq
Baribir, farqsiz, befarq [a+f-t] ahamiyatsiz
Bas [f-t] ochiq tanovar yuborish **kifoya** [a], bo'lgan
Baxt [f-t], iqbol [a'], tole [a], saodat [a]
Baxtli baxtiyor [f-t], saodatli, tolei, masud [a]
Baxtsiz, bebaxt [f-t], badbaxt [f-t] tolesiz, sho'rpeshana [f-t]
Bayroq, alam [a], yalov tug'
Ba'zi [a'] bu'zi bir, ayrim bir xil
Bo'lzam [a] goho [a], ochida, gohi-gohida, ahyon-ahyonda, unda-sunda, o'ta-sira, o'rtacha, bir tomonlama, bir-yarim
Bechora [f-t] sho'rlik, boyqush, o'ksiz, notavon [f-t], ojiz [a] ulduz [f-t]
Befahm [b-t+a] farosatsiz befarosat [b-t-t], farosatsiz farosatsiz [f-t] befarosat [f-t+a]
Begona [f-t], yot, o'zga, begona, notanish, notanish g'ayri [a], o'zga yot [a]
Behuda [b-f] bekor [f-t], bekorchi, foydasiz befoyda [f-t+a] nafa [a] befoyda [f-t+a], ahamiyatsiz, ortiqcha
Beixtiyor [f-t], ixtiyorsiz, beixtiyordan, beixtiyordan
Bejirim xushbichim, kelishgan, xushqomat [f-t+a], ketvorgan, bichin [f-t], tantana
Bekitmoq, yashirinmoq pinmoq berkitmoq
Bekor [b-f], nosoz, ishsiz, ortiq
Bekorchi ovsaraqchi, yolqov
Bekorga bekor [f-t], ahamiyatsiz nosoz, nosoz, o'zga [f-t bechiz]
Bekam-ko'st kam-ko'sisiz to'la-to'kis, to'la-to'kis, to'kis, but, badastur [f-t], mukammal [a]

Belgi, nishon [f-l], alomat [a], nishona [f-l] tanq. ifoda [a]

Belamoq (belashtirmoq), qirmoq (qirishtirmoq); bulg'amoq

Bemahal (f-t+a), ayniqt [f-t+a]

Bemahal II ([f-t+a] bovaqt [f-t+a]), ko'maygid [f-t+a]

Bematol [f-t+a], bamaylixotir [f-t+a], baturja [f-t] bahuzur [f-t+a], bazm [f-t+a]

Beparvo [f-t], parvosiz beg'am [f-t+a], e'tiborsiz, beo'tibor [f-t+a], luqayd [a]

Beqiyos (f-t-a), misilsiz, tengsiz benihoya [f-t+a]

Beva [f-t], tul yesir [a]

Bezak, ziynat [a] hasham [a]

Beza(t)moq, yasatmoq

Bezovta holoqat [f-t+a], betinch, notinch, qalaq [a] beso'ranjom [f-t]

Bezovtalanmoq, bezovta bo'lmoq, betoqatlanmoq, toqatsizlanmoq, betoqat bo'lmoq, betinchlanmoq, tinchsizlanmoq, betinch bo'lmoq

Beqiyos [f-t+s], **beza**, sof [a] musaffo [a]

Birdan-bir yegona [f-t], yakka-yagona [f-t] yolg'iz, tanho [f-t]

Birov kimsa, allakim

Birpas biroz, ozgina, andak [f-t], sal, pichcha

Bitirmoq tugatmoq, tug'dirmoq, bo'shatishlatmoq, hamom qilmoq, ado qilmoq

Boplamoq, qayil qilmoq, qoyillatmoq, o'xshatmoq, o'rinlatmoq, kelishtirmoq, qotirmoq, do'ndirmoq, o'ymoq, eshmoq, mondalamoq

Bor, mavjud [a]

Bosilmoq, to'xtamoq, tinmoq, tinchimoq, qolmoq

Bostinqiramoq, alaxlamoq, alahsiramoq

Botinmoq, jur'at etmoq, jasorat qilmoq

Botir [f-ts+o'g' bahodir), jasur [a], dovyurak yurakli qo'rqmas, shijoatli mard [f-t], yuvqur

Boy, badavlat [f-t+a] davlatmand [a+f-t], zangir

Boylik, davlat [a] dunyo [a] mol-mulk [a] bisot [a] bizoat [a]

Bosh ko'la [f-t]

Boshlamoq, kirishmoq, tutinmoq

Boshliq rahbar [f-t], yo'lboshchi, shboshi, boshchi, sarkor [f-t] katta kishi, takabbur uluq', rahnamo [f-t], sardor [f-t] peshvo [f-t] sarvar [f-t], sarkarda [f-t], xo'jayin [f-t]

Boshqa I, bo'lak, o'zga

Boshqa II notanish, o'zga, notiq, beshqaro

Boshqarmoq idora qilmoq, so'ramoq

Boshqatdan, qayta, qaytadan, yangidan, yana, takror

Boshqacha, bo'lakcha, o'zgacha, qayricha

Buloq, chashma [f-t]

Bulg'a(t)moq, **iflos qilmoq**, ivirsimoq

Buyruq, amr [a], farmon [f-t]

Bo'lmag'ur, **bema'ni** [f-t+a] nomunosib [f-t+s], nopisa [f-t], nobop [f-t], nodurust [f-t], tuban, pakana, past [f-t], yaramas, nuzul [a], qabih [a]

Bo'pti, mayli, xop [f-t], yaxshi durust [f-t] buzuk [f-t] bo'ladi

Borshamoq, tushmoq, o'tmoq, ozod qilmoq, ankor bo'lmoq

Bo'shashtirmoq, shalvirtirmoq, shalpiyitmoq

Bo'shatmoq, ozod qilmoq, qo'yib yubormoq

-D-

Dafn etmoq, ko'mmoq qo'ymoq

Dangasa, yalqov, ishyoqmas tanbal [a], suyaqur(vaq) [f-t]

Dang'illama mashxarat., so'zamsham, roshtasham [a]

Daraksiz, bedarak [f-t], dom-darraksiz, bedom-daraksiz [f-t], nom-nishonsiz, benom nishon [f-t]

Dardlashmoq. hasratlashmoq
Darmonsiz, bedarmon [f-t], majolsiz, bemajol [f-t+a] madorsiz, bemador [f-t+a], quvvatsiz. bequvvat [f-t+a]. kamquvvat [f-t-a]
Darrov [f-t] darhol [f-t-a]. tez. tezda bir pasda, bir zumda. bir lahzada. zumda. lahzada
Dastlab, dastavval [f-t+a], avval [a], oldin, boshlab, avvali [a], avvalbosh, avvalo [a], boshda
Davolamoq. tuzalmoq
Daxmaza [f-t], dardisar [t-t] tiriktovon
Daydi, sanqi
Daydimoq. sanqimoq. sandiroqlamoq, tentiramoq, laqillamoq, salanglamoq, sakillamoq
Deyarli, qariyb [a], hisobi [a]
Doim [a], doimo [a], hamisha [f-t], hamisa vaqt [f-t+a], har dam [f-t+a], har mahal [f-t+a]. har vaqt [f-t+a]. nuqul [a], mudom [a]. birdaay. yakkash [f-t]. yalang. hadeb
Doklad [r], ma'ruza [a]
Dongdor mashhur [a]. nomdor [f-t]. taniqli
Dovruq, dang, shuhrat [a] shon [a], nom [f-t], avoza [t-t]
Dunyo [a], jahon [f-t]. olam [a]. koinot [a]
Dushman [t-t] yov, g'anim [f-t], ag'yor [a], yog'iy
Dushmanlik, adovat [a]
Dushvor [f-t]. qiyin. mushkul [f-t]. murakkab [a]
Do'q po'pisa. tahdid [a]. davrang. qag'dag'a. siyosat [a]
Do'st [f-t], oshna [f-t]. og'ayni, jo'ra [t-t] oshna-og'ayni yor [f-t]. yor-do'st [f-t]. ahbob [a]. habib [a]

-E-

Ega, xo'jayin [f-t] xo'ja [f-t] sohib [a]
Ehtiyoj [a]. talab [a]. muhtojlik. zaruriat [a]. zaruriyat [a]. hojat [a] zorlik
Ekmoq o'tqazmoq, tiqmoq
Eplamoq, uddalamoq
Erka. arzanda [f-t]. tanbeh
Erta. hariqat [f-t+a]. vaqtli
Esdalik, yodgor [f-t], xotira [a]
Eslamoq, xotirlamoq, yodlamoq yod olmoq. yo'qlamoq
Evaziga hisobiga, badaliga
Ezma ezma-cheruk mug'ov. laltechaynar. mag'zava
Ezgulik. yaxshilik
Eshitmoq. tinglamoq

-F-

Fahm [a] farosat [a], aql [f-t], tamiz [t-t], uquv. zehn [a], idrok [a]
Faqat [a], yalg'iz. birgina. faqat [f-t]. xolos [a]
Farosatli, zehnli. didli. zakovatli, zukko [a]. zokir [a]. aql [f-t]
Farq [a]. ayirma. tafovut [a]
Farzand [f-t]. bola. zuryod (zimyot) [a], tirnoq
Faxrlanmoq, fahr etmoq. g'ururlanmoq. mag'rurlanmoq
Foyda [a]. naf [a] manfaat [a]. sud [t-t], hayon

-G-

Gangimoq dovdiramoq. esankiramoq, garanglashmoq. gangiramoq. kalovlanmoq. mangiruvsimoq. talmovsiramoq, abdiramoq
Gapdon [f-t] so'zamol, notiq [a]
Gapirmoq, so'zlamoq, so'ylamoq
Gavda jussa [a]
Gavdali. jussali. barvasta [f-t]. norg'ul, qomatdor [a+t-t]. barzangi [f-t]
Gina qilmoq. yozg'onmoq o'pkalamoq
Gruppa (rohem), guruh [f-t]. to'da [t-t], to'p [t-t]. turkum [a]

Gul [f-t], chechak
Gulshan [f-t] gulistan [f-t], gulzor [f-t] gulbog' [f-t] bo'stan [f-t], chaman [f-t], chamanzor [f-t]
Gumon [f-t] dargumon [f-t], num'una [f-t+a], nopok [f-t+a]
Guvoh [f-t], shohid [a]
Go'r [f-t], qabr [a], mozor [f-t], lahad [a]

-H-

Ha, shunday, balli [f-t]
Hamdard [f-t], dardkash [f-t], g'amxo'r [a+f-t]
Hamma [f-t], barcha, bari, butun, bor, jami [a] butkul tamom [a] bor yo'q
Hamon [f-t], hamisha [f-t]
Hamroh [f-t], yo'ldosh, esh
Har qancha, harchand [f-t] qanchalik, ming
Harom [a], makruh [a], iflos [a], murdor [f-t], palid [f-t]
Harorat [a], temperatura (issiq), daf. [f-t] havo
Harsillamoq, hansiramoq, ho'ngillamoq, erillamoq
Hassa [a], asso [a]
Havo [a] kun
Haydamoq, quvmoq, quvlamoq
Hayo o'ziyalik andishali, **nomusli** ibali
Hayronlik tayrat [a], ta'ajjub [a]
Hazilkash [a+f-t] hazilvon [a+f-t], tegkinchoq
Hazillashmoq, hazillamoq, tegishmoq, o'ynashmoq
Hech [f-t], asso [a], asti [a], sira, mutlaqo [a] zinhor [f-t], butunlay, hargiz [f-t] ta'qir zarracha, zig'ircha, himmatcha
Hid, is, bo'y [f-t]
Hidlamoq, iskamoq
Hisoblamoq bilmoq, qaramoq ko'rmoq sanamoq, tushunmoq, atamoq
Hissa [a], tegish, ulush, tan [f-t]
Hiyla [a], nayrang [f-t], makr [a], aldov, firib [f-t], chalasi [a]
Homiladar [a+f-t], ikkiqat, bo'g'oz, yuk, og'irqoq
Hosildor [a+f-t], serhosil [f-t+a] unumdor, serunum
Hurmoq xavotlanmoq, ne' amoq
Hurmat [a] izzat [a] ehtirom [a]
Hurmatli izzatli, muhtaram [a]
Hurmatlamoq hurmat qilmoq, izzat o'rnoq siylamoq
Husn [a], chiroy, ko'rk, zeb [f-t]

-I-

Iflos [a], isqir [a], arkit, ishqir, o'q'anch, nopok, nopak [f-t]
Ilmoq [a+f-t] o'q'anch, zo'r [f-t] nayza [a]
Ilg'or, zo'rdan [a+f-t], jangovar [a+f-t], yetakchi avangard [a+f-t], udarnik [r], karvonboshi
Imillamoq imirsillamoq, sekinlamoq
Imzo [a] qo'l
In, uya, oshyon [f-t]
Indamas, gapmiq, ming'aymas, damsiz [f-t]
Indamaslik, churq etmaslik, miq etmaslik
Inoq [mo'g'.] ahil [a] qadrdon [a+f-t], ixtiyor [a+f-t], pal [a] qalin, apoq-chapoq
Inoqlashmoq, ahillashmoq, tuluvlashmoq, qadrdonlashmoq, inoqlashmoq, qalinlashmoq
Inqiroz [a], tanazzul [a]
Isimoq, qazimoq
Istiqbol [a], ke'ajak
Istak, xohish [f-t], orzu [f-t], havas [a], ishtiyoq [a], hafsala, mayl [a], ra'y [a], ko'ngil, armon [f-t] rag'bat [a], tilak
Istamoq, xohlamoq, tusamoq orzulamoq orzu qilmoq, istamoq, istiyor qilmoq, sog'inmoq
Ivimoq bo'kmoq
Izlosmand [a+f-t], ishtiyoqi [a+f-t],

shinavanda [f-t], havaskor [a+f-t], muxlis [a]
Ixtiyor [a], izn [a], mayl [a]
Izlamoq, qidirmoq, axtarmoq, istamoq
Ish, yumush
Ishkal [a], **chatoq**, xurjun [f-t], yomon, nasvo [f-t], pachava
Ishlamoq, mehnat qilmoq, xizmat qilmoq
Ishchan, harakatchan, serharakat [f-t+a], g'ayratli, serg'ayrat [f-t+a], tirishqoq, urinchoq
Ishkilikboz, **araqko'r** [a+f-t], piyonista [f-a+f-t], mayxo'r [f-t]
Ishmoq, xo'larmoq, tortmoq, otmoq, nu'sh etmoq

-J-

Jahl [a], achchiq, g'azab [a], qahr [a], zarda [f-t]
Jala, sel [a]
Janjal, to'polon, g'alva, mojaro [a], g'avg'o [f-t], mashmasha, sho'rish
Jarima [a], shtraf [rus-nem]
Javramoq, vaysamoq, qarg'amoq
Jilmaymoq, kulimsiramoq, irjaymoq, irjaymoq, irjaymoq, ishshaymoq, ishshaymoq
Jimlik, jimjitlik, sukunat [a], sukut [a]
Jingalak, fabla [a], qo'rg'oq
Jinni [a], telba, devona [f-t]
Jirkanmoq, nazar qilmoq, yirganmoq
Jirkanch, qabih [a], razil [a], marfur [a], zalil [a], nafratli
Joy, o'rin
Joylashmoq, o'rnashmoq, o'rnalashmoq
Juda, g'oyat [a], g'oyatda, bag'oyat [f-t+a], nihoyatda, benihoya [f-t+a], ashadsiz [a], o'lakelgan, toza, rosa [f-t], xop [f-t; xo'b], biram, chunon [f-t], bir qiyos [f-t+a], misilsiz, qadar, o'lchamsiz, chandon [f-t], bag'oyat, ko'p, ota, uvalab, o'syon [f-t], yomon, kamoli [a], xirayi [a+f-t], o'ziyu'nday, o'larday, o'larcha, qattiq
Juldur, uvada

-K-

Kabi, singari, yanglig', o'xshash, misol(i) [a], barisoli [f-t+a], misli [a], degandek
Kalta, qisqa, ko'tch [f-t]
Kam [f-t], oz
Kambag'al [f-t], qashshoq, bechora [f-t], faqir [a], yo'qsil, qado [f-t], bechorahol [f-t+a], miskin [a]
Kambag'allik, kambag'alchilik, muhtojlik, yo'qchilik, faqirlik, qashshoqlik, bechorachilik, gadolik, miskinlik
Kamchil, tanqis [a], taxchil, kamob [f-t]
Kamaymoq, ozaymoq
Kanikul [rus-lat], **ta'til** [a]
Kar [f-t], garang, karnalang
Karra [a], barovar [f-t], **marta** [a], nosa [a], bor [f-t], chandon [f-t]
Kasal [a], bemor [f-t], noloh [f-t], hamor [f-t], nosog, xasta [f-t]
Kasalmand [a+f-t], qandchil, dardmand [f-t]
Kasal bo'lmoq, kasallanmoq, betob bo'lmoq, betoblanmoq, og'rimoq, xasta bo'lmoq
Kasb [a], hunar [f-t], kasbkor [a+f-t], ish
Kasr [a], kasofat [a], ziq
Katta, ulug', buyuk, zo'r, azim [a], azamat [a], ulkan, oshaybat [f-t+a], tayballi, yirik, gigant [rus-grek]
Kayfiyat [a], kayf [a], avzo [a]
Kayfli, huzurli, osoyishta, safoli, gashta
Kekkaygan, gerdaygan, kerilgan, dimog'dor [f-t], kalondimog' [f-t], kerk, manman, takabbur [a]
Keksa, qari, pir [f-t]
Keksaymoq, qarimoq, qartaymoq
Kelishgan, xushbichim, xushqomat [f-t+a], bejirim, kelishgan, tobar [f-t],

tamtam

Kelishmoq, bitishmoq, murosaga kelmoq

Kerak lozim [a], zarur [a], darkor [f-t]

Kerakli, zarur [a], zaruriy

Kerilmoq, kakkaymoq, gerdaymoq

Kesatiq, kinoya [a], istehzo [a], pichinq

Kesmoq, qirqmoq, chopmoq

Ket, jo'nat, tez, yo'qol, nav [f-t]

Ketmoq, jo'namoq, ravona bo'lmoq

Keyin, so'ng, so'ngra, innaykeyin, bo'lar> [a]

Kecha, kechasi, tun, oqshom

Kifoya [a], yetarli, yetadi, bo'ladi, ho'ldi, bas [f-t]

Kechikmoq, hayallamoq, uzoqlamoq

Kechirim, uzr [a], afv [a]

Kimsasiz, bekimsa, yolg'iz, bekas [f-t], so'qqabosh, g'arib [a]

Kirish, muqaddama [a]

Kirmoq, joylashmoq, o'rnashmoq

Kiyim ust-bosh, kiyim-kechak, kiyim-bosh libos [a], engil yengil-bosh, egin

Kulgi, xanda [f-t]

Kulmoq, paylamoq

Kuy, tarona [f-t]

Kuch, quvvat [a], mador [a], majol [a], dasmon [f-t]

Kuchaymoq, zo'raymoq

Kuchli baquvvat [f-t+a], zabardast [f-t]

Kuchsiz, bequvvat [t-t+a], kamquvvat [t-t+a], zaif [a], nimjon [f-t], ojiz [a]

Kuchsizlanmoq, zaiflashmoq

Ko'k, zangor (zangori) [f-t], moviy [a], havorang [a+f-t]

Ko'karmoq, bo'zarmoq, gezarmoq

Ko'klamoq, ko'karmoq

Ko'krak, ko'ks, bag'ir, siyna [f-t], kosh, qunoq

Ko'nikmoq, o'rganmoq, odatlanmoq, odat qilmoq

Ko'nmoq, unamoq, rozi bo'lmoq, yurmoq

Ko'p, ancha, talay, sonsiz, sanoqsiz, behisob [f-t+a], mo'l, serob, beadad [f-t+a], bisyor [f-t]

Ko'paymoq, serobiashmoq

Ko'pincha aksar [a]

Ko'pchilik, aksar [a], aksariyat [a]

Ko'r, basir [a], so'qir [mo'g'], ojiz [a]

Ko'rinish, tus qiyofa [a], avzo' [a], vaziyat [a], siyoh turq

-L-

Lapashang, tavand (tavang) [f-t], epashang, bo'shang landavur, noshud [f-t], so'tak, bo'sh-beyov, latta

Laqma, go'l [f-t]

Lavozim [a], mansab [a], amal [a] o'rin

Lekin [f-t+a], biroq ammo [a] illo [a]

Loyiq [a], munosib [a], muvofiq [a], buyi [f-t], mos [a], monand [f-t], mustahiq [a]

-M-

Mahbus [a] bandi [f-t], tutqun, arisloni [r арестант]

Mahalliy [a], yerlik

Manglay [mo'g'] peshana [t-t]

Mansabdor [a-f-t], amaldor [a+f-t], a'yon [a]

Manzil [a], adres [r-fr]

Maosh [a], oylik, moyana [f-t]

Maqsad [a], niyat [a], muddao [a], murod [a]

Mard [f-t], tant., himmatli, er

Marta [a], kara [a], bor [f-t], gal, navbat [a], dafa [a], qayta, loppa', qur, yo'l, qatla, qat, safar [a]

Maslahat [a], kengash, mashvarat [a]

Maslahatchi, maslahatgo'y [a+f-t], kengashchi

Maslahatli, kengashli

Maslahatlashmoq, maslahat olmoq, kengashmoq, aqlashmoq, mashvarat qilmoq

Maskara [a], mazak [a]

Masxaralamoq masxara qilmoq, masxaralamoq, mazax qilmoq, nisbiy qilmoq, kalaka qilmoq

Mazali [a] vkusnyy, lazzatli [n], xushta'm, shirin [f-t], totli [n-m], xushxo'r [f-t]

Mag'rurlanmoq, g'ururlanmoq, kibrlanmoq, havolanmoq

Mashg'ul [a], band [f-t], ovora [f-t] andoz mor [f-t]

Ma'lum bo'lmoq, bilinmoq, aniqlanmoq, ayon bo'lmoq

Ma'lum [a] izvestnyy [a], bahkor (bahkora) [f-t], ayon [a]

Ma'no [a] mazmun [a]

Mehmon [f-t], qonoq

Mehnatkash [a+f-t], mus [a]

Mezon [f-t], qabriston [a+f-t], qabriston [f-t], mozorgoh [f-t]

Mubolag'a [a], lof [f-t], mubolag'a [a]

Muharrir [a] redaktor [f-t]

Mulsim [a] shirinyatl insoniy [a]

Muhtoj [a], zor [f-t]

Mujmoq g'a moq komirmoq

Mumkin [a], xarid, **xasis** [a], qaltiq

Munosabat [a], aloqa [a], aralashuv [a]

Musiqa [a], g'am [a], kuy'ni [a], tasvirish [a], savdo [a]

Musobaqa [a], sorevnovaniye, sinash

Musobaqalashmoq bellashmoq, kurashmoq, musobaqa o'ynamoq

Mustahkam [a], mahkam [a], puxta [f-t], pishiq-puxta, sifatli, qattiq

Muvofiq [a], barcan [a], bo'yicha, ko'ra, asosan [a]

Muzlamoq to'ngmoq, yaxlamoq

Mo'ljallamoq mo'ljal qilmoq, ko'zlamoq, nishonga olmoq, mo'ljallamoq, chamalamoq, taxmin qilmoq

Mo'tadillik, mo'tadilchilik, sarobchilik, farovonlik, sarobgarchilik, kengchilik, to'kinchilik, ma'murchilik

-N-

Nafas [a] dam [f-t], in

Nafis [a], nozik [f-t], latif [a]

Naqadar, nechoq lik, qanchalik, burchalar

Narsa buyum, ashyo [a], predmet [r]

Narx [f-t], baho [f-t], qiymat [a]

Narxlamoq, bahalamoq, narx qo'ymoq

Nasihat [a] o'g't, pand [f-t], ma'viza [a]

Natija [a] oqibat [a], yakun [a]

Navbat [a], qat, sira, **marta** [a]

Navbatdagi, galdagi endigi

Nayrang boz [f-t], hiyla soz [f-t]

Nashr etmoq bosmoq, chop etmoq

Noma'qul [f-t+a], durust, noma'lum [f-t+a] **gumon** [f-t], ishtayin [f-t+a] layiqsiz, munosib [a], beso'naqay [a], muhayyo [a]

Neiloj [f-t+a] nochor [f-t], chorasizchor [f-t], iloj siz

Nola [f-t], noshi [f-t], oh, fig'on [a], faryod [f-t] zor [f-t], dod [f-t] afg'on [a]

Nolimoq, shikoyatlanmoq, shikoyat qilmoq, zorlanmoq, hasrat qilmoq

Nolish [f-t], **nola** [f-t] shikoyat [a], nusrat [a]

Noloyiq [f-t+a], nomunosib [f-t+a]

Nom [f-t], ot, ism [a], **dovruq**

Nomiga yoliga, nimaga

Nomusli, hayoli uyatli, andishali, ibolı

Noqulay, o'ng aysiz, nobop [f-t]

Notanish [f-t], notanish [f-t], **bechora** [f-t], ahqir [f-t afg'on] afrida [f-t]

Notinch, betinch **bezovta**, hasiranjam [f-t] alg'ov-dalg'ov, to's-to'polon

Novcha, qaynov [f-t] dang [f-t], uzun

Noxush [f-t], ko'ngilsiz, yoqimsiz

Nuqson [a] ayb [a] ruqs [a], qusur [a], kamchilik, illat [a]

Nur [a], shu'la [a] yog'du, ziyo [a]

-O-

Odam [a] odamzod [a+f-t] kishi insoon [a], kimsa, cashar [a] shaxs
Odamgarchilik, insongarchilik
Odat [a], rasm [a], taom : [a] ...stum [a], urf [a] an'ana [a]
Odatlanmoq, ko'nikmoq, odat qilmoq, o'rganmoq
Odobli (adabli), boadab [f-t+a] axloqli
Ohang [f-t], intonatsiya [r+t]
Oila [a], xonadon [f-t], uy, ro'zg'or [f-t]
Old[ca], huzuri[da], yoni[da], qoshi[da]
Oldinga, ilgari, olg'a
Olifta, fason (posoni) [r+fr] bashang po'rim [r+ozarbaycha], sabang
Olov [f-t] o't, alanish [f-t]
Or [a], **uyat**, nomus [a]
Orıq, ozg'in, qiltiriq, cirqov, ipillirıq ramaqijon [f-t], lag'ir [f-t]
Orqa, keyin, kel. ort
Ortiq, oshiq, ziyodlar [a]
Ortmoq yuklamoq, bosmoq, joylamoq
Osmon [f-t], ko'k samo [a], falak [a], gardun [f-t]
Oson [f-t], yengil, o'ng'ay
Ost, lag' tub
Ota, dada, ada
Otlanmoq, qo'zg'almoq, ko'tar bosiq oyoqlanmoq
Otmoq, uloqtirmoq, ag'darmoq, ilaxtmoq
Ovora [f-t] sarson [f-t], sargardon [f-t]
Ovoz [f-t], tovush, un, sado [a], sas, nido [a], sado
Ovqat [a], taom [a], oziq, tomoq, xo'rak [f-t], yemish, ne'mat [a]
Ovuntmoq, yupatmoq
Ovunchoq, yupanch(iq), ermak
Oxir [a], so'ng, ket, oyoq nooq (adoq) nihoya [a], pirovard [f-t], intiho [a]
Oxirgi, so'nggi keyingi
Oz[gina] o'roz, birpas, uz-moz, picha sal, xiyol [a], jindek [jinday, jindak], qitiqay, ...chcha andak [f-t], chizi [f-t]
Ozmoq, oriqlamoq, bag'rilamoq
Ozod [f-t] erkin, hur [a], sarbast [f-t]
Og'ir, vazmin [f-t], zildek, zil-zil, zil-zambil zalvarli
Oshiq [a] yoshlar [f-t]
Ochko'z, badnafs [f-t+a], ochofat, suq suqtalab

-P-

Parvarish [f-t], tarbiya [a] qaroy
Parvarishlamoq, parvarish qilmoq, tarbiyalamoq, tarbiya qilmoq, qaramoq, boqmoq
Parvona [f-t], girdikapalak
Payqamoq sezmoq, fahmlamoq
Peshana [f-t], manglay [mo'g']
Peshin [f-t], tush
Piyoda [f-t], yayov
Puf [f-t] ajrahar mullajiring, yokan
Puxta [f-t], pishiq

-Q-

Qadam [a], odim
Qalbaki [a+f-t], soxta [f-t], yasama, sun'iy [a], yolg'ondakam, g'ayritabiy [a], botil [a]
Qalin, zich, tig'iz
Qaltis nozik [f-t]
Qal'a [a], qo'rg'on
Qamal, qurshov, muhosara [a]
Qaqshamoq, zirqiramoq
Qaram, tobe [a]
Qaramoq, boqmoq
Qarama-qarshilik, zidlik, nizo [a], kelishmovchilik, ixtilof [a], nifoq [a]
Qarash boqish, nigoh [f-t], nazar [a]
Qarindosh, urug', avlod [a], tug'ishgan, jigar [f-t], jigarband [f-t], qarindosh [f-t] xesh [f-t]
Qaror [a], azm [a], jazm [a]
Qasam [a], ont qasamyod [a+f-t]
Qattiq zarang [f-t], metin [a], tosh

Qaynamoq, joshmoq, vonmoq
Qaynoq [n] issiqqon, ozg'in
Qaz(il)moq, kavlamoq
Qachongacha, [ak] qachonguchun [t-t]
Qilmish, kirdikor [t-k]
Qilmoq, etmoq, aylantirmoq
Qirg'oq [sh] [s] yoqa, lab, bo'y, chet
Qistamoq, zo'rlamoq, majburlamoq, majbur etmoq
Qiyin [n] mushkul, je, mahu [t-k-k], bo'r, qiyinchiqchi [n] sermashaqqat [t-t-s] emo mahu [a], dushvor [t-v]
Qiyinlashmoq [g'] qiyinlashmoq, murakkablashmoq
Qiynamoq [azobla] [n] [e] qiynamoq
Qiyo'q [s] [n] [n]
Qiyshiq [s] [n] [n], egri
Qiyinchilik [n] [sh] [s] [q] [g'] [ch] [l] [k] [n] [q] [ch] [l] [k] [n] [q] [ch] [l] [k] [n] [q

-S-

Sabab [a], va. [a]. bahona [f-t] bois [a]
Sababli sababdan, tufaylidan), natijasida, natijasida, natijasida
Sababchi, sababkor [a+f-t], aybdor [a+f-t]
Sabil (savil) [a]. ordona, zormanda [f-t] bayolmcha [a]. sarosar
Sadaqa [a], ehson [a] xayr [a]. hadya [a], nazr [a]
Saf [a]. qator a]
Sakramoq. hatlamoq, hukkamoq
Salomlashmoq, so'rashmoq ko'rishmoq, omonlashmoq, salom-alik qilishmoq
Sanoqli hisobli, o'lchovli
Sarflamoq, sarxiflamoq, xillamoq, sarflamoq tanlamoq, lemoq, sarfga ajratmoq
Saranjom [f-t], sanishta [f-t] unasta [f-t] tartib, batartib [f-t+a]
Sarflamoq. sarf qilmoq, xarajatlamoq xarajat qilmoq xarjlamoq, xarj qilmoq, chiqim qilmoq
Sassiq. badbo'y [f-t]. qo'lansa
Savol [a]. so'roq
Saxiy [a] himmatli, saxovatli, hotam [a] tanti
Saxiylik. saxovat [a]
Sekin, asta, ohista [f-t], sust [f-t]
Sekinla(sh)moq, susaymoq sustlashmoq, pasaymoq, qaymoq
Sevgi. muhabbat [a], ishq [a]
Sevgili, mahbuba [a], yor [f-t]. nigor [f-t]. didor [f-t]
Sevinmoq suyunmoq, quvonmoq, sevinmoq, shodlanmoq
Sevmoq. ko'ngil qo'ymoq, suymoq, muhabbat bog'lamoq, yoqtirmoq yaxshi ko'rmoq
Sezgi, his [a], tuyg'u
Sezgir, ziyrak [a]. tuyg'un, hushyor [f-t]. sergak, tiyrak
Sezmoq. tuymoq, his etmoq
Sirt, tash (tish)
Sirg'anmoq. sirpanmoq, tegranmoq
Sirg'anchiq sirpanchiq, tirg'anmoq tayyor turg'anak,
Sodda [f-t] oddiy [a], jo'n, ibtidoiy [a]
Sodiq [a], ishonchli vafoli, vafodor [a+f-t], noker [a+f-t]
Solishtirmoq, taqqoslamoq, qiyoslamoq, qiyos qilmoq, chog ishtirmoq
Son, miqdor [a], hisob [a], sanoq, adad [a]
Sonsiz, ko'p, sanoqsiz sanog'siz, beshumor, behisob [f-t+a], hisobsiz beadad [f-t+a], adadsiz
Sop, dasta [f-t], band [f-t]
Soqov, tosh, gung gungalak
Soqchi qorovul posbon [f-t] qo'riqchi
Sotmoq, pullamoq, pul qilmoq
Sotqin, xoin [a] xiyonatkor [a+f-t] g'addor [a], munofiq [a]
Sovg'a hadya [a] tortiq tuhfa [a], armug'on [f-t], in'om [a]
Soya [f-t]. kulanka kolka, ko'zga
Soz [f-t]. cholg'u
Sozanda [f-t], cholg'uchi, mashshoq [a]. muzikachi, muzikant [inglizcha]
Sog'aymoq. tuzalmoq
Sog'liq sog'lomlik, sihat [a], tob [f-t]
Suhbat [a] hamd [f-t], hayr [a]
Suhbatlashmoq. suhbat qilmoq. hasratlashmoq, otlanishmoq, hangamalashmoq, gurunglashmoq, gurung qilmoq
Surat [a]. rasm [a]
Sug'urmoq. chiqarmoq

-T-

Tabrik [a]. qutlov, muborakbod [a+f-t]
Tabriklamoq tabrik qilmoq, qutlamoq, muborakbod qilmoq
Takrorlamoq. qaytarmoq
Tamomlamoq tamom qilmoq, tugat-

moq, sayqallamoq, sayqallanmoq, bat'mu-q ade qilmoq, yo'qotmoq, yo'q qilmoq qurilmoq

Taqdir [a] qismat [a] yozmish, peshana [f-t], nasib [a], ko'rgilik

Taqsimlamoq, bo'lmoq

Tarjimon [a], tilmoch, interjon [a]

Tarjima qilmoq ag'darmoq

Tartibsiz ag'dar-to'ntar, alg'ov-dalg'ov, ost-ustun

Tarzda holda, xilda, usulda, yo'sinda, ravishda, shaklda, tarzida **Tashqi** [a]

Tasalli [a], taskin [a], yupanch

Taxmin [a], hisobot, chama [arab.] [a]

Tayyor [a] muhayyo [a] shay, fast, sozir [a]

Tayyorgarlik, tayyorlik, hozirlik, tarad-dud [a], tadorik [a]

Tayyorlamoq hozirlamoq, shaylamoq

Tayyorlanmoq hozirlanmoq shaylan-moq, nilanmoq

Tashlamoq, qo'ymoq, yig'shurmoq

Tashna [f-t] chanqoq, sussoq

Tashvish [a] g'am [a], savdo [a], tard-dud [a], qayg'u, shior [f-t] shu'nisi [f-t]

Tashvishlanmoq, tashvish qilmoq, qayg'urmoq, qayg'ulanmoq, g'am qil-moq

Ta'm [a], maza [f-t-u] lot

Ta'na [a], yozg'iriq mulomot [a], muzam-mat [a]

Tebranmoq, hapanglamoq irmalmoq

Tekinxo'r lekinlamoq, halqxo'r [a+f-t], harom-xo'r [a+f-t], haromlamoq parazit [inglez]

Tema [inglez], **mavzu** [a]

Tentak telba, devona [f-t], sayboyi, ahmoq, g'i, esvos

Tergamoq, kurmoq

Termilmoq, likillamoq, to'rmoq

Tetik baxt-ru [f-t]

Tez I [asam. jadal [a], shitob [f-t], shaxd zud [f-t]

Tez II, yaqin

Tezla|sh)moq jadallik(shi)moq ildam-lashmoq

Teng, barovar [bardor] [f-t]

Tengdosh tengqur, hamqur, teng

Tilkalamoq, tilka-tilka qilmoq, tilka-poro qilmoq, hurdalamoq, burda-burda qil-moq, pinalamoq, puna-puna qilmoq

Tilanchi, sadaqachi, gado(y) [f-t] de-vona [f-t]

Tinchimoq, o'rmoq, jim bo'lmoq

Tiqmoq, suqmoq

Tirik hayot [a], ba'hayot [f-t-u]

Titkilamoq, tilmoq, kavlamoq kavlash-tirmoq

Tilroq qalloq

Tlramoq, qalldamoq, qalt-qalt qilmoq dildiramoq qo'rqitir qilmoq

Tomon taraf [a] yon yoq

Tomchi, chakka [f-t] qatra [a]

Topshiriq, vazifa [a]

Tortinmoq o'rnalmoq, iymanmoq

Tortmoq, jalb qilmoq

Toza, beg'ubor [f-t+a] ozoda [f-t] pok [f-t] poxiza [f-t], sof [a] musaffo [a], g'uborsiz

Tuhmat [a], bo'hton [a]

Tur, xil [a], nav [a], to'fa [a]

Turli har xil, har tur, xilma-xil, turli-tuman, anvoyi) [a]

Turmush hayot [a] o'tkazish

Tushmollamoq, tushmol qilmoq, chamalamoq, chama qilmoq taxmin-lamoq, taxmin qilmoq

Tutash payvasta [f-t]

Tutmoq, ushlamoq

Tutun, duc [f-t]

Tuzmoq, tashkil etmoq, barpo etmoq, qo'ymoq

Tug'ilmoq, paydo bo'lmoq

Tushkunlik tanazzul [a]

Tushunmoq anglamoq, ugmoq, fah-mlamoq bilmoq

To'planmoq to'dalanmoq uyulmoq, qovalanmoq

To'satdan, to'satdan, to'qqisdan, bexosdan, birdan, birdaniga, dabdurustdan, ningahan [f-t] kutilmaganda baneçon [f-t], itifoqo [a], daf'atan [a], ilkisdan, tuyuqsdan, tuyuqsizdan tavqulodda [a]. to'satdan

To'siq [t'ov, to'siqinlik, qarshilik, to'g'anoq

To'xtovsiz [inmas z, belinm, mut'osil [s], uzluksiz, bosim sumbilasiga, paydar-pay, ketma-ket

To'g'risi, rost, sivasi, ost'gi, nabsilarni [a]

-U-

Umr [a], hayot [a]

Umumiy [a], mushtarak [a]

Unumli, samarali, barakali

Urinmoq, harakat qilmoq, intilmoq [a-ishmoq], uhramoq

Urmoq, kattaklamoq, to'qnashtirmoq, sovurmoq, sukmoq, tushirmoq, so'qmoq

Urishmoq, olishmoq, yorpalashmoq, sohishmoq, mushtlashmoq, so'qishmoq, tashashmoq

Urush, jang [f-t], muhoraba [a], harb [a]

Usta [f-t], mohir [a], mahoratli, omilkor [a+f-t], mo'shkor [a+f-t], farang [f-t+a]

Uyalmoq I, iymanmoq, noo'sha qilmoq, nomus qilmoq, or'alanmoq, or'anmoq

Uyalmoq II, izza bo'lmoq

Uyat, nomus [a], sharm [f-t], hayo [a], or [a], orliyat [a], andisha [f-t], ibo [a], isnod [a]

Uyatsiz, benomus [f-t+a], nomussiz, behayo [f-t+a], hayosiz, bemsiz, yuzsiz, orsiz, andishasiz, sharmanda [f-t], sharmsiz, bushuvsiz [f-t], bebo [f-t+a], beg'ayrat, beshafqat [f-t+a]

Uyg'oq, uyqusiz, bedor [f-t]

Uzoq, olis, yiroq, nes

Uchmoq, parvoz qilmoq

Uchrashmoq, yo'liqmoq, duch kelmoq

Uchuvchi, aviator [f]

-V-

Vafo [a], sadoqat [a], sodiqlik

Vafoli, vafodor [a+f-t], sodiq [a], sadoqatli

Vaqt [a], payt, zamon [a], fursat [a], mahal [a], chog', kez, zavq, navbat [a], pafa [f-t], muddat [a], dam [f-t], on [a], lahza [a]

Vatan [a], mamlakat [a], yurt, diyor [f-t], o'lka, mulk [a]

Vazifa [a], burch

Vaziyat [a], ahvol [a], xolat [a], sharoit [a], manzara [a]

Va'da [a], so'z [a], ahdu-paymon [a+f-t]

Va'dalashmoq, ahdlashmoq, ahdu-paymon qilishmoq, kelishmoq, bilishmoq

Vijdon [a], nomus [a]

Vijdonli, nomusli, poklik, halol [a], xolis [a+f-t]

Vijdonsiz, nomussiz, benomus [f-t+a], noinsof [f-t+a], insofsiz, mutaham [a]

Voqea [a], hodisa [a], ajab [f-t], sarxush [a]

-X-

Xabar [a], darak [a]

Xabardor [a+f-t], agoh [f-t], boxabar [f-t+a], voqif [a]

Xabarlamoq, darak bermoq

Xafalashmoq, arz-duolanmoq

Xafa [a], xafaqon [a, ch, qun] [muruş], mardum [f-t]

Xasis [a], bahil [a], bushuq, qurumsoq, zig'ircha, noxos [f-t], nuxsan [f-t], pazg'anoq, coqyosir [boy bosh], ucchi, pilmiz, o'lmason, haris [a], zadiq, do'ppi

Xat [a], maktub [a], nome [f-t]

Xavf [a], xatar [a], tahlika [a]

Xavfli, xatarli, xatarnok, tahlikali, tahlikali

Xayriyat [a], qo'rga

Xayrlashmoq xushlashmoq, vidolash-ish. xayr-ma'zur o'rnida xayrlashmoq
Xilvat [a], holaq, pana [f-t]
Xira [f-t], xiraxonalon [f-t] shilqim yopishqoq, yelim [f-t], sulloh [a]
Xizmatkor [a+f-t], xizmatchi molay
Xomush [f-t], ma'yus [a]
Xomushlanmoq, ma'yuslanmoq
Xonasi o'rni, vaqti, payti kursasi kez
Xudbin [f-t], egoist [r]
Xuddi [f-t] aynan [a], ayni [a], rosa [f-t], mos [a], qaq, butunyam [f-t+r]
Xufq [a], ufq [a] ozoda [a] pozo (adab) [a]
Xunob [f-t] diqqat [a], tajang [a]
Xunob bo'lmoq tajang bo'lmoq, bo'g'moq, diqqat bo'lmoq
Xunuk [f-t], beboshora [f-t+a], badbo-rash [f-t] badanvash, tasqara [a] bedav-o [f-t+a], bo'sriya [a] beo'xshov beso'nqaqav, sovuq badsurat [f-t+a] nohamvar [a]
Xursand [f-t], xushvaqt [f-t+a], shod [f-t] xursand [f-t], xushnud [f-t], mast [a] serzavq [f-t]
Xursandlik, sevinch, quvonch, shodlik, surur [a], farah [a] bo'lbudlik
Xushbo'y [f-t] hidli muattar [a]
Xushomadgo'y [f-t], laganbardor, labbaygov [a+f-t], ilyog'lama, yaltoq
Xushomadgo'ylik xushomad [f-t], laganbardorlik labbayguylik, yaltoqlik
Xushro'y [f-t], chiroyli, go'zal, zebo [f-t]
Xushxabar [f-t+a], mujda [f-t]

-Y-

Yakunlamoq, yakun qilmoq, nat, tamom qilmoq, tart, bob etmoq
Yalinmoq, yolvormoq
Yana, tag'in, qayta, boshqa, bo'lak, ortiq, boz [f-t]
Yara jaroxat [a]
Yarali yaralgan jaroxatli majruh [a]
Yarafmoq, jarohatlamoq
Yaramas, iflos [a] nalz [a], nobop [f-t] badkirdor [f-t], ablah [a] nomard [f-t] badkor [f-t] olchoq poskash
Yaralmoq, paydo bo'lmoq, bino bo'lmoq bunyod bo'lmoq, tuqilmoq
Yarashmoq, kelishmoq, kelmoq
Yaroqli, layoqatli qobiliyatli
Yashamoq, turmoq, siqomat qilmoq
Yashirin(cha), bekinqcha (bekinmoq), maxfiy [a] pinhon [f-t], xufya [a], zimdan, o'g'rincha, sirtor [f-t]
Yashirmoq, bekitmoq (berkitmoq), sir tutmoq
Yaxshi, durust [f-t], tuzuk, barovi [f-t+a], ma'qullik, ayniqa, soz [f-t], nozandav (nozandaq), (nozandaq-nozandaq), bop [f-t] sopta [f-t] ajabtovur [a+f-t], avlo [a], pokizakor [myt [a], qoy-maqom [a]
Yanglish, xato [a] noto'g'ri o'rinsiz ochiq [a]
Yanglishmoq, xato qilmoq, adashmoq
Yelka, kift [a], o'mus
Yemon, tanovul qilmoq, oshqozon ishini qilmoq, tolmoq, o'rnig, tushirmoq, urmoq, ham qilmoq
Yer, arz [a]
Yetim [f-t+a] sag'ir [a]
Yetishmoq, yetmoq, erishmoq, muyassar bo'lmoq, muvaffaq bo'lmoq, vosil bo'lmoq, noil bo'lmoq
Yetmoq, kifoya qilmoq, bo'lmoq
Yetuk, barkamol [f-t+a] raso [f-t]
Yechmoq, hal qilmoq
Yengmoq, g'alaba qilmoq, taslim qilmoq, mag'lub qilmoq
Yig'ilmoq, qullamoq, ag'namoq (aq'anamoq), ag'danilmoq
Yig'in, maraka [a], yig'ish, majlis [a]
Yig'moq, to'plamoq, to'dalamoq, jamlamoq, jamg'armoq, yig'namoq
Yodgorlik, nishon [a]
Yolg'iz yolkash [f-t], tanho [f-t]

Yolg'onchi, aldamchi, aldoqchi kazzob [a]
Yomon, yaramas, rasvo [f-t], nobop [f-t], bo'lmag'ur
Yomonlashmoq, og'irlashmoq, mushkullashtirmoq
Yonmoq, kuymoq, o'rtanmoq
Yopmoq, bekitmoq (berkitmoq)
Yoqtirmoq, xohlamoq, xushlamoq
Yordam, ko'mak [f-t] madad [a]
Yordamchi, ko'makdosh [f-t]
Yordamlashmoq, yordam qilmoq, ko'maklashmoq, qarashmoq, buqishmoq
Yorishmoq, ochilmoq
Yorug', nurli, charog'on [f-t], yurqun, munavvar [a], porloq, ravshan [f-t], nurafshon [a*-t]
Yotsiramoq, yotsinmoq, begonasirsimoq
Yozmoq, bilmoq
Yozuvchi, adib [a]
Yubormoq, jo'natmoq, yo'llamoq
Yugurmoq, chopmoq
Yumshamoq, bo'shashmoq, muloyim laşlanmoq
Yumshoq, bo'sh, muloyim [a]
Yuqori yuksak, oly [a], olo [a]
Yurak, qalb [a], kungil, dil [f-t]
Yuvosh mo'min [a], qobil [a] royish [f-t]
Yuz, bet, afi, bashara [a] tung, chehra [f-t], jamol [a], diydor [f-t], orazz [a], nazar [a], ruxsor [f-t]
Yo'latmoq, keltirmoq, yaqinlashtirmoq
Yo'liqmoq, uchramoq, duchor bo'lmoq, giriftor bo'lmoq, mubtalo bo'lmoq
Yo'lovchi, yo'lchi, mulkonchi

-Z-

Zahar [a], sa u
Zarar [a], ziyon [f-t] futur [a], talafot [a]
Zavq [a] nuroniy [a], shavq [a]
Zavqlanmoq, huzurlanmoq, shavqlanmoq

Zid [a], xilof [a]
Ziq [a], lg'iz
Ziyoli ma'lumotli [a]
Ziqillamoq, zirillamoq, g'ujillamoq
Zora [f-t], shaydo [f-t], kasnar [f-t], qonqanadi (qonqanadi)
Zariqmoq zorlanmoq, mahtanib so'ramoq
Zafar [a f-t], zafar, nasiboro [f-t]
Zulm [a] sitoqod [a]

-O'-

O'jar, qaysar [a f-t], qayic, tikir, baltoi [a], aksi [a] sarkash [f-t], kajbars [f-t+a], lecs qoj
O'lik, murda [f-t], jasad [a]
O'lim, vafot [a], qazo [a]
O'lmoq, vafot etmoq qazo qilmoq nobud bo'lmoq qurbon bo'moq, halok bo'lmoq, qolamoq, uzo'moq
O'qituvchi, pedagog [rj. muallim [a], domla [a domulla] ustoz [turkiy usmoq+ak],
O'pich bo'sa [f-t] muchchu
O'ralmoq burkalmoq
O'ramoq, chirmamoq
O'rinbosar muovin [a]
O'rinli, jo'yali ma'qul [a] joiz [a]
O'rnak, namuna [f-t] misol [a], ulgi
O'rtoq, do'st [f-t], hatto [a], tug'ayni qadrdon [f-t], jonu [f-t], ulfat [a], birovtar [f-t], hamsuhbat [f-t] hamroh,
O'smoq, ulg'ayamoq katta bo'lmoq
O'tkir kasa
O'tmish, bo'lmish mozy [a]
O'xshash monand [f-t]
O'yin, ung [a]
O'ynamoq, teqa olmoq
O'zboshimcha bo'sh
O'zga, boshqa begona [f-t] ag yor [a]
O'ch, qasos [a], qasd [a] intiqom [a] alam [a]
O'chmoq so'nmoq

-G'-

G'alaba [a], zafar [ar] tantana [a], muzaffariyat [a]
G'am [a], tashvish [a], qayg'u, kulfat [a], musibat [ar] alam [a], anduh [f-t] mung dog [t-t]
G'amgin [f-t+a] qayg'uli, hazin [a] hasratli, musibatli, mahzun [a] g'amnok [a+f-a]
G'araz [a], kek, kin [f-t], gidir
G'irrom tirnoq
G'iybat [a] haqoratlash [a] haqoratlash [a]
G'olib [a], muzaffar [a]
G'ulg'ula [f-t] g'uluv [a], qutqu, g'avshlik
G'urur [a], kibr [a], mavu [a] kibrmavu [a], dimog' [f-t]

-SH-

Shallaqi, manjalaqi
Shamol [a], shabada, yel, sabu [t-t]
Shapaloq, shapat, tarsaki [f-t]
Shikoyat [a] arz [a] dod [f-t], arz-dod [a+f-t]
Shol [a], falaj [a]
Shovqin shovqin suron, suron, shovshuv, g'uyur, g'avg'o [f-t], g'alag'uvur, uy-shuv, ruhi-vay, tayu-hurmoi [a]
Shoshilinch, ostalang, tezlik, chaqqonlik, tamg [f-t], zug [a]
Shoshmoq, sroyshilmoq, ushchanuq
Shubha [a] gumon [f-t], ishonchsizlik ishtiboh [a]
Shubhalanmoq, shubha qilmoq, gumonsiramoq, gumon qilmoq

-CH-

Chakki, noo'rin, o'rinsiz, nomaqul [f-t+a], noloyiq [f-t]
Chalg'itmoq, alaxsitmoq, aylantirmoq
Chamasi chamasida, nazarida, ahdar, chog'i, chog'imda, bilishimcha, mazmun shaklli [a], nazdimda, ehtimolam
Changov, tashnalik
Chariqamoq suvsamoq, mo'llanmoq, tashna bolmoq
Chap [f-t], sol
Chapak [f-t] qarsak
Chaqirmoq, chorlamoq
Chaqqon epchil, chechan, abjir chaqdast [f-t]
Charchoq I horg'inlik, lordaq
Charchoq II horg'in
Charchamoq, horimoq, tolmoq toliqmoq
Chatoq ashkal [a] xunuk [f-t], yomon, razvo [f-t] pashkava
Chaynamoq kovshamoq
Chayqovchi, nimsetar
Chang, gurd [f-t], g'ubor [a], to'zon
Chegara, chek, had [a], poyon [f-t]
Cheksiz, behad [f-t+a], benihoya [f-t+a] bilonihoya [a]
Chidam, bardosh [f-t], sabr [a], tob [f-t] tezlik tahammul [a], matonat [a]
Chidamli, bardoshli, toqatli, tezlikli, matonatli
Chidamoq, kritlamoq, bardosh qilmoq, toqat qilmoq
Chiqim sarf [a], xarajat [a] xarj [a]
Chiroyli go'zal, husndor [a+f-t] husnli, xushro'y [f-t], kulgili, ko'rkam, barno [f-t], sulov, zebo [f-t], latofat [a+f-a] mol [a]
Chiroyli bo'lishmoq go'zallashmoq, ko'rkamlashmoq
Chol, erkak, er, yo, erri, noyasaid [f-t], oqsoqol, lutfuy
Chopqir chopqin'on, yuguruk, achqur
Chora [f-t], iloj [a] tadbir [a], imkon [a], yo'l eb (ev), amal [a]
Chunki [f-t] negaki sababki, zero [a]
Chuqur teran
Cho'kmoq, botmoq, g'arq bolmoq
Cho'loq, oqsoq, ling [f-t]
Cho'loqlanmoq, oqsalmoq
Cho'ntak, kiseh [f-t], qamon [f-kapron], hamyon

QISQACHA ANTONIM LUG'ATI

A

alc – yomon
a'lochi – ikkichi
abadiy – vaqtincha
Abgir – lavanda, lanchovur, lapas, hang, nosoz, ag'zidagi oshni oldiradigan, uquvsiz, sutkash, tepa-tekis, nomard
adabsiz – adabsiz
adolat – adolatsizlik
adolatli – adolatsiz
ahamiyatli – ahamiyatsiz
ahil – notinch
ahmoqona – oqilona
ajratdi – yopishtirdi
ajratdi – qo'shdi, yopishtirdi
ajratdi – qo'shdi, tinchlirdi
ajratuvchi – yaroshdi
alik oldi – salom berdi
alohida – birga
aniqlashdi – aniqlashtirdi
anjuman – xursandlik, voqelchoglik, sevinch, xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik, shodlik, quvonch
aniq – noaniq
anqov – hushyor
aqliy – jismoniy
aqlli – ahmoq
arang – osonlgl
anglam – neologizm
arzon – qimmat
asosli – asossiz
asta-sekin – to'satdan
ashlov – ajdod
avval – keyin, so'ngra, so'ngra
avvalgi – keyingi
axloqli – axlosiz
ayoqdor – ayosiz
aytladi – hamoya qildi
ayvon – hirlashtirdi
aiyor – sodda, qo'ydek
aysh-ishrat – qayg'u-hasrat
aziz – xor
azob – rahat
azvhliq – shon

B

ba'zilar – avval, avvalo, boshlab, oxir
badavlat – bechora, el, kambag'al, lachak, qashshoq
badbashara – barno, go'zal, zebo, sohibjamol, sarvi, xushroy, xushsurat, chiroyli, husndor, husnli
badbashara – barno, go'zal, zebo, sohibjamol, sarvi, xushroy, xushsurat, chiroyli, husndor, husnli
badboy – mo'jaz, xushboy
badxat – yaxshixat
badxo'r – xushxo'r, yoyishli
bahor – kuz, kuzak
bahorg – kuzgi
baland – past, kam
hamaini – armani, mo'minsiz
bamaslahat – bemaslahat
band – bosh
beqaror – barqaror, turg, kamqaroval, kuchsiz
barsam – munk, tegar, shart, xelb, pesi qolgan
bardoshli – bardoshsiz, beloqat, tozasiz, chidamsiz
bardoshsiz – bardoshli, sabrli, tozali, chidamli
barnov – hardbashara, bardoyurush, tasqara, laviya, xunuk
barpo etdi – yo'qotdi, buzdi, vayron qildi
barqaror – beqaror
baxt – baxtsizlik
baxtli qaro – shodlik

baxtli – baxtsiz, bebaxt. bolasiz
baxtsizlik – baxt
bag'ri toshi – ko'ngli bo'lish, rasmsiz, shafqatli
bilimli – bilimsiz, o'qimagan, ilmsiz, savodsiz, ko'rsavod, omi
bilimsiz – bilimli, ilmli, o'qigan
bir xil – har xil
birdan – asta-sekin, sekin-asta
birdaniga – asta-sekin, sekin-asta
bitgul – ulubilik, yolg'iz, tanho
bitgulikda – tanho, yolg'iz
bo'lashdi – ajraldi, ayrildi, tarqaldi
birlashtirdi – jam qildi
birlik – parokandalik, tarqoqlik, bosh-boshdoqlik
birpas – uzoq
bitiyor – kam-kam
bitdi – bosh ad
bop – tasodif
bor – yo'q
borib – kelib, qayta
borlik – yo'qlik, yo'qchilik
bosh ochdi – ozod qildi
bosiq – yengil tabiat, vengiltab
bokli – omiqori
bolq – dang
bolg – nomrd, qo'rqoq, chumchuq pir etsa yuragi shir etadigan, chumchuq yurak, yuraksiz
boxabar – bexabar, xabarsiz
boy – bechora, mol, kambag'al, qashshoq, fasr yo'qsil
boylandi – bo'sh oldi, yechdi
boylik – kambag'allik, qashshoqlik
bog'ad – bo'shatdi, yechdi
bosh – oxir
bosh bog'liq – bosh-oqdiq, mas'
bosh ochiq – bosh, bog'liq
boshini qovushtirdi – ajraldi, ayrildi, jude qildi
boshlab – hafdaz, keyin-so'ng, so'ngra
bo'shatdi – ochdi, bo'shatdi, tugatdi, ishdan ozod qildi, xalos qildi
boshqa – o'z
bolg'asi – tozalaci, pokladi
bumli – burdsiz, beburd
bumidan rozisa yoqa-tutgan – zuberdast
buromasi – daromad, kirim, foyda, kelim
butun – yaxlit, sinq
butunlay – vaqtincha
buzuli – buzalik, qurmi, parpo qildi, yaratdi
beaql – aqlsiz, aqlli, oqil, esh
beriyo – aybsiz, aybli, qora,
bebaraka – barakali, sarmoyali, serunum, unumli
behaxt – baxtiyor, baxtli, saodatli
beburd – burdli
befarm – zyrak, idrokli, farazli, farosatli, farmli
beforosat – zyrak, idrokli, farazli, farosatli, farmli
begona – o'z
begunoh – gunohkor
behayo – iboli, tortinchoq, uyalchan, sharmli, hayali
beh-beh – kishi
behisht – do'zax, jahannam
bebo – iboli, tortinchoq, uyalchan, sharmli, hayali
bekitiyor – alayu, alaydab, jonliqpi
bekik – ochiq
bekindi – ko'zdi
bekildi – ochdi
bemo'ni – bemaza
bemalol – arang, bazo'r, zo'rg'a
bemaslahat – bemaslahat
bemaza – mazali, tokli, shirin
benomus – nomusli, oriyatli, orli
bevaqt – ahmoli, qacam
beqadbat – qadrsiz
bepand – nasihatsiz
beqonuat – qanoatsiz
beqaror – barqaror, o'zgarmas, sobit, mustahkam, doimiy, turg'un
bequvvat – kuchli, baquvvat, zo'r, quvvatli

beralim – ko'rgilichim, kelishi bo'lsin, rahmdil, shafqatli
bordi – oldi
bori – hari
bengi – rang
bork – ochiq
berkitdi – ochdi, oshkor qildi, tushuntirdi
bespinagay – xushbichim, xushxomat, ixchamm
betanuz – ziyrak, idrokli, tanazzulli, farosatli, fahmli
beto'ettic – iboli, tortinchoq, uyalchan, sharmli, hayoli
bolob – saxovatli, sahiy, sahiyjon
bolob bo'ldi – sahiylandi, tuzaldi
botoqat – bardoshli, sabrli, toqatli
buvafo – vafodor, vafo
buxubar – boxabar, voqif, ogoh, xabardor,
bezovta – xotirjam, osoyishta
bumoxshov – xushbichim, xushxomat
bug'anaz – g'arazli
bosh – yomon, aks
bustarang – iboli, tortinchoq, uyalchan, sharmli, hayoli
bechorahol – bedavlat, boy, davlatli
dav almand
bo'lpil – bo'linsiz
bo'linsiz – bo'linib
bo'lishsiz – bo'lishsiz
bo'lishsiz – bo'lishli
bo'sh – band, to'la, limmo-lim
bo'shliang – abjir, igna teshigidan o'ta oladigan, ishbilarmon, uddaburon, epchil, yulduzni boshqovon uradigan
boshardi – boyladi, bog'ladi, tarangladi, qamadi, hibsga oldi, qo'lga oldi; to'latdi, to'ldirdi; qabul qildi, ortdi, yukladi

D

dahriy – dindor
dali-g'uli – pismiq
dangasa – mehnatsevar, mardikorsiz, ishsevar
darmonsiz – zaharidan tez o'ladigan, kuchli, o'ldiruvchi
darmondi – burnimdi, chora, xarajat
dasi – aring, bazm, to'g'a
dastahpi – so'nggi, oxirgi, keying
davlatli – bechorahol, kambag'al, qashshoq, faqir
davlatmand – bechorahol, kambag'al, qashshoq, faqir
dag'al – mayin, shalaqi, yumshoq, xushxo'l
dialog – monolog
dilozor – yaxshi
dimog'dor – kamtarin, kamsar
dir – chol; ferga nisbatan ishlatiladigan undov so'zi
dom – vaqtincha
dunay – o'g'ay, vaqtinchalik, begona, vaqtincha, notanish
dunistanad – undam, sevarsen, go'l qurmoq.
ozmoq – nasr
ozoyanlik – nomard, qo'rqoq, shunday bir erki, yuragi shunchaki yurak, yurakcha
sog'lik – g'o'l, sodda, soddadil, qo'y ag'izsan chiqib qimagan
dunyoga kelish – o'lish, vafot etish, dunyodan ketish, ko'z yumish, fano qilish, ajal bilan falsafaga yo'liqish
dushman – do'st, birodar, ag'yor, yor
dushmanlik – do'stlik, birodarlik, og'aynigarchilik, yoranlik
dushvor – yengil, oson
o'ng – boliq
o'ngilik – chuqurlik
o'si – ag'yor, dushman, g'anim
o'zax – behisht, jannat
o'zaxi – jannati

E

e'zozladi – xo'rladi
egri – to'g'ri
eksport – import
epchil – tezkor, chaqqon, chaqdast, epchil
epiqsiz – kirishimsiz, muloqotsiz
epchil – tezkor, chaqqon, tadbirkor, epchil
epchil – tezkor, chaqqon, tadbirkor, epchil
epchillik – tezkorlik, chaqqonlik, epchillik
erdi – mo'rt, ishonchli
erinchoqlik – dangasalik, qiyinchilik, g'ayratsizlik
erksiz – irodasiz, bo'ysunuvchan, qaram
erksiz – bezovta, erkin emas, tez
ertaga – kechqurun, oqshom, shomga qolmasdan
ertalabki – kechqurungi, oqshomgi
ertaroq – kechroq
ertasi – kechqurungi, kechgi
ertasi kuni – kech, kechqurun, oqshom, shom
ertalabgi – kechki, kechqurungi
ertapishar – kechki, kechpishar
eski – yangi
esi – aqlsiz, ahmoq, devona, tentak
ezguvchi – yovuzlik

F

fahmli – bilimli, bilagon, bo'lg'usini, kelajakni fahmlaydigan
fahmsiz – aqlsiz, tentak, ahmoq, farosatsiz, fahmsiz
fajr – oqshom, badavlat, davlatli, davlatmand
farosatli – bilimli, bo'lg'usini bilguvchi, kelajakni fahmlaydigan
farosatsiz – aqlsiz, ahmoq, tentak, farosatsiz, fahmsiz
farovonlik – yaxshi turmush, muntazamlik, tartiblik
farq – o'zgarish, ajralish

foydali – qulaylik
frak – kostyum
frak – kostyum kiygan
foydali – ahamiyatli
ish qildi – bekatni berkitdi, yopdi, yashirdi

G

gapirdi – so'kinishlarni, jim turdi, jim bo'ldi
gir-gir – tez-tez
gunoh – sabab
gunohkor – beqiyomat, gunohsiz
gunohsiz – gunohkor
g'o'l – ayyor, daqiq, nonni og'ir yog'ini yoqqan, nuqtambir, xipcha, chivin, quvbuyloqqur
qo'zal – badbasharalik, badburushlik, tasqara, laviya, xunuk

H

hal – yo'q
hap – zabt etish
hakkam-qukkam – zich, tiqiz, qattiq
halol – g'ilmoq, halqum
halaldir – haromdir
haromi – hech, hech kim
haq – nohaq
haqiqat – aldoqchi, aydinma
harxil – bir xil
haromi – halol
haromxo'r – halolxo'r
hayo – nezbet, beibo, beti qattiq, beshafqat, bemoyo, surbet, uyatsiz, hayosiz
hayot – zamon, ziyon, foydasiz
hayosiz – dadil, tortinmaydigan, uyatchan, shaxmli, hayoli
hat hakam – chinakamiga
hech qildi – bo'shatdi, ozod qildi, chiqardi, yuborib, qo'yib yubordi
hijo – xato, xatolik
hamxatsiz – muruvvatsiz, hamxatsiz

ahmoqona – nodonlarcha, hamqalandarcha
hamoya – hujum
hamoya qildi – aybladi
hamoyachi – hujumchi
haylagar – go'l, sodda, soddadil
hokisor – dimog'dor, kerik, kibrli kerilma kibr-havoli, manman takabbur, kalond mog'
hosilxor – kasbhusil
hudan – ziqna, mumsik, nokas, nokasla bufunni bulut ko'rmagan
hotamtoy – ziqna, mumsik, nokas nokasla, tufunni bulut ko'rmagan
hujum – nudo'za, chekinish
hur – erkin, fuqaro
husndor – badbashara badburush, laqqa, ta'riya, xunuk
husnl – badbashara, badburush laqqa, ta'riya, xunuk
huzur – azob azob-uqubat, zahmat
huzur-halovat – azob, azob-uqubat, zahmat
husnyor – chiqar murav og'zing qaro, desa qulog'ini ko'sataдigan
husnyor – misl
husnyorlik – riyatlik, mercorlik
hech – hamma
hech kim – hamma
ho'l – qoq, quruq
hnfiladi – qunid.

I

ibdi – bezbet, bnabo, hnu qatti, hasharm, pebiyu, surbet uyatsiz, hayosiz
idrokli – butamiz, befarosat, betahm, kaltafahm, farosatsiz fahmsiz
iffat – toza, pok, pokiza
igna – teshig'dan o'ta oladigan – bo'shang, lapashang, nerov, go'l nashud uquvsiz, landavur, avand
yobiy – salbiy
ijozat berdi – man qildi, taqiqladi
ikki – o'ng, besh
ikkinchi – o'ktchi
ildam – asta, ohista, sekin sust, sustkash tepsa-tebranmas, oparshang
imiy – g'ayr imiy
ilmli – bilimsiz, ilmsiz, o'qimagan, savodsiz
imsiz – bilimsiz ilmli, o'qigan
inson ing yag'rini yalagan – go'l, soddadil
ilg'or – qulay
import – eksport
ingichka – yo'g'on
inkor etdi – tasdiqladi
inoq – noqbul, noqtilon, ters
insofli – insofsiz noinsof
insofsiz – insofli
irkit – pok, pokiza, toza
irodali – irodasiz
iroq – yaqin
isirik – sovtish
isqirt – pok, pokiza toza
isrofgar – tejamkor
issiq – sovuq, yoqimsiz
ishtirok – kechmish, o'tmish moziy
jardi – to'ldi
joat – dovtsiz
imonsiz – imonsiz, imonsizlik, ikkiti
ittifoq – noqbul, noqtifoq ters
ixtiyoriy – majburiy
xolisona – obyektiv, beg'araz
ishbilarmon – bo'shang lapashang nerov, go'l, nashud, uquvsiz, landavur, lavand
ishonchli – ishonchsiz
ishyonmas – ishchan, mehnatkash, mehnatsevar
ishni tezlat – xuddi (yuri) ishshakka nisbatan shlat qilgan urulov so'zi
ishtirok – qatnasa, ishyoqmas, yo'qov
ich – sirt, ust, tashqi (tish)
ich qora – ko'ngli oq, ko'ngli pok ko'ngli toza, dili pok qalbi toza, yuragi toza, yuragi sof
ichkari – tashqa
ichki – tashqi

J

jadal – asta, sekin, ohista, sust
jadallashdi – sekinlashdi, sustlashdi
jamladi – tarqatdi
jamg'ardi – sarflaydi, xarajat qildi
jannat – osoyishta joy, jannatmakon
jannah – do'zax
janub – shimol
javob – savol, so'roq
javob berdi – savol berdi, so'radi
javob qaytardi – savol berdi, so'radi
javraqi – xatnoqap, kamsuxum
jazo – mukofot
jismoniy – ruhiy, aqliy
jonli – jonsiz, o'lik, ta'sirsiz, ho'sh
jonsiz – boshiq, mustahkam
judo qildi – bo'lib tashladi, bo'shatib qo'ydi
jo'nayapti – ketyapti, bekordan
joyida – noo'rinda, noo'rinsiz

K

xalla – uzun
xallabahor – uzoq, idrokli, tamizli, farosatli, farosatli
xalq – ortiq bisyor, mol, ko'p
kamaydi – ko'paydi, ortdi, oshdi
kamaytirdi – ko'paytirdi
kambag'al – boy, badavlat, davlatli, davlatmand
kambag'allik – boylik
xamgap – vaysaqi, javraqi, mahmadona, sergap
kamhosil – serhosil, hosildor
kamob – serob
kamquvvat – baquvvat, zo'r, kuchli, qudratli
kamsuxan – vaysaqi, javraqi, mahmadona, sergap
kantar – dimog'dor, kerak, kibrli, kerma, kibr-havoli, manman, takabbur, kalondimog'

xantarin – dimog'dor, kerak, kibrli, kerilma, kibr-havoli, manman, takabbur
kantarlik – manmanlik
xar chil – serob, ko'p, mo'l
kasal – sog', salomat, sog'lom
kasallandi – sog'aydi, tuzaldi
kata – kichik, kichkina, mayda, chog', yosh
kichraytirdi – kichraytirdi
kibr-havoli – kamtar, kamtarin, hokisor
kibrli – kamtar, kamtarin, hokisor
kir – pok, pokiza, toza
kiruvergich – chiquvergich
kirdi – chiqdi
kirdi – chiqdi, keldi
kirgizdi – chiqardi
kirim – daromad, xarajat, chiqim
kirish – xotima, epilog
kiydi – yechdi
kiyindi – yechindi
kishi – beh-beh
kuchik – vazmat, zo'r, azim, yirik, katta, ulkan, bahaybat, haybatli
kichraydi – kaltalalashdi
komediya – tragediya
kondadi – kondi
kredit – debet
kuldi – yig'ladi
kuldirdi – yig'latdi
kulgi – yig'i
kun – kecha, tun
kunbotar – kunchiqar, mashriq, sharq
kunduz – kecha, tun
kunduzgi – tungi
xunduz – kechasi
kunchiqar – kunbotar, mag'rib, g'arb
kulib oldi – kuzatdi
xushyoqdi – suvondi, quvundi, xursand bo'ldi, quvondi
kuz, kuzak – bahor, kokalam
kuzatdi – kulib oldi
kuzgi – bahorgi
kuchsizlik – pastkashlik, susaygi
kuchsiz – kuchsiz, bequvvat, kamquvvat,

zod
kuchsiz – bag'rikeng, zaif, quvvatli, kuchli, qudratli, shiddatli
keksa – yosh, yosh-yalang
keksayish – yoshaydi
kelajak – kechmish, o'tmish, moziy
keldi – keldi
keng – bo
kengaydi – kengaydi
kengchilik – yetishmovchilik, muhtojlik, tanglik
kenja – to'ng'ich
kerakli – keraksiz
keraksiz – kerakli, zarur, darkor
kesk – qattiq, kuchsiz, holsiz
kesakir – o'tmas
ket – old
ketdi – keldi, kirdi
keyin – avval, avvalo, boshlab
keyingi – avvalgi, oldingi
kech – erta, erta bilan, ertalab, tong, barvaqt, vaqtli
kirib – bring
kecha – erta, tong, kun, kunduz
kechasi – kunduzi
kinfrki – ertadagi, ertagi, ertaroqdan
kechmish – o'tgan, kelajak
kechqurun – o'tgan, erta, erta bilan, ertalab, ertalabgi
ko'k – yer, zamin
ko'kardi – quridi
ko'kladi – quridi
ko'kam – kuz, kuzak
ko'mdi – kavladi, qazdi, o'yd
ko'ngilchan – bag'rikosh, bo'sh, rahmsiz, toshmehr, toshbag'r, toshyurak, shafqatsiz
ko'ngli bo – bag'rikosh, bo'shang, rahmsiz, toshmehr, toshbag'r, toshyurak, shafqatsiz
ko'ngli oq – ichi qora, ko'ngli qora
ko'ngli qora – ko'ngli oq, ko'ngli pok, ko'ngli toza, qalbi pok
ko'ngli toza – ichi qora, ko'ngli qora
kop – kam
kop – oz, kam
kopchilik – muhtojlik
kuldi – o'xshamoq, o'xshamoq
kuldi – o'xshadi, o'xshaydi
kuldi – boshladi, boshlaydi
kuzini yumib – o'ziga kelib, ongida

L

la'nat – nafrat
laq – bo'sh
lapashang – ahmoq, ishi bemor, epchil, ukpi ojiz, tez fikrdan o'ta oladigan, voqeadan ibrat olmaydigan
laqayd – ahmoq
layoq – munosib, normal
loyiq – to'g'ri

M

ma'lum – noma'lum
ma murchilik – o'xshamovchilik, muhtojlik, zaiflik
madorsiz – bo'sh, zaif, ojiz, holsiz, to'g'ri gap qila olmaydigan
maxmun – ahmoq, soqov
mard qilib – jur'at berib, ruxsat berib
marhy – mushtak
marg'ilon – o'qdorcha
marmar – kaltak, kaltakan, hokaza
marmarlik – holsizlik, kuchsizlik
maqtadi – yomonladi, yo'qladi, ham ed qildi
mard – nomard, yuraksiz, o'zini tutaolmaydigan, ishi yuragi shir bo'lmagan
mast – hushyor
mastlik – hushyorlik
mavhum – aniq
mavjud – yo'q
maxtiy – oshkora
maxtaj – sukut
mayda – kichik, kichkina, azamat, nozik, zo'r

ulkan
mayin – qaqʻal
mazali – tadbirzot, bermazza
mʼazam – zoʻr
maʻlum – gʻolib, muzaffar
mağlubiyat – gʻalaba, zafar, gʻolibiyat
mağrib – kunchiqar, mashriq, sharq
mashriq – kunbotar, mugʻrib, gʻarb
mikroskopik – ogʻir, ulkan
minimum – maksimum
mirsiklik – koʻmaklashish
militsiya – politsiya
mos – zid, qarama-qarshi
muattar – badboʻy, sassiq, qurimsir
mudofaa – hujum
muhabbat – nafrat
muhim – arzimas, ahamiyatsiz
murtoqlik – toʻgʻonchilik, kenglchilik, mirmuzchilik, ovsarlik, molchilik, sarsabochlik, sarsabolik, toʻyimchilik, toʻkinchilik, farovonlik
mukofot – jazo
mulayim – dagʻal, qattiq, toʻgʻri, ters, qopol
mulkiyat – quʻrs
muloyimlik – qoʻpollik
mumsik – ochiq qoʻl, saxiy, saxovatli, tanti, qoʻli ochiq, hotam, hotamtoy
munkillagan – bardam, tetik
munosib – noloyiq, nomunosib
muqaddima – xotima, epilog
murakkab – oddiy, soddo
muruvvat – muruvvatsiz, himmatsiz
muruvvatsiz – muruvvatli
musbat – manfiy
mustahkam – beqaror
muvaffaqiyat – muvaffaqiyatsizlik
muvaqqat – doimiy
muzlad – orid
mugʻambir – qoʻl, sarqas, sadqadil
mushkul – oson
mushkul – yengil
mushtarak – xususiy
mehmon – mezbon
mehnatkash – dangasa, tahyokorias, yalqov
mehr – nafrat
mehr qoʻydi – nafratlandi
merov – yer tagida don qurtlasa bilidigan ziyrak, sezgir, tuygʻun, hushyor
mervoq – ziyraklik, hushyorlik
mezbon – mehmon
moʻl – kam, oz
moʻlkʻchilik – muhtojlik, tanqislik, yetishmovchilik
moʻlchil – muhtoj, tanqis
moʻmin – mujin, qaysar
muʻti – chaqir

N

naf – zarar, ziyon
nafrat – mehr, muhabbat
namgarchilik – qurgʻoqchilik
naqd – nasiya
nasiya – naqd
nastkor – zolis
nimjon – zaharxanda, lugʻmi tekkan qiladigan, baquvvat, zoʻr, quvvatli, kuchli, qudratli
noshil – apuq-chapuq, ishq, tutuq, tirabandan qil oʻtmaydi
nozik – zich
nuluq – lugʻi
nuhtun – dovrakhmand, dorso, pishiq
unhar – lang, langli
nuinsof – insofli
nuktaloq – apoq-chapuq, ahil, ishq, tirlaq, tirabandan qil oʻtmaydi
nujuya – jiyali, oʻrinli
nokas – saxiy, saxovatli, tanti, qoʻli ochiq, hotam, hotamtoy
nokasta – ochiq qoʻl
nokasta – saxiy, saxovatli, tanti, qoʻli ochiq, hotam, hotamtoy
nuhriyk – liriyq, mumsik
noma'lum – ma'lum
nomard – botir, dovyurak, jasur, mard.

yuragida yeli bor, yuragli, qo'rqmas
nomunosib = loyiq, munosib
nomusli – beromus, nomussiz, oriyatsiz, orsiz
nomussiz – oriyatli, or-
nonko'rlik – minnatdorchilik
nopok = pok, pokiza, toza
noqulay – qulay
norozi – mamnun, xursand
norozilik – rozilik
notanish – tanish
notinch – tinch, osoyishta
notlob – talabmas, to'g'ri, to'g'rilovchi
noto'g'ri – to'g'ri
novcha – g'ovcha
no'xtа – jo'ylа, o'rnat
nozik – ahlr, igna teshigidan o'ta oladigan, yulduzni benazar qiladigan, ishbilarmon, ko'zbo'yamachi
neologizm – arxaizm

O

obod – xarob, xaroba, xarobazor
abadon – xarob, xaroba, xarobazor
obro'li – beobro', obro'siz
obro'siz – beobro', obro'li
oddiy – murakkab
odil – adolatsiz
odobli – odobsiz
ogoh – bexabar, xabarsiz
ohista – jadal, ildam, tez
oid – ket, ort, orqa
odi – berdi; qo'shdi; sotdi; qo'ydi
oqin – zo'rg'a, kech, so'ngra
oqsoqa – orqa(qol)
oliq – yaqin
oqsadi – qarg'adi
oqush = qarg'ish
o'g'a – orqaga
ongli – ongsiz
optimizm = pessimizm
or – ayhdor, ayhli
uq – qora

oq ko'ngil – ichi qora, ko'ngli qora
orqardi = qoraydi, qorong'ulashdi
oqibatli – beoqibat
oqibatsiz – oqibatli
oqil – aqlsiz, beaql, ahmoq, tentak
oqilona – ahmoqona
oqladi – qoraladi
oqlovchi – qoralovchi
oqshom – tong, erta, erta bilan, erlalab
oralaridan qil o'tmaydigan – noahil, noto'g'ri, ters
orig – sersuv
oriyatli – nomusli, nomussiz, oriyatsiz, orsiz
oriyatsiz – nomusli, oriyatli, or-
o'rda – uki
orqada qoldi – o'zidan o'tdi
ortdi – bo'shatdi
ortdi – kamaydi, ozaydi
ortdi – tushirdi
ortirdi – kamaytirdi, ozaytirdi
osmon – yer, zamin, arz
osmonga ko'tardi – yerga urdi, yomonladi
osor – dushvor, mushkul, og'ir
osonlashtirdi – og'irlashtirdi, qiyinlashtirdi
osoyishta = bezovta; notinch; shovqinsuronli
ost – tepa, ust, usti
ostki – ustki, yuqori, yuqoridagi
oxir – bosh
oxirgi – dastlabki
oz – bisyor, ko'p, mo'l
ozaydi – ko'paydi, ortdi, oshdi
ozdi – semirdi
ozod – erksiz; mustamlaka
ozod qildi – bosib oldi, qamadi, qo'lga oldi
ozg'in – semiz
ozchilik – ko'pchilik
og'ir – yengil, oson
og'zaki – yozma
og'zi – quloq ida – xafa, qayg'uli,

qovog'idan qor yog'adigan g'amgin, g'amli, g'ussali
og'zidagi oshini oldiradigan ho'shang, tapashang, mehmr, g'ofil, noshud, bequvvat, andavur, lavand
og'zi ng qani desa, qulog'ini ko'rsatadigan – yer ostida bir narsa esa, biladigan, ziyrak, sezgir, tuyg'un, hushyor
oshird – kamaytirdi, ozaytirdi: tushirdi: pasaytirdi
ushkur – yeng ichida xufyona, xufya, yashirin
oshkor qildi – bekitdi yopdi yashirdi
ushkora– yeng ichida, xufyona, xufya, yashirin pinhon
och – to'q
ochd = berkitdi bekitdi, yopdi yumdi, yashirdi
ochiq – bekik berk, yopiq yeng ichida, xufyona, xufiya yashirin, yashirincha
ochiqqo'l – ziqna, mumsik, nokas, nokasta, tuluqsiz bulut ko'rmagan xasis, qurumsuq
ochiqchasiga – yeng ichida, xufyona, xufiya, yashirin, yashirincha
uchlik – to'qlik

P

pakana – novcha
parokandalik – buzuq, ittifoqlik
pasaydi – zo'raydi, kuchaydi ko'tarildi
past – baland, yuqori
pastki – ustki, yuqori, yuqorigi
pastlik – balandlik, tepalik
pinhon – oshkora
pismiq – dali-g'usi
pishiq – jonsiz, chidamsiz
pok = irkit, sqirt illus, kir, nopok
pokiza – irkit, sqirt illas, kir, nopok
politsemeyya = munosemiya
puyga – to'r, yuqori
prolog – xotima epilog
puxta – ishbilarmonsiz bo'shang, lapashang, merov, gofil, noshud, uquvsiz, bandavur lavand
peshqadam – qo'rqoq

Q

qabul qildi – rad qildi rad etdi, inkor etdi
qanqaha – bo'yoq
qa'baki – chin
qa'bi ochiq – ichi qora ko'ngli qora
qalin – siyrak, nakam-dukkam: yupqa
qamadi – qo'shaldi ozod qildi, chiqarib yubordi, qo'yib yubordi
qamoqqa oldi – bo'shatdi, ozod qildi, chiqarib yubordi, qo'yib yubordi
qanoatsiz = beqanoat, qanoatsiz
qanoatsiz – qanoatli
qaram – erkin
qaramas-qarshi – mos
qari – yosh, yosh-yalang
qari qartang – yosh-yalang
qartaydi – yoshaid
qarg'adi – olqadi
qarg'ish – olqish
qattiq – muloyim, yumshoq: asta, sekin
qaysar – mo'min, muloyim, yuvosh, qobil
qaytdi – bord
qayg'u – xurramlik, vaqtichog'lik, sevinch, xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik shodlik, quvonch
qayg'u-hasrat – aysh-ishrat
qayg'uli – mamnun, xursand, vaqti chog', og'zi quloq'da, xurram, xushnud, shod
qazidi – ko'mdi
qazo qildi – dunyoga keldi tug'ildi, tavallud topdi
qashshoq – badavlat, boy, davlatli, davlatmand
qashshoqlik – boylik
qilvir – go'. sodda, sodda dil
qimmat – arzon

qing'ir – to'g'ri
qisqa – uzun
qisqardi – uzaydi
qiyin – yengil, oson, qushvor
qiyinlashdi – yengillashdi
qiyinlashtirdi – yengillashtirdi, osonlashtirdi
qiyshiq – to'g'ri
qizdardi – zerikardi
qish – yoz
qismi – vaqti
qobiliyatsiz – layoqatsiz
qonuniy – g'ayri qonuniy
quq – nam, ho'l
qura – oq, beayb
qoraladi – oqladi
qoralovchi – oqlovchi
qurayd – yorishdi, oqardi
qorong'i – yorug'
qorong'ilashdi – yorishdi, oqardi
qorong'ilik – yorug'lik
qotdi – yumshadi
quvnig'idan qori yog'adi. – vaqti chog', ogzi qulog'ida, xurram, xursand, xushnud, shod
qudratli – zaif, ojiz, kuchsiz
qulay – noqulay
qurdi – buzdi
qurida – ko'kardi, ko'kladi
qurildi – namladi, ho'ladi
qurumsoq – ochko'l, saxiy, saxovatli, lanti, qo'li ochiq, hotam, hotamtoy
quruq – nam, ho'l
quruq – to'la
qurg'ochchilik – namgarchilik
quv – go'l, soxta, soddadil
quvonci – xafa bo'ldi, xafalanrli
quvonch – xursandlik, unduh, xafagarchilik, xafalik, xafalchilik, qayg'u, g'am
quvvatli – bequvvat, zaif, kam-quvvat, kuchsiz
quya – ustki, yuqori, yuqorigi
quyuq – suyuq

qo'llarsa – muattar, xushbo'y
qo'lga oldi – bo'shatdi, ozod qildi, chiqarib yubordi, qo'yib yubordi
qo'li ochiq – zarna, mumsik, nokas, nokasta, kitunini bekat ko'rmagan, xasis, qurumsoq
qo'ndi – ko'tarildi, uchdi
qo'pol – uchqun, muloyim, yumshoq
qo'pollik – muloyim
qo'rqmas – nomard, qo'rqoq, chumchuq bir otsa, yuragi yorilib o'ladigan, churnchuq yurak, yuraksiz
qo'rqoq – botir, dovyurak, jasur, mard, yuragida yog bor, yurakli, qo'rqmas
qo'rqoqlik – botirlik
qo'rs – yumshoq, muloyim
qo'ydi – oldi
qo'yib yubordi – qamadi, qo'lga oldi, hibsga oldi
qo'shdi – ajratdi, ayirdi
qo'shildi – ajratildi, ayrildi

R

rad etdi – rozi bo'ldi, chidadi, qabul qildi, tasdiqladi
rahmat – ta'na
rahmdil – bag'ritosh, berahm, rahmsiz, toshmehr, tashbag'r, toshyurak, shafqatsiz
rahmsiz – ko'ngildosh, ko'ngli bo'sh, rahmdil, shafqatli
rohat – azob, uqubat, zahmat
rost – yolg'on
rostgo'y – yolg'onchi
rozi bo'ldi – rad etdi
ruhiy – jismoniy
ruxsat berdi – man qildi, taqiqlasa
real – xayoliy

S

sabrli – bardoshsiz, betoqat, toqatsiz
sabrsiz – bardoshli, sabrli, toqatli
salbiy – ijobiy

salom berdi – alik oldi
salomat – bekab, kasal nolab, xasta
samarali – bebaraka samarasiz unumsiz
samarasiz – barakasiz samarali, serunum, unumli
samo – yer zamin arz
nasabli – baxtsiz, bebaxt, talaysiz baxtli qaro
sarflardi – jamg'ardi, yig'di to'pladi
sassiq – mumtaz xushbo'y
savlali – savlatsiz
savlatsiz – basavlat, sersavlat
savob – gunoh
savobli – savobsiz
saxiy – ziqna, mumsik, nokas, nokasta, tutunni bulut ko'rmagan
saxovatli – ziqna, mumsik, nokas, nokasta, tutunni bulut ko'rmagan
sayyor – chunpa
siniq – bulun
sipo – yengil tabiat yengiltak
sirl – ich
siyrak – zich, tig'iz qalin
sodda – ayyor, dog'uli, ilonning yog'ini yalagan, mug'ambir, kirpa, qiyir, quv, hiylagar, murakkab
soddadil – ayyor, dog'uli, ilonning yog'ini yalagan, mug'ambir, kirpa, qiyir quv, hiylagar
sodiq – sadoqatsiz, xiyonatkor
sohibjamol – badbashara, bezburush, tasqara taviya, xunuk
sokin – shovqin-suronli
sotdi – oldi, sotib oldi
sotib oldi – sotdi
sovdi – sirdi
sovuq – issiq
sovuq yedi – issiqlab ketdi
sovurdi – tojadi
soxta – chin
sog' – bekab, kasal nolab, xasta
sog'aydi – kasal bo'ldi, og'rdi, xastalandi, dardga chalindi, kasallandi
sog'lom – bemor, kasal, nolab, xasta
sochdi – to'pladi, yig'di
sudradi – chaqdi, yugurdi
sukut qildi – qaytdi, so'zladi, so'yladi
suluv – badbashara, bezburush, tasqara, ta'viya, xunuk
sun'iy – chin, tabiiy
surat – moxov
surbet – ibodli, tortinchoq, uyatchan, uyatsanar, sharmli, hayoli
sustayd – yuvosh, kuchsiz, ko'rdi, jadallashdi
suvsil – jadal, tez, ehjir
suvsilkash – ehjir, ildam, tezkor, chopdast, chaqqon, epchil
suvsilkashlik – tezkorlik
suyundi – kuyindi xafa bo'ldi, xafalandi
suyuq – quyuq
sekin – jadal, ildam, tez, qadiq
sekinlatdi – tezlatdi, jadallashdi, tezladi
semiz – ozg'in, ozg
semizlik – ozg'inlik, ozg'inlik
sergap – kamgap, kamsuxan
serhosil – kamhosil
serob – angoqa shafo, angoning urug'i, kamnih, kamnchil, tanqis, tahchil
serobgarchilik – muhtojlik, yetishmovchilik, tanqislik
sersavlat – savlalsiz
serunum – bebaraka, samarasiz, unumsiz
sergayrat – lanbal, ennchak g'ayratsiz
sevdi – yomon ko'rdi
sevindi – kuyindi, xafa bo'ldi, xafalandi
sevinch – anduh, xafagarchilik, xafalik, xafachilik, qayg'u, g'am
sezgir – anqov, moron, og'zing qani desa qulog'in ko'rsatadigan
so'kdi – tikdi
so'l – o'ng
so'ndi – yonsa
so'nggi – dastlabgi
so'ngra – avval, avvalo, boshlab, nidin
so'radi – javob berdi, javob qaytardi

T

ta'viya – barno, go'zal, zebo, sohibjamol, suluv, xushro'y, xushsurat, chiroyli, husndor, husnli
tabiiy – sun'iy
tag – tepa, ust, uch
tahdhil – serob
tajribador – tajribasiz, xom, g'o'r
tajribakor – tajribasiz, xom, g'o'r
tajribali – tajribasiz, xom, g'o'r
takabbur – kamtar, kamtarin, hokisor
tak-tak – chuh (otga nisbatan)
tamizli – betamiz, befarosat, befahm, kalta'ahm, farosatsiz, fahmsiz
tamom qildi – boshladi
tamomladi – boshladi
tanbal – sergayrat, g'uyratli, g'ayratkash
tancho – birga, birgalikda
tanish – begona, yot, notanish
tanqid qildi – maqtadi
tanqis – serob
tanqislik – kengchilik, ma'murchilik, mo'l-ko'lchilik, mo'lchilik, serobchilik, serobchilik, to'yinchilik, to'kinchilik, farovonlik
tanti – zipna, munosib, nukas, bekasta, fuluminni bulul ko'rmagan xasis, qurumsoq
taqiqladi – ijozat berdi, ruxsat berdi
taranglashdi – bo'shaldi
tarqadi – birlashdi, uyushdi, yig'ildi, to'plandi
tarqatdi – jamladi, yigdi, to'pladi
tarqoqlik – birlik, ittifoqlik
tasdiq etdi – inkor qildi, rad qildi
tasdiqlodi – inkor etdi, rad qildi
tasqara – barno, go'zal, zebo, sohibjamol, suluv, xushro'y, xushsurat, chiroyli, husndor, husnli
tashqari – ichkari
tashqi – ichki
tikdi – so'kdi
tiniq – toza
toch – notanish, begona, yot
tinchlik – urush
tok – jonsiz, o'lik, tanj
tor – chuhh
tor – chuvv
tog'iz – qiyrik, hozirjavob, hozirjavobkim
tosh – ch
tolesiz – baxtli, sanoatli
tong – kech, kechqurun, oqshom, shom
topdi – yo'qotdi, yashirdi
topqoq – bardoshsiz, betoqat, toqatsiz, chidamsiz
toqatsiz – bardoshsiz, sabrsiz, toqatsiz, chidamsiz
tor – keng
toraydi – kengaydi
tortdi – itarid
tortinchoq – bezbet, bo'lbo'l, bel-qiltiq, beshafqat, beho'yo, sarbet, uyalsiz, hayosiz
toshi – bekorchi, bemaza
toza – ikki, sariq, chos, kir, nopok
tozaladi – baliqladi, ifloslad, illos qildi
tug'ruq tutqun qiladigan – nurayon bacarmon, bemador, bemag'z, burnoqsiz, tirtsa yiqilguncha darmonsiz, madorsiz, majolsiz
tosh yurak – ko'ngilchan, ko'ngilchak, rahmdil, shafqatli
toshbag'ir – ko'ngilchan ko'ngilchak, rahmdil, shafqatli
tragediya – komediya
tugatdi – boshladi
tun – kun, kunduzi
tungi – kunduzgi
turdi – yotdi
tung'ur – bug'aror, o'qqarnivchun
tuluminni bulul ko'rmagan – hotamtoy, qo'l, saxiy, sahovatli, tanti, hotamtoy
tuyg'un – ahmoq, nodon, o'z o'ziga ozor desa quloq'ini ko'rsatadigan, belanch, befahm, befarosat, kalta'ahm, fahmsiz
tuzaldi – kasal bo'ldi, og'ndi, xasta-

di. dardga chatildi, kasallandi
tuzaldi – buzdi
tuzsiz – sho'r
tug'ildi – qildi, vafot etdi, vafot qildi, dunyodan ketdi, ko'z yumdi, qazo qildi, aslalaridan ajrandi
tug'ishgan – o'gay
tush – o'ng
tushdi – chiqdi, uchdi
tutaq – isterik qildi, sovurdi
tojsamkor – isrofgar
tojsamkorlik – isrofgarchilik
to'g'rilik – rostgo'ylik
tengsizlik – tenglik
turfak – ado, raso, oqila, oqil, epli
tepa – tog
tepalik – pastlik
tepsa-tebranmas – qaysar, tajang, chapdasti, inadgo'n, etaklil
ters – apoq-chapoq, arq, noq, ilitfot, oralarigan qi- o'lmayo'rgan, mulnyim, yumshuq
ters – o'ng
tetik – mukillagan, shartli ketib parti qilgan
tez – asta, chisla, sekin, sust
tezkor – sustkash, tepsa-tebranmas, epasherg
tezkorlik – sustkashlik
tezlandi – sekinlashdi, sekinlashdi
tez-tez – ahyon-ahyonda, goh-goh, goho-gohi
to'la – bo'sh, quruq
to'xtadi – bo'shatdi
tong – mudoyim, xushmuomala, xushfe'l, yumshoq
tomgan – endi
tomg'ich – kema
to'pladi – sanfladi, sarf qildi, xarajat qildi, xarj qildi, tarqatdi, sochdi
to'plandi – tarqaldi, taraqdi
to'q – och
to'qlik – ochlik
tori – pe'ygak
to'xtatdi – yo'qotdi
to'yinchoqlik – yetishmovchilik, muhtojlik, tanqislik
to'g'ri – egri, qing'ir, qiyshiq, xato, noto'g'ri, yanglish

U

uddaburro – lavarg, lancavur, lapashang, noshud, og'zidagi oshini oldirgan, uquvsiz, sustkash, tepsa-tebranmas
uladi – uzdi
ulkan – mo'tabar, millij, kichik, mayda, uncha
umrbod – vaqtincha
umumiy – xususiy
unumsiz – bebaraka, samarasiz, unumsiz
unumsiz – barakali, samarali, serunum, unumli
uquvli – bo'shang, noshud, uquvsiz, londavur, lavand, uddaburon, ishbilarmon, yulduzni benarvon o'rgangan
urishdi – yarashdi
urishtirdi – ajratdi, ayirdi, yarashtirdi
urush – o'rchlik
usti – ich, ost, tag
ustki – ostki, pastki, quyi
uxlatdi – uyg'otdi
uyatsiz – iboli, tortinchoq, uyalchan, sharmli, hayoli
uyalchan – bezbet, beibo, beti qattiq, besharm, behayo, surbet, uyalsiz, hayosiz
uyalchang – bezbet, beibo, beti qattiq, besharm, behayo, surbet, uyalsiz, hayosiz
uydirma – haqiqat
uyushdi – tarqaldi, tarqadi
uyg'otdi – uxlatdi
uzaydi – qisqardi
uzdi – uladi
uzoq – birpas, yaqin
uzoqlashdi – yaqinlashdi

uzun – kalta, qisqa
uch – past, tag, oxiri
uchdi – qo'ndi, tushdi

V

vafosiz – bevafo, vafosiz
vafosiz – bevafo, vafosiz
vafosiz – vafosiz, sodiq
vafot etdi – tug'ildi, dunyoga keldi, tavallud topdi
vaqti chog' – xafa, qayg'uli, qovog'idan qor yog'adi, g'amgin, g'amli, g'ussali
vaqtincha – doim, hamisha, abadiy, umrbod, toabad, mangu, doimiy, batamom, butunlay
vaqtichog'lik – andoh, xafagarchilik, xafachilik, xafalik, qayg'u, g'am
vasl – ayriliq, firoq, hijron, hajr
vaysaqi – kamgap, kamsuxan
vazmin – yengiltak, yengil
vijdonli – vijdonsiz
vijdonsiz – vijdonli
visol – ayriliq, firoq, hajr
voqif – xabarsiz, bexabar

X

xabardor – xabarsiz, bexabar
xabarsiz – boxabar, voqif, ogoh, xabardor
xafa – mamnun, xursand, vaqti chog', og'zi qulog'ida, xurram, xushnud, shod
xafa bo'ldi – sevindi, suyundi, quvondi
xafagarchilik – vaqtichog'lik, sevinch, xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik, shodlik, quvonch
xafalandi – xursand bo'ldi, quvondi
xafalik – vaqtichog'lik, sevinch, xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik, shodlik, quvonch
xafachilik – vaqtichog'lik, sevinch, xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik, shodlik, quvonch
xarajat – daromad, kelim, kirim
xarajat qildi – jamg'ardi, yig'di, to'pladi
xarj qildi – jamg'ardi, yig'di, to'pladi
xarob – obod, obodon
xaroba – obod, obodon
xarobazor – obod, obodon
xasis – ochiq, bo'sh, sarxush, sahovatli, saxiy, qo'li ochiq, mehribon, holamtoy
xayrix – yaqin, suluman, sog'lom
xalarsiz – bexatar, xavfsiz, xatarsiz
xalarsiz – xavfli, xatarli
xalo – to'g'ri
xavfli – bexatar, xavfsiz, xatarsiz, bexatar
xavfsiz – xavfli, xatarli
xayoliy – real
xirpa – go'l, sodda, soddadil, qo'y og'zidan cho'p olmagan
xix – ishsiz
xom – tajribakor, tajribadan, tajribali
xor – aziz
xotima – kirish, muqaddima, proloq
xotinjam – bezovta
xotinjam bo'ldi – bezovta bo'ldi
xufyona – pichoq, oshkora, ochiqchasiga
xunuk – barno, go'zal, zebo, sohibjamol, sulton, xushmanzara, xushsurat, chehrayli, husndor, husnli
xurram – xafa, qayg'uli, qovog'idan qor yog'adi, g'amgin, g'amli, g'ussali
xursand – xafa, qayg'uli, qovog'idan qor yog'adi, g'amgin, g'amli, g'ussali
xursand bo'ldi – kuyindi, xafa bo'ldi, xafalandi
xursandlik – andoh, xafagarchilik, xafalik, xafachilik, qayg'u, g'am
xursandchilik – andoh, xafagarchilik, xafalik, xafachilik, qayg'u, g'am
xususiy – umumiy, mushtarak
xushbichim – besoqolsiz, beso'qolsiz
xushbo'y – badbo'y, sassiq, qo'lansa
xushfe'l – dag'al, to'ng
xushmuomala – dag'al, to'ng

xushnud – xafa, qayg'uli, qovog'idan qor yog'adi, g'amgin, g'amli, qabasa
xushqomat – basavlaqay, boqishov
xushro'y – badbashara, badburush, basqara, laqiya, xunuk
xushsurat – badbashara, badburush, basqara, laqiya, xunuk
xushtabiat – badxo'r
xushxabarlik – omadu, xafagarchilik, xafalik, xafachilik, qayg'u, g'am,
xo'b – yomon
xo'p – yoq
xotin – chinxo'r
xo'rladi – o'zozladi, boshiga ko'tardi

Y

yalqov – ishchan, mehnatkash, mehnatsevar
yang' – eski
yangrash – to'g'ri
yaqin – uzoq, olis, yiroq, uzoq
yaqinlashdi – yiroqlashdi, uzoqlashdi
yarashdi – ajrashdi, urishdi
yaroqli – yaroqsiz
yasama – chin
yaxshi – yomon
yaxshi ko'rdi – yomon ko'rdi
yaxshilik – yomonlik
yashirdi – topdi, ochdi, oshkor qildi, fosh q'di
yashirin – ochiq, oshkor, ochiqchasiga, oshkora
yashirindi – ko'rindi
yashirinmoq – oshkor
yirik – mayda, kichik, ingichka
yiroq – yaqin
yirtiq – butun
yo'qot – sarfladi, sarf qildi, xarjoldi, xarajat qildi, sochdi
yo'qoldi – topildi
yo'qladi – kuldi
yo'q'iz – birga, birgalikda
yo'g'on – rost, chin
yolg'onchi – rostgo'y
yomon – ala, beshi, yaxshi
yomon ko'rdi – sevdi, yaxshi ko'rdi
yonmoqdadir – maqtadi, osmonga ko'tardi
yomonlik – yaxshilik
yondi – o'chdi, so'ndi
yopdi – qoldi, oshkor qildi, fosh qildi
yopiq – ochiq
yopishdi – ajraldi, ko'chdi
yoqdi – o'chirdi
yoqimli – yoqimsiz, beyoqar
yoqimsiz – yoqimli, yoqimliy
yoqimsiz – yoqimli
yorishdi – qoraydi, qorong'ilashdi
yorug' – qumriq'i
yoldi – turdi
yovuzlik – ezgulik
yoz – qish
yozgi – qishki
yozma – og'zaki
yosh – katta, keksa, qari, qariya, qariqartang
yoshardi – qaridi, keksaydi, qartaydi
yoshlik – qarilik
yosh yarang – keksalar, qarilar, qariqartang
yugurdi – sudraldi
yukladi – bo'shatdi, tushirdi
yulduzni benazar uradigan – devang, landavur, lapashang, nosituddagi oshini oldiradigan, odobsiz, sustkash, topsa–tebranmas
yumdi – ochdi
yumshadi – qoldi
yumshoq – dag'al,tors, to'ng, qattiq qo'pol, qo'rs
yupqa – qalin
yuqori – past: ostki, pastki, quyi: poygak
yuqoriga – ostki pastki quyi
yuragi pokiza – ichi qora, ko'ngli qora
yuragi sof – ich qora, ko'ngli qora
yuragida yoli bor – nopisand, qo'rqoq chumchuq pir elsa, yuragi shu eladigan, chumchuq yurak, yuraksiz

yurakli – nomard, qo'rqoq, chumchuq gir atsa, yuragi shir etadigan chumchuq yurak yuraksiz
yuraksiz – botir, dovyurak, jasur, mard, yuragida yoli bor, yurakli qo'rqmas
yurgizdi – lo'xtatdi
yuvosh – sho'x; o'jar, qaysar
yuzuban – chalqanchasiga
yang ichida – uchiq nohiqor, orbaqchasiga
yengil – og'ir, vazmin; dushvor, mushkul, qiyin
yengil tabiat – bosiq, vazmin, sekin, sipo
yengildi – g'olib bo'ldi g'olib chiqdi, g'alaba qozondi
yengillashdi – og'irlashdi; qiyinlashdi
yengiltak – bosiq, vazmin, og'ir, sipo
yer – ko'k, samo, osmon falak
yo'l tajribasi ko'pmikasa boladi – meroy, yo'l, ovsar, og'zing qani desa qulog'ini ko'rsatadi
yerga urdi – maqtadi, osmonga ko'tardi
yetishmovchilik – to'zchilik, ma murchilik; mo'l-ko'lchilik, mo'lchilik, sarbchilik serchilik to'yinchilik, to'kinchilik; farovonlik
yechdi – kiydi; bog'ladi
yechinchi – kiyimli
yo'q – bor, mavjud; mayli, xo'p, ha
yo'qlik – borlik
yo'qotdi – barpo etdi, topdi
yo'qchilik – borlik
yo'g'on – ingichka

Z

zabardast – nimjon, bedarmon, bemador, bemajol, burnidan bo'lsa yo'qligurlak, darmonsiz, madorsiz majolsiz
zafar – mag'lubiyat, yengilish
zahmat – rohat, farog'at, huzur, halovat
zaif – baquvvat, zo'r, kuchli, quvvatli, qudratli
zamin – osmon kurk, samo
zarar – foyda, naf, hayot
zararli – foydali
zarbdor – qotiq
zarur – keraksiz
zid – mos
zona – ochiq qo'l, saxiy, saxovatli, tanti, hotamtoy
ziyon – nafl, foyda hayot
ziyrak – dangov, meroy, og'zing qani desa qulog'ini ko'rsatadigan, bolamas, bolaham, bolarovat kallafahm kalavaziz
zich – siyrak, hakkam-dukkam yakkam-dukkam
zolim – mazlum
zotdor – zotsiz
zoti – zotsiz
zotsiz – zotli, zotdor, nasldor
zobo – badbashara badburush, kelgirdi, ta'riya, xunuk
zehni kuchliq – zehni o'tkir, zehnli
zehni o'tkir – zehnsiz, zehni to'mtoq
zerikarli – qiziqarli
zor – kuchsiz, notavon, bequvvat zaif, kuchquvvat, kuchsiz
zoraydi – pasaydi, susaydi, kamaydi
zorg'a – bemalol, dangal

O'

o'gay – tug'ishgan, o'z
o'jar – ma'mur muloyim yuvosh, qobil
o'ldi – dunyoga keldi, tug'ildi, tavallud topdi
o'lik – jonli, tirik
o'ng – kuch
o'ng – teskari, teskari sol, chap
o'qigan – bilimsiz, dangal o'qimagan, savodsiz
o'qimagan – bilimli, olim, o'qigan, savodli
o'rinli – nojo'ya, noo'rin, o'rinsiz
o'rinsiz – jo'yali, o'rinli

o'rdi – orqada qoldi
o'rib kedi – orqada qoldi
o'rkir – o'rmas
o'rmas – keskir
o'rnisi – istiqbol, kelajak
o'rtasi'ix – farq
o'z – tirgunia, yul, o'rgay' bashka
o'z – o'zga, boshqa
o'zgir – o'z
o'zgaruvchan – barqaror, doimiy, turg'un
o'zi'o kerdi – orqada qoldi
o'zbo – yonil
u'chirdi – yeqdi

G'

g'alaba – mag'lubiyat
g'alaba qozondi – yengildi
g'am – xurramlik, vaqtichag'lik, sevinch, xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik, shodlik, quvonch
g'amgin – mamnun, xursand, vaqti chog', og'zi quloqida, xurram, xushnud, shod
g'amdi – mamnun, xursand, vaqti chog', og'zi quloqida, xurram, xushnud, shod
g'anim – do'st
g'arazli – beg'araz, g'arazsiz
g'arazsiz – g'arazli
g'arb – kunchiqar, mashriq, sharq
g'ayratli – tanbal, erinchak, erinchoq
g'ayratsiz
g'ayratsiz – sen g'ayratli g'ayratli
g'ayratchan – tanbal, erinchak, erinchoq g'ayratsiz
g'ayri ilmiy – nomiy
g'ayr qonuniy – qonunsiz
g'irrom – halol
g'olib – mag'lub
g'olib chiqdi – yengdi
g'olibiyat – mag'lubiyat
g'ussali – mamnun, xursand, vaqti chog' og'zi quloqida, xurram, xushnud shod
g'o'r – tajribakor, tajribador, tajribali

SH

shafqatli – bag'rikeng, berahm, rahmsiz, tosh yurak, tashbag'ir, toshyurak shafqatsiz
shafqatsiz – kongilchan, kongli bo'sh, rahmdil, shafqatli
sharmli – nezhat, boibo, pet qatir, beshharm, hedeyo, surbet, uyatsiz, hayosiz
sharq – kunbotar, mag'rib, g'arb
shark kotib pardi ezgan – bardam
shiddatli – kuchsiz
Shimol – janub
shimoliy – janubiy
shirin – achchiq
shnur – xalq qo'shig'i, qavog'idan qar yog'adi, g'amgin, g'amli g'ussali
shodlik – anduh, xafagarchilik, xafalik, xafachilik qayg'u, g'am
shovqin-suronli – osoyishta sokin, tinch
sho'x – yuvosh, mulayim, mo'min, mo'min qobil

CH

chaqqonchasiga – vazlubar
chap – o'ng
chapdast – lovang, fandavar, lapashang, noshud, og'zidagi oshini oldiradigan, uquvsiz, sustkash, tepsa-tepramas
chidamli – chidamsiz, bardoshsiz
chidamsiz – bardoshli, chidamli, pishiq, puxta, chidamli
chimxor – xo'ra
chin – yolg'on, soxta, sun'iy, yasama, qalbaki
chinakamiga – haqiqatdan
chiqardi – qaytadi, qaytmoqda oldi, qo'lga oldi, bilagi zo'ldi, kirgizdi, kiydi, qo'shdi

(otni arevadan chiqardi. otni aravaga qo'shdi)
chiqaverish – kuraverish
chiqdi – boldi kerdi tashdi
chiqim – kirim kelim
chirmyi – bachbashara. bachburush. tasqara. taviya. xunuk
chopdi – sudraldi
chuq' – yirik, katta azamat. azim, zo'r. ulkan
chu – ular, tak. bir to'qa nisbatan
chun – dur, tak. bir to'qa nisbatan
chumchuq pir otsa yuragi shir otiladigan bo'lir, dovyurak, jasur odam. yuragida yo'q bor, yuraksiz qo'rqmas
chuqur – sayoz
chuqurlik – dn'nglik
chuchuk – achchiq
chokinish – hujum
cho'kdi – chiqdi

QISQACHA OMONIM LUG'ATI

A

A zidlov bog lovchi'si (ammo, lekin o'rnida), so oq yuklamasi
A o'zbek alifbosining birinchi harfi
Absolut (n (sif.) Mutlaq. boshqa narsalarga qiyoslanmagan
Absolut (n (ot) o'zgarmas (ruh)
Adash (fe"ladashgan. bir joyni almashgan (poyabzal). yanglish, noto'g'ri
Adash(ot) ismi bir xil odamlar
Afg'on (a) (ol) faryod. nola
Afg'on (al (ot) xalqning nomi
Agentlik (ol) biror tashkilotning joylardagi vakolatxonasi
Agentlik (ot) josuslik
Akkord (n (al) musiqa asbobidagi bir xil ohangli klavishlarning bir vaqtda chalinishi
Akkord biror ishni bajarishni oxirgacha shartlashmoq
Aks (a) jin. ajina
Aks leskari ko'rinish yoki qaytgan ovoz: o'jar kishi
Aksiya (n (fr) (ot) qimmatbaho qog'oz
Aksiya (n (alat) maqsadli harakat
Aktiv (n (ol) biror tashkilot yoki jamoaning ilg'or qismi
Aktiv (n (ol) korxona yoki tashkilotning mol-mulki, mablag'i
Aktiv (n (sif.) serharakat, g'ayratli
Alarm (al (ot) bayroq, tug'
Alam (a) (ol) jismoniy yoki ruhiy azob-uqubat. qayg'u
Alif (a) (ot) arab alifbosidagi birinchi harf
Alif (n olifa) (ol) qurilishda ishlatiladigan moy
Alla gurkan dinobshi hosil qiluvchi bo'lib
Alla go'zaknn uxlatishda aytiladigan qo'shiq
Alla o'rnibalog oshib yqilmoq
Amin (a) ishongan
Amin (al markaziy osiyo xonliklaridagi qishloq oqsoqoli yoki soliq undiruvchi kishi
Amr (a) buyruq. farmoyish
Amr (a) esh ish. yumush
Ananas (n (sp) Irodik mamlakatlarda o'sadigan o'simlik va uning mevasi
Ananas et qizg'ish qovun turi
Anbar (a) mumsimon xushbo'y modda
Anbar (a) tohutning cho'plariga o'rnatilgan novdalarga yopilgan mato
Anish (n xy) qora buyoq
Anish arimas
Ark (f-) (ol) xon yoki amir saroyi

Ark (a<ital) (ot) arka
Arz (a) og'zaki shikoyat yoki iltimos
Arz (a) yer shari
Arsh (a) kayf, salo
Arsh (a) xudoning taxt - osmon; uyning shifti
Asr (a) (ot) buyosh botishidan bir soat oldingi namoz o'qiladigan payt
Asr (a) (ot) yuz yil
Axir (a) oxiri
Axir (a) ta'kid yuklamasi
Aylan aylanma harzda harakatlanmoq; sayr qilmoq; boshqa tus olmoq
Aylan bo'lmoq
Aymoq esk aytmoq, demoq
Aymoq urug', qabil
Azot (xo'jalikning) dust (ko'tarmoq)
Azot (<yun<lot) kimyoviy element, o'g'it

B

Badhavo (f-a) bo'ronli havosi yomon
Badhavo (f-a) kekkaygan
Bahe (a) (ot) aruz vazni qismasi
Bahr (ar) (ot) bahra
Bahr (a) (ot) dengiz, okean
Bali (f-a) ballli
Bali (a) desa) bal deyd
Baliqko'z ko'zi ola, qadchayagan
Baliqko'z sho'rxok yerlarda o'sadigan o'simlik turi
Balo (a) (ot) ofat, falokat
Balo (a) o'z ahiga nisbatan ishlatiladigan
Balq ko'pchirmoq, ko'tarilmoq
Balq yaqinlamoq, yashnamoq
Band (f-a) (sif.) bo'sh emas
Band (f-a) (ot) qasb, kutqich; bog'ich
Band (f-a) (ot) nutqning raqamlangan qismi
Band (f-a) (ot) tugun, bo'g'ov
Banda (f-a) (ot, xudoning quli, qaram kishi
Banda (<ital;(ot) buxgalteriya bo'limi
Bank (<it<ital) (ot) pul muomalasi bilan shug'ullanuvchi tashkilot, xazina
Bank (ot) o'yinda tikilgan pul
Banka (<fr<it) (ot) bank
Banka (<fr) (ot) shisha yoki metalldan yasalgan silindrsimon idish
Baqa (ot) qurbaqa
Baqa (ot) loqimonmoq parrakdan kuch ko'tarishni ta'minlaydigan metall qismi
Baqaloq (ot) hayvonning to'yoq bilan ilgichning o'rni
Baqaloq (sif.) semiz
Barak (f-a) (ot) ombor, omborxona
Barak (<t<a) (ot) vaqtinchalik qurilgan yog'och uy
Baravariga *kmk* evaziga, badalga
Baravariga *ravish* bir vaqtda
Bargak(f-t) (ot) ayollar boshiga taqiladigan ziynat
Bargak(f-t) (ot)dagi olingan turshak
Barot (a) (ot)hukmdor tomonidan berilgan ozodlik xati; unvon haqidagi yorliq
Barot (a) (ot)qamaruya hisobida soliqchi boy
Bas (<t) (ot) bahs
Bas (f-t) (predikat)'a bo'lsin, yetar, demak
Bijirla (te'l) bijir-bijir gapirmoq
Bijirla qaynab yolmoq
Biq-biq qaynamoq
Biq-biq semiz
Birlik buyruq, hukm
Birlik yozuv, xat
Bitish kelishmoq, ahillashmoq
Bitish tugamoq
Biy (a)(ot) esk qabila boshlig'i, urug' va qirg'izlarda oqsoqol
Biy (ot) ochiq, yaydoq (dala)
Biy (ot) zaharli o'rgimchak
Biy (ot) shoxa, bilak
Biyron(f-t) so'zamol
Biyron(f-t) ichiga yetkazib qovurilgan
Blok (<ing<fr) (ot) arqonli g'altak orqali yuk ko'taradigan mashina

Blok (n<ing) (ni) davlatlarning uyushmasi
Blok (n<ing) (ni) katta binolardagi ayrim xona
Blok (n<ing) (ot) katta g'isht bo'lagi
Bo (f-t) bilan
Bo (f-t) yana
Bod (f-t) (ot) revmatizm
Bod (f-t) (ot) shamol, yel
Boks (n<ing) erkaklarning sochi qo'yish usuli
Boks (n<ing) kassa xonadagi maxsus ajratilgan xona
Boks (n<ing) charm qo'lqopli sport turi
Bor mavjud
Bor(f-t) (hisb.so'z) marta, dafa
Bor(n<tut) (ot) kimyoviy element
Bosim (ot) qo'ltiq kuchi
Boslm (ovsh.) tin olmay surunkasiga *(bosim ishladi)*
Bosim (ot) urg'u
Bosiriq tin olmay, surunkasiga
Bosiriq yomon tush
Bosma (ot) balandga yuk osib qo'yiladigan narvon
Bosma (sif.) nashr etilgan, nashr
Boshliq (ot) oyoq kiyimining yuza va yon qismi
Boshliq (ot) rahbar
Boshoq esk (ot) kamon o'qi
Boshoq (ot) o'simlikning don o'ragan qismi
Bron (r) band
Bron (r) qilish
Burun (ot) dengizga turtib chiqqan quruqlik
Burun (ot) hidlash a'zosi
Burun (ovsh.)gan
Burch (ot) burchak
Burch (ot) o'tash lozim bo'lgan vazifa
But (predk.so'z) butun
But (ot) oyoq
Bedona (f-t) bir-ikki yasher mol terisidan qilingan charm
Bedona (f-t) donasiz uzum
Begona (f-t) begalarga xos
Begona (f-t) yot, qarindosh emas, notanish
Behtar(f-t) eski afzal, yaxshiroq
Behtar(f-t) qulupnayning bir turi
Bek (sif.) berk, yopiq
Bek (ar)(ot) unvon: erkaklar ismining qismi: xo'jayinga murojaat so'zi
Bel (ot) gavdaning yag'rindan pastki qismi: biror narsaning o'rtasi
Bel (ot) yer qazishda ishlatiladigan yog'och sopli metall asbob
Bela (fe'l) beshikka yotqizmoq
Bela (fe'l) yuqadigan narsalarga bolinmoq
Beoqibat (f-t+a) (s.f.) nalyasiz
Beoqibat (f-t+a) (sif.) unutuvchan
Betla (fe'l) ,ur'at qilmoq, bolinmoq
Betla (fe'l) sahiflalarni raqamlamoq
Bez (r.oyez) (ot) surpdan pishiqroq gazlama turi
Bez (sif.) surbel
Bez(ot) tirik organizmda zarur modda ishlab chiqaruvchi qism
Besh (ovsh.) (baftar) o'ta darajada
Besh (son) 4 va 6 orasidagi butun son
Beshak (f-t+a) (sif) shubhasiz
Beshak(f-t+a) (ot) ertapishar qovun turi
Bo'ktargi (.ot) egarga bog'langan yengil yuk
Bo'klargi (ot) ko'chmanchi yirtqich qush
Bo'l (fe'l) parchalamoq, kesmoq, bo'laklamoq, taqsimlamoq, uzmoq, ajratmoq
Bo'l (fe'l) yuz bermoq yaramoq, joylashmoq e'timoq, orishmoq, kelib chiqmoq
Bo'lak (ot) grammatik termin (gap bo'lagi)
Bo'lak (ot) qism, parcha
Bo'y (ot) hid
Bo'y (ot) qomat

Bo'ydor (f-t) (sif.) noyob
Bo'ydor (f-t) (sif.) xushbo'y
Bo'yin (ot) bosh bilan yelka oralig'i
Bo'yin *geog.* (ot) ajralib qolgan qurug'lik birlashadigan joy
Bo'yin (ot) haydalayotgan yer maydonining u boshidan bu boshigacha bo'lgan 120-150 metrcha keladigan masofa
Bo'z (ot) ekin ekilmagan unumdor yer
Bo'z (ot) oq-sarg'ish qo'pol gazlama
Bo'zchi (ot) katta yaproqli maydaboshoqli o'simlik turi
Bo'g'ma bo'g'ib qo'yiladigan yoqa
Bo'g'ma difteriya
Bo'g'ma dorining turi
Bo'g'oz (ot) ikki suv havzasini tutashtiruvchi tor suv yo'li
Bo'g'oz (sif.) qornida bolasi bor
Bo'sh (sif.) mohir, o'shiq bo'lmagan; loqayd
Bo'sh (sif.) xoli, ichida hech narsa yo'q
Bo'shab (fe'l) ipini uzmoq
Bo'shab (fe'l) (o'z)zimmasi, ishni tark etmoq; xoli bo'lmoq
Bo'shab (fe'l) yumshamoq, sulqilanib qolmoq

D

Dal (a) doira
Dal (a) uzoqlatish (dal bo'l)
Dehyakchilar (ot) dehyak (hosilning o'ndan biri solig'ini beruvchi dehqon
Dehyakchi (ot) dehyak (hosilning o'ndan biri solig'ini yig'uvchi amaldor
Dam (f-t) (zog') jayron bog'kavchisi
Dam (f-t) (ot) kasalliklar oldiga hayvonni haydovchi garmonsunun moslama
Dam (f-t) (ot) nafas; qorin; issiq, havo; zax
Dam (f-t) (ot) on, payt, vaqt, kez
Dam (f-t) (ot) tig' ipchoqning tig'i
Dandana (f-t) (ot) narsaning tishsimon qismi
Dandana (f-t) (ot) tishli mola, sixmola
Dard (f-t) koyish so'zi (dard" Bajol)
Dard (f-t) og'riq, kasallik, tashvish
Dasta (f-t) (ot) sop, narsaning ushlanadigan maxsus joyi
Dasta (f-t) (ot) chiptak
Dastak (f-t) (ot) oyoq kiyimining aylangan orqa qismi
Dastak (f-t) (ot) uchag
Davlat (a) (ot) boylik, mulk
Davlat (a) (ot) hokimiyat organi va siyosiy tashkilotlarga ega mustaqil mamlakat
Doira (a) (ot) aylana, to'garak
Doira (a) (ot) childirma, dap
Dol (a) (ot) arab alifbosidagi harf
Dol (sif.) egri, bukik
Dom (a) (ot) buzoq, sutchoq
Dom dakan
Dong nish (dong qolmoq)
Dong (ot) shon-shuhrat
Doroyi (f-t) (ot) tuzum nav
Doroyi (f-t) (ot) o'rislar kam o'rnatg'i ishqorlangan ipakdan tayyorlangan harir gazlama
Dov (f-t) (sif.) qaddi baland va yo'g'on
Dov (f-t) (ot) qimorda o'rtaga tikilgan narsa, pul, mablag
Dov (f-t) (ot) talab, da'vo
Dovul (ot) kuchli bo'ron
Dovuf (ot) rag'batga o'xshash asbob
Dog' (f-t) kuchli qizdirish (dog langan yuz)
Dog' (f-t) (ot) narsalarning boshqa narsa ta'sir qilgan joyi; izi
Dog' (f-t) (ot) g'am-alam, qayg'u
Dunyo (ot) boylik
Dunyo (ot) olam, koinot
Devon (f-t) (ot) adab she'riy to'plam
Devon (f-t) bar (ot) majlis, oliy boshqaruv
Do't (f-t) (ot) muz holatiga yug'in
Do'l (f-t) (ot) tegirmonning tuzgichdan sizilmaydigan tepa qismi

E

E achinish, afsuslanishni ifodalovchi so'z
E und ayn oy
Ekipaj (f-t) (ot) ayrim texnikalarni birgalikda boshqaruvchi jamoa
Ekipaj (ot) och yengil arava, faylon
El (ot) "l" harfining nomi
El (ot) biror joyning odamlari
Elchilik (ot) biror davlatga maxsus yuborilgan delegatsiya
Elchilik (ot) elga xos xislatlar
Em (ot) "m" harfining nomi
Em (ot) shifo, dori-darmon
En (ot) "n" harfining nomi
En (ot) kenglik, kattalik
En (ot) o'sha-o'sha chorva hayvonining qulog'iga qo'yiladigan belgi
Er (ot) "r" harfining nomi
Er (ot) xotinning jufti, erkak
Eri (fe'l) suyulish, suyuqlanish
Eri (ot) xotinning jufti
Erish (sif.) mujoya, yarashmaydigan
Erish (fe'l) qo'lga kirilmoq
Es (ot) "s" harfining nomi
Es (ot) aql, hush, xotira
Es (fe'l) shamolning mayin harakati
Essiz (sif.) aqlsiz, xotirasi past
Essiz achinish so'zi (aslida eh, siz!)
Et (ot) go'shtli, badan
Et (fe'l) qilmoqni ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Et (fe'l) shavs aytmoq, demoqni ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Etap (o'zb.) bosqich, davr
Etap (o'zb.) surgundagi kishilar guruhini boshqa joyga jo'natish harakati
Etiket (o'zb.) (ot) biror jamiyatga xos muomala qoidalari
Etiket (o'zb.) (ot) etiketka, yorliq
Esh (fe'l) eshishni ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Esh (ot) yo'ldosh, quvat

F

Farq (ot) ajralgan sochning o'rtasi
Farq (ot) o'xshashsizlik, tafovut
Fokus (o'zb.) (ot) bir singan nurning kesishuv nuqtasi
Fokus (o'zb.) (ot) ko'z ilg'amas chaqqonlik bilan harakat qilish asosidagi o'yin
Fon (o'zb.) (ot) surat olinadigan narsaning orqa plani
Fon (o'zb.) (ot) tovush balandligi darajasi
Fe'l (ot) so'z turkumi nomi
Fe'l (ot) xulq-atvor, xarakter
Feodal (o'zb.) (ot) katta yer egasi
Feodal (o'zb.) (sif.) zulmkor

G

Gaj (f-t) (sif.) gajak
Gaj (f-t) (sif.) ters, teskari
Gap (f-t) (ot) fikr ifodasi
Gap (f-t) (ot) navbat asosidagi ulfatchilik, ziyofat
Gaz (f-t) (ot) 0,71 sm ga teng uzunlik o'lchovi
Gaz (f-t) yulqin
Gaz (o'zb.) (ot) yupqa ham qattiq narsa
Gaz (o'zb.) (ot) zarrachalari kuchsiz bog'langanligi tufayli har qanday bo'shliqni to'ldirib turadigan engil modda
Gazak (f-t) (ot) ichkilik ustidan yeyiladigan ovqat
Gazak (ot) yaraning sovuqdan yiringlagan joyi
Giperbola adab muttaqila
Giperbola geom egri chiziq
Grafik (o'zb.) (ot) grafikada ifod qiluvchi rasm
Grafik (o'zb.) (ot) chiziqlar vositasida tasvirlash
Gul (f-t) qizamiq natijasida badanda

paydo bo'ladigan toshma
Gul (f-l) o'simlikning gulbarg, changdon va gulkosadan iborat qismi; naqsh, bezak
Gulband (f-l) (ot) gulni tutib turuvchi novda
Gulband (f-) (ot) pichoqning dastasini ilg'ich bog'lab turuvchi metall halqa

H

Had (a) (ot) mat tenglamadagi son
Had (a) (ot) chegara, tugaydigan joy
Hadis (a) (pl) *dip* Muhammad Alayhissalom ogzi va ibratlari
Hadis (a) (ot) kurash, kuch sinashish
Hal ajrim, yechim (*rasm qilmoq*)
Hal (ot) oltin yoki kumush kukunidan qilingan bo'yoq
Havo (a) (ot) atmosfera, fazo
Havo (a) (ot) kibr, dimog'
Havo (a) (ot) kuy, ohang
Havodor (a+f-l) (sif.) kibrli, dimog'dor
Havodor (a+f-) (sif.) toza havoli
Havodor (a+f-l) (ot) to'yish sanitariyalarga beriladigan pul
Himo biror ishni bajarishga yo'naltirish, ko'mak
Himo imo
Hur (a) (ot) din jannatdagi go'zal qiz
Hur (a) (sif.) erkin, ozod
Hur (fe'l) vovillamoq
Huzur (ot) oldi, qoshi, qaduli
Huzur (ot) rohat, halovat
He 'h' harfining nomi
He (und.) norozilikni ifodalovchi so'z

I

Iborat (a) eski iboralar
Iborat (a) tashkil topgan, tuzilgan
Ideal (rasm) (sif.) ekamu-ko'st
Ideal (rasm) (pl) eng ezgu g'oya, tilak
Ikkilik ikki misrali she'r
Ikkilik yo'l yoqlik, yo'l bo'yoqlik bo'ladigan, hal bo'lishi gumon
Ilmoq mix, qoziq, ilgakka osib qo'ymoq
Ilmoq narsa ilinuvchi ilgak; kinoya
Insho (a) yozma ish turi
Insho qilmoq barpo qilmoq
Iroq uzoq, olis
Iroq shashmaqom tizimidagi oltinchi maqom nomi
Irq (a) tirik mavjudotning shakliy o'xshashligi asosidagi bir guruhi
Irq yuz, yanoq
Ivi rom to'lib yumshashning
Ivi quyulib solmoq (qon, sut-qatiq haqida)
Ich (ot) ichki bo'shliq
Ich (fe'l) suyuqlikni yutish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

J

Jabr (a) (ot) ardoqsizlik, orqa
Jabr (a) (ol) eski algebra
Jar (a) ahvol (ot) xabar, ovoz (jar solmoq)
Jar (f-) (ot) chetlari o'pirilgan soylik, chuqurlik
Javra hadeb gapiraverimoq
Javra yomg'irda ivib kelmoq
Jaz (r djaz-singl) (ot) turli, ko'pincha urib va puflab chalinadigan musiqa asboblaridan tuzilgan orkestr
Jaz (ot) jon achitadigan og'riq
Jaz (lot. so'z) jazillash ovozi yoki bu-latga taqlid
Jaz (ot) yog'iga qovurilgan go'sht
Jin (a) (ot) go'yoki pastqam joylarda yashovchi, biror dardga chalduvchi maxluq
Jin (r djin-singl) (ot) paxta tozalaydigan mashina
Jir (r) (ot) yog, moy
Jir (ot) qo'shiq, ashula
Jiz jinn achitadigan og'riq
Jiz yog'ign quvurilgan go'sht

Jish go'sht
Jish go'shpon
Joy (f-l) ovsh baluqa. bemaj. xo'r (joy-roq boramon)
Joy (f-t) yer. maqta, yuza, o'rin, o'rin
Jo'nash birgalikda oq'zg'almoq
Jo'nash ovo'lamoq, boj olmoq (qulaysa yo'nashdi)
Jo'r (sif.) barobarlang, uyg'un
Jo'r (ot) to'rg'aylar qurasign kvadrat sayroqi qush
Jo'rta (f-t) (o'r) ikk. bo dadan iborat bir kiyimlik matо (bir jo'rta ko'ylak)
Jo'ya (f-t) (ot) ovchi, qorno

K

Kadr (ye'r) (ot) bilim. unvon, yaxshi nusxa
Kafr (n-fr) (o) xo'rsin, nafasholish
Kaman (f-t) (ot) bol yoki shimga tanqidiqon qayish
Kamar (ot) g'ilsimon o'yiq
Kapital (k-bol) (ot) boylik hosil qiluvchi vositalar majmui
Kapital (k-bol) (sif.) boshidan uyoq (ta'mir)
Karam (al (ot) mehmondo'st, muruvvat himmat
Karam (f-t) (ot) hosili barglari o'ramidan iborat poliz ekini
Kasr (a) (ot) birovning yonidan tirikchilik oqibati
Kasr (a) (ot) binolarning qismlari
Ket (fe'l) jo'namoq
Kel (ot) qar, ohsiya
Kez (ot, pala (payt
Kez (fe'l) sayr q'lmoq, aylanib yurmoq
Kech (fe'l) bahridan o'tmoq
Kech (fe'l) suvdan o'tmoq
Kech (ravh.)vaqtida bo'lmaslik
Kir (sif.) ifos. isqirt, oog'li
Kir (fe'l) kirish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Kirish kirishni bosh'amoq
Kirish kirish joy. darvoza. bosh'kirish vaqti
Kiy (ravo ro chop'i
Kiy kiyish. o'rnatish. o'rnatmoq
Kicht (qad.) qayerni jonivorlarni haydash uchun ishlatiladi
K siht (qad.) shohmat o'yinida og'ish sa-tirish
Kul (fe'l) xursandlik. o'rtadagi ovoz
Kul (ot) yonishdan hosil bo' qora chi-qindi
Kunda (ravsh.) har kuni
Kunda (ot) o'rinka
Kunda (ot) yaxshi tilak
Kunduz soat yoki bol kun davomida ma'xsus ajrab o'tgan uqo faoliyat
Kurash yigitlik. qo'ch bo'lishga asoslangan musobaqa
Kuy (ot) musiqa bo'lagi
Kuy (fe'l) ko'chi issiq o'z rida qoraymoq
Kuya (ot) mato'lamning kuyishidan hosil bo'lgan qurum
Kuya (ot) qurt matolarni yeydigan kichkina kapalak
Ko'k (sif.) havo rangi, moviy
Ko'k (ot) osmon
Ko'k (ot) ko'kat
Ko'k (ot) yashil-ko'k chek
Ko'ra (ot) kabob qilishda qo'llanadigan asbob
Ko'ra (fe'l) ko'rmoq fe'l ning ravishdosh shakli
Ko'za dul ko'za tutmagan kishi
Ko'za suv solish uchun o'rtacha qilingan sopol idish
Ko'chi (ot) bir joydan ko'chaq olganda olib ketiladigan narsalar
Ko'ch (fe'l) ko'chish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

L

Lang (f-t) esk. cho'loq, oqsoq
Lang konn. (ravish)

Langar (it.) dorLoz qo'lida loypa o'rnatuvchi sportchi

Langar (*i*) kema boylab qo'yiladigan moslama, o'rnatgich

Laqqa (rus.) yosonginа, paqqos tuproq, ishqoriy, *hayvonlar*

Laqqa (ot) ilmgachsiz mo'ylovli yirtqich sut

Lava (it.) shaxtada ko'mir qatlami yonayotganda qazib olinadigan joy

Lava (*sinon.*) vulkon otilganda oqib chiqadigan log'ma jins

Lom (a.) arab alifbosidagi 11-lovsimon ifoda qiluvchi harf

Lom (*o'zb.*) mis, temir

Lozim (a.) odat, aybdorning ishlari

Lozim (a.) bajarilishi shart bo'lgan, kerak, zarur

Luqma (a.) bir o'tirishda bir yutum

Luqma (*i*) rol ijrosiga qo'yilgandan boshqa tomondan qo'shiladigan so'z, ibora

M

Ma'mur (a.) ish, boshqarish mansabiga ega mansabdor

Ma'mur (a.) o'rnash, obod va farovon

Malay malay xalq

Malay vatandosh

Man (a.) taqiq

Man slava men

Mandarin (rus.-fr.) (ot) janubda o'sadigan sitrus o'simlik va uning mevasi

Mandarin (*siyosat.*) (ot) xitoyning fan-ta'lim darajasiga Davlat idoralariga yuqoridan tomonidan tayinlanadigan nom

Manot (a.) dard-alamlarning isloridan biri, ma'nida «Jon bir»

Manot slava sabr, matonat

Mansab (a.) amal, lavozim

Mansab *geog.* dengiz yoki boshqa qirg'oqqa mo'ljallangan joy

Marka (rus.-fr.-germaniy.) xat, hujjatlarga yopishtiriladigan pochta haqini to'lash belgisi

Marka (*mo'ljal.*) qirg'oqdagi yoki suvdagi mo'ljal qilib belgilangan sun'iy inshoot

Martaba (a.) (*ot*) avzo, o'rin, mansab

Martaba (a.) (*sif.*) sobit, mustahkam, tutilgan

Mastak (*o'zb.*) ming, mo'ljal

Mastak (*i*) gumbaz, minora, qo'ng'iroq o'rnatiladigan tom ustidagi kichik inshoot

Maston (*o'zb.*) ayyor, jodugar

Maston (*i*) majlisda, tumor

May (*o'zb.*) qurimdan tayyorlangan maslik, ichimlik

May (*o'zb.*) kechikkan hayotga va yo'qdan oldingi oy nom

Mag'iz (*o'zb.*) (*ot*) pochoqli mevalarning cho'qqisi

Mag'iz (*o'zb.*) kuch bilan ko'zni chirt-ga bostirilgan zarb

Mijoz (ar.) (*ot*) tanishuv, mehmon xaridor

Mijoz (ar.) temperament

Mil (ar.-rus.) (*ot*) soatning o'lchagich

Mil (*o'zb.*) mil qilingan tayoq

Mil (*rim.*) yashirgich (ot) turli davlatlarda turlicha uzunlikka ega bo'lgan uzunlik o'lchovi, 1 dengiz mili 1852 metrga, xalqaro mil 1760 yardga teng

Mingboshi (*o'zb.*) ming pilla qurti boqishni uchun qo'yiladigan qo'tir

Mingboshi (*o'zb.*) qishloq, aholi punktini boshqaruvchi

Modda (ar.) bo'lim, qism, boblar, shakl elementi, narsa

Modda (a.) (*sinon.*) tuzilma, tayanch, qiymat

Moya *astr.* o'zak

Moya *urg'ochi* buya

Mumiyo (a.) (*ot*) ko'pincha qizg'ish pushti rangli, bo'yoq

Mumiyo (a.) (*ot*) suvaklarni davolash uchun ishlatiladigan mumsimon organik modda

Mumiyo (*o'zb.*) kimyoviy yo'l bilan qotirl-

gan jasad
Murtak embrion
Murtak o'ringlagan, yalliglangan to-mоq qovlari
Muruvvat (a) qasr, vaqt
Muruvvat (o) yaxshilik, saxovat
Musallas (a) (ot) adab uchlik she'r
Musallas (a) (sif.) uchburchak
Musaltas (ar. ot) arabcha qo'lyozma uzun vinova
Mushak (f-t) mushak
Mushak (f-t) rangi-barangi yonuvchi moddа bilan to'ldirilgan simoyishi
Mushak (f-t) tanasining turli qismidagi kuch
Mushtariy (a) xaridor, mijoz
Mushtariy (ar. ot) Yupiter sayyorasi
Mo'da (a) nabzgoh
Mo'da (ot) kimdan qasos olinishi kerak bo'lgan kishi
Metrik (a-yunon) (ot) aruz she'r tizimi haqidagi bilimdon
Metrik (a) vazn, she'r qoidalariga oid
Metrik (a-yunon) tarix va geografiya fanlarida qo'llaniladigan o'lchov birliklari sistemasi
Metrik (psixologiya) bog'langan gaplarda qo'shimcha
Mo'rcha (f-t) yovvoyicha, qo'pol, qaysar
Mo'rcha (f-t) shunchaki, bemaqsad

N

Na (f-t) ega, ayirish bog'lovchisi
Na (f-t) ma'no, nima
Nor (a) (ot) o'yin, o'yin-qiqirdak
Nor (f-t) (ot) sinov
Nor (f-t) (ot) hadlandagi o'zgarish, farq
Nor (ot) bir o'rkachli tuyaning turi
Nota (r-lot) (ot) bir davlatning boshqa davlatga murojaatnomasi
Nota (r-lot) (ot) tovushning shartli yozma belgisi
Novvot (f-t) to'qimachilik dastgohida tayyor mato o'raladigan yog'och valik
Novvot (f-t) shakar qiyomidan tayyorlangan qattiq kristall modda
Noveha daroz, bolaroq bo'y
Noveha qarol, xizmatkor
Nozik (f-t) toli kashtachilikda ishlatiladigan namunaviy
Nozik (f-t) (sif.) nafis, ingichka
No'sh (f-t) ichish
No'sh (f-t) kuzda hosil etilgan piyoz

O

Obi (f-t) kashtachilikda to'g'ri chiziq shaklidagi gul
Obi (f-t) tayyor matoning unga nisbatan sun'iy tolalarda yuzaga kelgan eg'riligi
Obida (a) eski xudojo'y, taqvodor ayol
Obida (a) nafsiga o'rnatilgan yodgorlik, nafsbo'g'oglik yodgorlik
Ol (f-t) kuzatish, tarqatish, yo'qotish
Ol (f-t) biror narsa bilan tuzilgan oldiyorga olinmoq
Olmos (a) zahardan saqlaydigan tosh
Olmos (ot) sinaifel, qo'rmalbahe tosh
Olchin (turk) uzun kalta to'qimoq
Olchin o'lchash uning birligidan iborat bo'lgan miqdor
Ombor (a) (ot) suvni tagidagi suv o'tadigan quvur
Ombor (a) (ot) ko'p miqdordagi narsa-ashyolarni saqlanadigan bino
Omil (a) mojaro, omillar
Omil (a) sabab
Ong (f-t) o'ng, o'ng
Ong kishining ikkilanish qobiliyati
Oq (arzandan) ta'minlash, undan voz kechish (ma'qul)
Oq (sif.) qor, sut rangidagi
Oq (fe'l) suyuqlikning bir tomonga qarab yo'nalishi
Oqibat (a) nihoya, yakun, natija
Oqibat (a) qadrdonlik, tayg'unlik, yaxshi munosabat
Oqin (a) baxshi, shoir
Oqin (sif., arch) turadigan

Oqsil hayvonlar kasalligi
Oqsil organizmda qurilish moddasi
Oro eski hisobdagi 100 qadoga oylining boshqacha nomi (ora oyi)
Orol ikki qurilmaning o'zaro bo'lish o'rtasi
Orden (fr.) 1) katolik mazhabi monastir uyushmasi
Orden (mad.) turk davlati va qonunchiligi maydalidan yuqori turuvchi nishon
Original (mad.) (a.) asl nusxa
Original (mad.) (a.) o'zigacha xos o'zgachalik
Oriy (f.) ona, rod, ajdodlar
Oriy (sanskrit) hind-evropa xalqlarining umumiy nomiga ega bo'lgan
Ort (o't) ko'tarinchoq
Ort (o't) o'rtacha
Ortiq ortiqcha, ortacha joy
Ortiq (o't) ortiq, keraksiz
Ot (ot) urg'ochi otlar
Ot (ot) ism, nom, atamalar, dorilar
Ot (ot) yakka tuyoqli sutemizuvchi hayvonlar
Ota (ot) farzandi bor kishi; qar. kichik avlodni mehribonlik
Ota (ot) otel
Otar chadirdan (to'da otar)
Otar qo'y to'dasi, poda
Otliq (s.f.) mashhur, nishon
Otliq (ot) suvoriy
Otsiz (sif.) ismsiz
Otsiz (sif.) odobsiz
Otsiz (ot) chorvaning zoot. belgilanmagan
Ovloq 1 shaharlardan xoli joy
Ovloq uy qilinadigan joy
Oxir (a.) nihoyasi, chegarasi
Oxir (f.) oxur, molga yem-xashak soladigan maxsus joy
Oylik (ot) oy nisbatli
Oylik (sif.) oy nisbatida
Oyoq (sif.) ishi kesilgan
Oyoq (ot) 1) a) hayvonlarning yurish organi; odamlarda ham ko'tarib turadigan a'zosi
Oz (o'z) 1) a) chorva (yo'lbars, ayiq)
Oz (o'z) 1) a) yo'lbars, ayiq
Oz (o'z) 1) a) ko'rsatish
Ozg'in (o'z) 1) a) (yo'lbars, ayiq)
Ozg'in etli (qo'y, ot), yuni to'kilgan
Og'iz (o'z) 1) a) ovqat hazm qilish a'zosi
Og'iz (o'z) 1) a) ning 1 a) a'zosi va ovqatlanish a'zosi
Och (o'z) 1) a) ochiq qo'ltiq
Osh (o'z) 1) a) ovqat
Osh (o'z) 1) a) ni 1 a) bo'lib, bo'lib ovqatlanish
Osha (o'z) 1) a) ni 1 a) bo'lib ovqatlanish
Oshamoq (o'z) 1) a) ni 1 a) bo'lib ovqatlanish
Oshir (o'z) 1) a) ni 1 a) bo'lib ovqatlanish
Och (o'z) 1) a) ni 1 a) bo'lib ovqatlanish
Och (o'z) 1) a) ni 1 a) bo'lib ovqatlanish
Osh

Parcha (i-t) (ot) butunning qismi
Parcha (f-i) (ot) kimxob mato
Passiv (r-sif) (ot) kam majburiyat va qarzlar majmui
Passiv (r-sif) (sf.) kuchsiz
Pat (r-sif) shaxmatdagi durangning bir turi
Pat parranda nomi
Paxmoq bir tomoni tukli qilib gazlama
Paxmoq tanasiz o'sib ketgan
Pashmak (f-i) (ot) bir shohtalar oilasiga mansub tanasi eshilo loa va lanagachalar bilan qoplangan bir yillik o'simlik
Pashmak (f-i) (ot) lokvaning bir turi
Pilla (i-i) bandagi shish kasalligi
Pilla (f-i) g'umbak
Pix (ot) mog'or, po'panak
Pix (ot) erkak parrandaning uyg'ongan kuchli muguz
Pok (f-i) paqqos, burunlay (puk o'roy duguri)
Pok (i-t) to'p-loza
Polka (i) orkestrlarning sath qo'yish usullaridan biri
Polka (nemis) raqs turi
Port (r-sir) paroxodlar to'xtaydigan joy
Port (q) *port etib ushlab kelish*
Posira bir yer o'lchash birligi
Posira yig'ilgan, g'amlangan narsa
Pozitiv (-) ijobiy
Pozitiv (r) negativdan olingan nusxa
Prospekt (ot) bosilmagan asarning reklamasi
Prospekt (ot) shahar ko'chasi
Personal (r-sif) bir kishiga tegishli
Personal (r-sif) mutaxassislar guruhi
Pesh (f-i) ilgari
Pesh (f-i) fursat o'tmasdan, darrov (peshlashmoq: kelmoq)
Pesh (f-i) old tomon
Peshband (f-i) forluk
Peshiband (i-t) qo'lni oldinga qilib bog'lamoq

Q

Qadaq (ot) 40-1 grammcha keladigan og'irlik o'lchovi
Qadoq (ot) ayni chegara (tarnikni nazorat qilmay (yuritmoq))
Qadoq (ot) berish, chegirma natijasida qoldirilgan qoldiq
Qalin (sif) zich tomonga bo'rtgan narsalar
Qalin kamdaraxt o'lchamli kalla
Qani(zamon) ko'nmay turgan narsangga o'rnini qo'qlashda ishlatiladigan so'roq nimoshi
Qani (ustid) undash, undash ma'nosini bildiruvchi undash (qani, bo'l)
Qarshi tarafdor bo'lmagan, muxolif
Qarshi shahar nomi
Qatron (i) ayrim turlardan quruq holda olingan qora quyuq modda
Qatron (ar) oltidor kuydi gaz
Qavs (i) (ot) ikkita tik yoy
Qavs (ot) o'n ikki buyning biri
Qayin (ot) ariyak ustun tomonidagi qismi (kabinani fodalovchi so'zning o'rni)
Qayin (ot) shimol qarag'ining bir turi
Qayish (fo'l) ko'nchilikda mol
Qayish (ot) tasma, kamar
Qazi (fo'l) yerdan chuqur ishlov bermoq
Qazi (ot) olmning to'rsh va pishganda po'stlidan yuzga ichakka ovqat tayyorlanadigan mahsulot
Qil (fo'l) urushga qo'rqmoq
Qil (ot) sochi yo'g'on
Qir (fe'l) narsani boshqa bir narsa bilan tutash tuzilishi harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Qir (ot) yassi cho'zig'i tepalik
Qir (fe') yopqasiga o'qlash ma'nosini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Qiron (ni) ikki soyyorasiga duch kelish
Qiron (ot) qirg'in
Qirq (fe'l) kesmoq
Qirq (son) o'ttizdan keyingi o'nlik son

Qiy (fe'l) qaychi bilan kesmoq
Qiy (ot) qaychining qo'lqo
Qiyiq (sif) pichoqi o'tkir
Qiyiq (sif.) kesilgan
Qiyiqsiq (sif.) qisiq, qiyiq ko'zli
Qiyiq (ot. xato (qing'ir ishning qiyig'i)
Qiyma (fe'l) turli narsani qiymalash-ni osonlashtiradigan ishning buyruq shakli
Qiyma (sif.) chopilgan, maydalangan go'sht
Qiymm (n. ot, tush payti
Qiyom (ot) pakanadan qilingan suyuq shirbat
Qizilcha (ot) o'rmonga o'xshash yo'qolish kasalligi
Qizilcha (ot) qizil lavlagi
Qiziq (sif.) ajoyibxonali hayratli
Qiziq (ot) qizib turgan
Qon (ot) organizmdagi qizil rangli suyuqlik
Qon (fe'l) to'yinmoq
Qop (fe'l) qopish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli - tez amalga
Qop (ot) xaltadan katta, qanordan kichik idish
Qopla (fe'l) qoqqa solmoq
Qopla (fe'l) sulhni ichiq egalla
Qoq (sif.) quruq, namni sira qolmagan; ant. suyakdan iborat
Qoq (resh.) sudan nag. o'z
Qoq (ot) sheva toshi ustida to'plangan yomg'ir suvi
Qoqi (ot) quriganda uzoq to'zib uchib yuradigan sariq gul o'simlik
Qoqi (ot) quritilgan meva
Qoqla (fe'l) bor pulini, narsasini sarf qilmoq (o'rnatishni qoqtirmoq)
Qoqlash (fe'l) sudni qo'tirmoq, qurutmoq
Qor (ot) suv zarralarining havoda muzlab tushishi
Qor (fe'l) aralashtirmoq (*Xamir qormoq*)
Qot (fe'l) qattiq bosqa ke moq
Qot (fe'l) qo'ymoq (*mustaxkam qotiq qotmoq*)
Qovaq (ot) eski maydachi pivo bari
Qovaq (ot, ko'z kovagini qoplovchi teri
Qovoq (ot) palak ot b o'sadigan va yirik hosil o'simlik turi
Qozon (fe'l) ovqat pishiradigan idish
Qozon (fe'l) qurilgu kr tuzoq
Qochmoq (fe'l) hayvonlarning homilador bo'lishi
Qochmoq (fe'l) uzoq ishlamay yurishni bezdirmoq
Qoloq (n. ekzakt (ot) sobiq SSSR da mag'lub davrda boyligi tortib olinib surgun qilingan ijtimoiy qatlam
Qoloq (ot) oraqdan suvni dalaga ajratish joy.
Qoloq (ot) oshlash o'zoni, ayrim narsaning ishlash uchun mo'ljallangan joy
Qulcha (ot) kichik yostdagi qu
Qulcha (ovst) qu kabi
Qumri (ot) bulg'i uzun, rangi o'qsimtiq gulli ot
Qumri (ot) kaptarlar oilasiga kiradigan g'umakrang bir tur
Qur (ot) devra. do'rs
Qur (hisb so'z) marta, dal'a, qatla
Qur (ot) o'rmonda yashaydi. tovuqqa o'xshash ovlanadigan qush
Quroq (ot) katta varak
Quroq (ot) quvalekda o'sadigan g'yoq
Quroq (ot) har xil bo'laklardan qilingan narsa
Quv (sif.) mug'ambir, ayyor
Quv (ot) oqqushning bir tur
Quv (resh) kulilmagan ma. behad (rangi quv uyondi)
Quv (fe'l) yuguritib haydamoq
Quymoq (fe'l) zarurlikni biror ishga to'kmoq
Quymoq (ot) tuxumli ovqat turi
Qo'ltiq (ot) qoog quruqlik ichiga suqilib kirgan suvlik
Qo'ltiq (ot) qo'lning yelka bilan birlashgan yerida hosil bo'lgan burchak
Qo'r (ot) olovi o'chgan chog

Qo'r (at) g'amlangan narsa, zahira boylik
Qo'tos (ot) yovvoyi qoramol turi
Qo'tos (ot) sheva bo'yinga taqiladigan bezak buyumi
Qo'y (ot) go'sht va sut olish uchun boqiladigan uy hayvoni
Qo'y (fe'l) o'rnatishtirmoq
Qo'zi (fe'l) kuchli ruhlanib yuzaga kelmoq (*g'azab qo'zdi*)
Qo'zi (ot) qo'yning bir yoshgacha yetmagan bolasi
Qo'sh (sif.) ikkita juft
Qo'sh (ot) safardagi qo'nish joyi

R

Rang (f-i) (ot) qiyofa o'xshash o'srnlik
Rang (f-t) (ot) lus, ko'rinish
Rang (o'rnam) (ot) unvon, daraja
Rasm (ot) surat
Rasm (ot) urf-odat
Rom (f-i) (ot) darsda rahbasi
Rom (f-o) (ot) fol
Rom (f-i) (ot) sehrli ichimlik turi
Rom (f-i) (sif.) o'ziga qaratish, jalb qilish
Ruh (a) (ot) his-tuyg'u
Ruh (a) (ot) kimyoviy element
Reaksiya (reaksiya) (ot) aks ta'sir
Reaksiya (reaksiya) (ot) qarshi kurash

S

Sad (a) qal'a yoki shahar o'rg'oni
Sad(a) yuz (*sad bor – yuz marta*)
Sadr(a) tar diniy amaldor
Sadr(a) zikrdagi jazava holati
Safar (a) (ot) biror yerga borish
Safar (a) (ot) qamariya hisobida ikkinchi oy (*safar oyi*)
Salib (a) sut, kvas
Salib (a) o'tsimon, bir pallali ko'p yillik o'simlik
Salla (a) (ot) oshkor boshliq o'rnidagi mato
Salla (a) (ot) sheva o'rnini (ovozi)
Sana (fe'l) dunyoga kelish/kelish
Sana (ot) voqea sodir bo'lgan vaqt
Sandal (to'q.) (ot) mato, oyoq kiyimi, sandalet singari
Sano (a) (ot) o'z xudo shan'iga aytilgan maqtov
Sano (a) (ot) musiqa o'zanining turi
Sarf (a) (ot) eski morfologiya
Sarf (o) (ot) xarajat
Sari (ko'rs) lomon, qonli
Sari (sif.) sariq
Sari (sif.) sheva: eng yaxshi, sara
Sarpanda (f-i) mus: parrakli musiqa asbobining pardasi va musiqiy kalit
Sarpanda (f-i) soyabonli aravaning parchasi
Savdo (f-i) (ot) oddiy ayiqboshkalar: sandiqdan boshqa pul o'yinlar va erga tegish.
Savdo (f-o) (ul) tijorat: tashvishlar va hangomalar; biror narsa yoki kishiga intilishdagi talpalik holati
Sazo (f-i) (ot) ko'pchilik bo'lishga jazo
Sazo (f-t) (ot) sado, tovush, ovoz
Siltama (fe'l) kuch bilan keskin turtmaslik
Siltama (ot) ovozat turi
Sim (f-i) (ot) kumush rangga
Sim (ot) ip ko'rinishidagi metall mahsulot
Sinf (a) (ot) bir xil yoshdagi bolalar o'qiydigan guruh va ularning o'qish xonasi
Sinf (a) (ot) guruh
Sinfdosh (a+f-t) (ot) bir turkumga mansub
Sinfdosh (a+f-t) (ot) bir sinfda o'quvchi yoki o'qigan bolalar
Sir (a) (ot) maxfiy tutilgan, noma'lum

narsa
Sir (n) (o'z) oshiq
Sir (n) metall buyumning bo'yog'i
Sira (d) qator
Sira (ravish) muttasil, hech
Sirkor sinalgan, to'ylikgan
Sirkor sina biladigan
Soliq (n) davlat foydasiga undiriladigan mablag'
Soliq buyi osilgan (qovog'i soliq)
Sim (n) ayolning bilza bilan tos o'rtasi
Sum (n) xalq hisob, tilgan
Sup (d) lampa bo'lmoq
Sop (n) ushlaydigan, dasta
Saz (l-t) (sif.) buzuq emas
Saz (l-n) (d), mus'iqa asboblarining umuiy nomi
Soz (f-n) (sif.) yaxshi, tuzuk, durust
Suz (f-t) (d) biror narsadan qirqish
Sog' (sif.) kasal emas
Sog' (fe'l) vetinerar qo'l bilan sutin chiqarmoq
Soch (n) bosh tolasi
Soch (fe'l) tarqalmoq
Soch (d) chorvachilikda mahsulot nisbatiga mansub kichkina sayyoq qush
Sochiq (n) yoz-qo'l uchun ishlatiladigan mato
Sochma (fe'l) sochib tashlamaslik harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Sochma (sif.) sepma, sochiladigan
Standart (singl) (n) sifat talabi, namunasi
Standart (singl) (sif.) standartga mos (n)
Stavka (n) (o'z) qo'shundan qaytargeli
Stavka (n) (d) ishlovchi ma'yon
Sud (n) (o'z) proyo ish va da volarni ko'ruvchi davlat organi
Sud (l-t) (d) foyda
Sumalak (o'z) tovuq tuxumi
Sumalak (o'z) qorning o'rnidan hosil bo'lgan qaysarlon muz
Suq (sif.) ko'z tegishi, suqlanishga olib keluvchi ruhiy ta'sir
Suq (fe'l) suqish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Sur (sif.) (f-t, sinx o'rin) so'zning hazillashan shakli
Sur (sif.) bezbet, bez
Sur (sif.) qudratlangan, qoralangan
Sur (fe'l) silqilmoq
Surgi (n) ichni suradigan dori
Surgi (o'z) yo'lchi, turgi
Surma (l-n) kuyushkamen oq ma'rifi metall, shu metallga ega porcoz bo'yoq
Surma (sif.) surtiladigan, surtiluvchi (surma sifat)
Suyul erkalangan sari haddidan oshmoq
Suyul suyuq holga kelmoq
Suz (fe'l) hayvonning shox bilan urishi
Suz (fe'l) suvda qo'l va oyoq bilan harakat qilmoq
Suz (fe'l) suyuqlikni bir narsadan o'tkazib tozalamoq
Suz (fe'l) tayyor ovqatni idishlarga solmoq
Suzgich (n) baliqning yonidagi qanotsimon a'zo
Suzgich (n) suyuqlik o'tkazib tozalanuvchi vosta
So'k (fe'l) haqorat qilmoq
So'k (n) tozalangan tariq
So'k (fe'l) chokni tarqatish
So'kish (n) haqorat qilish
So'kish (fe'l) tikish ipini tarqatish
So'liq uning suvlig'i
So'liq so'ligan
So'm (n) katta chipqon
So'm (sif.) tahm tsa'm qo'shilgan
So'm (n) pul birligi
So'qmoq (fe'l) urmoq, tushirmoq, tezlatez yurmoq (ovqatni so'qmoq)
So'qmoq (n) yo'g'izoyoq yo'l

So'r (fe'l) labial bilan ichga tortmoq
So'r (fe'l) so'ramoq
So'zak (f-t) qattiq sovqotish natijasida oyoq uchlarida paydo bo'ladigan og'riq
So'zak (i-t) sydik yo'li yallig'lanishidan hosil bo'lgan kasallik
So'zan (f-i) (ot) oshko'zlarning maxsus ichqisi
So'zan (f-) (ot) aksiyaning bir turi

T

Tabaqa (ot) eshik-derazaning bir tomoni
Tabaqa (ot) jismoniy guruh
Taloq (ot) nikohni buzish
Taloq (ot) qovoqqa
Tan (i-t) (ot) kishiga tegishli ulush, hissa
Tan (f-i) (ot) tana, gavda
Tana (f-t) (ot) tananing boshdan pastki va oyoqdan yuqori qismi
Tana (f-t) (ot) ikki yoshli urg'ochi buzoq
Tanish (fe'l) tanimoq
Tanish (sif.) begonasi emas
Tap (ot) ikki narsaning bir-biriga urilishidagi bo'g'iq ovoz
Tap (ot) churchish (*tap tortmaslik*)
Taqa (fe'l) juda yaqin kelmoq
Taqa (ot) otov tuyog'ining tanjiga qoqiladigan metall
Taqa (sif.) shkvo juftning bir. loq
Tar (f-i) (sif.) hol (*tar meva*)
Tar (fe'l) tanlagan ovoz
Tark (a) emoq, voz kechmoq
Tark (i-t) hukilgan. taxlangan. tax
Tavr beluq. tang'a
Tavr xil. tur. ko'rinish
Taxt (f-t) (ot) hukmdorning hashamatli o'rindig'i
Taxt (i-t) tayyor, shay
Ter (fe'l) dondirib yig'moq
Ter (ot) ishganda badandan chiqadigan suyuqlik
Tik (sif.) tikka
Tik (fe'l) chok hosil qilmoq
Tikma (fe'l) tikish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Tikma xo'g'i qadab osilgan eski
Til (o.) jonli mavjudotning og'iz bo'shlig'idan iborat a'zo; fikr ifodalash vositasi
Til (fe'l) ulamalarni qilmoq
Tim (i-t' (ot) usti yopiq bozor
Tim (yuk) kuchaytiruv yuklamasi (*tim qora*)
Tiyin (o') bar so'mning yuzdan biriga teng tanga
Tiyin (ot) bir so'mning yuzdan biriga teng tanga
Tish (ot) oziq maydalash
Tish (o) yeyish, ishlash uchun xizmat qiladigan a'zo: narsaning uchli qismi
Tobla (fe') narsani otov, issiq tafdida qizdirmoq
Tobla (fe'l) pishmoq
Tol (ot) daraxt turi
Tol (in'l) ishqalash
Tol (fe'l) chimirmoq (qayg'u ishtirok)
Tom (sif.) haqiqiy. asl
Tom (ot) morolning usti
Tom (ot) kitob, jild
Tom (fe'l) tomchi holida tushmoq
Topishmoq (ot) jumboq
Topishmoq (fe'l) topishga yordam bermoq
Topishmoq (fe'l) uchrashmoq. ko'rishmoq
Toq (ot) binoning peshtoqi
Toq (sif.) ikkiga bo'linmaydigan
Tor (i-t) (ot) musiqa asbobi
Tor (sif.) ensiz
Tor (ot) bir yo'ldagi ip
Tor (ot) cho'g'u asbobining ovoz ni qamovchi ipi
Tos (ot) sir yuvish kosasi
Tos parcha kuvasoy
Tos (ot) sopning yuqori qismi ilos suyagi
Tovla (fe'l) aylantirmoq

Tovla (fe'l) ko'rsatib olov, issiq haftida qizdirmoq
Tovon (ot) oyoqning kafti
Tovon(ot) zararni qoplash uchun berilgan moddiy
Toy (ot) ikki yashar ot
Toy (fe'l) sig'ib ketmoq
Toy (ot) nasr
Tosh (ot) qattiq jins
Tosh (ot) sakkiz chaqirim uzun kitobiy masofa
Tosh (fe'l) suyuqlikning qirg'oqdan chetga chiqishi
Taf (ot) tepaning cho'qqisi
Taf (ot) qo'ziqorin (ot) ning ustki mahsuloti
Tuman (ot) atmosferaning quyi qatlamidagi havoning suv yoki muz zarralari
Tuman (ot) viloyat yoki shaharning bo'linish qismi
Tuman (son) o'n ming
Tur (fe'l) biror holatda bo'lmoq, tik bo'lish
Tur (ot) xil, navi
Tus (ot) rang(ning) qanday shaklini nomi
Tus (ot) rangning ko'rinishi, boshqa alomat
Tut (ot) barglari ipak qurti uchun ishlatiladigan daraxt
Tut (fe'l) ushlab olmoq
Tutash (fe'l) butun hosil qilish
Tutash (sif.) uzilmaydigan
Tutish qarindoshlik munosabati bog'lamoq
Tutish uzilmoq, harakat etmoq
Tutuq duduq
Tutuq imlo belgisi
Tutuq tutib qo'yilgan
Tuxmak (fe'l) ko'zga qon quyilishi
Tuxmak (ot) vodiylarda o'sadigan sariq guli o'simlik
Tuymoq his qilmoq
Tuymoq paydalamoq
Tuymoq sheva do'pposlamoq
Tuyg'un (ot) karta yashil qarchig'ay
Tuyg'un (ot) o'rg'ay va qarchig'ayning erkagi
Tuyg'un (sif.) sezgir, tushuni
Tuz (ot) karta donalaridan eng kalta ochkoga ega tur
Tuz (ot) ovqatga ishlatiladigan kimyoviy modda
Tuz sayxon, tekis yer
Tush (ot) qaynam ikkinchi kelgan payt
Tush (ot) uyquda ko'rinadigan obraz
Tepkili (sif.) tepkisi yog'ochda ishlaydigan
Tepkili turi qarlamaning bir turi
Tepchi nimyda aylanmoq
Tepchi suyuqlikning yuzaga chiqishi
Teri (ot) badanning tashqi qoplamasi
Teri (ot) xom ho'l holim
Termit (o'simlik) (ot) portlashchi moddiy modda
Termit (o'simlik) (ot) yog'ochni yeydigan qumursqa
To'la (sif.) butun hajmi band bo'lgan
To'la (fe'l) olingan narsaning evaziga haq, pul bermoq
To'p (sif.) ko'p ko'plik
To'p (taq!) yumshoq narsaning yerga urilishidan chiqadigan ovoz
To'p (ot) to'da
To'qsir (sif.) miyasi butun
To'q (sif.) quyuq rang
To'q (sif.) to'yib ovqatlangan
To'qishmoq (fe'l) to'qishga yordami bermoq
To'qishmoq (fe'l) to'qnash kelmoq
To'qol (ot) xalin ustiga olingan xona
To'qol (sif.) shoxsiz mol
To'r (ot) poygakdagi joylarig aksi
To'r (ot) to'lqinning katak-katak qilib to'qilishidan hosil bo'lgan narsa; ov asbobi
To'smoq (fe'l) yosh bolani ushlab turib hojat qildirmoq
To'smoq (fe'l) o'tolmaydigan qilmoq

U

U (ot) alifbodagi harf nomi
U (olmosh) kishilik olmoshi
U (olmosh) ko'rsatish olmoshi
Ular (olmosh) III shaxs ko'plikdagi kishilik olmoshi
Ular (ot) qirg'ovullar oilasiga mansub yirik tog' qushi
Ulash (fe'l) birgalmoq
Ulash (fe'l) olmab kelmoq
Uloq (fe'l) ulanishmoq, uzoq joylarga kelmoq
Uloq (ot) echkining bolasi
Uloq (ot) ot bilan o'yinladigan milliy sport turi
Uloq (sif.) ulangan, bir necha bo'lakdan iborat
Un (ot) donning xilxili
Un (ot) ovoz, tovush
Un (fe'l) o'sib yuzaga chiqmoq (bug'doy unib)
Universal (n) (ot) bir necha ishni bajaradigan traktor
Universal (n) (sifat) ko'p vazifali
Unli (qiliga urg'u solingan)
Unli undoshga zid holda tovushli ovoz
Ura jangchilarning jangovar nidosi
Ura (harbiy buyruqni va tezlik bilan (ura qo'ying!)
Ustun (sif.) kuchli, ortiq
Ustun (ot) tomni ko'tarib turuvchi tik yanch yog'och
Uy (ot) kishilarning yashash joyi
Uy (fe'l) to'planmoq, yig'moq
Uyala (fe'l) uya qurmoq
Uyala (fe'l) yolg'on joyda harakat qilmoq
Uyush (fe'l) a'zoda qon yurishmay qolmoq
Uyush (fe'l) birgalikda harakat qilmoq
Uzel (n) (ot) ayrim narsalarning kesishgan joyi (aloqa uzeli, temir yo'l uzeli)
Uzel (ot) kemalarning tezlik o'lchovi
Uch (olmosh) narsaning oldi tomoni, narsaning oxiri, yoki boshi
Uch (fe'l) havoda harakatlanish
Uch (son) ikki bilan bir orasidagi butun son
Uchlik (ot) narsaning uchiga taydaniladigan qism
Uchlik (ot) uch xildan bir, uch asosli kurashiy
Uchuq (ot) o'rmalovchi, uchi o'qdek o'qiladigan lab hasharot
Uchuq (sif.) chek sinib tushgan, sinig

V

Volta (n) (ot) yupqa ip gardish
Volta (n) (ot) elektr toki zanjiriga ulangan, ikki elektrod orasida hosil bo'ladigan cho'g' yov

X

Xalos (olmosh) ozod qilish, qutqarish
Xalos (a) xilovi kupal, kupdyira
Xasm (a) biroviga dushmanlik hissi
Xasm (a) raqib, g'anim
Xayr (a) (ot) ulanishiga bo'lgan holdagi sadaqa
Xayr (a) (undov so'z) xayrlashuvda aytiladigan so'z
Xonim (a) ayollarga murojaat shakli
Xonim (a) xonadon egasi (uni)
Xor (a) (sif.) hech e'tiborga olinmaydigan
Xor (fransuzcha) (ot) xalq ashulalarini birga ijro etuvchi jamoa
Xrom (fransuzcha) (ot) kumush tusli kimyoviy element
Xrom (fransuzcha) (ot) xrom kislotasi bilan ishlov berilgan yuborilgan va yumshatilgan teri
Xo'jalik biror kishiga xo'jayinlik
Xo'jalik (ishlab) chiqarish vositalari mahsuloti to'plami
Xo'rda (a) (ot) guruchli sayuq ovqat
Xo'rda (a) g'ozir-buzir joylari o'tkirlangan, keskir

Y

Yalang (s.) ochiq bo'sh, bosh kiyim siz
Yalang (*ravish*) beixtiyor, nuqul (yalang oyoq)
Yara (ot) jarohat
Yara (fel) kurish, bo'linish, kuch yetmoq
Yarash (fe'l) mos kelmoq
Yarash (fe'l) xo'jayinlikni tuyatmoq
Yashar (fe'l) yosh bo'lib ko'rinmoq
Yashar (sif.) yoshli, yoshda
Yigirma (son) 19 dan keyingi va 21 dan oldingi, bulon sanoq son
Yigirmaf(e'l) voqeshni bajarmaslikka undovchi bo'lishsiz fe'l
Yifqichi (ot) bosqichlar silkiniga mos sub hasharotlar bilan ovozlashuvchi sanoq qurol
Yilqichi (ot) ot boquvchi otliq
Yo (ko'm.) (bog'l.) yoki, voxud
Yo (ot) ona (yo qilich)
Yo (ot) *esk* yoy, kamon
Yopiq (sif.) berkitib qo'yilgan
Yopiq (ot) otga yopiladigan mato
Yoq (bo'l.) mutlaq bo'lmaq
Yoq (ot) taraf, tomon
Yoq (fe'l) o't o'chmoq
Yoqa (ot) kiyimning bo'yin qismi
Yoqa (ot) sohil, chekka, chet
Yoqut (a. ot) ko'shimchi qo'shmachcha hosil
Yoqut (ot) o' lat nomi
Yorg'i (ot) *shevа* arra
Yorg'i (ot) *shevа* jomon
Yoy (ot) kamon
Yoy (fe'l) tarqat, yoz
Yoz (ot, bahordan kuzgi kuzdan ulkingi fasl
Yoz (fe'l) qog'ozga (xatlarni tushirish
Yoz (fe'l) yoy tarqat to'sha
Yozil (fe'l) dam olmoq
Yozil (fe'l) ro'yxatga kirmoq
Yog' (ot) moy, mol va o'simlikning shunday mahsuloti
Yog' (fe'l) qor va yomg'ir kabilarning havodan tushishi
Yosh (ot) ko'z suyuqligi
Yosh (sif.) umr o'lchovi qari emas
Yugan (ot) gul sanoq *navbat* bo'yi ko p
Yugan (ot) otlov uy hayvonlarni boshqarish uchun og'zidan o'tkazilgan moslama
Yupqa (sif.) qalinning zidd (yupqa qog'oz)
Yupqa (ot) xamir ovqatning turi
Yut (fe'l) tomoqdan o'tkazmoq
Yut (fe'l) uy hayvonlarning oziqlanish qirilishi
Yut (fe'l) yengmoq
Yuz (sonl 99 dan keyingi 101 dan oldingi butun son
Yuz (ot) odam boshining old tomoni, yuza qism
Yem (ot) hayvonlarga beriladigan don
Yem (ot) oyoqda yeyilishdan paydo bo gan shish
Yeng (ot) kiyimning qo l chiqib turadigan qismi
Yeng (fe'l) yeyishga undovchi buyruq fe'li
Ye'rg'a (ot) beshlikning bir tekis tebranishi uchun uning oyoqlari oshiqa ko dalang o rnatilgan yoysimon yog'och moslama
Ye'rg'a (ot) mayda qadam tashlab tez yuruvchi ot yoki eshak
Yo'sin (ot) ish-harakatning amalga oshirish tarzi
Yo'sin (ot) tuz yerlarda (sho'r va qumloqlarda o'sadigan tol qisqa novdali

Z

Zang (f-t) (ot) metallning namda oksidlanishi natijasi

Zang (I-t) (ot)tokning ildizga yopin mor qism
Zang (I-t) (ot) tovushli signal beruvchi maxsus moslangan metall buyum
Zangila (I-l) (ot) *tib* singa kasalligi
Zangilla (I-l) (ot) zangi (neg'izlar raqsi
Zaxm (I-x) (ot) bedanga yetgan jarohat
Zaxm (I-x) (ot) teri-sal kasalligi, sifilis
Zil (ot) bir-biriga urib chaqiladigan musiqa asbobi
Zil (sif.) og'ir, ko'zg'alib ketib aytiladigan
Zir (*boy*) baraban, tabl kabi asboblarning tovushi, ovozi
Zir (*yo'l*) qo'rqoqlikning, tuzukmaslikning ma'nosini bildiradi (*bir yig'ummoq*)
Zomin (a) (ot) sanoqchi, ayyor
Zomin (o) (ot) baraka, omad

O'

O' *zad* chiqishish so'zi
O' o'zlik olmoshidagi *-i* qismi
O' *ook* bo'l (asosiy o'zag)
O' (*o'*) o'lmoq, o'lmak kabi fe'llarning buyruq shakli
O'lan (ot) qo'shiq
O'lan (ot) o'l, muysa
O'ng (sif.) gavdaning, yurak yo'q tomondagi a'zolarni (teng qo'li)
O'ng (ot) mavzuning sol tomoni, chapning zidi
O'ng (sif.) qulay
O'ng (fe'l) rangni yo'qotmoq
O'ng (ot) tushga zid holat
O'ng yaxshilanmoq, rivojlanmoq
O'pka (ot) o'pka, kuvurol
O'pka (ot) nafas olish a'zosi
O'q (ot) geom to'g'ri chiziq
O'q (ot) ikki qismdan iborat otiladigan o'q
O'q (ot) jarayon, natijaga o'xshash qurolning ataliyadi
O'qlov (o'l) o'q otish
O'qlov (ot) mavzu o'qlog'i, xarita yoyilgan qog'ozi

O'r (ot) yurakning zardi, hayotga yo'naltiruvchi
O'r (sif.) o'tkir, jonli
O'r (fe'l) o'rash harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
O'ra (fe'l) o'rash harakatini ifodalovchi fe'lning lanyuq shakli
O'ra (ot) o'rab, chuqur
O'rama (ot) o'ralgan narsa
O'rama (ot) o'rmalovchi harakatni ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
O'rin bir narsa bilan ma'lum bir joyni band etuvchi narsa
O'rin o'tkazib bo'lmas o'rish, joy
O'rta (sif.) ikki chetdan eng bir xil uzoqlikdagi oraliq
O'rta (fe'l) kuyib ishlamoq (o'rtadi, yor o'rtadi)
O'sma (ot) o'simlik
O'sma (fe'l) o'smoq fe'lining bo'lishsiz shakli
O'sma (ot) o'simlar, o'simlik
O't (ot) gapirish, aytish, so'zlash, ayta olish kabi ma'nolardagi ma'lum bir xildagi tabiiy tovush
O't (ot) o'sov, o'lkan
O't (ot) yurish o'simlik, alaf
O't (fe'l) o'tish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
O'ta (fe'l) hamma o'lardan farqlanmoq
O'ta (a.t) bajarmoq
O'tar oliy palatasi a'zosi
O'ter o'tadigan o'tkinchi
O'tli (sif.) yonar hamda o'
O'tli (sif.) o't o'ynagan
O'y (id) fikr, xayol
O'y (fe'l) chuqurcha hosil qilmoq
O'z oldingi o'rib ketmoq
O'z o'zlik olmoshi
O'ch (sif.) munosabatda bo'lgan, burchga yegan
O'ch (ot) qasos, qasd
O'ch (*o'l*) o'chish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

G

G'alcha bo'y past. pavana
G'alcha o.z (ki.can boshqasiv tushuv- maydigan. gap uchraydigan
G'ijim bukilanish natijasida tur buzilgan
G'ijim sigim. chang'a
G'oz (ot) xuch. quvvat (chanovar ignasi yo'q molevuz. g'oz yoki o'rdak)
G'oz (ot) o'rdakdan katta. bo'yin uzun suv qush

Sh

Shablon (ma'muriy ot) andaza. qolip namuna
Shablon (ot) o'ylasiz ishlatilgan. cheklangan fikr. gap
Shak (ot) o'z-o'zidan qiladigan. arzimas ishtik kasal
Shak (ot) shubha. gumon
Shakarak (ot) (ot) qovun turlaridan biri
Shakarak (ot) (ot) o'simlikning shirin urug'i va pishi
Shamo (ot) o'tkir. tajribali. cheviklig nbor indeksi
Shamo (ot) uchmog' kabiya pishirilgan taom
Shamolsiya (ot) (ot) esak zonlik
Shamsiya (ot) (ot) quyosh yili hisobi
Shart (ot) (ot) o'zaro kelishuv
Shart (ot) kodir. quvvat ishchi kattaligini qolgan
Shart (qo.) kishkin. ovozga. tag'idan bilinadi
Shayton (ot) (ot) o'z-o'zidan qo'rquv hissini uzdiruvchi afsunaviy maxluq
Shayton (ot) durustlik va qandaydir qabih ishlarga. ko'nar quvchi deb
Shashka (o) (ot) sport o'yinlari
Shashka (o.yin) (ot) taxtasimon shaklida zichlangan. qo'llovchi moddа
Shilliq qo'shimcha bo'lim
Shilliq yalmasimon yopishqoq modda
Ship (qo) yunish avvaliga taqlid
Ship (ot) sonaring tepa qismi
Ship (ot) yirik dengiz baliq'i
Shirin (o-i) (ot) maqsadlarni. tayyorlangan suvuq shaklar
Shiza (o-i) (ot) o'simlik shirasidan ozuqlanadigan mayda hasharot
Shirchoy (o'+x) (ot) ildizi bo'yicha va ishqorga boy o'simlik bo'
Shirchoy (o'+x) (ot) qoldirchoy
Shol (o-i) (ot) pishgan ko'p don qolgan qalin mato
Shol (ot) biror narsa ustining. ishlamay. qolishi holati
Shol (ot) bo'yoq. kiyimlarni. kuydirib qo'yadigan jazo tayoqchasi
Shom (o'q) avvalgi kechqurungi namoz va uning qilinadigan. chog'
Shom (ot) shakar nomi.
Shon (o-i) (ot) o'z qobiliyat tufayli. qozonilgan. obro'
Shona (o-i) (ot) o'z-o'zidan. qurib
Shona (o-i) (ot) g'o'ng'a pok
Shovul (o'+x) (ot) o'zaro ishlatiladigan. metall. qozon. kosa. o'xshash o'simlik
Shovul (o'+x) (ot) o'g'il. qiz. zo'rlig' shovul. ayollar
Shox (o-i) (ot) asosiy. ildizlardan
Shox (o-i) (ot) daraxt. va butaning. bo'lagi
Shox (o-i) (ot) hayvonlarning. boshidagi. suyaksimon o'simtalar. a'zo
Shteva (o-i) qonun. ish. nazariyasi
Sheva (o-i) tilning. unlilarning. qatoridagi. ko'rinish.
She'r (o-i) (ot) past. tekis
She'r (o-i) (ot) uzumlarning. g'ovchasi
She'r (o-i) (o-i) o'ta. o'tkir. tezkor
She'rlik (o'+x) o'simlik. turi ko'plab
She'rlik bilan past, haqorat

CH

Chakak (yo.) kiyimlarning. yuzasi bilan. ishlatilgan. ibtidoiy qism
Chakak (ot) pastki jag'
Chakka (o) (ot) ko'zdan. qulog'gacha. bo'lgan. qism

Chakka (ot) chekka. *chel*
Chakki *chuval*
Chakki *suzma*
Chalma kiyimning chetga tikiladigan jiyigi
Chalma mohning tappasidan hosil bo'lgan yoki hosil bo'lgan voqiya
Chalma *sheva.* *allo*
Chaman (ot) gulzor
Chaman (ot) maskash, kasal *chamov* qi
Chang (-ti) (ot) panja. *changal, cheng, sohoqol*
Chang (-ti) (ot) bir turli torli cholg'u bo'lib, cho'p bilan urib chalinadigan musiqa asbobi
Chang (ot) noxush tovush yoki kulgu holidagi ovoz
Changal (-y) (ot) panja. *changal*
Changal (-ti) (ot) kuchli o'tlardan o'simliklar qoplami
Changchi (ot) o'simlik guldagi urug'larida yoki changni shimuvchi qism
Changchi *ot* chang chaluvchi sozanda
Chapak (ko'p qo'l) kaft bilan qattiq narsaga urilganda yuzaga kelgan ovozni eshitish
Chapla (ko'p chap) tomondan yoki yon tomondan tutamlab yopish
Chaplash *atkashmoq* munosabatlarni buzilgan
Chaplash changlar qoplangan, pala-partish surilgan
Chaq (ko'p) meva qisqarishi
Chaq (-ti) (ot) qirqish (qaychi kabi guruhlarga nisbatan)
Chaqa (ot) kichik jarohat, yara
Chaqa (ot) oddiy mol dan yasalgan tanga
Chaqa *sheva* (ot) chaqaloq
Chaqir (-ti) (ot) kelishga undash
Chaqir (-ti) uchli o'rmon
Chaqmoq (-ti) (ot) chaqishdan hosil bo'lgan bo'sh iz (bir chaqmoq qand)
Chars (ot) narsalarning sirtidan yoki yonidan chiqadigan ovoz
Chars (o'z. qo'sh. bo'g'ozchopar)
Charxchi (ot) kichik sayroqi qushning nomi
Charxchi (ot) chirx yasovchi. narsani charxlovchi kishi
Chayir so'z-tovushlar qilishga mansub pichoqqa o'xshab o'sadigan yovvoyi o'simlik
Chayir (ot) kasal mahkam yopishgan narsa. pishiq mustahkam
Chigil o'zbek urug' larining birining nomi
Chigil chigil o'simlik
Chil (ot) kurash sportidagi oyoqni chalish harakati
Chil (ot) tog' jarida yashovchi kaklikdan kichik o'lanadigan qush
Chin (-ti) rost to'g'ri
Chin (ot) Xitoy
Chippak *chopak* sandal
Chippak chippakka chiqmoq (befoyda) bekor bo'lmoq)
Chiq (-ti) (ot) qo'l ko'tarish
Chiq (-ti) chiqillash ovozga taqlid so'zi
Chirt (-ti) uzilish ma'nosidagi tovush
Chirt (ovoz) chiqarish. sirtdan *chirt bo'ldi*
Chitir pilla qurtiga pilla o'rash uchun qo'yiladigan o'simlik. ildiz o'simligi
Chitir (-qi) kuchsiz tovushlarning biriga nisbatan ishlatiladigan taqlid
Chop (ot) nashr
Chop (-fe-) yugurish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Chopar (ot) xabarchi
Chopar (-fe-) chopadi. yuguradi
Chor (-ti) (son) to'rt. to'rtta
Chor (-r kap) (ot) podsho
Chog' (sif.) kichik, bo'lib *chog'roq kelgan*
Chog' ko'tarinki, xushchaqchaq

Chag' (ot) poyl. vaqt
Chag' (ot) vaqt, payt
Chag' (sif.) xursand, shod
Chag' (ot;) o'ichovni sbatsh kichik (pastki qismi chag')
Chag' (ot) chuqur (tuxum tana qismi)
Chachiq sochiq
Chachiq sochiq, lungi
Chumak mevaning pishib holati (chilaklar chumak urdi)
Chumak shkala bo'lmak
Churrak xonadonlarning nomi
Churrak g'ildirakni kichik aylanadigan qismi
Chuv (ot) arpada g'ildirakni tolib turuvchi qism
Chuv (ot) qmorda yutqazib holdi
Chuv (ovd) qmi hayqash uchun ishlatiladi
Chuvak qatma o'roq, dazg'an
Chuvak shapkaning turi
Chuvla (fe'l) nimani nuqul deb hayqatmoq
Chuvla (fe'l) chuvillashmoq
Chak (ot) bisk. yuqish
Chek (fe'l) imzolash
Chek (fe'l) sig'mol qilish; tortish (azob chekish, papiros chekish)
Chek (ot) pulga teng keladigan hujjat
Chek (ot) chekka, nimsa, chet
Chekka ayn (ot) tomkka, pomidor, oyiklarni qirish
Chakka (ot) qad. chegara
Chetan (ot) aravaning bir turi
Chetan (ot) dizaynning o'zi yoki sarg'ish shoda-shoda mevasi turi
Chechak (ot) badanda suvli pufakcha hosil qiluvchi bolalar kasalligi
Chechak (ot) endi ochilayotgan gul
Cho'pchak (ot) yonlatgan mevaning quruq shoxchasidan
Cho'pchak (oz) lopishmoq
Cho'qin (fe'l) onda-sonda bir narsani cho'qimoq
Cho'qin (fe'l) xushomadlarni odat qilishi
Cho't (arabiy) (ot) hisob masalalarini bajarish, mo'ljal loyiha
Cho't (ot) qiyin ish (ishni cho'girish bizga cho't emas)
Cho't (ovoz) (ot) tovba

QISQACHA PARONIM LUG'ATI

A

Abadiy – mangu
Abgor – noqobil, xunuk
Abro' – qosh
Abzal – ol. oshak ogar-jabdiq
Adib – yozuvchi
Adl – adolat, o'zlik
Adresat – ta'sirlanuvchi obyekt
Ahil – boluvchoq
Alam – jismoniy og'riq
Adabiy – adabiyotga oid
Afkor – fikrlar
Obro' – e'tibor, hurmat
Afzal – a'lo, yaxshi
Adip – tez maqtaydi
Adil – lik. egilmagan
Adresant – xat yuboruvchi
Ahl – bir soha odamlari
Alam – ruhiy ardoh

Alamon – qiynoq
Alo – ustiga. *Nur alo nur*
Alpoz – ahvol, vaziyat, holat
Amr – buyruq, farmon
Ariq – suv oqadigan joy
Asl – tub, negiz, haqiqiy
Ato – in'om, sovg'a
Ayon – ma'lum, ravshan
Azm – qat'iy qaror, jazm
Achipti – oshiq o'yini tur

Al'amon – omonlik uchun murojaat
A'lo – eng yuqori
Alfoz – so'zlar
Amir – podsho, xon
Oriq – nozik
Asil – toza, sof
Ota – farzandlar uchun ota
A'yon – amaldorlar
Azim – g'oyat katta, ulkan
Achibd – (qaliqi) achibdi

B

Bad – yomon, yaramas
Badnafs – nafsi buruq
Bakor – kuriga yaramoq
Bal – naqs kechasi
Band – muddat, paragraf, nuqsonsiz
Bayot – yoqimsiz ish
Bazur – bahuzur, bemalol
Bikr – iffatli qiz, lekin
Birov – amdor
Biyron – so'zamol, gapdon
Bob – Sibobuya qismlari
Bod – kasallik
Borlik – mavjudlik
Bog'li – bog'i bor
Bod – bo'ysunuvchi narsa
Buqa – yosh erkak qoramol
Buril – burilmoq
Burj – 12 ta yulduz turkumi
Burg'i – parma

Bo'd – keyin, so'ng
Badnafas – nafasi noxush
Bekor – ishsiz
Bail – hamma olishuvi
Bant – kamar, kamar
Bayan – musiqa asbobi
Bazor – zo'rg'a
Bikir – tajribasiz
Burov – burash, buramoq
Biron – biror
Bop – munosib
Bot – loz. botmoq
Borliq – mavjudot
Bog'liq – bog'langan
But – hukumat kiyimi
Buq'a – maydasidagi bo'sh
Burul – xolda (ot)
Burch – majburiyat
Burg'u – qadimgi cholg'u asbobi

D

Dadil – dovyurak
Dala – odam yashaydigan joy
Darz – yoriq, yoriqcha
Davo – don-dorman
Davr – vaqt oralig'i
Dazmol – o'yuq
Devon – she'rlar to'plami
Diplomat – davlat xizmatchisi
Duo – tilak

Dalil – isbot
Dard – g'am
Dars – o'qitadigan fan
Da'vo – arz, talab
Devor – ot yuqinchi
Dastmol – qozon yuvg'ich
Divan – nazm turi
Diplomatik – diplom yozuvchi unvoni
Dup – lov-shov tanlov

Ehzon – qayg'u hukm surgan kulba
Elik – son
Esiz – ahang, afsus

Faqir – kambag'al

Ganj – boylik, xazina
Gilos – rang

Ilk – avvalgi

Jodi – ot qo'yiladigan asbob
Juda – ong., qoyil

Kaft – qo'lning qismi
Kamsoniya – ma'lum ishlar o'rin.
Kat – yog'och karavot
Kontakt – aloqa, bog'lanish
Kvadrat – teng yoqli to'rtburchak

Matal – hikmatli so'zlar

Naq – xuddi, ayni
Nasiha – nasihatlik mudda
Nufuz – obro', e'tibor

Olu – o'xshar
Oqlik – oq rang'lik
Ora – o'rta
Orasida – o'rtasidan ichida
Oxir – chegara, poyon

Qad – qomat
Qala – o'rtasi baland
Qari – keksa, mo'ysafid
Qarz – qaytariladigan pul, buyum
Qat'i – qat'i nazar

E

Ehson – xayrli ish
Enlik – ikki enlik joyni
Essiz – usti yo'q, ochiq

F

Faqir – cho'lak

G

Ganch – suvoq materiali, alebastr
Go'los – ko'k jigar rang

I

ilik – suyak ichidagi yog'simon moddasi

J

Jodu – sehr
Judo –ayriliq

K

Kift– yelka
Kompaniya – korxona, birlashma
Kart – kari dumba
Kontrakt – shartnoma
Kvadrant – doiraning choragi

M

Ma'tal – munazzir

N

Naqd – pul darhol to'lanadigan
Nash'a – eslatma lazzat
Nufus – aholi

O

Oluv – ulish
Oqliq – sut mahsulotlari
Oro – pastqoz
Orasta – bezatilgan
Oxur – hayvonlarga yem solinadigan joy

Q

Qat – qavat, qatlam
Qal'a – shahar
Qa'ri – chuqur yer, osti
Qars – tovush qars etdi
Qat'iy – tuzilgan

Qayd – ta'kid
Qisqa – bo'lak
Qiymat – baho
Qiyq – tovush qiyq etdi
Qolib – qolmoq
Qura – qura boshlovchi
Qurt – hasharot

Sanat – sanatmoq
Saqov – ot. eshaklar kasalligi
Sayd – ov

Surat – rasm

Tab – toll, haroral
Talat – talatmoq
Tambur – vagon bo'rmasi
Tana – gavda
Taqib – taqib qo'ydi
Tarit – barolar ko'rsatkichi
Tasir – tasir–tusir
Tib – meditsina
Tub–tag, ost

Uzrik–uz igan

Vaqf – diniy muassasa mulki
Voqe – sodir(bo'lmoq)

Xalq – el,ulus
Xam – egik, qayri solingan
Xar – eshak
Xayoli – o'yi, fikri
Xil-xil – turli-tuman
Xirt – ayiq
Xiyla – ancha
Xiyol – sal, ozgina
Xol – badandagi qora tug'ma dog'
Xoli – yolg'iz, bo'sh, band emas
Xosiyat – xususiyat
Xur – tovush xur-xur

Qayt – o'qchish, qusish
Qisim – oqim
Qimmat – narxi baland
Qiyiq – qiyqim
Qolip – ovoq kiyim tikish moslamasi
Qurra – o'q
Qurut– suzma qurutilgan

S

San'at – badiiy ijodiyot turi
Saqov – qurg' lasiz
Sayid – Muhammad avlodidan
avlod on
Sur'at – tezlik, temp

T

Ta'b – kishining ichki tabiati, mijoz
Tal'at – yuz, chehra
Tanbur – chalg'u archabi
Ta'na – gina, kudurat
Ta'qib – yashirincha kuzatish
Ta'rif – tavsif,tasvir
Ta'sir – hozyq
Tip – toifa
Tup –o'simlik bir dona

U

Uzuk – tanamoq

V

Voqif – xabardor
Voqea – hodisa

X

Halq – halqum
Ham – (nasl) hami
Har – har kim
Hayoli – iffatli
Hil-hil – juda pishgan
Hirs – kuchli ishtak
Hiyla – makr, fitib
Hayol – o'y, fikr
Hol – ahvol
Holi – ahvoli
Hosiyat – his tuyg't
Hur – erkin, ozod

Xush – yoqish, ma'qul, durust

Hush – ong, aql, es-hush

Y

Yagona – ekinni siyraklashtirish

Yagona – yakka, tanho

Z

Zafar – g'alaba

Za'far – sariq rang

SH

Sher – hayvon, arslon

She'r – vazn, qofiyali kichik adabiy asar

Shox – daraxt yoki hayvon shoxi

Shoh – podshoh

Shuba – movrali qishki kiyim

Shu'ba – bo'lim, tarmoq

QISQACHA VARIANTDOSH SO'Z LUG'ATI

A

abr va avr
adab va odob
ajdarho, ajdahar, ajdar va ajdaho
ak qoqlik va akkalaklik
alaklamoq va alahlamoq
alifbe va alifavit
anov va anavi
araba va aroba
araq va arog
aso va hassa
asoksish va hassakash
assalomalaykum va assalomu alaykum
asta va ohista
ataylik va ataylablik
ating'iruvchi va ating'anuvchi
atigi va alayi
ayqirish va ayqirish
ash-pash va tash-pash

B

Baayni va hayajon
bab baravar va bob baravar
badiiy va badar
badtama va battarin
barahman va brahman
barobar va baravar
bayr va bayri
baylik'huzur va baylik'tahorat
beboshvoqat va beboshbog'
bojamoq va bezamoq
bujuq va bujuq
bekik va berkik
bukiqcha va berkitiqcha
bekamoq va berkamoq
benihoya va benihoyat
bekal si'n va bekal'sin
biroma va bironta
biror-bir va biron-bir
bismillo va bismillah
bahillamoq va hoburlamoq
bo'g'ar va bo'g'or
boobro' va boobro'y
bo'nikar va bo'nikma
boykot va boyqut
bozvant va bozband
bosh bermoq va boshmaldoq
buqun va bukur
buzuk va buzuq

D

dabsamoq va debsamoq
dirham va diram
dostonsaro va dostonsaroy

ta'kidlamoq va yakunlamoq
tuxtatmoq va yo'qotmoq
tumshaymoq va yumaloqlamoq
tumtaloq va yumaloq
tumtaloq va tombaloq
tumtaytmoq va yumaloqlamoq

T

ehtiyot va ehtiyot
tutqichsoch va tutqichsoch

F

foydasiz va befoyda

G

gado va qurbaqa
gavhar va gavhar
gulkosa va gulqaychi

H

hakkor va haykalchi
hamonat va hamkasb
havo va bo'sh
haylaqar va haydovchi
harakatsiz va harakatsiz

I

igna va ninna
ignalamoq va nimtalamoq
ikki-bitta ikki-bittadan
ismsiz va sirg'a
ivirsiq va ilmoq

J

jinday va jinlik
jir va jirr
jinniki va jazaki

K

kabutar va kaptar
karta va qarta
kelkazmoq, kotkizmoq
kerak va qiyin

L

Lutchilik va lifyorlik

M

mazax va mahorat
mahorat va mahoratli
mamlat va mamlakat
marjud va mavjud
mast va mahliyo
mo'ysafid va mo'ysafidlik
mo'ydor va mo'ydorlik

N

nabira va nevara
noxos va noxush
nos qilmoq va nosqilmoq

O

obro' va obro'li
o'ldirtalab va bora yotalab
o'qish-o'qitish va o'qitish-o'qitish
oqituvchi va o'qituvchi
o'tirubdi, o'tiribdi
o'zbekcha va o'zbekcha
o'yin-kuli va o'yin-kulgi

P

podshoh va podsho
poyezak va poyezd

Q

qabarish va qavarish
qalampir va qalampir
qabarchaqli va qavarchaqli
qabul va qavat
qabatma-qabat va qavatma-qavat
qaboq va qovoq
qaynona va qaynana
qaymoqta va qaymoqli
qayni va qaynona
qaytarkan va qaytarganda
qaytayga va qaytarish
qiliqay va qilmish
qiyalig va siyrak
qobirg'a va qovurg'a
qovurmoch va qovurmoch
quvalashmoq va quvlashmoq
quvmoq va quvlamoq

qurey-qurey va quray-quray
qutqarmoq va qutqazmoq

R

rag'batlantirmoq va rag'batlantirmoq

S

saqo va sabab
s'alom-alaykum va sa'omu alaykum
salqovlik va salobatli
san-man va san-mien
sohibi va sohibi
surgalish-surgala va sudrala-sudralash
surgashmoq va sudrashmoq
suymoq va sevmoq
suyukli va sevikli
suyumli va sevimli
suyunish va sevinish
suchuk va chuchuk
so'limoq va so'lmoq
so'lqildoq va so'lqilloq

T

taqillamoq va taqirlamoq
tegizmoq va tekkizmoq
temany va temarium
teva va tuya
tiqirlamoq va tiqirlamoq
tiqirlatmoq va tiqirlatmoq
tishlong'ich va tishlog'ich
toychiq va toychoq
tupuk va tupurik
tutqazmoq va tutqizmoq
to'lg'azarroq va to'lg'izarroq
to'nka va to'ngak
to'yana va to'yona
to'yg'azmoq, to'yg'izmoq

V

vaqillagan va vaqirlagan
vag'illamoq va vag'irlamoq

X

xayolat va xayolot
xolisanillo va xolisanlillo
xunxor va xunxor
xushmoyluv va xushmoylab

Y

yangidan va yangidan
yelkaz va yetkiz
yikchilik, dukchilik
yobon va yovon
yugan va jugan
yumalamoq va dumalamoq
yum-yumaloq va dum-dumaloq
yurg va jun
yuza va yupqa
yupqalik va yupqalik
yutqazmoq va yutqizmoq
yuzmoq va suzmoq

O'

o'lirish va o'lirish
o'rg'ich va o'rg'ich
o'rqazmoq va o'rqizmoq
o'qlov va o'q'log'i

G'

g'azanak va xazonak
g'azina va xazina
g'ollash va g'idirlash
g'udirlash va g'udurlash

SH

shabada va shabboda
shahanshch va shohanshoh
shaqildoq va shuqildoq
shilpildoq va shilpilloq
shamoyuon va shamoyunon
shchsupa va shosupa
shchtut va shoftut
shaxmat va shohmat
shturmchi va shturmachi

shundoqqina va shundayginа
sho'ng'imoq va sho'ng'imoq

CH

chaqildoq va chaqilloq
charlamoq va chorlamoq
charvon va chorbog'
chekichlashmoq va chakichlashmoq
chena va chara
chibin va chivin
chiqazilmoq, chiqarilmoq
chiroq va chirog'
chirmoqlyun va chirog'bon
chirsildoq va chirsilloq
chopong'ich va chopog'ich
chochqi va cho'chiq

Ba'zi variantdosh so'z juft so'z orasiga bog'lovchi vazifasida kelgan *-u* affiks-yuklamasining qo'shilib kelish va kelmasligiga ko'ra farq qiladi. Lekin barcha juft so'z orasida ham *-u* yuklamasi birliklarlavnrmaydi. Masalan: *naqnq-chaqnq, yemay-ichmay, yanjal-suron* kabi so'z *-u* yuklamasiz yoziladi. Shuningdek, *dog' hasrat, dog'-hijron, balo-qazo* so'z *-i* bilan, yani ***dog'i hasrat, dog'i hijron, baloyi qazo*** tarzida yoziladi. Quyida bog'lama vazifasidagi *-u* yuklamasi bilan yoziladigan juft so'zdan keltiramiz:

A

abgor-abgashna va abgor-u abgashna
afsus-nadomat va afsus-u nadomat
aft-angor va aft-u angor
aft-bashara va aft-u bashara
ahd-paymon va ahd-u paymon
ajiz-niyoz va ajz-u niyoz
amr-farmon va amr-u farmon
anjom-ashyo va anjom-u ashyo
aql-farosat va aql-u farosat
aql-hush va aql-u hush
aql-idrok va aql-u idrok
aql-zako va aql-u zako
arz-ahvol va arz u ahvol
arz-dod va arz-u dod
arz-hul va arz-u hul
arz-iltios va arz-u iltios
arz-niyoz va arz-u niyoz
asbob-anjom va asbob-u anjom
avlod-ajdod va avlod-u ajdod
ayst-ishrat va ayish-u ishrat
azm-iroda va azm-u iroda
azm-qaror va azm-u qaror
azm-qudrat va azm-u qudrat
azm-sulbat va azm u sulbat
azob-mashaqqat va azob-u mashaqqat
azob-uqubat va azob-u uqubat

B

baxt-iqbol va baxt-u iqbol
baxt-saodat va baxt-u saodat
bayt-g'azal va bayt-u g'azal
bazm-ayish va bazm-u ayish
bazm-ishrat va bazm-u ishrat
bazm-suhbat va bazm-u suhbat
bazm-tomosha va bazm-u tomosha
bedodu-dunik va bidodu-u dunik
bekam-ko'st va bekam-u ko'st
beva-bechora va beva-yu bechora
bexavf-xatar va bexavf-u xatar
boo-havo va bod-u havo
boy-xiroj va boy-u xiroj
but-par va bo-u par
boy-badavlat va boy-u badavlat
bog'-bog'ot va bog'-u bog'ot
bog'-bo'stan va bog'-u bo'stan
bog'-rog'li va bog'-u rog'i
bog'-chamen va bog'-u chamen
bog'-cho'bog va bog'-u cho'bog
bo'y-basti va bo'y-u basti

D

dard-alam va dard-u alam
dard-armon va dard-u armon

[illegible] va dard-u ozor
[illegible]-balo va dard-u balo
dard-falokat va dard-u falokat
dard-hasrat va dard-u hasrat
dard-sitam va dard-u sitam
dard-xayol va dard-u xayol
dard-o'y va dard-u o'y
dard-g'am va dard-u g'am
dard-alamun va dard-u alamun
dard-bedavolo va dard-u davolo
dard-tashvish va dard-u tashvish
dard-g'urbat va dard-u g'urbat
dardmand bo'lg'a va dardmand bo'lmoq
dard-o'rtanish va dard-u o'rtanish
dard-dunyo va dard-u dunyo
dard-dunyo va dard-u dunyo
dard-[illegible] va dard-u [illegible]
[illegible]-[illegible] va dard-u [illegible]
[illegible] va [illegible]
[illegible] va [illegible]
[illegible] va

kayf-e'tibor va kayf-u e'tiborsiz
kibr-havo va kibr-u havo
kibr-havosi va kibr-u havoli
kibr-g'urur va kibr-u g'urur
kuch-qudrat va kuch-u qudrat
kuch-quvvat va kuch-u quvvat
kuch-g'ayrat va kuch-u g'ayrat
ko'r-pichoq va ko'r-u pichoq

L

lab-lunj va lab-u lunj
lavh-qalam va lavh-u qalam
lut-kamon va lut-u kamon

M

mamo-yano va mardh-u ziroa
mavq-maykhonag va mavq-u maykhona
manzil-marohil va manzil-u marohil
mard-a'zo va mard-u a'zolar
maykl-ba'vs va maykl-u ba'vs
maykhush va maykhush va maykh-u nokish
mag'z-pusta va mag'z-u pista
mahr-muhabbat va mahr-u muhabbat
mahr-muruvvat va mahr-u muruvvat
mehn-qadrdon va mehn-u oqibat
mehr-sadoqat va mehr-u sadoqat
mehr-shafqat va mehr-u shafqat
mol-amvol va mol-u amvol
mol-davlat va mol-u davlat
mol-u jon va mol-u boylig
mol-yer va mol-u yer
mulk-malik va mol-u mulk
murod-maqsad va murod-u maqsad
murosa-madora va murosa-yu madora
mushk-anbar va mushk-u anbar

N

nadd-nasiya va naqd-u nasiya
narx-navo va narx-u navo
nasl-nasab va nasl-u nasab
nozik-niyoz va nozik-u niyoz
oq-oqibat va oq-u oqibat
nom-shon va nom-u nishon
nomus-shonsiz va nomus-u nomussiz
non-nafaqa va non-u nafaqa
non-qadr va non-u qadr
nozik-laziz va nozik-u laziz
nozik-nozik va nozik-u nozik
noz-istig'no va noz-u istig'no
noz-ishva va noz-u ishva
noz-ne'mat va noz-u ne'mat
noz-salom va noz-u salom

O

ob-havo va ob-u havo
ob-tasmi va ob-u tasmi
ol-olg'on va ol-u olg'on
ol-loyid va ol-u loyid
ol-tig'on va ol-u tig'on
ol-tuqmoq va ol-u tuqmoq
or-nomus va or-u nomus
os-osh va os-u osh
ot-moy va ot-u moy
ovoz-ohang va ovoz-u ohang
ov-ozon va oq-u qora
ovqatmus va ovqat-u ichmus
ot-nor va ot-u nor
ot-yo'l va ot-u yo'l
oshna-og'a va oshna-u og'a

P

pand-nasihat va pand-u nasihat
pand-o'git va pand-u o'git
past-baland va past-u baland

Q

qad-qaytarish va qad-u qaytarish
qal'a-shahar va qal'a-u shahar
qand-novvot va qand-u novvot
qand-qurs va qand-u qurs
qand-shakar va qand-u shakar
qarindosh-urug' va qarindosh-u qarindosh
qish-qor va qish-u qor
qo'y-ovqat va qo'y-u ovqat
qo'y-qo'zi va qo'y-u qo'zi
qo'y-echki va qo'y-u echki

R

ranj-alam va ranj-u alam

S

sa'y-harakat va sa'y-u harakat
sabr-qanoat va sabr-u qanoat
sabr-qaror va sabr-u qaror
sabi-loqat va sabi-u toqat
sarson-sargardon va sarson-u sargardon
sayr-sayohat va sayr-u sayohat
sayr-tomosha va sayr-u tomosha
sehr-jodu va sehr-u jodu
sir-asror va sir-u asror
siz-biz va siz-u biz

T

tun-kun va tun-u kun
tuz-namak va tuz-u namak
to'y-tomosha va to'y-u tomosha

V

va'z-nasihat va va'z-u nasihat
vazir-vuzaro va vazir-u vuzaro

X

xavf-xatar va xavf-u xatar
xayr-duo va xayr-u duo
xayr-ehsonva xayr-u ehsonxeshi-aqraba va xeshi-u aqraba
xos-om va xos-u om
xulq-atvor va xulq-u atvor
xulq-odat va xulq-u odat
xulq-xo'y va xulq-u xo'y

Y

yakka-yagona va yakkay u yagona
yolka-yolg'iz va yalkay-u yolg'iz
yer-ko'k va yer-u ko'k
yer-mulk va yer-u mulk
yer-osmon va yer-u osmon
yer-zamin va yer-u zamin
yol-dum va yol-u dum
yor-par va yol-u par
yor-ahbob va yor-u ahbob
yor-birodar va yor-u birodar
yor-do'st va yor-u do'st
yor-jo'ra va yor-u jo'ra
yor-og'ayni va yor-u og'ayni
yor-oshna va yor-u oshna
yoz-qish va yoz-u qish
yog'-gurush va yog'-u gurush
yog'-yajman va yog'-u yajman
yosh-qari va yosh-u qari
yurt-el va yurt-u el

Z

zavq-safo va zavq-u safo
zavq-shavq va zavq-u shavq
zavq-shukuh va zavq-u shukuh
zeb-ziynat va zeb-u ziynat
zer-zabar va zer-u zabar
zikr-samo va zikr-u samo
zikr-sinn va zikr-u sano
zor-fig'on va zor-u fig'on
zor-inhzor va zor-u inhzor
zor-mushtoq va zor-u mushtoq
zog'-zag'on va zog'-u zag'on
zulm-jabr va zulm-u jabr
zulm-jafo va zulm-u jafo
zulm-sitam va zulm-u sitam

G'

g'am-hasrat va g'am-u hasrat
g'am-kuyish va g'am-u kuyish
g'am-kulfat va g'am-u kulfat
g'am-tashvish va g'am-u tashvish
g'am-g'ussa va g'am-u g'ussa
g'arib-bechora va g'arib-u bechora
g'arib-g'urabo va g'arib-u g'urabo

SH

shahd-shakar va shahd-u shakar
shakl-shamoyil va shakl-u shamoyil

sharm-hayo va sharm-u hayo
shart-sharoit va shart-u sharoit
shavq-zavq va shavq-u zavq
shaxd-jadal va shaxd-u jadal
shud-xandon va shud-u xandon
shod-xurram va shod-u xurram
shoh-gado va shoh-u gado
shon-shavkat va shon-u shavkat
shon-shavkatsiz va shon-u shavkatsiz

CH

chor-nochor va chor-u nochor
cho'l-biyobon va cho'l-u biyobon
cho'l-dasht va cho'l-u dasht
cho'l-sahro va cho'l-u sahro
cho'p-xasday va cho'p-xasdek

Variantdosh so'zning ko'pchiligi ***bermoq, olmoq, yubormoq*** ko'makchi fe'l (harakat tarzi) bilan bog'liq. Bu ko'makchi fe'l o'zi qo'shilib kelgan yetakchi fe'lga *-vermoq, -olmoq* va *-vormoq* tarzida qo'shiladi:

A

aralashavermoq va aralasha bermoq
aytolmoq va ayta olmoq

B

bajara olmoq va bajarolmoq
beravermoq va bera bermoq
berolmoq va bera olmoq
bezlasholmoq va bezlasha olmoq
bilavermoq va bila bermoq
bilvolmoq va bilib olmoq
bilvormoq va bilib yubormoq
boqa olmoq va boqolmoq
bora bermoq va boravermoq
bora olmoq va boralmoq
bosa bermoq va bosavermoq
bosmoq va bosa olmoq
bo'la olmaslik va bo'lolmaslik
bo'la olmoq va bo'lolmoq

D

deya olmoq va deyolmoq
deyavermoq va deya bermoq
deyolmoq va deya olmoq

E

eplolmoq va eplay olmoq

G

gapiravermoq va gapira bermoq

I

izlayvermoq va izlay bermoq
ishlayvermoq va ishlay bermoq
ishonavermoq va ishona bermoq

J

javray bermoq va javrayvermoq
jonlana bermoq va jonlanavermoq
jo'navormoq, jo'nab yubormoq

K

kelolmoq va kela olmoq
kellatirish va kellira olish
kellirolmoq va kellira olmoq
kemira berish va kemiraverish
kemira bermoq va kemiravermoq
kira berish va kiraverish
kira bermoq va kiravermoq
kula bermoq va kulavermoq
ko'paya berish va ko'payaverish
ko'tarish va ko'ra olish
ko'tarolmaslik va ko'ra olmaslik
ko'tarmoq va ko'ra olmoq
ko'tarila olmoq, ko'tarilolmoq

O

oburish, olib borish
oboruv, olib boruv
ola bermoq va olavermoq
orta berish va ortaverish
orta bormoq va ortavermoq
osila berish, osilaverish
osila bermoq, osilavermoq

olalmoq va ola olmoq
ostin bormoq va ostinavermoq
ostiga qilmoq va ostirolmoq

O

oqday bermoq va oqdayavermoq
qo'yvermoq va qo'ya berish

S

siylayvermoq, siylay bermoq

T

tanaytirmoq va tanib olmoq
tortavermoq va tortib bermoq
toya olmay va to'ymay
toza olmoq va tozalmoq
tojavermoq va toja bermoq
toqsha olmoq va toqshamoq

U

uchiryavermoq va uchay bermoq
uzavermoq va uza bermoq
uzatavermoq va uzatish bermoq
uchalmoq va uchа olmoq

V

vayavayvermoq va vayvay bermoq

Y

yig'ish bermoq va yig'izavermoq
yig'ishtirmoq va yig'ish olmoq
yemish bermoq va yemirolmoq
yenga olmoq va yenguchlamoq
yela olmoq va yelolmoq
yelavermoq va yela bermoq
yevormoq va yer yevormoq
yeya bermoq va yeyavermoq
yeya olmas-k va yeyolmaslik
yeya olmoq va yeyilmoq
yeyolmoq va yeya olmoq
yocha bermoq va yochavermoq
yo'ta bermoq va yo'tavermoq
yg'ira bermoq va yg'ilavermoq
yg'ira olmoq va yg'ilolmoq
yodlay bermoq va yodlavermoq
yodlay olmoq va yodlayolmoq
yoki bermoq va yokavermoq
yoki bermoq va yokiavermoq
yoza olmoq va yozolmoq
yoza olmoq va yozavermoq
yozdirmoq va yoza olmoq
yo'g'in bermoq va yo'g'inavermoq
yo'q [illegible]
[illegible]
[illegible]

Z

zo'riqtira bermoq va zo'riqtiravermoq
zorlab bermoq va zorlayavermoq

CH

cho'ka bermoq va chalavermoq
chaqday bermoq va chaqayavermoq
chaqirtirib bermoq va chaqirtiryavermoq
chaynal va chay va chaynalib bermoq
chaynayavermoq va chaynay bermoq
chizdirib bermoq va chizdiravermoq
chekintirmoq va chakin bermoq
chiday olmoq va chidayolmoq
chiqa olmoq va chiqarolmoq
chiqaravermoq va chiqara bermoq
chiqiruvchi va chiqa berish
cho'zavermoq va cho'za bermoq

[illegible]

ba- va bo- qo'shimchalari bilan farq qiluvchi variantdosh so'zlar ham mavjud.

bandab va bandalab
bimana va bamana
baobro va boobro
baxabar va boxabar
bomoshavat va bamoshavat
botarlik va batarlik
boxabar va baxabar

QISQACHA IBORA LUG'ATI

A

Abjag'i chiqdi – qattiq jarohatlandi, ishdan chiqdi

Adabini berdi – qilmishiga yarasha jazolatdi

Adi-badi aytishdi – 1) turli mavzuda yengil-yelpi suhbatlashdi; 2) so'z tortishishdi, janjallashdi

Afti sovuq – yuzsiz, hadhaxm.

Ahamiyat berdi – zarur, foydali, deb qarab diqqat qildi

Alam chekdi – juda qiynaldi

Allini kaltak deyolmaydi – g'irt savodsiz, hech narsa o'qimaydi

Almisoqdan qolgan – juda eski, qadimgi

Amalga oshdi – voqelikka aylandi

Ammamning buzog'i – bandaxonai lapashang

Amri mahol – qiyin, qimmon

Anqoning urug'i – topilishi qiyin, kamyob narsa

Aqldan ozdi – jinni bo'ldi, telba bo'ldi, esi og'di

Aqli kirdi – 1) es hushli bo'ldi; 2) anglaydi, tushundi

Aqli yetdi – xabar qildi, xabardor bildi

Aqlini tanidi – es-hushli bo'ldi

Aqlini yedi – miyasi ishlamay qo'ydi, fikrlash qobiliyatini yo'qotdi

Aql-u hushlari yo'qoldi – o'z harakatlarini boshqara olmaydigan darajaga yetdi

Aravani quruq olib qochdi – uddasidan chiqib olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtandi.

Aro bermoq – ko'rinishini ko'rkam, chiroyli qildi

Arpasini xom o'rdi – nimaga yaramaydigan qildi

Asabiga tegdi – asabini qo'zg'atdi, ranjitdi

Avj oldi, avjga minib, avjga chiqdi – 1) rivojlandi, 2) zo'rayib, kuchayib

Avjga yetdi, avjga mindi – yuqori darajaga ko'tarildi

Avra-astarini ag'dardi, avra-astarini qoqdi, avra-astar so'kildi, avra-astari qoqildi – barcha kirdikorlarini ochib tashladi

Avzoyi buzildi – vaziyat yomonlashdi, ahvol chatoqlashdi

Aytgani aytgan, degani degan – gapi o'tadi

Azob chekdi, azob tortdi – juda qiynaldi

Achasini och qo'rg'ondan ko'rsatdi – do'q qildi, qo'qindi, achchasini tutdi

Achchig'i keldi, achchig'i qistadi – achchiqlandi

Achchig'idan tushdi – achchiqlanishdan to'xtadi

B

Badanidan o'tib ketdi – 1) jismiga chuqur ta'sir qildi; 2) ruhiga chuqur ta'sir qildi

Baho berdi – qadr-qimmatini belgiladi

Bahri ochildi – kayfiyati yaxshilandi

Bahridan o'tdi – voz kechdi

Bajo keltirdi – bajardi, o'rinlatdi

Baland keldi – 1) yengdi; 2) ustun kelib, g'olib keldi

Balogа qoldi – javobgarlikka, jazoga duchor bo'ldi

Balog'atga yetdi – uylandi

Bardosh berdi – chidadi
Barmog'ini bigiz qildi – nuqtalab ko'rsatdi
Barmog'ini tishladi – 1) hech narsa o'ylamay natijaga tushunmay qoldi; 2) afsuslandi
Barq urdi – qurqirab, o'zini tez yo'qotib-yo'qotmasdan
Bas keldi – tang keldi, barovar kelди
Bag'ri ezildi – ruhan ezilgandi
Bag'ri qon = qonli jigar – g'amxo'r, mehribon
Bag'ri tosh – bemehr, ibolisiz
Bag'ri xun bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan ezilgandi
"Berdi"sini aytdi – oxirini gapirdi
"Berdi"sini aytguncha urib o'ldirdi – gapirib bo'lguncha kutmay (chidamay) biror narsa qildi
Beti ochilib ketgan – uyalmaydigan bo'lgan
Beti shuvut – uyalib
Betiga soldi – aybli deb qaralgan kishining to'g'ri kelmadi, uni bilib gapirdi
Betlamaslik – nimadandir xavfsirab, biror ishga jazm qila olmaslik
Bezori jon qildi – bir lahza ham qo'ymadi
Bosh barmog'ini og'ziga tiqdi – hayratlib, huzuri bo'lganidan ko'ra ortiqroq narsani to'yibga chiqarish uchun ishlari, nalsga berdi
Bino qo'ygan – ortiqcha baho bergan, yuksak fikrda bo'lgan
Bir og'iz – juda oz, jindak
Bir boshdan – boshlanishidan, barchasi bilan
Bir boshini ikkita qildi – oilali qildi
Bir ikki og'iz – ozgina, andak
Bir ikki shingil – ozgina, andak
Bir jon-bir tan bo'ldi – hamjihat bo'ldi, yaxlit bo'ldi
Bir kun bo'lmasa-bir kun – qachonmidi, kelgusida
Bir kesak bilan ikki qoyonni urdi – ayni bir vaqtda ikki narsani qo'lga kiritishga intildi
Bir oyozdan = yuksaklik bilan, hamjihatlik bilan
Bir oyog'i yerda, bir oyog'i qirda – o'rni tuqay deb qolgan
Bir paqir bo'ldi – bardosh bo'ldi
Bir pul – qadr-qymatsiz
Bir pul bo'ldi – qarbond bo'ldi
Bir qoshiq suv bilan yutib yuborguday – benihoya go'zal, ko'rkamlikda dunyoda bo'lmagan
Bir so'zi ikkita bo'lmadi – aytganini bajarildi
Bir yoqadan bosh chiqardi – hamjihat bo'ldi, yaxlit bo'ldi
Bir yoqda tursin – ziddiyat ma'nosini anglatib, bog'lovchi vazifasida keladi
Bir yoqli bo'ldi – hal bo'ldi, o'rtasi bo'g'. tugadi
Bir yostiqqa bosh qo'ydi – turmush qurdi
Bir shingil – yonlab, andak, juda oz
Bir chaqalik – qadr-qiymatsiz
Bir chekkadan – boshlanishidan boshlab bo'lsa
Bir chimdim – andak, bozgancha
Bir cho'qishda qochirdi – juda ustun chiqdi, osonlikcha yengdi
Boy berdi – 1) yutqazdi; 2) behuda, befoyda o'tkazdi
Bog'dan kelsa, tog'dan keladi – suhbatdoshining yuziga hech aloqasi yo'q gap-so'z otyirdi
Bosh egdi – itoat qildi, bo'ysundi
Bosh ko'tardi I – 1) uxladi. 2) qulab tushgan ishni to'xtatdi; 3) bo'zg'aldi, harakat qildi; 4) kurashga chog'landi
Bosh ko'tardi II – turib chiqdi
Bosh og'rig'i – ortiqcha bosh'sh. dahmaza
Bosh qotirdi – asloyda o'ylashdi, chuqur fikrladi

Bosh qo'shdi – aralashdi, qatnashdi
Bosh suqdi 1) gavdasini tashqarida qolib, boshini tiqqan holda qaradi; 2) aralashdi
Boshdan oyoq – to'la-to'kis, bus-butun
Boshi aylandi – 1) behuzur bo'ldi, muvozanatini yo'qotdi; 2)esankiradi
Boshini aylantirdi – esankiratdi
Boshi achidi – fikrlash qobiliyatini yo'qotdi
Boshi bilan shovg'alib ketdi – butunlay berdi-ketdi
Boshi ikkita bo'ldi – oylandi
Boshi ko'kka yetdi – behad sevindi
Boshi oqqan tomon – duch kelgan tarafga
Boshi osmonda – nihoyatda xursand
Boshi yostiqqa yetganda – kasal bo'lib qolganda
Boshi g'ovladi – o'ylayverib ketdi
Boshi shishdi – o'ylayverib ketdi
Boshi chiqmadi – xalos bo'lmadi, qutulmadi
Boshida danak chaqdi – ortiq darajada uzoqlikda
Boshidan kechirdi – 1) o'z hayotida ko'rdi; 2) ma'lum bir muddat fikrladi
Boshidan oshib yotibdi – ortiq darajada, benihoya ko'p
Boshiga keldi – o'ylashi, ichish qilish, tinchlanish
Boshiga ko'tardi I – qattiq shovqin soldi
Boshiga ko'tardi II – yuksak darajada izzat-hurmat qildi
Boshiga qilich kelsa ham – har qanday sharoitda ham
Boshiga urmaydi – kerak emas
Boshiga yetdi – halok qildi
Boshini achitdi – me'yoriy fikrlash qobiliyatini yo'qotdi
Boshini bukdi – uyat-nomusdan bosh ko'tarolmaydigan holatga tushirdi
Boshini ko'tardi – yetib qolgan xatardan keyin sog'aya boshladi
Boshini olib ketdi – bulutday bo'lib yetdi
Boshini og'ritdi – 1) o'ylandi 2) miyasini charchatdi
Boshini qayoqqa urishini bilmadi – yo'qni topa olmadi
Boshini xam qildi – uyat-nomusdan boshini ko'tarolmaydigan holatga tushirdi
Boshini yedi – yo'q qildi, befoyda qildi
Boshlarini bir joyga qovushtirdi – 1) hamjihat bo'lib harakat qildi; 2) qalbaqurdi
Bu qulog'idan kirib, u qulog'idan chiqib ketadi – e'tibor bermaydi, xotirasida tutib qololmaydi
Burgaga achchiq qilib ko'rpani kuydirdi – arzimagan narsani deb jahli ustida mutloqo zarari ish qilib qo'ydi
Burni ko'tarildi – yondayib ketdi, tabrigi berildi
Burni osmonga ko'tarilgan – gerdaygan, kibrlangan
Burnini suqmoq – 1) kirmoq, 2) aralashmoq
Burnini tiqmoq – aralashmoq
Burnini yerga ishqadi – qattiq yolvordi
Bel bog'ladi – shaylandi, astoydil kirishdi
Bel bog'lashdi – musobaqalashdi
Bet olishdi – kurash tushdi, kuchini sinashdi
Beli bog'lamaydi – mashaqqatga chidamaydi, o'ynalmaydi
Beliga tepdi – xafa qildi
Beti chidamadi – andisha qildi, nomus qildi
Beti chidaydi – nomus qilmaydi, uyalmaydi, andisha qilmaydi
"Bo'sh ol" desa, bosh oldi – biron ishni lozim bo'lgan darajada qabul qilib bajardi
Bo'yi yetdi – ota-onasi yoshiga yetdi

Bo'yin egdi – itoat qildi
Bo'yni yer bermadi – izzat-nafsi yo qo'ymadi
Bo'yniдан soqit qildi – o'zini javobgarlikdan xoli qildi
Bo'yniga oldi – o'ziga olish, bor holicha roziligini bildi
Bo'yniga qo'ydi – 1) ko'nikdirdi, ayb ag'dardi 2) bajarishga rozi qildi
Bo'yniga tushdi – zimmasiga yuklandi
Bo'ynini xam qildi – itoatli bo'ldi

D

Dabdalasi chiqdi – 1) sifatini yo'qotib, yaramas bo'lga keldi. 2) yaroqsiz bo'lib qoldi
Dam berdi – 1) nafas rahatini kech qilib tuyduzib kirdi. 2) tinchlik-rahat etdi
Dam berildi – tinchlik qilishga imkon berildi
Dam oldi – rohatlandi, tinchlik oldi
Damni ichida – ushlab bo'lishida qo'rqib gapirmaydi, imkonsizlikdan biror narsani qayta olmaydi
Dami ichida qoldi – bir so'z ham aytolmay qoldi
Dami ichiga tushib ketdi – qo'rquv ostida nima qilishni bilmay qoldi
Dami chiqmadi – hech narsa qilmadi, indamadi
Damini bosdi – ta'sir kuchini qaytardi, yo'qotdi
Damini ichiga yutdi – hech qanday javob qaytarmaydi
Damini kesdi I – gapirmadi
Damini kesdi II – ta'sir kuchini qaytardi, yo'qotdi
Daryomusidan qolgan – juda eski, qadimgi
Darak berdi – xabardor qilib qo'ydi
Dargohiga bosh urdi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi
Dil tortar – yuragim
Dilga tugdi – 1) biror kelgusida ayrish-ni mo'ljallab qo'ydi. 2) ahd qildi 3) fikran belgilab qo'ydi. 4) unutmay chida saqladi
Dili og'rdi – ranjidi
Dili siyoh bo'ldi – juda xafa bo'ldi
Dili toldi – yoqtirdi
Dili xira – tasvirsiz, bezovta, notinch
Dili yorishdi – xafachilikdan tarqatib, xursand bo'ldi
Dilidan o'tkazdi – ma'lum bir muddat fikrlashdi
Dimog'i ko'tarildi – gerdayib ketdi, kibrga berildi
Dimog'i shishdi – kibrlandi, gerdaydi
Dimog'i chog – kayfiyati yaxshi
Diydor ko'rishdi – bir-birini uzoqdan ancha vaqt ko'rganidan keyin ko'rdi
Ded soldi – dod-voy qildi, qichqirdi
Don olishdi – yaqin aloqada bo'ldi
Dong qotdi I – kuldirgichni hech sagha duch kelib, xarakat bo'lib qoldi
Dong qotdi II – hech narsani sezmaslik darajasida qattiq uxladi
Dong'i dog'istonga ketdi – ma'lum-mashhur bo'ldi
Dong'i ketdi – ma'lum-mashhur bo'ldi
Dovrug'i ketdi – ma'lum-mashhur bo'ldi.
Dog'da qoldi – biror narsaning kutilgancha bo'lmaganidan iloyatli o'kindi, alamzada bo'ldi
Durni xurjunda – o'ldik yoki tirikligi noma'lum
Durnini tugdi – qaytmas qilib ketdi
Dunyodan ketdi – qazo qildi, o'ldi
Dunyodan ko'z yumdi – qazo qildi, o'ldi
Dunyodan toq o'tdi – umrini bekorchi qum'ay o'tkazdi
Dunyodan o'tdi I – yashab o'ldi
Dunyodan o'tdi II – qazo qildi, o'ldi
Dunyoga keldi – tug'ildi

Dunyoni suv bossa, to'pig'iga chiqmaydi – o'ta kelgan bog'liq, haddan tashqari begarvo

Dudu keldi – kuldi magandai yo'l qo'. hayosidan uyaldi

"Do'ppi ol" desa, bosh oldi – biror ishni lozim bo'lganidan ham qo'po qilib bajardi

Do'ppisi tor keldi – ilojsiz og'ir ahvolga tushdi

Do'ppisini osmonga otdi – juda xursand bo'ldi

Do'ppisini yarmiga qilib – g'am-yemay, dadil, shijoatli ish qildi

Do'q urdi – qo'rqitish maqsadida baqirib-chaqirib gapirdi

E

E'tibor berdi – diqqat bilan qaradi

Egasidan tushmaslik – mavqeini yo'qotgisi kelmaslik, o'zini avvalgidek tutish

Egilgan boshi – uyat-nomusdan biron ko'tarolmayotgan, mehrga tushdi

Egri qo'llik qildi – noo'rin ish qildi

Elburutdan – vaqtidan oldin, barvaqt

Eldan burun – vaqtidan oldin, barvaqt

Elik og'iz – juda ko'p

Enka-tenkasi chiqdi – 1) qiynalib keldi; 2) ko'saldan qattiq qo'rqdi

Ensasi qotdi – ranjib noxush bo'ldi

Ep ko'rmaydi – noo'yoq yaxshimaydigan ish deb bildi

Erdan chiqdi – ajralish

Erga berdi – uzatdi

Erga tegdi – o'ta qurd

Es kirdi – 1) es-hushini to'ldi; 2) anglab, tushundi

Es(im) qursin – nimanidir esidan chiqarganida o'ziga ta'na-dashnom, koyinish ma'nosida aytiladi

Esdan ko'tarildi – unutildi

Esga oldi – xotiradi

Es-hushini olib qochdi – xayolini o'ziga jalb etdi

Es-hushini olib qo'ydi – o'ta g'ayratlantirish darajada mahliyo qildi

Es-hushini yig'di – 1) o'ziga kelishga urindi; 2) o'ylab ish tutadigan bo'ldi

Es-hushini yo'qotdi – 1) behush bo'ldi; 2) esankiradi

Esi bor – fikr-mulohaza yuritish qobiliyati yaxshi

Esi bo'lsa – fikr-mulohaza yuritish qobiliyati yaxshi

Esi kirdi – 1) es-hushini to'pladi; 2) anglab, tushundi

Esi ketdi – 1) aqliy faoliyat to'xtadi; 2) o'ziga-o'zi hukmronlik, xayrixohlik bildirdi

Esi ketib – hayratlanib, mahliyo bo'lib

Esi og'di – 1) ko'za bo'ldi, jinni bo'ldi; 2) mahliyo bo'lib qoldi

Esi og'ib ketdi – xayoli biror narsa bo'yicha o'y-xotiralar ichida band bo'ldi

Esi past – bilimsiz, tafakkur etish qobiliyati, aqli, idroki sust

Esi chiqib ketdi – ruhiy holatidan qattiq qo'rqdi

Esida qoldi – xotirasida saqlanib qoldi

Esida turdi – xotirasida saqlanib qoldi

Esida tutdi – doim xotirasida saqlab yurdi

Esidan ozdi – jinni bo'ldi, telba bo'ldi

Esidan og'di – telba bo'ldi, jinni bo'ldi

Esidan chiqdi – unutdi

Esiga keldi – 1) xotirasiga tiklandi, 2) o'ylab, idrok qildi

Esiga soldi – 1) uzoq o'ylab, mulohaza; 2) unutilayozganini eslatdi

Esiga tushdi – xotirasida tiklandi

Esini tanidi – go'daklik davridan chiqib, ong, hayot yo'liga kirdi

Esini yedi – ruhiy ishlarmay qoldi, bo'lish qobiliyatini yo'qotdi

Et- etidan o'tib ketdi – 1) jasadga chuqur ta'sir qildi 2) ruhiyat chuqur ta'sir qildi

Eti suyagiga yopishgan – haddan tashqari ozg'in, haddan tashqari qolma
Etini yedi – tuhmat azobidan ezdi
Eshikka bosh qo'ydi – xafa bo'ldi, xokisorlik qildi

F

Fahm(i) yetadi – idrok qildi, uqdi, bildi
Fahm-farosat(i) yetadi – idrok qildi, uqdi, bildi
Fikrga toldi – uzoq fikrladi
Fikridan o'tkazdi – ma'lum bir maqsadni ko'zlab
Fikrlari bir yerdan chiqdi – fikrlari bir-biriga mos keldi
Fig'oni falakka chiqdi – ruhan ezilib dunyoga ko'z yoshi, shikoyat qildi
Futur yetdi – zaiflashib qoldi
Fe'li keng – boshi
Fe'li tor – zaif

G

Gap bermaydi – qaysidaqa hisobi bermay, maqul so'z qaytmaydi
Gap qaytardi – 1) javob qildi 2) e'tiroz ma'nosini bildiruvchi so'z
Gap qistirdi – biror kishining nutqi davomida shu nutqni bo'luvchi so'z, gap ilova qildi
Gap qotdi – 1) suhbatga tortish maqsadida gap aytdi 2) biror kishining nutqi davomida yo'l – yo'lakay biror fikrni aytib qo'ydi
Gap tashladi – 1) fikrini bilish maqsadida biror gap-so'z aytdi, 2) suhbatga qo'shildi, muloqotda befarqlik bilan gapirdi
Gap tegdi I – g'ashi kelib ketdi
Gap tegdi II – tanbeh eshitdi
Gapi bir joydan chiqdi – fikr-o'ylari mos keldi
Gapi o'tdi – so'zlari inobatga olindi, rad qilinmadi
Gapida turdi – o'z so'zida qoldi
Gapidan qaytdi – o'z so'zida turdi
Gap ga bir – 3) javob, izoh 2) bahona qildi
Gapini ikkita qilmaslik – so'zga chechan bo'lmaslik
Gapni bir joyga qo'ydi – nizoni bir tomonlama hal qildi
Gardanidan soqit qildi – o'zini yuqoridagilardan xolis oldi
Gardaniga oldi – e'tirof qildi, biror hodisaga mas'ul bo'ldi
Gardaniga tushdi – zimmasiga yuklandi
Gardaniga yukladi – biror ishni bajarishni majburiy qildi
"Gul" desa, o'liqqa qo'ymaydigan qilib olgan – juda ilakishtirib olgan

H

Haddan tashqari – o'ta darajada, nihoyatda
Haddan ziyod – o'ta darajada, nihoyatda
Haddi sig'di – lutfini qildi
Haddidan oshdi – o'ziga ortiqcha erk berdi
Hasratidan chang chiqdi – o'ta qayg'uda norozilik bildirib g'alvir qildi
Havasi keldi – biror ishga nisbatan faollik uyg'ondi
Hayotda qoldi – hayot darajasida qoldi
Hayotda qo'ydi – nihoyat darajada qoldirdi
Hayrat qo'ydi – ajablandirdi
"Hash-pash" deguncha – juda qisqa muddatda
Holdan ketdi – toliqdi, darmonsizlandi
Holdan kelkazdi – toliqtirdi, darmonsizlantirdi

Hordiq oldi – istirohat qildi
Hushi boshidan uchdi – esankiradi
Hushi ketdi – mahliyo bo'lib qoldi
Hushi o'ziga keldi – 1) behushlikdan qaytdi 2) odatdagi sezgi, anglash holatiga qaytdi
Hushidan ketdi – behush bo'ldi
Hushiga keldi – 1) behushlikdan qaytdi 2) odatdagi sezgi, anglash holatiga qaytdi
Hushini olib qo'ydi – o'ziga o'xshatgan darajada mahliyo qilib qo'ydi
Hushini yo'qotdi – 1) behush bo'ldi, 2) esankiradi

I

Ignadek gapni luyadek qildi – mubolag'a qilib, bo'rttirib yubordi
Ignasidan ipigacha – butun-butun bilan, mutlaqo shuydasigacha bahsli
Ikki gapning birida – gap davomida dam-badam, qayta-qayta gapirdi
Ikki gapning o'rtasida – gap davomida dam-badam, qayta-qayta gapirdi
Ikki bukilguncha – ozgina daqiqa ichida
Ikki dunyoda – hech qachon
Ikki dunyoda ham – hech qachon
Ikki etak – ozg'inga
Ikki ko'zi to'rt bo'ldi – intizor bo'ldi
Ikki oyog'ini bir etikka sig'dirdi – o'zining imkoniga bo'lishini qaysarlik bilan talab qildi
Ikki oyog'ini bir etikka tiqdi – juda qiyin ahvolga tushdi
Ikki oyog'ini tirab oldi – qaysarlik qildi
Ikki og'iz – ozg'in, ardoq
Ikki qo'lini burniga tiqdi – quruqdan-quruq, evaziga hech narsa ololmay
Ikki qo'lini og'ziga tiqdi – hovliqib, lo'q bo'lganidan ko'ra ortiqroq narsani ro'yobga chiqarish uchun intildi
Ikki qo'llab – hech qanday e'tirozsiz va xursandlik bilan
Ikki so'zning birida – gap davomida dam-badam, qayta-qayta gapirdi
Ikki o'rtada – ozg'in, ardoq
Ikki shingil – ozg'in, ardoq
Ikki uch og'iz – ozg'in, ardoq
Ilon po'st tashlaydi – o'xshay olmaydi, tupal qilib hech o'xshaydi
Ilon post tashlaydigan – o'xshay olmaydigan, tupal qilib o'xshamaydigan
Ilon yog'ini yalagan – juda ayyor, mug'ambar, quv
Ilon yog'ini yegan – juda ayyor, mug'ambar, quv
Iltimosini qaytardi – rad javobini berdi
Imoni komil – mutlaqo ishonadi
Ipidan ignasigacha – butun-butun bilan, mutlaqo shuydasigacha bahsli
Istarasi issiq – xotirjam, bosiq
Istarasi sovuq – xotirjam, bosiq
Iskab qo'ydi – o'xshab bir qo'ydi
Iskasi qoyda – o'xshab olmay qoydi
Izga soldi – chekiga chiqishni bartaraf qildi, me'yorga keltirdi
Izga tushdi – chetda qolgan bartaraf bo'lib, me'yorga keldi
Izidan tushdi – qaysiga hamda izmdan ta'qib etib bordi
Izidan ch qdi – rasvo bo'ldi, ruzg'or
Iziga qaytdi – yoki bo'lgan o'rniga qaytib keldi
Iziga tushdi I – izidan yurib bahsli xatti-harakatini ta'qib qildi
Iziga tushdi II – chetga chiqib ketgan bartaraf bo'lib, me'yorga keldi
Izidan chiqdi – hukmiga rioya qilmadi
Izza tortdi – uzoq bo'ldi, uyaldi
Izzat-nafsiga tegdi – hurmatsizlikka gap so'z, ish q d
Ish berdi – manfaatiga ziyonini qildi
Ishdan chiqardi – yaroqsiz holga keltirdi
Ishga soldi – 1) mahsulot qilishga sarfladi 2) o'z maqsadi yo'lida suiistemol qildirdi, foydalandi

o'; 4)jim-jit bo'ldi

Ishga tushdi – 1)mexanizm qismlari harakatga keldi; 2)shaxs harakatga

Ish'a bitdi, eshagi loydan o'tdi – 1)maqsadga erishga oshgan, o'ziga va atrofdagilarni yo'qotdi, 2)qo'rqqisi bo'lib bo'ldi. keyingisi bir gap bo'lar

Ishi tushdi – biror ish vazifasidan ozodlandi bekor bilan qarab yurishdan murojaat qildi

Ishongan tog'i, suyangan tog'i – 1)suyanchiq, ishonch, 2)joy qilib olgan, o'zlaridi ishonib bilan qaraydigan

Ishonch komil – mutlaqo ishonch

Ishqi tushdi – ovlib qoldi

Ishagi uzildi I – 1) qolib qolib kuldi, 2) uzoqdan va qattiq yig'lab chorlash'chaqirdi

Ishagi uzildi II – juda-juda ezildi

Ishvetini yedi – odam muomalasini bildi

Ichi achidi – achinish kuydi

Ichi achishdi – achinib ketdi

Ichi pishdi – 1)ishdan epchil bo'ldi, ustalashdi, 2)ozar tegdi, odam bo'ldi

Ichi qizidi – 1)qiz qilib uyg'unlik 2)qunsiz qilib

Ichi qora – yomon niyatli boshqalarga yaxshilikni ravo ko'rmaydigan

Ichi qoralik qildi – yomon niyatli ish qildi

Ichi toshdi – 1)biror narsani shoshib bajarish davomida ruhan bo'shab ketdi 2)ovqat tegib odam bo'ldi

Ichi g'ash – bezovtalik, ezinish

Ichiga soldi – yashirdi, pinhon tutdi

Ichiga yutdi – yashirdi, pinhon tutdi

Ichini bir nima tatalaydi – yashirin bezovtalandi, bezovtalandi, tashvishlandi

Ichini it tirnadi – yashirin bezovtalandi, bezovtalandi

Ichini mushuk tatalaydi – yashirin ezildi, ruhan bezovtalandi, tashvishlandi

Ichini xurt yedi – yashirin holda ruhan bezovtalandi

Ichini qizitdi – tinchsizlantirdi

J

Jahldan tushdi – jahldan bosildan to'xtadi

Jahli qistadi – tinchiqlandi

Jahli chiqdi – g'azablandi

Jahlini keltirdi – tinchiqlandi

Jahnamdan ketdi – qattiq qildi, o'ldi

Jaboridan o'tdi – yashirdi, o'ldi

Jalbarga keldi – tug'ildi

Jar soldi – 1)qarshi vositasida eshitdirdi, 2)boshqadan oldin dunyoni ko'rdi, xabar tarqatdi

Javob berdi – 1) javob qildi, 2) qondirdi, 3) javobgarlikni o'z ustiga oldi 4) ketishiga ruxsat berdi

Javobini berdi I – 1)javob qildi, 2) qondirdi, 3) javobgarlikni o'z ustiga oldi 4) ketishiga ruxsat berdi

Javobini berdi II – 1) hayron qoldirdi; 2) o'xshatmak, o'tkinchi bekor qilishga xabar berdi

Jazosini berdi – qilmishiga yarasha jazolandi

Jigar bag'ri ezilib ketdi – 1) o'lib ketdi, 2) qattiq ezildi

Jigar- bag'ridan otdi – o'zga shaydo qildi

Jigarisan urdi – o'zga shaydo qildi

Jim saymaydi, jim sovmaydi – bir joyga tug'ri kelmaydi

Jinga yoqmaydi – bilagi tug'ri kelmaydi

Jig'iga tegdi – asabin qo'zg'atib o'qtalashtirdi

Jon kirdi – yayradi, xursandi

Jon bor – tayyor, zimmida bajarish kerak

Jon berdi – o'ldi

Jon berib, jon oldi – tashvish chekdi

[illegible]
...ger berildi – [illegible]
...ger bezmaslik – [illegible]
[illegible]
...ger erib – [illegible]
...ger ilgi – [illegible]
...ger kelish – [illegible]
...ger joriy bo'ldi – [illegible]
...ger kuzatildi – [illegible]
...ger xarakteri – [illegible]
...ger o'tkazilmoqda – [illegible]
...ger qo'shimcha – [illegible]
...ger tashkil etildi – [illegible]
...ger to'g'risida bo'lgan – [illegible]
...ger ta'minlash – [illegible]
...ger berish – [illegible]
...ger belgilarga ko'ra – [illegible]
...ger belgilarga ko'ra – [illegible]
...ger bo'ladiganga o'xshash – [illegible]
...ger belgi – [illegible]
...ger kuydi – [illegible]
...ger jamoatga kuldi – [illegible]
...ger uzildi – [illegible]

...ger ochildi – [illegible]
...ger qiziqish – [illegible]
...ger olishdi – [illegible]
...ger qiziqtirdi – [illegible]
...ger ish bozor bo'ldi – [illegible]
...ger o'z – [illegible]
...ger bo'ldi – [illegible]
...ger bo'ldi – [illegible]
...ger bo'ldi – [illegible]
...ger bo'ldi – [illegible]
...ger berdi – [illegible]
...ger fidokorlik – [illegible]
...ger hamkorlik – [illegible]
...ger bo'ldi – [illegible]
...ger bo'ldi – [illegible]
...ger belgi – [illegible]
...ger o'zi – [illegible]
...ger oldi – [illegible]
...ger tekshirish – [illegible]

Jonini chiqardi – nihoyatda qattiq g'uvvosladi. Darg'azabi bo'ldi
Jonining boricha – kuch-quvvati yetganicha, imkonicha
Jon-jonidan o'tib ketdi – 1) jismiga shikast yetkazildi, 2) ruhiga shikast berildi
Jon-jonidan o'tib ketdi – 1) jismonan va ruhiy holati o'zgardi, qaqshatqich zarbaga uchradi 2) ...
Jon-poni chiqib ketdi – nihoyatda qattiq ishladi
Joni-u holiga qo'ymaydi – tinch qo'ymaydi.
Joyiga keltirdi – o'rnatdi
Joyiga qo'ydi – bajardi, o'rnatdi

K

Kalavasining uchini topdi – jarayonni to'g'ri tashkil etdi
Kalavasini qo'ldan yo'qotdi – o'z ...
Kallasi g'ovlab ketdi – o'ylanib qolmoq
Kapalagim uchirdi – qattiq hayajonlandim
Kapalagi uchdi – qattiq hayajonlandi
Katta gap – 1) e'tiborga loyiq voqelik 2) ...
Katta gapirdi – nihoyatda ortiqcha so'zlar
Katta ketdi – nihoyatdagidan ortiqcha bo'lib qoldi
Katta og'iz – 1) ...
Kavushini to'g'rilab qo'ydi – haydab yubordi
Kayfi chog' – xursandchilik
Kayfi buzuq – kayfiyati yomon
Kayfi uchdi – qattiq ...
Kayfi xush bo'ldi – xursandchilik qildi, dilxushlik
Kayfi chog'lik qildi – xursandchilik qildi, dilxushlik
Kayfiyati buzildi – kayfiyati yomonlashdi
Kepak etdi – ...
Kepakdan biroqda – ...
Ketiga tushdi – 1) ...
Kechani kecha, kunduzni kunduz demay – ...
Kechirmoq – 1) ...
Kim biladi – aniq ...
Kim bilardi – ...
Kim bilan – ...
Kim bilsin – ...
Kim qo'yibdi?! – ...
Kindigi kesilgan – tug'ilgan
Kindik qoni to'kilgan – tug'ilgan
Kiprik qoqmaslik – ...
Komil ishonch bilan – ...
Kuli ko'kka sovurildi – ...
Kun o'tkazdi – 1) ...
Kun bermaslik – chiqishtirmaslik, bahona ...
Kun ko'rdi – ...
Kun yo'q – ...
Kuni bitdi – o'lardigan vaqti keldi
Kuni tugadi – o'lardigan vaqti keldi

Kunga qoldi – 1) biror ishni bajarishda qunim bo'ldi; 2) foydalanishga majbur bo'ldi
Kunini o'tkazdi – 1) vaqtini o'tkazdi; 2) fir'avnligini o'tkazdi
Kunini ko'rdi – tinchlik-quvonchlik o'tkazdi
Kunni kechirdi – 1) vaqt o'tkazdi; 2) fir'avnlik qildi
Kurakda turmaydigan – oyib bo'lmas dangasa, nomunosib
Kekirdagini cho'zdi – 1) shovqin solib, dabdabali qilib gapirdi; 2) o'ch olmoqchi bo'ldi
Ko'kka ko'tardi – oliy darajada maqtadi
Ko'kka sovurdi I – bir joga uloqtirdi
Ko'kka sovurdi II – burnidan yonib yo'q bo'ldi
Ko'klarga ko'tarib – oqlab-qoralab bor boyi
Ko'kragi tog'day ko'tarildi – xursand bo'lib, bor boyiga o'rtandi
Ko'kragiga urdi – chaqqon chaqirib pisanda qildi
Ko'ksi ko'tarildi – xursand bo'lib, bor boyiga ruhlandi
Ko'ngil bog'ladi – sevgan insonga oshiq bo'ldi
Ko'ngil berdi – sevdi, oshiq (mahliyo) bo'ldi
Ko'ngil ochdi I – xursandchilik qildi
Ko'ngil qo'ydi – sevdi
Ko'ngil ayndi – 1) tanasi bardosh qilmagani tufayli behuzur bo'ldi; 2) ishlashga yuragi tufayli ruhiyatda
Ko'ngli bor – moyil, xayrixoh, sevadi
Ko'ngli bormadi – xohlamadi
Ko'ngli bo'sh – ko'ngilchan, sahovatli
Ko'ngli bo'shadi I – ruhiy xavotirmandan so'ng yengil yuborish holatiga yetdi
Ko'ngil bo'shadi II – xotirjam kelib
Ko'ngli bo'shashdi – ruhiy kechinmalar ta'sirida yig'lab yuborish darajaga yetdi
Ko'ngli joyiga tushdi – xotirjam bo'ldi, orqalab
Ko'ngli keng – oliyjanob, saxovatli
Ko'ngli ko'tarildi – ruhlandi
Ko'ngli ko'tarmaydi – 1) yemaydi-ichmaydi; 2) yoqtirmaydi
Ko'ngli oq – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
Ko'ngli ozdi – 1) sabrsizlanib; 2) biror bir qattol qilmishga nisbatan befarq bo'ldi
Ko'ngli og'di – ravshan
Ko'ngli sochin – yovvoyi, tuyqus, boshqalarga yoqmaydigan, noqulay ko'rinadigan
Ko'ngli pok – sevgi-muhabbatga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
Ko'ngli qattiq – nihoyasizlik, zo'ravonlik
Ko'ngli qoldi – avvalgi yaxshi munosabatni o'rniga soviq ko'rinish hissi uyg'ondi
Ko'ngli qora – yomon, noqulay boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
Ko'ngli sevdi – [illegible]
Ko'ngli sezdi – [illegible]
Ko'ngli to'ldi – [illegible]
Ko'ngli tozarib – [illegible]
Ko'ngli tog'day ko'tarildi – [illegible]
Ko'ngli to'ldi – [illegible]
Ko'ngli toza – [illegible]
Ko'ngli xira bo'ldi – [illegible]
Ko'ngli xiralashdi – [illegible]

Ko'ngli yorishmoq – [illegible]

Ko'ngli yumshamoq – [illegible]

Ko'ngli yumshoq – [illegible]

Ko'ngli yo'q – [illegible]

Ko'ngli o'ksidi – [illegible]

Ko'ngli o'rmaza tushdi – [illegible]

Ko'ngli o'sdi – [illegible]

Ko'ngli g'ash – [illegible]

Ko'ngli g'ash bo'ldi – [illegible]

Ko'ngli g'ash tortdi – [illegible]

Ko'ngli g'ashmoq – [illegible]

Ko'ngli g'ashmoq – [illegible]

**Ko'ngli g'ashmoq

[illegible] qilish orqali o'ziga [illegible] qaratishga urinish ma'nosini bildiradi.

Ko'ngildagi bo'ydoy so'zlardi — [illegible]

Ko'ngildagini to'kmoqchi — [illegible]

Ko'ngildagini topib gapirdi — [illegible]

Ko'ngildagini xira qildi — [illegible] yaxshi kayfiyatini buzdi, [illegible] bo'ldi.

Ko'ngildagini xiralashtirdi — [illegible] bo'ldi

Ko'ngildagini yaxshi — [illegible] yaxshi kayfiyatini [illegible]

Ko'ngildagini yozdi — [illegible] yozdi

Ko'ngildagini yozishtirdi — [illegible] yozishtirdi

Ko'ngildagini yumshatdi — [illegible] yumshatdi

Ko'ngildagini o'qidi — [illegible] bildi

Ko'ngil ayg'oqchisi — [illegible] ayg'oqchi

Ko'ngil ni cho'kirdi — [illegible] tushirdi

Ko'ngil nig bir cho'kkasi xira — [illegible] ishni bajarishga [illegible]

Ko'nglining bu cho'kkasi g'ash — tush ushbu [illegible] noqulay, [illegible]

Ko'nglining ho'shligi — ko'ngildagini [illegible] muhabbat

Ko'nglga ko'zi yoq — [illegible] yoqtirib qolish, [illegible] yuzaga kelishi

Ko'ygan ko'zi yoq — [illegible] qarashidagi yomon ko'zi

Ko'rgani ko'zi, o'tgani o'gi yo q — cheksizgina [illegible] yomon ko'zi

Ko'rpasiga qarab oyoq uzatdi — [illegible] moliyaviy [illegible] ish tutish

Ko'rsatib qo'yaman — qo'rqitish

Ko'z bo'yadi — aldash, [illegible]

Ko'z bo'ldi — nizo, qiz [illegible]

Ko'z ilg'amas I — [illegible] mayda, [illegible]

Ko'z ilg'amas II — [illegible] bo'yoni o'rmoqlab [illegible]

Ko'z ilg'amayoti — qayon ko'rmaydi

Ko'z olaytirdi — 1) [illegible], 2) [illegible]

Ko'z olaytirdi — [illegible]

Ko'z olidan o'tdi — [illegible] mimikasi gavdasini

Ko'z olidga bo'ldi — [illegible] bo'ldi

Ko'z olmadi — [illegible]

Ko'z pardasi — [illegible]

Ko'z ustiga o'tdi — [illegible] ko'z jumlasi

Ko'z ochishga [illegible] [illegible] [illegible]

Ko'zdan qochirmaslik – doim kuzatib turish

Ko'zdan o'tkazdi – qarab chiqdi, birma-bir ko'zdan kechirib tanishdi

Ko'zga ko'rinarmidi?! – 1) istamaslik, e'tiborini jalb qilmaslik; 2) e'tiborlashmaslik, o'ylab-netib o'tirmaslik

Ko'zga ko'rindi – 1) tanildi; 2) o'ziga qiziqish-e'tiborni jalb qiladigan bo'ldi

Ko'zga ko'rinmaslik I – 1) bandmaslik; 2) o'ziga jalb qiladigan bo'lmaslik

Ko'zga ko'rinmaslik II – 1) tanimaslik, e'tiborga tortmaslik; 2) hisoblashmaslik, o'ylab-netib o'tirmaslik

Ko'zga tashlandi – 1) ko'zga ko'rinib qoldi; 2) ajralib, sezilib turdi

Ko'zga chalindi – e'tiborga noqonuniy holda ko'rindi

Ko'zi qamashdi – 1) nur aks etib, ko'zi hech narsani ko'rmaydi; 2) go'zallikka maftun bo'ldi

Ko'zi ilindi – mizg'idi, uxlay boshladi

Ko'zi ilg'amaydi – kechasi, sezilar-sezilmas holatini uchun ko'zi ilinmaslik

Ko'zi kosasidan chiqib ketayozdi – 1) g'azabdan qo'rqib, asabiylashdi; 2) qayg'udan, hafsalasi pir bo'lib, ko'zi cho'chidi

Ko'z ketdi – uxlay boshladi

Ko z ko'r, quloq'i kar – hech narsadan bexabar

Ko'zi ko'r, quloq'i kar bo'ldi – hech narsani ko'rmaydigan, eshitmaydigan bo'ldi

Ko'zi ko'ziga tushdi – ko'z qarashi bir joyga qadab qoldi

Ko'zi moshdek ochildi – juda o'ta hushyor tortdi

Ko'zi ola-kula bo'lib ketdi – olayib qaradi

Ko'zi ochildi – yaxshi-yomonni tushunadigan bo'ldi

Ko'zi ochiq I – bilimdon

Ko'zi ochiq II – yaxshini, yomondan, foydani zarardan farqlashga qobiliyatli

Ko'zi pishdi – anchagina o'rganilib, tajribasi ortdi

Ko'zi qiyidan chiqib ketayozdi – 1) g'azabi qo'zib, asabiylashdi; 2) g'ayrati ko'zidan aks etib turib, ko'zi chiqqudek bo'ldi

Ko'zi qiyadi?! – 1) ko'ngilchanlik tufayli bo'lmoqdamas; 2) rahmdillik bilan ayagani tufayli tashlab ketolmaslik; 3) ko'ngil tortar narsa deb o'ylamaslik

Ko'zi qiyarda-qiymay – 1) ko'ngilchanlik tufayli bo'lmaslik; 2) rahmdillik bilan ayagani tufayli tashlab ketolmaslik; 3) ko'ngil tortar narsadan voz kecholmaslik

Ko'zi qiyib – 1) ko'ngilchanlik tufayli bo'lmoqdamas; 2) rahmdillik bilan ayagani tufayli tashlab ketolmaslik; 3) ko'ngil tortar narsadan voz kecholmaslik

Ko'zi qiymadi – 1) ko'ngilchanlik tufayli bo'lmoqdamas; 2) rahmdillik bilan ayagani tufayli tashlab ketolmaslik; 3) ko'ngil tortar narsadan voz kecholmaslik

Ko'zi qiysa – 1) ko'ngilchanlik tufayli bo'lmoqdamas; 2) rahmdillik bilan ayagani tufayli tashlab ketolmaslik; 3) ko'ngil tortar narsadan voz kecholmaslik

Ko'zi tindi – 1) tavallo'nish natijasida ko'z oldi xiralashdi; 2) ko'z va qanda narsaga tikilib, ko'z oldi xiralashdi

Ko'zi tirik – bardoshli

Ko'zi tor – qizg'anchiq

Ko'zi tushdi – beixtiyor, bilmagandu ko'rdi

Ko'zi to'rt bo'ldi – o'ziga turdi

Ko'z uchib turibdimi?! – ko'rib turibdimi? (kesatiq bilan)

Ko'zi xonasidan chiqay dedi – 1) g'azabi qo'zib, asabiylashdi; 2) g'ayrat

ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi
Ko'zi yetdi – ishondi, ishonch hosil qildi
Ko'zi yoridi = tuğla
Ko'zi yumildi – qazo qildi, o'ldi
Ko'zi o'tmaydi = nur kelib ko'zi kam-quvvat bo'lib qoldi
Ko'zi o'ynadi = ko'z-ko'z qilganligi tufayli havasi kelib
Ko'z chiq apog'idan chiqib ketayozdi tug'ilganda qo'z asabiylashdi
Ko'z gayrati ko'zida aks etib ko'zi chaqchaydi
Ko'zga issiq ko'rindi – 1) tanishdek tuyuldi; 2) o'ziga tortdi, yoqimli tuyuldi
Ko'zga ko'rinib ketdi – birdaniga xotirasida gavdalandi
Ko'zga ko'rinmaslik I = ro'parasiga bo'lmaslik, duch kelmaslikka harakat qilish
Ko'zga ko'rinmaslik II = 1) tanimaslik (tiliyotini bo'lmaslik); 2) hech ishlamaslik (o'ylab-netib o'tirmaslik)
Ko'zga oq-qora ko'rinmaydi – 1) tanimaslik, e'tiborini bermaslik; 2) hisoblasmaslik (o'ylab-netib o'tirmaslik)
Ko'zga sovuq ko'rindi – yoqmaslik, jirkanish hissini uyg'otmoq
Ko'zga o'tday ko'rindi – 1) tanishdek tuyuldi; 2) o'ziga tortdi, yoqimli tuyuldi
Ko'z ga cho'p soldi – aldadi, o'rg'atdi
Ko'zlari chang'dan chiqar bo'ldi – 1) g'azabi qo'zib asabiylashdi; 2) hayrat ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi
Ko'zini qamashtirdi – 1) nur aks etib ko'z hech narsani ko'rmaydigan qildi; 2) g'azabiga mahliyo bo'ldi
Ko'zini bildi – ustalik bilan bajara oldi
Ko'zini bo'yadi = aldadi, laqillatdi
Ko'zini oldi – qarashni to'xtatdi
Ko'zini olmaslik – qarashni to'xtatmaslik
Ko'zini ochdi – hushyor qildi, yaxshi-yomonni tushunadigan qildi
Ko'zini pishitdi = anchagina o'rganib, tajribasini oshirdi
Ko'zini tikdi – 1) tikilib qaradi; 2) umidvor bo'lib qaradi
Ko'zini to'rt qildi – xijolat
Ko'zini uzmaslik – muttasil qarash
Ko'zini uzmay – e'tibor bilan qarab
Ko'zini yog' bosdi – ko'rolmaydigan, tanib ololmaydigan bo'ldi
Ko'zini yuguritdi – bir nima, biror narsa qarab
Ko'zini o'ynatdi – ko'z-ko'z qilganligi tufayli havasi keldi
Ko'zini shira bosdi – ko'rolmaydigan, tanib ololmaydigan bo'ldi
Ko'zini chirt yumib – bevaraka, bemalol
Ko'zining oqu qorasi – yaxshi-yomon, zarur va qadrli-qiymatli hajmiy yuksak
Ko'zining ochiqligida – bo'lmaydiganda
Ko'zining paxtasi chiqdi – g'azabi ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi
Ko'zining paxtasi chiqib ketayozdi – 1) g'azabi qo'zib asabiylashdi; 2) g'ayrati ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi
Ko'zining qorini tashladi – ixtiyorsizlik qilmoq
Ko'zining qorachig'i – yaxshi-yomon, zarur va qadrli-qiymatli hajmiy yuksak
Ko'zining tirikligida – bo'lmaydiganda
Ko'zining yog'ini yedi – o'zini ko'rsatdi, yaqin ko'rsatib, orqasidan o'z manfaatini yo'lida foydalandi
Ko'zi yumdi – qazo qildi, o'ldi
Ko'zining oldiga keldi – tasavvurida gavdalandi

L

Labi labiga tegmaydi – gapdonlik ko'p gapirish
Labiga uchuq toshdi – nafaq qo'rqish bilan cho'chidi
Labini tishladi = kutilmagan hodisaga

[illegible]
Lazizaga bordi = [illegible]
Lazizdan qaytdi = [illegible]
Lenga tushdi = [illegible]
[illegible] = [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

M

[illegible]
Ma'lumot berdi = [illegible]
Ma'lumot berdi = [illegible]
[illegible]
Ma'qul ko'rdi = [illegible]
Ma'qul topdi = [illegible]
[illegible]
Mahsulot keldi = [illegible]
Mahsulot keldi = [illegible]
[illegible]
Mashina qo'ydi = [illegible]
Mashina to'xtadi = [illegible]
[illegible]
Mashq qildi = [illegible]
Mashq qild

Nafasi kesildi – gapirolmadi
Nafasini chiqarmadi – hech narsa demadi, indamadi
Nafasi chiqmadi – hech narsa demadi, indamadi
Nafasini ichiga oldi – hech qanday tovush chiqarmaydi
Nafasini ichiga yutdi – hech qanday tovush chiqarmaydi
Nari borib, beri keldi – juda qattiq azobland
Nari borsa – biror bilan solishtirilganda
Nari-beriga bordi – xafa bo'ldi, janjallashdi
Nazar soldi – diqqat bilan qaradi
Nazar tashladi – qisqa muddat qaradi
Nazarda tutdi – fikran biror narsaga oldi
Nazarga ilmaslik – 1) muhtaramaslik, pisand qilmaslik; 2) arzigulik deb o'ylamaslik
Nazarga ilmaydi – 1) pisand qilmaydi, pisand qilmaydi; 2) arzigulik deb o'ylamaydi
Nazari tushdi – tasodifan, ko'zlamaganda ko'rdi
Nazaridan qoldi – yaxshi munosabatidan, hurmat-e'tiboridan mahrum bo'ldi
Nazaridan o'tkazdi – qarab chiqdi, birma-bir ko'rdi, tanishib bo'lib tanishdi
Niqob tashladi – niqobini muddat qaradi
Ninadaay gapni tuyadek qildi – mubologa qilib, bo'rttirib yubordi
Nomi chiqdi – 1) mashhur-mashhur bo'ldi; 2) sharmanda bo'ldi
Nomimni boshqa qo'yamanl – biror ishni bajarishga qasd o'zgalikni bildirishda aytiladi
Nomusi bukildi – sharmanda bo'ldi
Nonini tuya qildi – ishlab-ishlab, haqiqatdan ortiqcha ishladi
Nog'orasiga o'ynadi – izmi bilan, yo'l-yo'riq bilan ish ko'rdi

O

Obro'yi baland – katta e'tiborga ega
Obro'yi ko'tarildi – yana ham e'tiborli bo'ldi
Obro'yi oshdi – yana ham e'tiborli bo'ldi
Obro'yi tushdi – nufuziga zarba yetdi
Obro'yi to'kildi – nufuziga zarba yetkazdi
Obro'yini ko'tardi – yana ham e'tiborli qildi
Obro'yini oshirdi – yana ham e'tiborli bo'ldi
Obro'yini tushirdi – nufuziga zarba yetkazdi
Obro'yini to'kdi – nufuziga zarba yetkazdi
Odam qo'ydi – 1) o'z bilan o'zga tomon orasida biror vositachi qilib yubordi; 2) biror ishni vaqtida kimnidir bajarishga qoldirdi
Odobini berdi – qilmishiga yarasha jazolandi
Oila qurdi – oilaviy hayot kechirishga kirishdi
Olam gulliston – hamma narsa rang-barang, hech qanday e'tirozga o'rin yo'q
Olam munavvar – hamma narsa rang-barang, hech qanday e'tirozga o'rin yo'q
Olamdan ketdi – qazo qildi, o'ldi
Olamdan o'tdi I – yashadi
Olamdan o'tdi II – qazo qildi, o'ldi
Oldi olindi – sodir bo'lgan hodisaga qarshi chora-tadbir ko'rildi
Old dan o'tdi – biror ishni qilishdan oldin shundan kimnidir xabardor qildi
Oldiga tushadigan – ishonchli qilib oldiga qo'yadigan
Old'ini oldi – sodir bo'lgan hodisada qarshi tomonga hujum ko'rdi
Oldini oldi – sodir bo'lgan hodisaga qarshi

chora-tadbir ko'rdi
Oldirib qo'ygan = yuragi bezillab qolgan
Olib qochdi – uddasidan chiqa olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtandi
Ona sut li og'zida – hali yosh, tajribasiz
Ona sutidan og'zidan ketmagan – hali yosh, tajribasiz
Ona suti og'zidan kelmagan – hali yosh, tajribasiz
Ona suti og'ziga keldi – noddan tashqari g'azablanib ketdi
Onasini ko'rsatdi – do'q qildi, qo'rqitdi, adabini berdi
Onasini uch qo'rg'ondan ko'rsatdi – qattiq do'q-po'pisa qildi, adabini berdi
Oq bilan qorani ajratdi – yaxshini yomondan, foydani zarardan ajratdi
Oq ko'ngil – beg'araz, bo'shliqlarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
Oq ko'ngillik – begʻaraz, yomonlikka bilmaslik
Oq-qorani ajratdi – yaxshini-yomonni, foyda-zararni bildi
Oq-qorani bilmadi – yaxshi-yomonni, foyda-zararni bildi
Oq-qorani tushurdi – yaxshi-yomonni, foyda-zararni bildi
Ora ochiq bo'ldi – ajralishish munosabatlari ro'y-rost ma'lum bo'ldi
Oraga tushdi – ikki tomonni murosaga keltirish maqsadida biror janjalga aralashdi. 2) jabrlanuvchi deb hisoblangan kishi sani hamroh bo'lib biror janjalga aralashdi
Oralari ochiq – birovga qarzdor emas, hisob-kitob muddati ko'rgan vaqti hali muddati yetmagan
Oralaridan qil ham o'tmaydi – nihoyatda ahil, inoq yashaydi
Oralarini buzdi – o'zaro munosabatini yomonlashtirdi
Oro berdi – ko'rinishini ko'rkam, chiroyli qildi
Orqasiga tushdi = zimdan yurib butun xatti-harakatini ta'qib qildi
Osmon bilan yercha – juda katta, beqiyos
Osmonga ko'tardi – ortiq darajada maqtadi
Osmonga ko'tarib – ortiq darajada bo'rttirib
Osmonga uchsa, oyog'idan, yerga kirsa, qulog'idan tortadi – qutulib ketishga qo'ymaydi
Osmondek yercha = juda katta, beqiyos
Ostonasiga bosh qo'ydi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi
Ot bilan tuyacha – juda katta farq
Ota qo'ri-qozixonami? – janjallashib, kelishib olishga arzimaydi
Otdan tushsa ham, egardan tushmaydi = o'z xulq-atvoridan yo'qotadigan qilmish, o'zini avvalgidek tutadi
Otdan tushsa ham, uzangidan tushmaydi = mavqeini yo'qotgandan qilmay, o'zini avvalgidek tutadi
Otilgan tosh = yomonlik xatti-harakatini qildi
Otining boshiga qo'yaman? – biror ishni bajarishga qasd qilganlikni bildirishda aytiladi
Oyoq osti bo'ldi – poymol bo'ldi, tahqirlandi
Oyoq osti qildi – poymol bo'ldi, tahqirlandi
Oyoq osti qildirdi – poymol qildirdi, tahqirlatdi
Oyoq osti qilindi – tahqirlandi
Oyoq tiradi – o'pdek qildi
Oyoqni tiradi = qaysarlik qildi
Oyog'i tortmadi – borgisi kelmadi
Oyog'iga bolta urdi = mavqeidan mahrum qiladigan zarba yetkazdi
Oyng'iga bosh qo'ydi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi
Oyog'iga bosh urdi – xokisor bo'ldi.

xoksorlik oldi
Oyog'iga yiqildi – xokisor bo'ldi, xoksorlik qildi
Oyog'ini bir etikka suqdi – o'z ishini ongli ravishda boshqasi qaysarlik bilan bitirib qildi
Oyog'ini tirab oldi – qaysarlik qildi
Oyoq'ini yerga tiradi – qaysarlik qildi
"Og'zing qani?" – desa, quloq'ini ko'rsatadi – o'ta kelgan noshud, merov, anoov
Og'ir oyoq – homilador
Og'iz jiftladi – gapirishga hozirlandi
Og'iz ko'pirtirdi – ko'p va maqtanib gapirdi
Og'iz soldi – 1) qayliq yoki suyuq qilish niyati borligini aytdi, 2) g'ayritabiiy ravishda o'zlashtirishga harakat qildi
Og'iz-burun o'pishdi – bag'ri-chaqa bo'lib ketdi
Og'zini jiftladi – gapirishga hozirlandi
Og'zini ko'pirtirdi – ko'p va maqtanib gapirdi
Og'zi bormadi – biror andisha-mulohaza bilan aytishni ma'qul ko'rmadi
Og'zi katta – 1) sirdan ko'p biluvchi, maqtanishni yaxshi ko'radigan; 2) imtiyozli mavqega ega kimsa
Og'zi quloq'ida – nihoyatda xursand
Og'zi quloq'iga yetdi – behad sevindi, xursandligi tufayli lab-lunjini yig'ishtirib ololmadi
Og'zidan sut hidi keladi – hali yosh, tajribasiz
Og'zidan bol tomadi – shirinsuxan bo'ldi, shirinsuxanlik qildi
Og'zidan ona suti ketmagan – hali yosh, tajribasiz
Og'ziga nos oldi – muddaga qaramadi
Og'ziga oldi – gapirdi
Og'ziga olmaydi – 1) umuman e'tirof qilmaydi; 2) gapirmaydi
Og'ziga qarab – o'ylab (gapirdi)
Og'zini qaytardi – 1) (ovqat, nima-dev) ishni qabul bilan kutdi; 2) o'z bilganicha ish qilmay, kimningdir ko'rsatmasini kutdi
Og'ziga qaramay – o'ylamasdan (gapirdi)
Og'ziga qaratdi – muloqotga tortdi
Og'ziga qatiq ivitdi – mulloqo gapirmadi, suhbatda muloqot qatnashmaydi
Og'ziga tolqon soldi – mulloqo gapirmadi
Og'zga tushdi – ko'pchilik orasida gap-so'z bo'ldi yoki ma'lum-mashhur bo'ldi
Og'ziga urdi – zo'r bilan yoki dalil bilan biror ishning yarim qolganligini yoki qoyilmadi
Og'zini ochdi – 1) ongsiyal; 2) gap boshladi
Og'zini poyladi – biror fikrni o'zicha aytishni kutdi
Og'zini poylardi – 1) tinglardi, nima deyishini diqqat bilan kutdi; 2) o'z bilganicha ish qilmay, kimningdir ko'rsatmasini kutdi
Og'zini yumdi – gapirishni to'xtatdi
Og'zimdagi tanobi qochdi – behad sevindi, xursandligi tufayli lab-lunjini yig'ishtirib ololmaydi
Oshib-toshib yotdi – ortiq darajada, benihoya ko'p
Ochilgan ko'z – hushyor, yaxshi yomonni tushunadigan
Ochiq ko'ngil – samimiy, g'ayrishuurli muloqotga
Ochiq qo'l – saxiy
Ochiq yuz bilan – yaxshi kayfiyat bilan, xushtaqdirlik bilan
Ochiq yuzli – xushtabiat, kayfiyati yaxshi
Ochiq chehra bilan – yaxshi kayfiyat bilan, xushtaqdirlik bilan
Ochiq chehrali – xushtabiat, kayfiyati yaxshi

P

Parvoyi falak – beparvo, begam
Parvoyiga keltirmaslik – e'tibor qilmaslik, o'ylamaslik, e'tiborsizlik
Pastga urdi – oshiq darajasida kamsitdi
Payidan tushdi – tayoqqa borsa, zimdan to'g'ri qildi
Payiga tushdi – 1) zimdan yurib bulut xatti-harakatlar ta'qib qildi. 2) manfaatdor bo'lgani holda berilib harakat qildi
Payini qirqdi – muvaffaqiyatlarni muttasil davom etishiga zarba yetkazdi
Pashsha qo'ridi – foydali, ko'zga ko'rinarli ish bilan shug'ullanmaslik, bekorga befoyda o'tkazish
Pashshadan fil yasadi – mubolag'a qilib, ortiqcha yubordi
Pinagini buzmaslik – o'zini qiziqtirgan qabi yoki harakatlar bilan bekor bo'lib e'tibor qaratishdek o'zini yo'qotib qo'ymasa bilmaganday turish
Pinakka ketdi – ilgarigi qiyofasini yo'qotdi. Ahvoliga etib qoldi
Pixini yorgan – maqtalgan, ulug'langan qov
Pichoq suyakka yetdi – ortiq chidab bo'lmaydi
Podadan oldirib chang chiqardi – ro'yobga chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida hovliqmaklik bilan vaqtidan ilgari gapirib yurdi
Putur yetdi. – zarari bo'lib chiqdi
Puch yong'oq bilan qo'ynini to'ldirdi – yolg'on va'dalar bilan aldadi
Puchakka chiqardi – xom xayol bo'lib chiqdi
Puchga chiqdi – xom xayol bo'lib chiqdi
Peshona teri – halol mehnat
Peshonaq teri to'kildi – mashaqqat bilan jismoniy mehnat qildi
Po'st tashlatadigan – chidab o'tkazadigan ishni qilib bera olmaydigan
Po'stagini qoqdi – ayovsiz tanqid qildi
Po'stiga somon tiqdi – juda qattiq jazolaydi

Q

Qahri keldi – achchiqlandi.
Qalbi pok – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
Qalbidan sidirib tashladi – umid-kesil qildi
Qalbiga vahima soldi – kuchli qaraganda qo'rqish hissini uyg'otdi
Qalbini ochdi – chidab turgan yoki darddini aytdi
Qarshi oldi. – zudlik bilan
Qattiq ko'ngil – rahm-shafqatsiz yurak
Qattiq turdi – biror qiyinchilikning oldini olishga qat'iy kirishdi
Qay bet bilan – qanday qilib, uyalmay
Qayoqdan kun chiqdi? – nahotki bunday favqulodda yaxshi ish bo'ldi?!
Qaysi yuz bilan – qanday qilib, uyalmay
Qaysi shamol uchirdi?! – bu kimningdir kelishi hech kutilmagan edi?
Qildan qiyiq qidirdi – deyarli ayb yo'q odamning fe'l-atvoridan ayb topishga harakat qildi
Qildan quyruq'igacha – butun ta'sirot bilan, mayda-chuydasigacha, batafsil
Qirq marta o'lchab, bir marta kesadi – muvaffaqiyatdan ehtiyotkorlik bilan ish qilish
Qon yutdi – ichi-ichidan kuchli darajada achinib qiynaldi.
Qoni qaynadi – g'azablandi, qizishdi
Qora terga botdi – haddan tashqari zo'r berish natijasida mo'l-ko'l terladi
Qora yurak – g'arazgo'y, buzuq niyatli
Qorasi o'chdi – uzoqlashib, ko'rinmay ketdi
Qoresini ko'rsatmaydi – kimni-nedir

ko'ziga hech ko'rinmaydi
Qordan qutilib, yomg'irga tutildi – avvalgisidan ham yomoniga uchradi
Qosh qo'yaman deb, ko'z chiqardi – yaxshilik qilaman degan holda yomonlik qilib qo'ydi
Qochirdi – juda ustun chiqdi, osonlikcha yengdi
Quling o'rgilsin – ajoyib
Quloq berdi – tinglaci
Quloq osdi – 1)ling adi, 2)aytganin. qildi
Quloq soldi – 1)tinglad 2)aytganin. qildi
Quloq-miyasini yedi – so'rayvenb m. yasini charchatdi, sergapligi bilan bezdirdi
Qulog'iga kirdi – maxsus tinglamaqan. qiziqmaygani holda eshitdi
Qulog'iga kirmaydi – 1) parishon bo'lish, kuchli hayajonlanish yoki mashg'ul bo'lish tufayli o'zga qizma aytilayotgan gaplarni anglamaydi, eshitmaydi 2) e'tiborsiz qoldiradi, qabul qilmaydi
Qulog'iga oldi – kimningdir fikriga amal qilib ish tutdi
Qulog'iga qu'ydi – 1) qab uqtirdi, 2) xotirasida mustahkam saqladi
Qulog'iga yetdi – biror kishi orqali eshitib, xabardor bo'ldi
Qulog'iga chalindi – biror gapni yoki tovushni noaniq tarzda eshitdi
Quruq aravani olib qochdi – uddasidan chiqa olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtandi
Quti uchdi – qattiq qo'rqqanidan g'azablanganidan rangi oqardi
Quvonchi ichiga sig'maydi – xursandligi oshib-toshib ketdi
Qushdek yengil tortdi – ruhiy azobdanish tarqadi
Qo'l berdi I – salomlashish uchun dastpanjasini uzatdi
Qo'l berdi II – murid bo'ldi
Qo'l keldi – manfaatiga mos tushgan holda qulaylik berdi
Qo'l ko'tardi – 1) urdi, 2) tarafdorligini, xayrixohligini bildirdi 3)qapiruvchi ekanini bildirdi
Qo'l silkadi – diqqat-e tiborga noloyiq deb topdi
Qo'l urdi – 1) tegdi, 2) biror ishni qila boshladi
Qo'ldan berdi – yo'qoldi
Qo'ldan ketdi- kimningdir hukmidan, ixtiyoridan chiqib ketdi
Qo'ldan chiqdi – 1)kimningdir hukmidan, ixtiyoridan chiqib ketdi; 2)bildi(qurish, tikish, yozish kabilar)
Qo'liga kirdi – xuyoriga o'tdi
Qo'liga oldi – 1) o'z ixtiyoriga o'tkazdi; 2) qo'qqisdan hujum qilib bosib oldi 3)ishga qildi, qilmoqchi mo'ljallagan ishni, 4) biror yo'l bilan o'z xohishiga bo'ysundiradigan qildi
Qo'liga tushdi – 1) tutqun bo'ldi; 2) biror narsa ish bilan tutildi 3) aldanib, o'z ixtiyorini berib qo'ydi
Qo'li baland – raqobatda, musobaqada vaziyati ustun
Qo'li bormadi – nimanidir qilmaslikka undovchi ruhiy holatning ta'sirida biror faoliyatga kirisha olmaydi
Qo'li egri – o'zgalarning naqini, mulkini o'g'irlaydigan, nayda o'g'ri
Qo'li kalta – cheklangan imkoniyatga ega
Qo'li ochiq – saxiy
Qo'li qisqalik qildi – cheklangan imkoniyatga ega
Qo'li tegmadi – juda bandligi tufayli vaqt topolmaydi
Qo'li uzun – ortiq darajada imkoniyatga ega
Qo'li yuqori bo'ldi – raqobatda, musobaqada vaziyati ustunlik qildi
Qo'lidan keldi – bajarishga, qilishga

qodir
Qo'lidan kelganicha – qila olgancha, bilgancha, kuchi yetganicha
Qo'lini bigiz qildi – nolab ko'rsatdi
Qo'lini burniga tiqib – quruqdan-quruq, evaziga noch narsa olmay
Qo'lini ko'tardi – taslim bo'lganini bildirdi
Qo'lini sovuq suvga urmaydi – qiyin-roq jismoniy mehnatni mutlaqo qilmaydi
Qo'lini yuvib, qo'ltig'iga urdi = ixlosi qaytib, ishonmay qo'ydi
Qo'ltig'idan tarvuzi tushdi – umidi puchga chiqib, bo'shashdi
Qo'ltig'iga suv purkadi – birur ishni qilishga urinishlarini
Qo'yi mingga yetdi = behad sevindi
Qo'yniga qo'l soldi – fikri niyatini bilishga harakat qildi
Qo'yasini puch yong'oqqa to'ldirdi – yolg'on va'dalar bilan aldadi

R

Rahmi keldi – ayash, achinish hissi uyg'ondi
Rahmini keltirdi – ayash, achinish hissini uyg'otdi
Razm soldi – sinchkovlik bilan kuzatdi
Razm solinsa – sinchkovlik bilan kuzatilsa
Ruhi ko'tarildi – ruhiy tushkunlikdan chiqdi
Ruhi tushdi – ruhiy tushkunlikka berildi
Ruhini ko'tardi – ruhiy tushkunlikdan qutqardi
Ro'yobga chiqardi – 1) ko'ngildagi maqsad, niyat voqelikka aylantirdi; 2) moddiy ma'naviy qiziqkan xolos bo'ldi

S

Sabr kosasi to'ldi – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi, 3) nihoyatda qattiq qo'rqdi
Sakkiz yoshdan sakson yoshgacha = xotin-kiznik, hamma
"San-man"ga bordi – janjallashuv, to'qnashuv darajasiga yetdi
Sanamay "sakkiz" dedi = aniq bilmay turib gapirdi
Sariq chaqalik – hech
Sarkalavasini yo'qotdi – qilib turgan ishini bilmay qoldi, garangsidi
Savodi chiqdi – 1) o'qish-yozishni bildi; 2) nimanidir sotarini bilib, o'rganib oldi
Savol berdi – javob talab qiluvchi so'z-gap aytdi
Sazasi o'lmadi – gapi o'tkirroq qolsa, xafa bo'lmasin deb aytganini bajardi
Sazasini o'ldirmaslik – qaqi e'tiborsiz qolsa, xafa bo'lmasin deb aytganini bajardi
Siqilib ketgan – ziq bo'lgan
Sirkasi suv ko'tarmaydi – tanqidga mutlaqo chidamsiz
Sitorasi issiq = xush ko'rinishli yoqimli, jozibador
Sichqonning ini ming tanga bo'ldi – qochib qutulgani joy topilmay qoldi
Sodda dil – ishonuvchan, pok
Sodda dillik bilan – johillik, ishonuvchanlik oqibatida
Sof dil – vijdonli, beg'araz
Sof dillik – vijdonlilik, beg'arazlik
Soyasiga ko'rpacha soldi – izzat-hurmat qilishni me'yoridan o'tkazib yubordi
Sochi tikka bo'ldi – bir lahzaning o'zida nihoyatda g'azablandi
Suv quygandek – hech qanday tovush yo'q

Suv sepgandek – hech qanday tovushsiz

Suvga oqizdi – befoyda sarfladi, deyarli tekinga berdi

Suyagi qotdi – yoshligidan biror ish bilan shug'ullanib katta bo'ldi

Suyak-suyagidan o'tib ketdi – 1) jismiga chuqur ta'sir qildi, 2) ruhiga chuqur ta'sir qildi

Suyangan tog'i – 1) suyanchig'i, g'amxo'ri; 2) orqa qiladigan, e'tiqod-ishonch bilan qaraydigani

Sevinchi ichiga sig'maydi – xursandchiligi oshib-toshib ketdi

Sevinchini yuragiga sig'dirolmaslik – xursandchiligi oshib-toshib ketdi

So'xtasi sovuq – yoqimsiz badhazm

So'z bera(di)mi?! – 1) boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapirdi, 2)ilojat qilmaslik, o'z bilganicha ish tutdi 3) bahslashuvda yutib chiqishga qodir bo'ldi

So'z bermadi I – 1) boshqalarga imkon bermay, nuqul o'z gapirdi 2)ilojat qilmadi, o'z bilganicha ish tutdi 3) bahslashuvda yutib chiqishga qodir bo'ldi

So'z bermaslik II – muzokarada gapirishga rasmiy ruxsat bermdi

So'z berdi – 1)muzokarada gapirishga rasmiy ruxsat berdi. 2)ahd-u paymon qildi

So'z bermaydi – 1) boshqalarga imkon bermay nuqul o'zi gapirdi, 2)ilojat qilmadi o'z bilganicha ish tutdi 3)bahslashuvda yutib chiqishga qodir bo'ldi

So'z oldi – 1)muzokarada gapirishga rasmiy ruxsat oldi 2) ahd-u paymon qildirdi

So'z otdi – 1) fikrini bush maqsadda biror gap-so'z aytdi; 2) suhbatga tortish maqsadida tegajoqlik bilan gapirdi

So'z qaytardi – 1) javob qildi; 2) e'tiroz javobini berdi, aytishdi

So'z qistirdi – biror kishining nutqi davomida qo'shimcha shu nutqni bo'lmasdan so'z-gap ilova qildi

So'z qotdi – 1) suhbatga tortish maqsadida gap aytdi 2) biror kishining nutq davomida yo'l-yo'lakay biror fikrni aytib qoldi

So'z tashladi – 1) fikrini bilish maqsadida biror gap-so'z aytdi 2) suhbatga tortish maqsadida tegajoqlik bilan gapirdi

So'z tegadigan bo'ldi – tanbeh eshitadigan bo'ldi

So'zi o'tdi – aytganini bajarishga ulgurdi, maqsadiga erishdi

So'zida turdi I – ahdini saqladi

So'zida qattiq turdi – o'z fikrini o'tkazishga intilib qaysarlik qildi

So'zida turdi II – o'z fikrini o'tkazishga intilib qaysarlik qildi

So'zidan qaytdi – aldadi, va'zi kechdi

So'ziga kirdi – 1) tinglad 2) aytganini qildi

So'ziga so'z qaytardi – 1) javob qildi, 2)e'tiroz javobini berdi, aytishdi

So'zini berdi – ahd-u paymon qildi

So'zini bermaslik – 1) boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapirdi; 2) ilojat qilmaslik o'z bilganicha ish tutdi 3) bahslashuvdayutib chiqishga qodir bo'ldi

So'zini ikki qilmaslik – aytganni bajardi

So'zini qaytardi – rad javobini berdi

So'zlari bir joydan chiqdi – fikr-o'yum mos keldi

T

Ta'bi kir bo'ldi – kayfiyati yomonlashdi, xafa bo'ldi

Ta'bi namozshom – kayfiyati yomon, xafa

Ta'bi tirriq – kayfiyati yomon, xafa

Ta'bi xira – kayfiyati yomon, xafa

Ta'bi xiralashdi – kayfiyati yomon-

lashdi

Ta'zirini berdi – yengil-yelpi jazoladi

Ta'zirini yedi – qilmishiga yarasha jazo oldi

Tabiati tirriq bo'ldi – kayfiyati yomonlashdi, xafa bo'ldi

Tabiatini xira qildi – kayfiyati yomonlashdi, xafa bo'ldi

Tagiga yetdi – mohiyatini, sababini oxirigacha aniqlab, anglab oldi

Tan berdi – e'tirof qilishga majbur bo'ldi, rozi bo'ldi

Tan oldi – e'tirof qildi

Tanbeh berdi – yengil-yelpi jazoladi, urishqo'ydi

Tap tortmaydi – qo'rqmay botinib, hayiqmaydi

Tarahini oldi – bahslashuvda lo'nda so'zlab, birini hiyla qildi

Tarvuzi qo'ltig'idan tushdi – umidi puchga chiqib, bo'shashdi

Tayoqni alif deydigan – g'irt savodsiz, hech narsa bilmaydigan

Tashvish tortdi – 1) tashvish qildi, 2) xavotir bo'ldi

Tashvish chekdi – 1) tashvish qildi, 2) xavotir bo'ldi

Tashvishga soldi – tashvish qilishga sabab bo'ldi

Tashvishga tushdi – o'z-o'zicha tashvish qildi

Tegib ketdi – gap-so'zi ta'sir qildi

Teri to'nini ters kiyib oldi – o'zgarishga holda qaysarlik qildi

Terisi suyagiga yopishgan – haddan tashqari ozg'in, haddan tashqari cho'p

Til biriktirdi – yashirin holda kelishib oldi

Tilga kirdi – 1) nutqqa ega bo'ldi (go'dak); 2) ma'lum fursat o'tgandan keyin gapira boshladi

Tilga keldi – gapirish qobiliyati tiklandi

Tilga oldi – gapirdi

Tili bir qarich – maqtanishga, gapirishga haqli

Till bormadi – biror andisha mulohaza bilan aytishni ma'qul ko'rmaydi

Tili qisiq – gapirmaslikka, e'tiroz bildirmaslikka majbur

Tili qichidi – gapirgisi keldi

Tili uzun – har qancha gapirishga haqi bor

Tili chiqdi – 1) nutqqa ega bo'ldi 2) indamay yurgan kishi gapiradigan bo'lib qoldi 3)aytishadigan bo'ldi

Tiliga tushdi – 1) ko'pchilik orasida gap-so'z bo'ldi, 2) shuhrat qozondi

Tilini qisdi – gapirmaslikka, e'tiroz bildirmaslikka majbur qildi

Tilini tishladi – o'zini gapirmaslikka majbur qildi

Tinka – madori quridi – toliqdi, darmonsizlandi

Tinkasi quridi – toliqdi, darmonsizlandi

Tirnoq orasidan kir qidirdi – yomon niyat bilan deyarli aybi yo'q kishining faoliyatidan ayb topishga harakat qildi

Tishi o'tmaydi – 1) biror qabiqqa o'rsa ham maydalashga, chaynashga tishining qurbi etmaydi; 2) yenga olmaydi, o'zlashtira olmaydi. 3) idrok qilib yeta olmaydi, uqib yeta olmaydi

Tishini tishiga qo'ydi – butun his-tuyg'usini iroda kuchi bilan yengib chiqdi

Tishining oqini ko'rsatdi – tirjayib ishshayib qaradi

Tob beralmaydi – chiday olmaydi, qarshi tura olmaydi

Tob keltira olmaydi – chiday olmaydi, qarshi tura olmaydi

Tobi qochdi – qasal bo'ldi

Tobi yo'q – 1) kasal, 2) ruhiyati yo'q, kelishmaydi

Tomdan tarasha tushganday –

qo'ng'isdan, kutilmagan holda va qo'po'rt tarzda

Tomonini oldi – bahslashuvda tomonlardan birini himoya qildi

Toqati toq bo'ldi – sabr chidami tugadi

Tor kelib qolganda – iloji yo'q, ahvolga tushdi

Tog'dan kelsa, bog'dan keldi – suhbatdoshining gapiga hech aloqasi yo'q gap-so'z aytdi

Tog'ni talqon qiladigan – zabardast, dahlavon

Tog'ni talqon qildi – har qanday katta va og'ir ishni ham bajardi

Tog'ni ursa- talqon qiladigan – zabardast, pahlavon

Tosh bag'ir – zaxmi

Tosh ko'ngil – rahm-shafqati yo'q

Tosh otdi – ynmon xalli harakatlarini qildi

Tosh yurak – rahm-shafqati yo'q

Tumshug'ini sug'di – 1) kirdi 2) aralashdi

Tumshug'ini tiqdi – aralashdi

Turgan gap edi – aniq, shak-shubhasiz

Turgan gap I – aniq shak-shubhasiz(kesim vazifasida keladi)

Turgan gap II – aniq shak-shubhasiz (kirish bo'lak vazifasida keladi)

Turgan gapki – aniq, shak-shubhasiz

Tunb oldi – o'jarlik qildi

Turmush qurdi – oilaviy hayot kechirdi

Turmushga chiqdi – oila qurdi(xotin-qizlarga nisbatan)

Tuya ko'rdingmi-yo'q – o'zini ko'rmaganga, bilmaganga chiqardi

Tuya qildi – aldab-suldab haqini o'zlashtirdi

Tushida ham ko'rmaydi – mutlaqo o'ylamaydi, kutmaydi

Tushiga kirmaydi – mutlaqo o'ylamaydi, kutmaydi

Tegirmonga tushsa, butun chiqadi – har qanday qiyin sharoitdan ham qutulish yo'lini topa oldi

Tekkanga tegib, tegmaganga kesak otadi – hech kimga tinchlik bermaydi.

Temirni qizig'ida bos – biror ishni ayni vaqtida qil

Tepa sochi tikka bo'lib ketdi – bir anzaning o'zida nihoyatda g'azablandi

Tepsa-tebranmas – har qanday ishni ham imillab qiladigan, sustkash

Ter to'kdi- mashaqqat bilan jismoniy mehnat qildi

Terisiga sig'may ketdi – behad sevindi

Terisiga somon tiqdi – juda qattiq jazolardi

To'nini teskari kiyib oldi – o'chakishgan holda qaysarlik qildi

To'rt enlik – g'isqagina

To'rt gapning birida – gap davomida dam-badam qayta-qayta gapirdi

To'rt ko'z bilan – mazorlik bilan

To'rt og'iz – uz mas, bir oz

To'rt tarafi qibla – qayoqqa xohlasa, ketaversin

To'ydan olgani nog'ora qoqdi – ro'yobga chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida huvillamalik bilan vaqtidan oldin gapirib yubordi

To'g'ri keldi – 1) muvofiq bo'ldi, mos bo'ldi, yarashdi, 2) bir vaqtda ko'rdi, 3) yo'liqdi, uchradi, 4) taqsimlaganda legdi 5) qulay bo'ldi 6) lozim bo'ldi, zarur bo'ldi

To'g'ri kelgan – da'vatsiz nima yoki kim uchrasa shu

U

U qulog'idan kirib, bu qulog'idan chiqib ketdi – e'tibor bermay, xotirasida tutib qolmaydi

U yoqda tursin – zidlash ma'nosini anglatib bog'lovchi vazifasida keldi

Uddasidan chiqdi – uddalay oldi, uplay oldi
Umidini uzdi – ko'nglidagi oxirgi dinginni ham yo'qotdi
Umr ko'rdi – yashadi
Umr o'tkazdi – yashadi
Ustidan chiqdi – 1) biror narsa qilayotganda tepasiga borib qoldi, 2) vazifani bajardi
Ustiga oldi – biror ishni bajarishga mas'ul bo'ldi
Ustun keldi = yengdi
Uxlab, tushida ko'rmaslik – mutlaqo o'ylamaslik, xayolga kelmaslik
Uzildi – tekshirildi
Uch pul – qadr-qiymatsiz
Uch pul bo'ldi – barbod bo'ldi
Uch-to'rt og'iz = o'n-o'n besh kishi
Uchiga chiqqan – o'rtaklashgan

V

Vahima bosdi = qo'rqinchli o'y-xayollarga berildi
Vahimaga solib qo'ydi = qo'rqitib o'ylantirib qo'ydi
Vahimaga tushdi – qo'rqqan holda o'ylanib qoldi
Vaqti chog' – kayfiyati yaxshi
Vaqti chog'lik qildi – xursandchilik o'xshash qildi
Voz kechdi – uzoqdan kechib yubordi

X

Xabar berdi – xabardor qilib qo'ydi
Xabar oldi – 1) biror kishi xabardor bo'ldi 2) biror kishining turish-turmushini ish holini yengillashishga ko'maklashdi
Xabar topdi – xabardor qilindi
Xalal yetkazdi – zarar bo'lib chiqdi
Xalaqit berdi – monelik qildi
Xamir uchidan patir – kutib, ko'p narsadan hoshlangichi va kichik bir qism
Xamirdan qil sug'urgandek – osonlik bilan, hech narsa qilmay qo'yadigan
Xayol daryosiga cho'mdi = o'ylanish holatida bo'ldi
Xayol surdi = biror narsa haqida o'ylab holda o'ylandi
Xayolga toldi – esga tushdi
Xayolga cho'mdi = o'ylanish holatida bo'ldi
Xayolidan ko'tarildi – unutdi
Xayolidan o'tdi = ma'lum bir muddat o'ylandi
Xayoliga keldi – 1) o'yladi, idrok qildi, fahmladi 2) xotirasida tiklandi
Xira ko'ngil – tashvishli, bezovta, notinch
Xotiradan chiqardi – unutdi
Xotindan ko'tarildi – unutdi
Xotindan chiqdi – unutdi
Xotiriga keldi – 1) xotirasida tiklandi 2) o'yladi, o'ylab qildi
Xudo biladi = aniq aytib bo'lmaydigan
Xursandchiligi ichiga sig'maydi – xursandligi oshib-toshib ketdi
Xush keldi = yoqdi
Xush ko'rdi – yoqtirdi
Xo'rligi keldi – o'ksinib, yig'lab yuborish holatiga bordi

Y

Yakson qildi – butunlay yemirildi, yo'q bo'ldi
Yaqin oldi – 1) qadrdon qilib ko'rsatdi, 2) qadrdon deb bildi
Yaxshi ko'rdi = 1) sevdi, oshiq bo'ldi 2) sevdi, izzat-hurmat qildi 3) yoqtirdi
Yelkasiga oldi – e'tibor qildi, biror hulatga rozi bo'ldi
Yelkasining chuqur ko'rsin = yana qaytadan hech qachon ko'rmasin
Yeng ichida – ko'pchilikka oshkor qilinmay, sirdalik
Yeng shimardi – biror yumushni bo-

jarishga taxt bo'ldi, biror ishni qilishga ostandi

Yeng shimarib – astoydil, jiddiy ravishda

Yengil tabiat – yengillik, suyuq

Yengil tortdi – ruhiy azoblar shiddatsizlandi

Yer tishlatdi – o'kindi

Yer bilan bitta bo'ldi – sochilib ketdi, batartib holda sochilib yotdi

Yer bilan osmoncha – juda katta farq, hech qiyos

Yer bilan yakson bo'ldi – butunlay yemirildi, yo'q bo'ldi

Yer oslidan – yashirincha, sezdirmay

Yer tagida ilon qimirlasa biladi – nihoyatda ziyrak, sezgir

Yer yorilmadi-yu yerga kirib ketmadi – noma'qul qilgandan o'zini qayoqqa olib qochishni bilmadi

Yerda qoldi – e'tiborsiz qoldi

Yerga kirib ketdi – qattiq iza bo'ldi, o'ksal bo'ldi

Yerga kirsa, quloqlidan tortib chiqaradi, osmonga chiqsa, oyog'idan tortib tushiradi – qulolib xizmatiga qo'ymaydi

Yerga qaradi – uyalganidan, biror ko'tarolmaydigan holatga tushdi

Yerga urdi – ortiq darajada xamsitdi

Yerga ursa ko'kka sapchiydi – o'takesiga shikast, o'takesiga tegdimi

Yeru ko'kka ishonmaydi – o'ta darajada ardoqlaydi, parvona bo'ladi

Yetti bukilib – ortiq darajada egilib

Yeti nomusini yerga bukdi – sharmanda qildi

Yetti uxlab, tushiga kirmaydi – mutlaqo o'ylamaydi, kelmaydi

Yetti yashardan yetmish yasharga cha – katta kichik, hammasi

Yetti o'lchab, bir kesadi – nihoyatda ehtiyotkorlik bilan ish qiladi

Yil-o'n ikki oy – butun yil davomida, yozin-qishin

Yig'lamoqdan beri bo'ldi – yig'lab yuborish darajasiga yetdi

Yodda qoldi – xotirasida saqlanib qoldi

Yodidan ko'tarildi – unutildi

Yodidan chiqdi – unutildi

Yodiga keldi – 1) xotirasida tiklandi 2) o'ylandi, o'ylab qoldi

Yodiga soldi – 1) xotirasida tiklandi 2) unutilayozganini eslatdi

Yodiga tushdi – xotirasida tiklandi

Yomon ko'radi – 1) sevmaydi, izzat-hurmat qilmaydi, 2) yoqtirmaydi

Yon bosdi – yoqladi

Yon berdi – talab bo'lishiga yo'l qo'ydi

Yonini oldi – bahslashuvda tomonlardan birini himoya qildi

Yoqasini ushladi – nihoyat darajada ajablandi

Yostiqdan bosh ko'tardi – yetib qolgan xastalikdan keyin sog'liga tuzalmoqda

Yostig'ini quritdi – butun nikoh hayotini o'tkazib yubordi

Yog' tushsa, yalagudek – nihoyat darajada toza

Yulduzi issiq – xush kelmaydi, yomon ko'rildi, yozilmoqda

Yulduzi yulduziga to'g'ri keldi – bir-biriga mos bo'ldi

Yulduzni benarvon uradigan – har qanday ishni ehtiyotlik bilan bajaradigan

Yumilgan ko'z – qazo qilgan, o'lgan

Yumshoq ko'ngil – ko'ngilchan, rahmdil

Yuqori keldi – pisand etmadi

Yuragi orqasiga tortib ketdi – bu ish haqida ichi-ichidan qo'rqish, ortiqcha hayajonlanish

Yuragi xira – tashvishli, bezovta holatda

Yuragi g'ash – tashvishli, bezovta holatda

Yuragi g'ashlandi – tashvishli, bezovta, notinch bo'ldi

Yuragi achirdi – 1) qiynab, ezg'ondi. 2) achinib ketdi.

Yuragi betlamadi – qiniqdandir, qo'rqqandir biror ishga jazm qila olmaydi.

Yuragi daryo – hovliqmasdan, shoshmasdan ish tutadigan.

Yuragi dov bermadi – o'rnidan turolmadi.

Yuragi ezildi – ruhan azobland.

Yuragi keng – hovliqmasdan, shoshmasdan ish tutadigan.

Yuragi ko'tarmaydi – 1) yana yeb-ichgisi kelmaydi. 2) yuqolmaydi.

Yuragi pok – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan.

Yuragi po'kildi – biron yomonsizlikning vaqtida bo'lishidan xabar keldi.

Yuragi qisildan chiqayozdi – 1) hayajonlandi. 2) sabrsizlikdan kuchli ichi qizidi.

Yuragi qon – g'am-alamdi, g'azabdi.

Yuragi qon bo'ldi – 1) ezg'ondi. 2) ruhan azobland.

Yuragi qoq yorila yozdi – sevinchdan juda kuchli hayajonlandi.

Yuragi qora – g'arazgo'y, buzuq niyatli.

Yuragi sof – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan.

Yuragi taka-puka bo'ldi – ruhan ezilish, bezovta.

Yuragi tars yorilib keta yozdi – sabr-chidami tugab, xonavayron bo'lib ketdi.

Yuragi toza – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan.

Yuragi tosh – rahm-shafqati yo'q.

Yuragi toshdi – kechinmalari ichiga sig'may, kimgadir aytishga chiqayotgandi.

Yuragi xun bo'ldi – 1) ezg'in bo'ldi. 2) ruhan azobland.

Yuragi yorilshdi – ko'nglidagi g'ashlik tarqadi.

Yuragi o'ynadi – 1) yurak urishi odatdagidan kuchaydi. 2) qalbi hayajonga tushdi.

Yuragi shiq etib ketdi – bir lahza ichsovdan qo'rqdi, andisha bo'yoplardi.

Yuragi siqilib ketdi – bir lahza ichsovdan qo'rqdi, andisha bo'yoplardi.

Yuragi chiqib ketdi – qattiq hayajonlanish bilan qalbi g'ulg'ula soldi.

Yuraqida *ot* yo'q – kek saqlamaydigan, g'arazi yo'q.

Yuragidan sidirib tashladi – uzil-kesil unutdi.

Yuragidan urdi – o'ziga jiddiy qilib oldi.

Yuragidan chiqardi – 1) butkul unutib yubordi, niyatmay eslamay qo'ydi. 2) ko'nglidagi g'uborni tarqatdi. 3) o'z rozilig'i bilan berishni ma'qul ko'rdi.

Yuragiga qil sig'maydi – juda qattiq lapang bo'lib, ranjib, nech narsa bilan mashg'ul bo'linmayapti.

Yuragiga qo'l soldi – eng yashirin fikr o'yin bilshga harakat qildi.

Yuragiga sig'armidi?! – diqqatlik, xafalik tufayli mashg'ul bo'lolmaslik.

Yuragiga sig'maslik – diqqatlik, xafalik tufayli mashg'ul bo'lolmaslik.

Yuragiga tugdi – 1) o'rni kelganda aytishni mo'ljallab qo'ydi. 2) ezg'ondi. 3) fikran belgilab qo'ydi. 4) unutmay ichida saqlad.

Yuragiga vahima soldi – kuchli daraja-da qo'rquv hissini uyg'otdi.

Yuragiga g'ulg'ula soldi – bezovta qilib qo'ydi.

Yuragini bo'shatdi – ochdi, yig'ib qo'ygan nozik nuqtalarini aytib yig'lab, ruhan yengillashib oldi.

Yuragini ezdi – ruhan azobland.

Yuragini hovuchlab – bor falokatning zo'ri bo'lishidan bezdiyu qo'rqqani holda.

Yuragini olib qo'ydi – bezovtalab qo'ydi.

Yuragini ochdi – ichidagi istak yoki dardini aytdi.

Yuragini siqdi – ziq qildi
Yuragini tirnadi = yashirin hujja ruhini bezovta qildi
Yuragini yordi I – qalbiq cho'chitib qo'rqitdi
Yuragini yordi II – ichidagi o'tak yoki dardini aytdi
Yuragini yozdi – xafachiligini tarqatdi
Yuragini changallaguncha – biror falokatning voqe bo'lishidan beixtiyo qo'rqqan holda
Yuragining bir chekkasi g'ash – tinch emas, bezovta, xotirjam
Yuragimning chigiri yozildi – xafachiligi tarqadi
Yurak-bag'ri ezildi – ruhan azoblandi
Yurak-bag'ri qon bo'ldi – 1) ezg bo'ldi, 2) ruhan azobland
Yurakka sig'armidi?! – qiqqallik, xo'plik tufayli mashg'ul bo'lolmaslik
Yuz ko'rmas bo'ldi – aloqani butunlay uzdi
Yuz o'girdi – 1) boshini burib qaradi, 2) qaramaslik uchun boshini boshqa tomonga burdi; 3) aloqani uzdi
Yuzaga chiqdi – 1) ko'ngildagi istak-rejalar voqelikka aylandi; 2) moddiy-ma'naviy ojizlikdan xalos bo'ldi
Yuzi yorug' – uyalmaydigan joyi yo'q, olqishlashga loyiq
Yuzi shamgin bo'ldi – uyatli holatga tushdi
Yuzi shuvut – uyatli holatda
Yuzi chidamadi – andisha qildi, nomus qildi
Yuzi chidaydi – nomus qilmaydi, uyalmaydi, andisha qilmaydi
Yuzidan o'ta olmaydi = biror ishni qilishga kimningdir ro'yi xotirasi bilan hisoblashdi
Yuziga oyoq qo'ydi – behurmat qilish darajasida hisoblashmaydi
Yuziga soldi = aybi deb qaralgan kishining o'ziga shu haqida xabar qildi, ochildi
gapirdi
Yuzini ochib yubordi – uyalmaydigan qildi
Yuzini ters burdi – qaramaslik uchun boshini boshqa tomonga burdi
Yuzini teskari o'girdi – qaramaslik uchun boshini boshqa tomonga burdi
Yuzini yerga qaratdi = uyalganidan bosh ko'tara olmaydigan holatga tushirdi
Yo'l berdi – 1) o'zi chetlanib boshqaning o'tishiga imkon berdi; 2) ruxsat qildi
Yo'l bo'lsin – 1) qayerga ketyapsiz, qayerga bormoqchisiz? (so'roq); 2) Qayoqdan (biror shoshilinch ish bilan kelmadi?)
Yo'l ko'rsatdi – nima qilish lozimligi haqida maslahat berdi
Yo'l oldi – jo'nadi
Yo'l qo'ydi = voqe bo'lishiga imkon berdi
Yo'l soldi = yo'naltirdi
Yo'ldan ozdi – yomon yo'lga kirdi, ayrildi
Yo'ldan ozdirdi = yomon yo'lga boshlab ayntdi
Yo'ldan urdi = yomon yo'lga boshladi, ayntdi
Yo'ldan chiqardi – yomon yo'lga boshladi, ayntirdi
Yo'lga qo'ydi – faoliyatini yaxshiladi
Yo'lga soldi – 1) kapalak tomonga to'g'rilab yuqirdi, 2) to'g'ri yo'lga qaytardi, 3) muntazam bo'lishini talab biror ishga rag'batlantirdi 4) faoliyatini yaxshiladi
Yo'lga tushdi – 1) jo'nadi, ketib boshladi 2) to'g'ri yo'lga qaytdi
Yo'lga chiqdi – jo'nab ketdi, qarama bo'ldi
Yo'lga ko'z tikdi – ortiq qattiq qoqinmoqda kuldi
Yo'l-yo'riq ko'rsatdi – nima qilish lozimligi haqida maslahat berdi

Yo'q yerdagi – hech kim qilmaydigan, hech kimning vaqtiga kelmaydigan bo'lmay ...

Yo'qni yo'ndirdi – qanchalik mashaqqatli ishlar bo'lsa ham bajarib chiqdi

Z

Zabtiga oldi – juda kuchayib ketdi

Zahridan tushdi – achchiqlanishdan to'xtadi

Zaarini sochdi – zug'um qildi, g'azab o'tini achchiq-achchiq gapirdi

Zarar keltirdi – zararli bo'lib chiqdi

Zarar ko'rdi – zarar qildi

Zarari yetkazdi – zararli bo'lib chiqdi

Zarari tegdi – zararli bo'lib chiqdi

Zardasi qaynadi – juda pishkandi

Zimmasiga oldi – biror ishni bajarishga mas'ul bo'ldi

Zimmasiga tushdi – javobgar qilindi

Ziyon ko'rdi – zarar qildi

Ziyon yetkazdi – achchiqlanishdan to'xtadi

Zig'ir yog'day ko'ngliga oldi – 1) qaraish yo'qoldi; 2) pirkanish hissini o'ziga oldi; bezdirdi

Zoya ketdi – befoyda sarflandi

Zuvalasi pishiq – a'zoyi badani chiniqqan

Zeb berdi – uni kiyim va taqinchoqlar yordamida o'zini ko'rkam qildi

Zehn soldi – diqqat e'tibor bilan qaradi, ko'zdan kechirdi

Zo'r berdi – 1) to'la-to'kis safarbar qilishga harakat qildi; 2) butun kuch-g'ayratini safarbar etdi; biror narsaga boshqalardan ko'proq e'tibor qildi

Zo'r berib II – to'la-to'kis safarbar qilishga harakat qildi

Zo'r berib II – mutlaqo'l va nisbiy

O'

O'lganning ustiga tepdi – bir ko'ngilsiz ish ustiga boshqa bir ko'ngilsiz ishni qildi

O'n og'iz – juda ko'p

O'ng keldi – 1) qulay bo'ldi; 2) voqelikka aylandi

O'ngidan ketdi – muvaffaqiyatli bo'ldi

O'pka(ng)ni bos (...) – quvlig'ini ichidan

O'pka(si) to'ldi – qiziqib chekib, yig'lab yuborish holatiga yetdi

O'pkasini bosolmaydi – o'zini yig'lashdan ushlab qololmaydi

O'rniga keltirdi – o'rinlatdi

O'rniga qo'ydi – 1)hojatni ... 2)o'rinlatdi

O'rtaga oldi – tarbeh berish yoki kamsitish maqsadida ko'pchilik gapirdi

O'rtaga soldi – 1)ko'pchilik oldida so'kdi qildi, 2)munozarada xizmatdan foydalandi

O'rtaga tashladi – fikrlashish maqsadida o'z mulohaza-larini boshqalarga aytdi

O'rtaga tushdi – 1) ikki tomonni murosaga keltirish maqsadida biror janjalga aralashdi, 2) jabduqda deb hisoblagan kishisini firmoya qilib biror janjalli ishga aralashdi

O'tkasini yordi – qattiq cho'chitib qo'ydi

O'tdi – vafot etdi

O'tib ketdi I – vafot etdi

O'tib ketdi II – 1) jismonan va a'zoli ta'sir qildi, qaqshatdi; 2) ruhan a'zoli ta'sir qildi

O'tirgani joy topa olmaydi – kuchli hayajonlanish holida izolasizlandi

O'tiqazgani joy topa olmaydi – o'ta darajada ardoqlaydi, parvona bo'ladi

O'y surdi – hamma narsani unutgan holda fikrladi

O'yga toldi – uzoq fikrladi

O'yga cho'mdi – chuqur fikrlash holatiga botdi
O'ylab-o'yiga yeta olmaydi – uzoq o'ylab, aniq bir fikrga kela olmaydi
O'z yog'iga o'zi qovrildi – ruhan azoblandi, ezildi
O'zida yo'q – behuda, judajahl(kursand)
O'zidan ketdi – behush yo'ldi
O'ziga bino qo'ygan – o'ziga haddan ortiq baho bergan, yuksak fikrda bo'lgan
O'ziga keldi – 1) bet-ahvolidan qaydi; 2) odatdagi so'zlash, anglash holatiga qaytdi; 3)avvaldi sog'ligini kuch-quvvatini tikladi; 4) to'g'ri idrok etdi
O'ziga oldi – 1) o'ziga tegishli deb bildi 2) zimmasiga oldi
O'ziga yuqtirmaydi – o'ziga tegishli deb bilmaydi
O'zini qayoqqa urishini bilmaydi – kuchli hayajonlangan holda loqaysiz bo'ldi
O'zini qayerga qo'yishini bilmaydi – 1) kuchli hayajonlangan holda loqaysizlandi; 2) beixtiyor nidodan zerikib loqaysizlandi; 3) sevinchdan kuchli hayajonlandi
O'zini qo'lga oldi – o'z xatti-harakatlarini irodasiga bo'ysundirdi
O'zini qo'ygani joy topa olmaydi – kuchli hayajonlangan holda loqaysizlandi
O'zini yo'qotib qo'ydi – gangib qo'ldi
O'z-o'zini yeb qo'ydi – ichki ruhiy azoblanish natijasida ozib-to'zib ketdi

G'

G'am yedi – kuyinib qayg'urdi
G'amini yedi – 1) g'amxo'rlik qildi; 2) ilgaridan o'ylab, hozirlik qilib qo'ydi
G'azabga keldi – achchiqlandi
G'azabi keldi – achchiqlandi
G'azabi qaynadi – darg'azab bo'ldi
G'azabidan tushdi – achchiqlanishdan to'xtadi
G'ash ko'ngil – tashvishli hayotda notinch
G'ashi keldi – g'ashi qo'zg'aldi
G'ashiga tegdi – asabini qo'zg'atdi
G'olib keldi – yengdi

SH

Shamolga sovurdi – befoyda sarfladi
Shamolga uchdi – befoyda ketdi
Shishib ketgan – yeb-ichib ortiqcha kilogga berildi
Shishib ketgan – kibrlana g'ayratdi
Shodligi ichiga sig'maydi – xursandligi cheksiz ortib ketdi
Shovqin soldi – qattiq shovqin qildi

CH

Chang soldi – 1) asloyda tashlandi; 2) g'ayri qonuniy harakatga yopishdi
Chigilini yozdi – 1) xafachilikni boqatdi; 2) charchog'ini tarqatdi
Childirmasiga o'ynadi – izmi bilan yo'l-yo'riq bilan ish ko'rdi
Chippakka chiqdi – nokor bo'ldi
Chiqdi jurmushgaj – erga qonuniy xotin sifatida borga o'tdi
Chiroyi ochildi – xushchirayi tarqaldi
Chizgan chizig'idan chiqmaydi – barcha talablarini ichki ishonch bilan ko'rsatmasiga ko'ra ish tutadi
"Churq" etmaydi – hech narsa demaydi e'tiroz qilmaydi
Chumchuq "pir" etsa, yuragi "shir" etadi – o'taketgan qo'rqoq
Chuchvarani xom sanabsan – xom xayol qilib yuribsan, xomlama bo'libsan
Chehrasi ochiq – xushtabiat kayfiyati yaxshi
Chehrasini ochdi – 1) xafachiligining tarqaganini ko'rsatdi; 2) qo'zallashdi

QISQACHA TASVIRIY IFODA LUG'ATI

Afsonaviy qush – semurg'
Afg'onchi – baynalmilal jangchi
Aloqa vositasi – til
Aql mintaqalikasi – shaxmat va matematika
Aqlli mashina – kompyuter
Bahor elchilari – qaldirg'ochlar
Baraka urug'i – chigit
Barcha hunarmand taji – dur
Barcha yomonliklar kaliti – arog
Baxt qushi – Humo
Baxt va shodlik kuychisi – Hamid Olimjon
Bilim bulog'i – kitob
Binokor – quruvchi
Bog'cha opa – tarbiyachi
Buyuk hakim – Abu Ali ibn Sino
Dala malikasi – maksajo'xori
Davlat bolalari – yetimlar
Davlat ustunlari – ishchilar
Dengiz hokimi – kit
Dunyo tomi = Pomir tog
Futbol qiroli – Pele
Haqiqat qo'rg'oni – sud organi
Hayot ko'zgusi – gazeta
Hayotning birinchi boshi – Ona
Hayvonlar podshohi – sher
Ilm zahmatkashlari – olimlar
Ilm o'chog'i – maktab
Insonning do'sti – it
Iste'dod sohiblari – talantli kishilar
Izquvar – kuzatuvchi
Ishq kuychisi –Mashrab
Jufti halol – yor
Kumush choyshab – qor
Kun chiqar mamlakat – Yaponiya
Ko'knng fonusi – oy
Layli va Majnunlar – sevishganlar
Ma'rifat maskani – kutubxona
Mavjudot sultoni – odam
Mehr bulog'i – ona sut
Mo'yqalam sohibi – rassom
Non shahri – Toshkent
Ojiza – ayol
Oltin boshoq – bug'doy
Oq oltin – paxta
Oq oltin ijodkorlari – paxtakorlar
Oq chashma – sut
Oq chashma sohibalari – sut sog uvchilar
Osmonning ko'z yoshlari – yomg'ir
Osoyishtalik posbonlari – ichki ishlar xodimlari
Payg'ambar yoshi – insonning 63 yoshi
Po'lat ot – traktor
Po'lat qush – samolyot
Qahramon ona – 10 va undan ortiq farzandning onasi
Qalam ahli – ijodkorlar
Qalam haqi – gonorar
Qanotli do'stlar – qushlar
Qora oltin – neft va ko'mir
Qo'shiqlar mamlakati – Hindiston
Sahro kemasi – tuya
Salomatlik posbonlari – tibbiyot xodimlari
Samo lochini – uchuvchi
Tangri so'zi – Qur'on
Umr yo'ldoshlar – er-xotinlar
Vatan posbonlari – askarlar
Yaylov bahodirlari – cho'ponlar
Yaratgan Egam – Xudo
Yashil qit'a – Avstraliya
Yerning yupqaligi – osmon
Yetti xazinaning biri – parrandachilik
Yurt boshi – prezident
Zangori ekran – televizor

Zangori koma – gaxta tarixi muzeyi nomi
Zangori olov – gaz
Zangori shu'la – elektr nuri
Zarshunoslar – o'lkashunoslar
Ziyolilar – ilm kishilari
O'rmon malikasi – archa
G'azal mulkining sultoni – Alisher Navoiy
Charm qo'lqop ustasi – mashhur tarixchi
Charm to'p ustalari – mashhur futbolchilar
Cho'l balig'i – kaltakesak

IQTIBOSLAR

Qodirov M., Nematov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R. Ona tili. 8- sinf uchun darslik. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – B. 23-24.

[1] Nematov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 5.

[2] Nematov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 5.

[3] Nematov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 5.

[4] Ирискулов М. Тилшунослик кириш: Дорилфунун ва педагогика институтларининг талабалари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б. 205.

Ma'lumot quyidagi manbadan olindi: Nematov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 6.

[5] Masalan, quyidagi manbaga qarang: Ирискулов М. Тилшунослик кириш: Дорилфунун ва педагогика институтларининг талабалари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б. 175. Nematov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 8. Mahmudov N.V., Nurmonov A., Sobirov A.Sh. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: Tasvir nashriyoti uyi, 2005. – B. 5.

Nematov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 8.

Мухторов А., Саидкулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 23.

[6] Nematov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 5.

Nematov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 5.

[7] Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Matqosimov, Jo'rabayeva Z. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5- sinfi uchun darslik. – T.: Ma'naviyat, 2004. – B. 129.

[8] Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. «Akademik litseyning 2- bosqichi talabalari uchun darslik. – T.: Sharq, 2004. – B. 35.

Шолбурахмонов Ш., Аскасова М., Хожиев А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: педагогика институтлари филология факультети студентлари учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 186. Қаранг: Ҳожиев О. Ҳозирги ўзбек адабий тили: ўзбек филологияси бакалаврлари ихтисослиги учун қўлланма. – Бухоро, 2005. – Б. 136.

[9] Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili. umumta'lim

maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 64, 119, 157. Нурминова А., Сабирин А., Юнусова Ш.. Хозирги ўзбек адабий тили: академик лиц, ойларининг 2-босқич талабалари учун дарслиги. – Т.: Шарқ, 2004. – Б. 279, 280.

[14] Mahmudov N., Nurmonov A., Nabiyeva D., Mirzahmedov A. Ona tili: umumta'lim maktablarining 7-sinf uchun darslik. – T.: Ma'naviyat, 2005. – B. 31.

[15] Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktabining 6-sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 72.

[16] Ne'matov H., G'ulomov A., Abdurahmonova M., Qodirov M. Ona tili: 7-sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2000. – B. 73.

[17] Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva O. Ona tili: umumta'lim maktabining 6-sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 74.

[18] Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abdurahmonova M. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2004. – B. 19-20.

[19] Шоабдураҳмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиев А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: педагогика институтлари филология факультети студентлари учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 329.

[20] Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abdurahmonova M. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2004. – B. 43.

[21] Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abdurahmonova M. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2004. – B. 60.

[22] Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktabining 6-sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 82.

[23] Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktabining 6-sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 108, 112.

[24] Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abdurahmonova M. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2004. – B. 137. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktabining 6-sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 136.

[25] Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktabining 6-sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 130.

[26] Шоабдураҳмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиев А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: педагогика институтлари филология факультети студентлари учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 404.

[27] Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktabining 6-sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 14.

[28] Urdalmasing olmosh undov bilan modalanish quyidagi kitobda batafsil: Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т.: Фан, 1976. – B. 265.

MUNDARIJA

1- dars

I I – eng muhim aloqa vositasi. Tilning paydo bo'lishi va taraqqiy etishi 3
Dunyo tillari 4

2- dars

Turkiy tillar haqida qisqacha ma'lumot 7
O'zbek adabiy tili va shevalar. O'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari 9
O'zbek tilshunosligi va uning bo'limlari 12

3- dars

Fonetika haqida umumiy ma'lumot. Nutq tovushlari 17
Nutq tovushlari. Unli tovushlar 19

4- dars

Undosh tovushlar va ularning tasnifi 21

5- dars

Bo'g'in va urg'u 24

6- dars

Fonetik o'zgarishlar 31

7- dars

Orfoepiya 37

8- dars

Grafika 42
Imlo 46

9-dars

Imlo qoidalari 51

10- dars

Lug'aviy va grammatik ma'no 60
Bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik. So'z ma'nosi taraqqiyoti 64

11- dars

Ko'chma ma'no hosil bo'lish usuli 69
So'zning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari. Sinonim 71
Antonim 75
Omonim 77
Uyatosh so'z 78
Paronim 79

Varamdosh so'z 79

12- dars

Bog'lovchi birikma 82
Ibora 83
Tasviriy ifoda 87
Etimologiya 87

13- dars

O'zbek tili leksikasi va uning boyish manbai 89
O'zbek tili leksikasi tarixi 91

14- dars

Lug'at 95

15- dars

Morfemika 102

16- dars

So'z yasalishi 115

17- dars

Grammatika haqida boshlang'ich 120
Morfologiya 121
So'z turkumi 121

18- dars

So'z turkumidan boshqasiga so'z ko'chishi 127
Grammatik ma'no va grammatik shakl 130

19- dars

Mustaqil so'z turkumi. Fe'l 137

20- dars

Fe'lning lug'aviy shakli 142

21- dars

Fe'lning yo'nalish (munosabat) shakli 155

22- dars

Fe'l yasalishi 165

23-dars

Ot 169
Otning lug'aviy shakli 174

24- dars

Otning yo'nalish (munosabat) shakli 178

25- dars

Ot yasalishi 164

26- dars

Sifat 191

27- dars

Sifat yasalishi 199

28- dars

Son 201

29- dars

Ravish 207

30- dars

Ravish yasalishi 212

31-dars

Olmosh 216

32- dars

Yordamchi so'z. Ko'makchi 222
Bog'lovchi 223
Yuklama 224

33- dars

Alohida so'z turkumlari. Modal . . . 227
Undov 230
Taqlid 232

34- dars

Sinkretizm. So'z birikmasi 234

35- dars

Gap 240

36- dars

Gap bo'lagi. Bosh bo'lak 248

37- dars

Ikkinchi darajali bo'lak 256

38- dars

Gapning uyushiq va ajratilgan bo'lagi 263

39- dars

Qo'shma gap. Bog'langan qo'shma gap 267

Ergash gapli qo'shma gap 270

40- dars

Bog'lovchisiz qo'shma gap. Murakkab qo'shma gap. Murakkab sintaksik butunlik. O'qtamning natijasi . . . 281

41- dars

Tinish belgisi 288

42- dars

Nutq uslubi 293

Ilova

O'qsacha imlo (to'g'ri yozish) lug'ati 296
O'qsacha so'z turkibi lug'ati 312
O'qsacha sinonim lug'ati 325
O'qsacha antonim lug'ati 345
O'qsacha omonim lug'ati 363
O'qsacha paronim lug'ati 384
O'qsacha variantdosh so'z lug'ati 389
O'qsacha tarixiy lug'ati 397
O'qsacha tasviriy lug'at 429

Iqtiboslar 430